

88/1688
A

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

SZERKEZTETIK

LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL.

—

UJ FOLYAM. — HETEDIK ÉV.
TIZENHARMADIK KÖTET.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

—
1843.

BI 1688

T U D O M Á N Y T Á R.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

É R T E K E Z É S E K.

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

TIZENHARMADIK KÖTET.

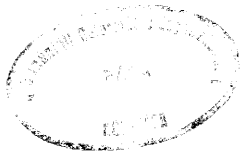
B U D Á N.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 3.

835/1919

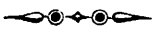

BI 1688

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

JANUÁR, 1843.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Ertesítő czim alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Ertesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvárosoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

ÉRTEKEZÉSEK' TARTALMA.

	<i>Lap.</i>
I. A' Kúma melléki Magyar városról, (I. könyomattal) JERNEY JÁNOS.	7. 67.
II. Az ész 's philosophia új védelme az ó és újkori kétkedés osztromai ellen. HETÉNYI JÁNOS.	28. 86.
III. Egy pár szó Dürer Albrecht' kellő méltánylására. (I. könyomattal) HENSZLMANN IMRE.	52. 105. 131.
IV. Nemzeti viszonyok. I. Erő elemei. II. Munkásság foganata III. Pénzviszonyok. GYÓRY SÁNDOR.	139. 195. 270.
V. Néptanítóink sikeres kiképezésére új javaslat. BRIEDL FIDÉL	174.
VI. Az észjog tudomány fejlődése 's jelen állapota. PAULER TIVADAR.	188. 231.
VII. Bosznnyákország története. P. GEGŐ	255.
VIII Magyarorszáa a' XVI-ik század végén TASSNER ANTAL.	259.

	<i>Lap.</i>
IX. A' szerbek és magyarok (I. réznyomattal)	
LUCZENBACHER JÁNOS.	293.
X. Némelly felvilágosító észrevételek az iskolai ügyről. BRIEDL FIDÉL.	323
XI. Berger Illés magyar történetirő. PODHRADCZKY JÓZSEF.	351.
XII. A' hitbizományok. SZTRÓKAY ANTAL	367.
XIII. Okleveles toldalék. PODHRADCZKY JÓZSEF. JÁSZAY PÁL. BRIEDL FIDÉL. 64. 126. 318. 375.	

É R T E K E Z É S E K.

I.

A° K Ö M A M E L L É K I M A G Y A R V Á R O S R Ó L.

(Olvastatott a' m. academia' kis gyűlésében, jul. 11. 1842).

Korunk' egyik sürgetősb tudományszerű kívánati közé tartozik a' magyar nemzet' legrégebb időktől történetének gondos kinyomozása, 's lehető leghűbb leírása. Kétségkiviül academiánk is főfeladatául tűzé ki e' munkálódást, midőn keletkeztekor történetírási osztályt rendezte keblében. Czélt azonban eszköz nélkül nem érhetni. Míg a' nemzet' viszontagságait illető mindenféle elszórt adatok, történeti tanutételek, írott és nem írott emlékek fölkeresve, megvizsgálva, és használandó anyagok, megsegéd ferrásokként egybegyűjtve nem lesznek; nemünk' történetének hű rajzolatát hasztalan várjuk; csak töredékeket, meddő vázlatokat teremthet elő fáradozásunk. Legelső 's legszükségesebb lépés tehát az anyagok' — tényeket tanusító kutfők' és az egyes részletek, mint egészet alkotandó annyi láncszemek' kikutatása, 's összehordása.

TUDOMÁNYT. 1843. I.

Azon sik föld, melly hajdankorban Volgán innen Volgán túl, sok bús harczokat leélve ős eleinktől tapodtaték, mint tudjuk, jelennen a' roppant oroszbirodalom' alkotó részét teszi; nem lehet tehát, a' föntebbi szempontból kiindulva, gondos figyelemmel nem kísérnünk az orosz tudósok' általában a' birodalom' régi történeti és geographiai nyomozásait illető munkáit, mellyekben helylyel közzel heceses adatokat nyújtanak, elődink' homályba borult dolgaira fényugárt bocsátókat.

Illy közleménynek találám legközelebb Baer szentpétervári academicusnak ezen könyvben: „*Beiträge zur Kenntniz des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens, von C. v. Baer und Gr. v. Helmersen. IV. Bändchen von K. E. v. Baer. St. Petersburg, 1841.* 8. az 55 — 96. lapokon, Madzsarváros' romjairól illy czim alatt: *Eine alte Abbildung der Ruinen von Madzschar*“ megjelent értekezését 's arra tett világosítását; méltónak egyszersmind, hogy a' magyar közönséggel régi történetünk' némi fölvilágosítására használandóul megismertessem. Az előadó gondosan egybegyűjté mindazon leírásokat, mellyek a' hajdani Magyarváros romjairól az utazók által adattak elő; beszéde azért a' részletek' tárgyalásában helyenként hosszadalmas; de mind e' mellett az senkit inkább nem érdekli; mint ez ős lakhely' első alapítáját 's névadóját, a' mi nemzetünket; mire nézve némi csekélyebbségek' mellőztével, azonban saját észrevételimmal és pótló nyomozásimmal kísérve előterjesztem, olly reménytől vezetve, hogy ezek' nyomán teendő bővebb vizsgálatok által régi történetünk' ismerete még egykor tetemes gyarapolást nyerend

Több mint harmincz év óta, úgymond Baer, semmi sincs többé a' földalatti boltozatoknál egyéb e' város maradványiból, mellyek szinte eltűnnek. A' mindent elromboló és földegyenlítő szorgalom rövid idő alatt széthontá a' vad, de a' régiségben figyelmet érdemlő nomádok' költözködésekor századokon át fönmaradt tiszteletre méltó

romokat. Emlékei fönlétök' korából, *Lerche* ¹⁾, *Pallas* ²⁾, és *Potockitól* ³⁾, csak némi egyes épületek' rajzolatival birunk, összes ábrázolat kiadó tudtával sohasem jelent meg: Valószínűnek véli azonban, miként az előterjesztette rajz, legrégibb, melly Madzsart előállítja. Mint-hogy időjártával az is eltűnhetnek, méltónak itélé könyomatbani kiadását ⁴⁾. E' rajznál, leginkább a' földszini előadásban mutatkozik a' művészi ügyetlenség, de az épület maradványok' pontos ábrázolása által, mennyire a' középszerű nagyságu lapon lehető vala, kipótolvá látszik a' hiány. Némi hadi ember keze tartá fön a' XVIII-ik század' eleiről e' képet ⁵⁾, mellyen lényeges változtatást tenni nem lett volna szerinte célirányos. Minden esetre, azon kérdés' megfejtésénél: millyen nemzethez tartozott egykoron e' város? nem leend érdek nélküli e' képet is szemügyre venni. Ezekután így folytatja bevezetését Baer:

Ámbár tudva van, hogy *Madzsar* az orosz krónikákban megeumlítetik, és a' keleti írónál is ezen hely' nevezete különböző adatokban föltaláltató: még is igen homályos marad történeti viszontagsága. Ezen homály ha egykoron fölvilágosíthatatik, nem egyéb, mint a' keleti kutatókból történendik. Nem tűzheté földásául, mond tovább Baer, illy világosítás' előterjesztését; sőt attól tart,

¹⁾ Büsching's, Magazin für die neue Historie und Geographie. Hamburg, 1771. 4-to Th. V.

²⁾ Pallas, Bemerkungen auf seiner Reise in die südlichen Staat-halterschaften des Russischen Reichs, in den Jahren 1793. und 1794. Leipzig, 1799. 4-to Bd. 1. Taf. 6.

³⁾ Potocki, Voyage dans les Steppes d' Astrakhan et du Caucase Publ. par Klaproth. Paris, 1829. 8-o Vol. I. pag. 190.

⁴⁾ Létezett valójában a' pétervári academia' könyvtárában még egy más rajza is Madzsarnak, melly már nincs többé meg.

⁵⁾ Lásd a' befejezést.

hogy hajdani állapotjára nézve alig találtatik kéznél valami, miután Hammernek az arany hordáról írott munkájában (*Geschichte der goldenen Horde in Kipschak. Wien, 1840. 8-o*), azt hiában keresé. Annak kimutatása, miként jutottak a' magyarok az ő nevékhöz, lehetne talán az egyetlen nyereség. De hogy kísérő szöveget nélkül ne lásson világot az előterjesztette kép, nem tartja fölöslegesnek *Madzsar'* romjairól értesítő nyomtatott könyvekbeni 's néhány barátilag vele közlött tudósítások' összeszedését, az azokhoz kapcsolt történeti véleményekkel együtt. Vajha kelet' ismerői ezen tudósítások után indulva, vizsgálódásaikat kevesbé járt után folytatnák. Az oroszthoni régiségek' baráti azonban e' példából ujabban láthatják, minő gondatlansággal romboltatnak szét egy pillanatnyi haszon végett a' hajdankornak emlékei, mikben Oroszország annyira szegény. Az új szállítványok' lakosi új téglá égetés munkájától menekvés' tekintetéből a' századokon keresztül kalmuk és tatár népek által szent borzalommal megkimélt, több négyszegű versztnyire nyuló romokat bontanak szét, mielőtt a' rájtok látszó számtalan fölírások lemásoltattak, sőt mielőtt kikutattatott volna: valljon minő népség hagyá itt nyomait? Ha nagy Péter, kinek belátása a' messi jövöbe hatott, és ugyanazért a' multakat is tisztelé, ezen romokat ismerte volna, bizonyára olyan pártfogás alá fogta volna venni, milyennel a' bulgariak iránt viselteték, 's mellyek az ő gondoskodása nélkül *Erdmann* által soha le nem rajzoltathattak volna ¹⁾. De fájdalom, Madzsarról az első tudósítás akkor jött Pétervárra, midőn már nem vala többé az, ki a' bulgari romok' látásakor eltökéllé az idő vasfogának hathatósan ellen dolgozni. „Bolgariiban láttuk, hogy a' régi bolgár épületek' alapjai elromlanak, vitesse-

¹⁾ Erdmann, Beiträge zur Kenntniz des Innern von Russland. Leipzig, 1825. 8-o. II. Th. I. Helfte.

tek tehát oda 12. kőmivest egy tonna mézszszel. Régi köveknek nincs ott szüke. A' düledékeny falakon kívül a' hidat is javitassátok ki." Így ira Péter Soltykow kormányzóhoz Kazánba jul. 2-kán 1722-ben Asztrakánból, az alatt, míg a' perzsa hadmenetelhez előkészületeket tőn, az ázsiaiakhoz proclamatiokat ira és küldöze, Magyarországból szőlővesszőket rendele Astrakánba, vízi gépeket 's erőműveket saját rendelete szerint állíta, perzsa és indiai kereskedőket, kereskedő utak iránt kitudákozá, és a' kazáni erdők miatt rendeléseket bocsáta ¹⁾).

Ezen, ugy nevezett perzsa hadmenetel, vagy igazabban, Schirwan és Dagestanbai hadvitel nyujta alkalmat arra is, hogy a' madzsari romokról tudósítások tétesenek, mellyek az academia' első történet vizsgálóinak figyelmét magukra vonák.

Illy tanulságos bevezetést előre bocsátva, ekként értekeznek az orosz tudós:

Hogy *Madzsar* vagy *Madzsari* ²⁾), Kuma mellett, az orosz krónikákban már 1318-ik évre megemlítetik ³⁾), és még 1551-ben a' *madzsarok*, a' *mordvinok*, *csuvasok* és *cseremisekkel* együtt fordulnak elő, figyelem nélkül maradt, mert ezen kronikák az academia' alapításáig külföldön egészen ismeretlenek voltak, és a' belföldön is a' kolostorok' falain túl nem hatottak ⁴⁾). Nem kis figyelem gerjedt ez okáért, midőn pattantyús alezredes *Gürber* a' Kaukazu' mellékin hosszas mulatása után, a' Kuma mellett

¹⁾ Bergmann, Peter der Grosse als Mensch und Regent. Bd. V. S. 173—177.

²⁾ Az oroszok a' többszámú formát használják, mint más idegen városok' nevénel, p. o. Bolgary, Cholmogory. (Hogy a' *madzsar* = magyar, vitatni nem szükség.).

³⁾ Karamsin Nic. Geschichte des Russischen Reiches. Riga, 1820, 8-o. Bd. V. S. 138.

⁴⁾ P. o. РУСКАЯ ЛѢТОПИСЬ ПО НИКОНОВУ СПИСКУ. У. VII. СГ. 82. (МОРЖАРЫ).

talált és madzsar népének nevezett terjedelmes romok' leírását 's rajzolatát hozá magával.

Gärber János Gusztáv, akkoron pattantyús őrnagy, jelen volt nagy Péter alatt 1722-ben a' schirvani hadmenetelnél. Köztudomás szerint *Derbend'* kulcsaival tért vissza a' császár. Táborának nagyobb felekezete kísérelte őt vissza, mellyben *Gärber* is részes vala ¹⁾. A' hadsereg' egy kisebb osztálya azonban az elfoglalt tartományokban maradt, 's ehhez *Gärber* 1723-ban olly kétféle megbízással küldeték vissza, hogy az álgyúkkal az orosz hódításokat megőrizze 's talán terjessze is, tollal és ecsettel pedig minden nevezetést jegyezzen föl *Midón* végre a' békeszerződés megkötetett, be kelle neki utazni a' *Kaukaszus'* mindkét részét, hogy vele megismerkedhessék. 1726 és 27-ben leírást és földabroszt készít róla. Ezután a' törökbirodalom felőli határok' megállapítása végett orosz biztosnak neveztetvén, 1727. decemb. 12-én befejezé a' határ szerződést ²⁾. *Midón* 1729-ben *Moszkvába* visszajöve, és 1731-ben *Pétervárába* rendelteték, a' keleti kaukazusi tartományok' leírása- és az ott lakó népek' elszámításáról magával hozott kézírata *Bayer* és *Müller* figyelmét magára vonák. *Bayer* legelső használá ezen tudósításokat „*Geographia Russiae ex Constantino Porphyrogenito*“ című tudós értekezésében, és ekként emlékezik Madzsar romjairól: „*Ad confluentes fluvios (Kumam et Bivaram) urbis magnae cadaver jacet, palatiorum rudera, et subterraneorum cellariorum substructiones.*“ ³⁾.

¹⁾ Hogy *Gärber* már 1722-ben a' schirvani hadmenetelnél jelen vala, *Müller* után írja *Baer*. *Sammlung Russischer Geschichte* Bd. IV. S. 2. Ha ezen adat helyes, úgy *Gärber* nek a' császárral kelle visszatérnie, mert 1723-ban (ismét) *Perzsiába* küldetett, mint *Soimonow'* naplója megjegyzi. (*Samml. Russ. Gesch.* VII. S. 320.).

²⁾ *Sammlung Russ. Geschichte* Bd. IV. S. 3.

³⁾ *Commentarii Academiae Petropolit.* Tom. IX. pag. 387.

Vockerodt, porosz követségi titoknok is másolatát vevé Gärber' emlékiratának, és mivel azok az ő maradványi közt találtattak, az tartatott szerzőjének, 's így Gärber értekezése a' berlini academiánál francia nyelvre fordítva *Vockerodt'* neve alatt jelent meg ¹⁾. Később az eredetit is kinyomatá Müller ²⁾. Ezen emlékiratában tudósítja Gärber, hogy *Kúma'* vizinél, hol 'a' *Byruma* (a' mostani földabroszokon Buiwola) ezen folyamba szakad, egy nagy városnak romja fekszik igen ékesen czifrázott szép kőházakkal és boltozatokkal, melly még most is *Madzsar* nevet visel. Vélhetőkép, mondja tovább, Magyarország' alapítói ezen vidékről veszik eredetöket ³⁾. „*Bayer'* „*Geographia Russiae ex Constantino Porphyrogenito*“ czimű munkájához később írott észrevételeiben határozottan írja Gärber: „A' *magjary* vagy inkább *madzsary* nép a' csirkasszi hegyek alatt éjszak felé a' térföldön lakott“ ismét visszatér *Madzsar'* romjaira, és nagy paloták meg egészen boltozott pinczék' maradványáról beszél. ⁴⁾.

Hogy már Gärber előtt *Schober* seborvos, kit nagy Péter természet historiai utazásra küldé *Terek* folyóhoz, *Madzsar*nak romjait látta és egyes épületeinek rajzolatát magával hozta legyen, meglehet mutatni.

Szükség továbbá *Lerchet* megemlíteni, ki Hessen Homburg Lajos herczeggel a' Kaukazustól éjszakra fekvő kietleneket (*Steppe*) 1734 — 35-években bentazván, jóllehet *Madzsar* romjait ő maga nem látá, de hallott rólok beszélni; értesíteték ugyanis, hogy egyes épületek még fölírásokkal lennének elborítva. Bizonyos, de általa meg nem mondott úton *Madzsar* vidékének és néhány egyes

¹⁾ Histoire et Mémoires del' Academie Roy. de Berlin. 1736.

²⁾ Sammlung Russ. Geschichte. IV. S. 8—147.

³⁾ U. o. S. 22.

⁴⁾ U. o. S. 182.

épületeinek rajzolatihoz is jutott, mellyeket *Büsching*-gel közle, kiis *Magazin*-ja' V-ik kötetéhez adá némi rövid historiai világosítással ¹⁾. Ezen commentarban nem kélti *Büsching*, hogy a' magyarok csak az oroszoktól nevezettek „*Ugr*“ azaz idegen néven; a' keletieknél (*Abulfedanál*) azonban „*Magari*“ *Constantinus Porphyrogennetanál* „*Mazari*“ nével illetetnek, és egykoron a' kaspiumi tenger' nyugoti partjánál laktak. Hivatkozik *Nestor* által említett ugrok és perzsák közti háborura, és *Constantinus Porphyrogenitusra*, ki őket a' *petschenegek* (pacinakíták, besenyök) szomszédaivá teszi, Valljon mégis, a' mostani magyarok' elei voltak-e a' Madzsar város' építői? határozatlanul hagyja *Büsching*, de *Fischernek* ²⁾ abbéli véleményét, miszerint Madzsart más név alatt a' perzsák építették, és aztán a' magyarok, midőn ezen várost és vidékét meghódíták, saját nevökről neveztek; azonban, minthogy sátorok alatt laktak, a' perzsáknak a' benmaradást megengedték legyen, épen nem találja valószínűnek.

1742-ben a' történetiró és *Asztrakán'* akkori kormányzója *Tatischtschew* számos katonai véd kíséret mellett embereket küldé Madzsar' romjainak megvizsgálása és régiségek' fölkeresése végett. Hoztak is onnan neki némi vastag kék papiros iratot és pénzeket, miket ő scythiaiaknak magyaráza.

Húsz évvel később (1756), mint *Gmelin* beszéli, az udvar' parancsára *Parobitz* nevü őrnagynak kelle ezen

¹⁾ *Büsching's Magazin für die neue Historie und Geographie.* Hamburg, 1771. 4-o V. Th. S. 531. A' Commentár ismételtetik e' munkában: *Joh. J. Lerche's Leben's und Reisegeschichte*, von *Büsching*. Halle, 1791. S. 87, 88.

²⁾ *Dissertatio de origine Ungarorum.* In *Quaestionibus Petropolitans*, ed. *Schlözer*.

helyet megvizsgálni ¹⁾, de az eredmények ismeretlenül maradtak.

Régtől fogva kutattak itt pénzeket is.

Majd fél század múlva Gärber után *Gmelin* és *Güldenstädt* keresé föl a' romokat. Kevés változás látszik ezen időközben rajtok történtnek lenni.

Gmelin 1772-iki szeptemberben látá és bőven le is írta azokat ²⁾, leírását azért majd egész terjedelemben adjuk. Három osztályára vagy csoportozatára talált Kúma mellett a' romoknak, felső, közép és alsó Madzsarnak nevezettre. Ezek sorában közép Madzsar Buivola és Kúma vizének összefolyásánál a' legnevezeteseb. Buivolát, (vagy mint Gmelin nevezi Barvala és Bibala,) tónak mondja ugyan, és még egy másik, Tomyslow nevü tóról is emlékezik, melly itt Kúma' közeldében azzal észrevétlenül foly össze; de régibb és későbbi tudósítások szerint folyam a' Buivola nevü viz. Észrevehetni ebből, hogy ezen folyócska a' kietleni folyók' tulajdonságához képest kiáradásokat alkot, és hogy Gmelin, ki őszi időben járt ott, csak a' tó forma kiterjedést látá, és a' tulajdonképi medret kiszáradtan lelé. Már a' következő évben folyónak nevezi Güldenstädt Buivolát, és *Pallas'* tudósítása nem hagyja föl eziránt semmi kétséget ³⁾.

Gmelin szerint az elpusztult város' tére egy fölemelkedett négyszög, melly átmérőben 5. verszt ($\frac{3}{4}$ mföldnyi) és omladékokkal egészen be van borítva. Ezen romok általában bizonyosságai az egykoron nagy és pompás városnak. Az épületek' nehány dűledéke még olly állapotbeli,

¹⁾ Gmelin I. G. Reise durch Russzland in den Jahren 1718 — 1774. Petersburg, 1770. 4-o. Bd. IV. S. 22. A' *Parobitz*-név elrontva látszik lenni.

²⁾ Gmelin's Reise durch Russland. Bd. IV. S. 17—22.

³⁾ Pallas, Bemerkungen auf seiner Reise in die südlichen Staatthaltschaften des russischen Reichs. ed. in 8-o. S. 277.

melly ezt meggyőződésig tanúsítja, mások jobban elrombolvák, legtöbbeknek pedig csak omladékát és alapját, majd jobban, majd kevesebbé leszakadozott boltozatit hagyá fön az idő' vas foga. A' legépebb karban fönmaradt romok főleg a' négyszög' szélén állnak és a' város' egyéb részit környezik. Tartósb és nagyobb téglából készült nagyszerü építvények ezek, czifrázatokban gazdagabbak, és inkább elkülönözötteen állnak; árkok meg sánczok nyomait viselve olly ismertető jelekkel fölruházottak, mikszereint védelem, pompa és tartósság végett alkottaknak 's a' nagyok' kastélyainak tarthatni ¹⁾. A' téglák hasonlók azokhoz, millyeket az asztrakáni tatárok maiglan készítenek, szélesb és vastagabbak t. i. a' mi közönséges téglainknál. A' falak' rakására csak néhol használtaték mész és homok keverék, többnyire agyagból áll az; majd minden szoba' belseje azonban mésszszel vakolt, simított és kenett. Az alapok többnyire téglából 's némellyek köből építvék, mind igen tartósan. A' gerendák fenyőfáboliaik."

„A' fönálló épületek' alakja négyszegü, nyolczszegü és kerekded. Mind 4 — 9-öl magosak, és a' négy meg nyolcz szegüek fölül hegyes tetőkkel ellátvák, vagy inkább gúlya alakba menők. Ezen gúlyák- vagy kúpokhoz az oldalfalakban elrejtett csiga lépcsők vezetnek, mellyek keskenyek és ritkán 15. hüvelyk szélességüek. A' gúlyák vagy kúpok ablakforma oldal lyukak által világosítatnak meg. A' tetőn boltozatot viselnek, ezen a' kúpok. Minden háznál egy hasonlóan köből épült magos és tágas csarnok létezik, oldal ablakokkal, melly csarnokból kiálló alacsony ajtó vezet a' fő terembe. E' szerint mindenik egész épület csak egy fő teremből, csarnokból, és kúptetőből áll. A' főterem mindkét felől egy elég mago-

¹⁾ Nyilván azon épületeket véli Gmelin, mellyekben később temető helyek ismertettek meg.

san álló keskeny kis ablak lyukon által nyer világosságot. Az alsó padolathoz közel egy vagy két oldalon szinte lyukacska van világosság, vagy talán szellőzés végett. A' fő terem és csarnok' oldalfalai kívülről egy sor téglával vékonyabbak, 's az ez általi beeresztések fölüli mindig boltozatot viselnek, hihetőleg falcizfrázatokra alkalmazottat. Belülről több beeresztések vagyis vakablakok építvék ¹⁾."

„Még jobban eltér a' kerekded házak' építés módja a' mostani ázsiai és európai architecturatól. Ezek hasonlóan 4 — 9-öl magosak, nem nagyok, fölüli boltozottak és hegyesek, a' perzsa és más kerek űr tornyokhoz annyira hasonlók, hogy azoknak lehetne tartani, ha a' többi épületek között és térhelyen nem állnának, 's lövő hasadékok helyett ablakokkal nem lennének ellátva. Nyilván raktárak valának azok."

„A' főterem' közepén, épen a' pincze' boltozásán 3 — 4 láb általmérőjü, jól oda illesztett kövel bezárva, kerek nyílás létezik. E' pincze boltozat kerek folyosót ábrázol, melly néha nem hosszabb, mint a' fölülte lévő terem, néha pedig ennek alapja alatt egyenes vonalban egész a' kerítés' vagy udvar széleig nyúlik, hol néhány szelelő lyukakkal ellátott bejárás találtatik."

„Az épület' ékességei kék, vörös, tégl- és gyöngy szín mázos, égetett kövekből állanak, mellyek az alsó terem' küptető' bel és kül falazatába ügyesen és csinosan a' tégl- közé, három- vagy négyszeg, csúcs, szív és más, képzelődés szülte alakban berakvák, épen úgy, mint a' seliternoi gorodoki épületeknél ²⁾."

¹⁾ Hasonlíttassanak össze a' kép és tervrajzok, Büsching' említett tábláin.

²⁾ Seliterny Gorodok (Salétrom városa) Achtuba vizinél, egykoron nevezetes omladék, most csak a' téglák nagy rakásai találtatnak, mellyek között némelyek mázos égetésűek.

„A' leirt nevezetesb épületek vagy scitha paloták' kerítéseit kis sáncz zárja be. Ezen kerítések' mindenike sírhelylyel van ellátva, eggyel vagy többel, hihetőkép a' ház tulajdonosokhoz tartozók' számára. A' többekből állók mind egy helyen találatnak. Főnálló vagy fekvő hosszában 6. ölnyi kő jeleli mindenik sirt, fölső lapon többnyire a' Németországban is divatos koporsó képet, némellyik azonban geometriai és más egyéb figurákat viselő. Egy sírkőnek fölszine két egyenlő vonallal három mezőre vala osztva, mellynek középsőjén koporsó kép, a' két szélső mindenkében egy egy figura.“

„Ezen egyes sírköveken kívül vannak az udvarokon köztemető helyek is, különösen, túl a' Buiwalla tón létezik némi tér különböző sírkövekkel.“

„A' város illy erős házaktól környezett belső térének épületei most mind omladék rakások, többnyire dombocskákat képezők. Gyengébb kőből, és részint csak vályogból kellett épülve lenni ezek' falainak, mi a' régieknél nem vala szokatlan. Még is minden háznak vala árok- és sánczczal kerített udvara 's gazdáik, mint az árkok meg sírkövek mutatják, saját földükön nyugvának. Ezek tehát bizonyosságai e' hajdani város' virágzó állapotjának.“

„Madzsari, mint mondók, Kúma mellett és két tó között fekszik, tehát a' természettől is erősített vala, de az első vályadékok, mellyek most keresztül hasítják, meggyőződésém szerint a' folyó és tavak' áradása és apadása miatt keletkeztek, nem pedig mesterséges árkok' maradványi, mint némelly utazók állítják. Ámbár a' madzsariak, ha már akkor léteztek ezen árkok, saját védelmökre is használhatták azokat; úgy vélem, a' város szélének még most is fűn lévő erős épületei, legalább mellékesen célzák annak védelmezését. A' kúptetőkből jól lóhettek a' lakosok, a' földalatti boltozatokban pedig vagyonukat, nőiket és gyermekeiket biztosíthaták. Halott házak bizonyára nem voltak azok; minek lettek volna különben minden udvaron a' temető helyek?

Madzsarhoz közel, talála Gmelin egy 4. öl hosszú és széles sirboltozatot, mely majd egészen tele volt porhanyó ember csontokkal, kétséggkívül ütközetlen ehullottakéval.

Hozzá adja mindezekhez Gmelin, hogy az egész környéken tatár sirdombok *kurganok* találtak elszórva, melyekről azt hiszi, hogy nem Madzsarhoz tartoztak, mivel valószínűnek véli, miként ezen hely' lakosi nem valószínű, hogy tatárok. Mindjárt kezdetben ugyanis, pompás scitha városnak nevezi Madzsart, annélkül, hogy jelentésének fejtegetésébe bocsátkoznék, vagy talán ezen nevezetben valami határozottat gondolt volna. Véleménye szerint scitha néptörzsök viselé a' *madzsar* nevet; jelentvén egyszersmind, miként a' kaukaszusi *ingusch* népség tartatik ezen madzsarok' utódinak.

Ezek Gmelin' tudósítási és nézetei.

A' következő 1773-ik év' nyaratszakán *Güldenstädt* méne a' romokhoz ¹⁾. Szembetünő, mennyire elüt az ő leírása az előbbentől. Vagycsak ezért is teljes hitelt vélünk adni Gmelinnek.

Güldenstädt egy térképét is adja Madzsar tájékának, min Buiwola (itt Bibala) mint folyam tünik elő mellynek beömléséhez közel két kiterjedése szemléltetik, 's e' részben Güldenstädt, adata bizonyára valóbb, mint Gmeliné, korábbi évszakban — július 4-én lévén ő ott. A' romokat azonban sokkal rövidebben, és mint Pallas egy jegyzésben emliti, nem kielégítőn írja le.

„Madzsar, mond Güldenstädt, 400. négyszegű ölnyi téren, téglákból készült mintegy 50. különféle épületeket foglal magában. 500. ölnyire nyugot felé némi muhammedan mecesetnek romjai állanak, mellette levő tó-

¹⁾ Güldenstädt, Reisen durch Russland und im Kaukasischen Gebirge. St. Petersburg. 1791. 4-o. Bd. II. S. 27.

vagy minaretével együtt; 500. öltre még inkább nyugot felé, egy hasonló imaháznak omladéka.“ Ha a' térrajzi mellékletet, hol ezen imaházak' helyei jelelvék, egybe-hasonlítjuk, meggyőződünk arról, hogy a' romok' csoportozata, miket Güldenstädt Madzsarhoz számít, elferdített négszeget formálnak, mindenik szélben (ezen mérték szerint véve) legalább 400. vagy több öltre kiütni kellőt. Tehát 400. ölet négszegben (16000. □ öl) akart írni 400. □ öl helyett ¹⁾. Gmelin azonban hihetőleg az imaházak' helyeit Madzsar' földterületéhez számítja. Ugy látszik, Gmelin meggyőződésként a' nagy romokon kívül házak omladékainak is létéről, miket Güldenstädt fölne ismert. — „Mind a' kettő között (a' nagy romok és imaházak, vagy csak ez utóbbiak között) lakóházaknak kellett ugyan lenni, miknek azonban többé semmi nyomuk sem maradt fön“ így szól ez utóbbi.

A' nagy romok' csoportozatáról bizonyossággal állítja Güldenstädt: „Nem lakóházak azok, hanem siralkotmányok (mausoleen), mind földalatti boltozattal ellátottak, 's ez távol sem pincze, hanem koporsók' helyéül szolgáló sírgödör; mint a' Sundscha melletti már leírott temetőhelyekkel összehasonlítás 's minden egyéb körülmény kétségen kívül teszi.“ Ámbár akként fejezi ki magát, hogy itt nem egyéb, mint temető helyeket vél lenni, mégis az épebben fönmaradt épületeket kelle értenie, valamint egy mindjárt következő előadásából kitetszik.

A' multakra nézve bizonyossá teszen ez utazó, miként némi fölirasokból kivevé „e' helynek a' hedzsra VIII-ik századában, vagyis mintegy 500. év előtti népes voltát.“ Sajnálatra méltó, hogy a' fölirasokról bővebb közlés nem tétetik. Láthatni már Güldenstädt nyilatkozásából, miként ő Madzsart városnak, nem pedig csupán te-

¹⁾ Vagy Pallas ejtő ezen hibát, midőn Güldenstädt utazását kiadá.

metőhely és imaházak egyesületének tartá. Ez utóbbiak' építési formájából következtető lakosainak muhammedán vallásu és a' vidék' története szerint nógai eredetű voltuk. — „A' madzsarok vagy magyarok (folytatja tovább), elvesztik tehát ezen romok iránt elismert jogukat; hihetőkép már korábbi időkben elűzettek ők a' tatárok által, ha igaz is más részről, hogy ezen vidéken laktak egykoron.“

Gmelin és Gùldenstädt még alkalmas időben adának leírásokat, mert nem sokára azután elenyészett a' tárgy¹⁾. Pallas értesít, hogy 1780-ban hat torony alaku épületen kívül még 32, részint álló, részint összeomlott épületet vehete ki²⁾. Midőn ugyan ő 1792-ben Madzsar' romjait fölkeresé, csak négy siralkotmány állott még³⁾. Kúmánál ugyanis időközben (1786. körül) sok gyarmatok telepedének meg, kik új lakházaiknak a' még használható téglákboli építésére az épület maradványokat elhordák. Várak' építésére is fordítottak ezek.

Pallas' adatai és nézeteiből csak a' legfontosbakat emeljük ki. Véleménye szerint közelebbi vizsgálódás' nyomán kétségbe nem vehetni, hogy szentfőldé végett itt igen hires temető hely létezett, valamint Kúma' mentiben föl és lefelé az emelkedett két marton, különösen pedig annak jobb vagy déli partjain sir dombok elszórva lát-

¹⁾ Találatott ugyan a' lipcsei Lit. Zeitung' 1813. Intelligenz Blatte 59. számában némi ismertetés, mintha Madzsar romjai még állának, kitetsző azonban adata' kutfejenek 20. évnél régiebb volta.

²⁾ Nyilván valamely vizsgálódónak tudósítása után, ki a' mondott évben ott vala. Minthogy Pallas megbízaték Gùldenstädt' utazásai és Gmelin' utleírása' 4-ik kötetének kiadásában, minden e' tájakra vonatkozó iratok közöltetének vele az academia' levéltárából.

³⁾ Pallas, Bemerkungen auf seiner Reise in die südlichen Stadthalterschaften des Russischen Reichs. Bd. I. S. 276 — 284. a' 8-r. kiadásban.

szanak, a' mi a' régi költöző népek' e' tájék iránti előszeretetét bizonyítja, mely egyébiránt a' kalmukoknál most is tapasztalható. Kitészik az omladékok' és alapok' nyomaiból, az épületek' rendben állása, annyira, hogy az értetlenek utca és nagy város' maradványinak lenni gondolnák. Azonban, jóllehet csak temető holtozatokat látott Pallas, nem következik abból, hogy lakó házai nem léteztek; hallani fogjuk tüstént Madzsarban veretett pénzeknek is találtatását; következőleg ezen hely nemcsak népesített vala, hanem tömérdek népség középpontjául kellett szolgálnia.

Pallas azon négy sírkötmány vagy temető házat, melyet még ott talált, 's némi muhammedán, valószínűkép tatár fajja nemzetének állit lenni, csinosan lerajzoltatá és körülményesen leírá. Keletről nyugot felé irányzott rendben, homlokzattal délre állnak azok. A' két nagyobbiknak hossza 36, szélessége pedig 25 $\frac{1}{2}$ láb. Alapjuk mésszel, felsőrészük agyaggal rakatott. (Potocki szalmával kevertnek találá az agyagot). A' két kisebb épület 24 — 28 lábat foglalt mind két felőli mértékében. Ezek' egyike egészen vakolva vala, 's legépebben marada fön. Mind a' négy sírkötmánynak dél felől pitvara volt, mely a' bemenetelnél (legalább némellyiknél) nyolcz szegü oszloppal láttatott el, és mind két felőli oldalon mély vakablakot viselt. A' pitvarból vagy csarnokból folyosón által vive bemenetel az épület' fő üregébe (terem, Gmelin elnevezése szerint), mely, a' többi három falán és négy-szezen vakablakokat visele, olly módon, hogy a' holtozat' kúpfüdele nyolczszeget ábrázolna. Keleti, néha nyugoti vakablakán is világító lyuk látszik. „Mindenkiben fölvala ásva a' belüreg' alsó padolata, hihetőkép halotti kincsek' keresése miatt,“ így szól Pallas, de *Klaproth'* tudósításából látni fogjuk, hogy ezen nyílás az épület' alkotó részéhez tartozott, mellyen a' holttestek bocsátattak le.

A' még álló épületek' irányában részint omladék rakásokat, részint egykori épületek alapjait, hol négyszegű, hol kerekded formájukat vön észre, Ezen sorozattól dél-felé 46. lépésnyire másik omladék sorozat vala, hol egyik nyolcz szegű épület romjának látszék lenni. Egy harmadik sorozat a' Buiwolához esett közel. Szemléltettek ezeken kívül sok szét hányt romladék rakások.

Még Pallas előtt megemlíté *Reineggs* a' madzsari romokat annélkül hogy látta volna. A' történeti szövétnék' homályítására egy helyen a' mongolok által hadaik' nyugot felé vitele alkalmával építettnek nyilvánítá Madzsart ¹⁾; más helyen ismét, a' Kúma mellett és Madzsarban lakott népekkel, az arabok által a' hedzsra' 2-ik századában lett meggyőzetés miatt hagyatja el lakhelyeiket, nyugot felé költözötteknek állítván, a' mivel csakugyan a' magyarokra czéloz. Beszéli tovább egész bizonyossággal, hogy Madzsar Abu-Muselim arab hadvezér' eszközlésére népesítetett vala meg ujolag, és némi észrevételt hoz föl, mi végett nem mellőzhetjük őt ²⁾. Évszámok és más arab fölíráások által bizonyítatni allítja ugyanis ezen hely' 180. év óta (tehát most 240 — 250. éve) pusztán fekvését. Klaproth által gúny tárgyává tett etimologiai észrevételeit azonban elhalgatjuk.

Midőn gr. *Potocki* 1798-ban Madzsar' romjait meglátogatá, állott még a' négy temetőház ³⁾, ujolag lerajzoltata egyet közülök. Egyébiránt a' romok' általmériben legalább 2000. lépésre terjedténél más említésre méltó

¹⁾ Reineggs, Allgemeine historisch topographische Beschreibung des Kaukasus. St. Petersburg u. Gotha, 1796. 8-o. Bd. I. S. 66. Az anyagok e' munkához sokkal korábban gyűjtettek.

²⁾ U. o. S. 72. és 78.

³⁾ Potocki, Voyage dans les Steppes d' Astrakhan et du Caucase. Publ. par Klaproth. Paris, 1829. 8 vol. I. pag. 187. 191.

tó észrevételt nem teszen. Ez idétt, örmény és georgiai lakosok, kik nem rég Kizlárból jöven, Kúma mellett a' pokoinoci gyarmatot állitatták, megegyeztek az iránt, hogy a' madzsari romokat megkiméeljék, és az orosz szállítványok ellen megőrizzék. Így értésiteték legalább a' buzgó régiségbuvár.

Színlett, vagy legalább eredmény nélkülinek kellett lenni azonban gondoskodásuknak, mert *Schmidt*, a' mongol dolgok' híres ismerője hat évvel később (1804.) már nem látá a' négy temetőházat, az omladékok mindazáltal majd azon állapotban látszattak lenni, mellyben Klaproth találá ¹⁾. *Schmidt*, ki egyébiránt itt csak keresztül utazott, Feodorofszkában egy arab iratu épületkövet talált barom vályunak alkalmazva.

Schmidt után rövid idő múlva 1807. és 1808-ban *Klaproth* látogatá meg Madzsar' romjait. ²⁾, ki éjszakeről délre 4. versztnyinek állitván a' romok' terjedelmének hosszát, 's majd annyinak szélességét, a' Gmelin jelentette területet fogadja el; mihez képest 15 — 16. négyszeg versztnyin (2 □ n. mföld.) foglalt a' város' kiterjedése.

Klaproth a' két temetőházon kívül már minden épületeket elrontva lelte; a' szomszéd számos gyarmatok részint a' jekaterinogradi vár és város' építéséhez szükséges anyagok végett gr. Potemkin Pál által hordattak el. A' fönlevő két siralkotmány földszinti része, vagy a' tulajdonképi épület már szinte dülő félben vala. Egyik földalatti temető boltozata fölnyitván, körakás alatt egy nagy kőtáblával befödött két láb nagyságu nyi-

¹⁾ Szóbeli közlemény után.

²⁾ Klaproth, Voyage au mont Caucase et en Géorgie. Paris, 1823. 8-o. vol. I. pag. 142 — 186. Az eredeti kiadás: Reise in den Kaukasus und nach Georgien, unternommen in den Jahren 1807. und 1808. Halle u. Berlin, 1812. 8-o. I. Bd. S. 142. f.

lás találaték. Ezen nyílás 9. láb hosszú és 5 $\frac{1}{2}$ láb széles, nagyságra nézve pedig, egyenesen álló embert alig befogadható boltozatba vezet, mellynek közepén téglából készült erős talpazaton éjszak déli irányban kemény fenyőfa koporsó feküdt, középtermetű ember' elporlott csontjaival. A' másik temető boltot is, megakará Klaproth vizsgálni, de kísérői bizonyossá tevék, miként már a' múlt évben cselekvén, mindenben hasonlóknak találák az utóbbihoz.

Nem kétkedik abban Klaproth, hogy a' többi romok és alapokból minden elfogulatlan, némi város' maradványaira ismerend, mellynek temetőhelye vagy sirkertje a' folyam felőli részen fekvék. Népes városra mutatnak az azon omladékokban talált sok ezüst- és rézpénzek, függők, arany és ezüst gyűrűk, érc tükrök 's egyéb eszközök, valamint a' kőpadok és cifrázott kőjárdák ¹⁾.

Saját szűkebb nyomozásáról tudósításon kívül elég bőven összeszedé Klaproth, ámbár nem mindig pontosan; az őt megelőzöttek' vizsgálódásit; aztán abbéli tanúsítását adja elő, miszerint Madzsar a' kipcsáki tatárok' városa vala; — és ezen része legfontosb a' romokról értekezésnek. Okai következök.

1-ör E' szó *madzsar*, a' régi tatár (vagy török) nyelvben kőépületet jelent ²⁾. „A' nógaiak és turkmenek e' romokat közönségesen „*kirk madzsar*“ -nak nevezik, *kirk* pedig negyvenet jelent, és 'a' sokaság' értelmében is használtatik.“

¹⁾ Valószínűkép csak valamely kisebb helyen, mert járda kövel rakott utcákra gondolni nem lehet.

²⁾ Így van saját Utleirásában; Potocki utleirása' kiadásának némi jegyzetében mondja. *Madzsar*, téglából épületet jelent.

2-or Az épületek ¹⁾ és halott házak' formája ugyanaz, mi a' déli ázsiaiaké. ²⁾ A' halotházak' nevezetesen hasonlítanak azokhoz, mellyek a' Tiflis melletti temetőhelyekben Tschakuissi folyó' partján találtatnak' mázos téglákkal ékesítése a' tatárok 's mongoloknál vala szokásban, 's Dauria' romjai közt találtatnak olyanok. Tiflisbenis a' fellegvárnak törökök által épített falai szinte különféle színű figurákkal ékesítvék.

3-or Madzsarban találtató sirköveken a' fölírások muhammedáni tatárokra vonatkoznak. Klaproth tökéletes épségű két illy fölírást közöl, mellynek egyike a' hedzsra' 747 (K. 1346 — 47) a' másik 777 (Kr. 1375 — 76)-év számát viseli. Több öt sirkövön a' fölírások ugyan nem valának tökéletesen olvashatók, de igenis az évszámok, mik mind a' muhammedan időszámítás VIII-ik századábóliak. (Ezen sirkövek most már nincsenek Madzsarban, hanem a' szomszéd faluban és Jekaterinograd városában).

4-er A' Madzsarban találtató pénzek vagy Sarai-ban; vagy Kipszák tartomány más városában verettek, egy pedig magában Madzsarban ³⁾. Klaproth 14. darab illy nemű pénzeket ír le, mellyek közül kettő a' VII-ik, végre egy a' IX-ik századból való, muhammedán idő számítás szerint. Ez utóbbinak évszáma olvashatlan, vagy nem is létezett, a' rajta olvasható khán azonban Kr. sz. u. 1409-ig uralkodott. Végre

5-ör Klaproth a' napkeleti írók' tanubizonyságához folyamodik Madzsar iránt. A' derbendi történetben (*Derbend Nahme*) mondatik: „A' történetírók beszélik, mi-

¹⁾ De Klaproth a' sírboltoknál egyéb épületet nem látott.

²⁾ Déli ázsiaia; igekn tág, 's azért egészen határozatlan kitétel.

³⁾ Alább látni fogjuk, hogy Madzsarban veretett pénz két példányban ismertetik.

ként (a' hedzsra II-ik századában) egy paschenk, a' khán fia Iránba menvén, magát minden helytartóknál bejelentő; minek következtében az iráni és balchi helytartók mellett *kis és nagy Madzsarban* helytartók nevezettek, tudtokra adatván, hogy az iráni helytartónak alája lennének vetve.“ (Ez igen nagy fontosságot adna mind a' két Madzsarnak. Legalább úgy látszik, bizvást helyezhetni kis Madzsart a' romok' kisebb csoportozatára, a' nagyobbik közeldébe). — *Abulfeda*, (ki 1331-ben fejezébe Geographiaját) *Kumadzsar* várost (Kumager) említi Borka, vagy éjszaki Tatárországban, melly a' *Leksick'* hegye által választatik el déli Tatárországtól. *Kumadzsar*, *Derbent* és *Asak* (Asow) között, Derbentől éjszak nyugotra és Asaktól keletre fekszik szerinte. Alig lehet tehát kételkedni; hogy *Abulfeda* ezen *Kumadzsar* alatt 'a' mi *Kúma* melletti *Madzsarunkat* érti, (valamint már *Büsching* véle).

JERNEY JÁNOS.

(Folytatása következik.)

II.

AZ ÉSZ' 'S PHILOSOPHIA'

ÚJ VÉDELME, AZ Ó, ÉS ÚJKORI KÉTKEDÉS' OSTROMAI ELLEN.

Animus, ut ego dico, divinus, ut Euripides dicere audeat, deus est.

Cicero Tusc. Quaest. I. 26.

Eddigi minden philosophiai vizsgálataim' főeredménye ez: a' philosophia nem más, mint élettudomány ¹⁾, az élet' sőt a' világ' fő elve pedig az egyezmény. Élet és egyezmény tehát azon két varázsige, melly körött forog élettanunk. Első anyagi vagy alkotó — Constitutum — második alaki, vagy szabályzó — regulativum — fő elve harmonicánknak; mit úgy kívánunk értetni, hogy mi

¹⁾ *Physiologiát*, az újabb szótárírók hibásan nevezék élettudománynak azért, mert ez csak a' testi élet' jeleneit fejtegeti az összes - élet' — melly lehet: elméleti, erkölcsi, szellemi, gyakorlati társas, házi, és polgári, — 'stb. — tüneményeit érintetlen hagyja. Ugyan azért inkább életműszertannak, vagy előműtannak, helyesebben nevezethetik.

az élet' körén túl van, vagy erre csekély befolyással, azt átengedjük az iskolai, vagy kezdő philosophiának; mellynek aprólékságainak kiküszöbölésében fő próba kövünek az élet, és ennek viszonyai: alaki főelvünk pedig az öszhang levén, azt olly egyetemi főelvnek lenni találtuk, hogy nem csak ezen fordul meg, mint sarkalaton az élet' minden nemeinek normalismusa; hanem azon tudományok is, mellyek teszik a' philosophiai tanok' körét, ezen épülnek.

Kérdik itt a' bölcselés baráti: miként jutottunk mi e' két vezérelvhez? Mi úgy tekintjük a' philosophiai módszereket, mint valamely ország közlekedési intézeteit; a' milyen nagy fontosságúnak a' száraz, és vízútak; épen olly sok függ a' philosophiai módszerek' helyességétől: mert bizton állíthatjuk, hogy a' phisophia' jelenkorunkbani hátraléptének okát leginkább a' módszerek' képtelenséginek tulajdoníthatni.

A' bölcselés' ösvénye ugyanis számtalan romokkal volt beöntve, mellyek a' rozsz rendszerek épületeinek, a' dülő kor', és a' dülőbb kételkedés által okozott omladékaik. Tudjuk így kelle ennek lenni, mert a' viharzó elemek mind addig küzdnek, míg egyik a' másikat le nem győzvé, tőkélyes súlyegyen helyre nem áll. A' socratismus — igen helyesen — élettudománynak adá ki a' gyakorlati philosophiát: de fájdalom! ez még nem tudá, hogy az elméleti philosophia is illynemű, illyneműnek kell lennie. Nem tudá, hogy az élet' alaki elve az egyezmény: elméletié szintűgy, mint a' gyakorlati, társasé úgy, mint a' magánosé. Nem tudá, hogy a' philosophiai tudományok is, együlegyig, a' harmoniát ismerik el alaki fő elvöknek, az életet pedig alkotó principiumjoknak. Ezek mind a' későbbi bűvárkodások' eredményei. Sokat nem tudá tehát, az általunk mindig tisztelettel emlíendő görög élettan.

Ámde ezen mély, és szűk ösvényét is a' socratismusnak tömérdek romokkal önté be a' közép, és újkori scepticismus, és criticismus. Az ösvénykeresők tehát a'

vélemények' — dogmák' — tartományán keresztül keresék a' helyes módszert, de nem találák meg. Ezen okoknál fogva mi vissza mentünk a' philosophiának eredeti, de még hiányos fogalmára, mely a' finom tapintatú görökség által nyújtott: és áttörve a' mohodzó, és kétezer évesnél régiebb romokon, véljük, mikép az *egyezményes módszer'* fölfedezése által olyan ösvényt fedeztünk föl, 's olly kulcsot nyújthatunk a' bölcselés barátai' kezébe, mellyek' segélyével ezen, korunkban sokkép hátralépett tudomány' kincseihez eljuthatnak; és ennek jótékony tanaival megismerkedhetnek, azok, kik kaulzkodásunkat meg nem vetik. De hát csak ugyan hátra lépett, és süllyedésnek indult a' philosophia korunkban? Nincs különben, melly szomorú igazságról meggyőződhetünk, ha eigondoljuk, hogy jelenkori bölcselőink, mivel a' philosophia' igaz fogalmát elvesztették, ezen tudományt bámulatos különbséggel értelmezik, és egyetlen bölcselőnk sincs, a' ki ennek eszméjében más bölcselő társával megegyezne. Kérdjük most már Reinholddal: „mondhadjuk-e, hogy bírunk philosophiával addig, még nem tudjuk ezen ige alatt: philosophia, mit kell gondolnunk? bizonyval nem: miként nem tudjuk addig, mi a' természet, mi a' háromszög? míg ezeket értelmezni nem bírjuk.“ A' philosophiát ugyan soha bevégzett egésznek nem tekinthetni: mivel ő nem más, mint az életérdekű tudományok' összesége; mellyek minthogy tökélyesednek koronként, tökélyesedni kell általán a' philosophiának is. Hanem mégis kár volt a' később kornak eltávozni a' philosophia' eredeti fogalmától, melly élettudomány; mert így ő az élet' különböző ágait, például: állati, szellemi, alapi, és fennső, egyedi és társás élet' fajait együl egyig körében tartván az életegészt tekintvén, és fennséges tartományából le nem tévedvén, nem alakították át, most vita — majd ész — most hit, — majd természetanná; hanem megtartotta volna mind végig jelentékenységet: mi annál csodálatosb tünemény, hogy a' nagy

elméknek nem csak az ó, hanem az új korban is mindig helyes eszméjük volt a' philosophia' lényegéről. Nem csak Ciceró-nak volt ilyen fogalma: Sapientia est ars vivendi — De finibb. IV. c. 7. — hanem Herder is így írt: Die höchste Wissenschaft ist ohne Zweifel, die Kunst zu leben. Hátra lépett tehát a' philosophia' főleg a' miatt, hogy életegészt szépíteni czélzó fönnségéből, a' gyökelv' tévesztés miatt lelépett: mivel a' későbbi bölcselők az alapi, társas, erkölcsi, és vallásos életet nem tartván olyan figyelemre méltónak, mint az elméletit, 's a' tudatnak föláldozván az érzelmet, a' jogot, és az erényt; felbomlott az egyezmény az alsó, és felső életviszonyok között: e' miatt a' philosophia is elferdült, és fő feladatának, melly az élet egész' eszményének kiállítása, és ennek megközelítésire útmutatás, meg nem felelt.

Illy ingatag alapon állani látszván a' philosophia korszerű, és méltányos kérdésnek lenni véljük azt: *létesíthető-e az, mint tudomány?* mert ha nem létesíthető, úgy föl kell vele hagynunk, és más szilárdabb támaszpont után kell látnunk. Meg kell vallani, hogy az eddigi iskolai módszerek' ügyetlensége miatt nem csoda, ha a' philosophia' tekintélye elenyészett, és az emberi észnek ezen méltóságos szüleménye szüntelen gyanusított mint újítás eszköze, mint a' kijelentett vallás mellett szükségtelen, 's bátran nélkülözhető; mint különcködni tanító; mint anyagi hasznot nem adó; és életérdeket elő nem mozdító; és a' melly annyiféle lehet, mint a' gondolkozó egyén, mivel így szóltak, alanyi ösmeretnél nem birunk egyébbel az elméleti tárgyaknál. Tudjuk, hogy főleg Kant óta az úgy nevezett exact tudományok' művelői, például: a' mathematicusok előkelő pillanattal tekintgetnek a' bölcselőkre; és vélik, miként az ő szerkesztéseik, demonstratióik, tapasztalataik, és kísérleteikhez képest, a' bölcselők' elméletei, és lehozatai csak bábjátékok.

De, bátran állítjuk, ez csupa csalódás; annak, mi bennünk legfensőbb az észnek, méltatlan lealacsonyítá-

sa, és az értelemnek, mely mit sem tehet az ész nélkül, ennek nyakára ültetése. Mi tudjuk, sőt fájdalmasan érezzük, milly sokat vesztek, az elmélő ész' lealacsonyítása által azon tudományok a' köz vélemény előtt, mellyek philosophiai alapon épülnek, minők: észvallás-tan, észjogtan és az erkölcs-tan. A' philosophia' sülyedése tehát maga után vonta az emberiség' tanainak sülyedését is, mellyről a' königsbergi bölcselő is panaszkodik. Nem csoda, ha anyagi élelményt, és gyönyört kereső magyarjaink' életbölcsésége is legtöbbször az volt, mit Vitkovics nyilvánított. ¹⁾

Ámde méltányos - e az? kérdjük és illő - e az észt, mellynek főnsége van minden tudományban, és művészetben, melly életvezér, így lealacsonyítani? Igaz, hogy az ész a' gyermekben még erőtlen, az értt korában a' szenyvedelmek miatt homályos látású, a' vénségben hideg, a' betegségben változékony: sőt még a' művelt eszűek' nézetei, eszméi, és elvei is sokszor homlok egyenest ellenkeznek egymással, mik miatt némi bizalmatlanság támad bennünk, a' magának hagyatott ész' elvei iránt.

Mi mindezeket illő tekintethe véve, bátran állítjuk még is, hogy *lehető, és létesíthető a' philosophia, mint alapos tudomány*; nem hiába válaszljuk ki tehát ennek fölkeresésire a' legbiztosb ösvényt, vagy módszert, ilyen oknál fogva:

Elsőben: Vannak olly eszmék, elvek, és igazságok, mellyek hely, és kortól függetlenek levén úgy tekinthetnek, mint az elmélő, és gyakorló ész' legtisztább eredményei; mellyeknek bizonyos volta felől minden

¹⁾ Életphilosophia: Kedvemre élek
Kényre henyélek
Kancsót üríttek
Kedvet meríttek.

egyének egyező vélekedése kezeskedik. Illyenek például: az egész nagyobb minden részénél külön: semmi ok nélkül nem eshetik 'stb. Különösen illyneműek az erkölcs-tan' szabályai, mellyek egyetemesek, és szükségképiek, mellyeket eddigelé egy józan eszű, ép vérű és velejű bölcselő sem mert megtagadni nyilván; noha voltak elegen olyanok, jelesen *Mandeville*, ¹⁾ a' ki semmi lényeges különbséget nem látott, vagy nem akart látni az erény, és véték között, és *Shaftesbury* ellen merészle állítani, hogy az egyedek' vétkei gyakran igen hasznosakká lehetnek a' társaságra nézve. Ámde az efféle különczködések tudjuk, hogy észfitogatásból, és ellenmondási szellemből erednek, és mit sem nyomnak az emberiség' ítélő széke előtt, az ész' egyetemi törvényhozásának gyanusítására.

Másodszor: Ugyan mi lehetenség fekszik abban, hogy az ész, melly létesít és alkot minden tudományokat, létesítsen, és alkosson olyat is, melly köz forrása legyen minden életérdekű tanoknak?

Az ész lelkünknek legfensőbb tehetsége, melly két-féle működést gyakorol, vagy *eszméket* gyűjt elméletei közben, vagy *elveket* állít meg törvényadói fenségében. Ezek szerint az eszmék', és elvek' tehetsége az ész bennünk, mellyeket szükség itt fölvilágítnunk. Az eszmék olyan képzetek, mellyeknek tárgyai fölül vannak az értelem fogalmain, miket sem a' tér, sem az idő tökéletesen be nem fog, mivel föltétlenek, és végetlenek. Az ész tehát, melly illyeneket teremt, kétség kívül a' tér- és az idő' korlatai fölött áll. Illyenek: isten, világ, halhatatlanság, erény, főboldogság. Ezeknek jellemé az, hogy konkrétumban, és láthatólag, elő nem tűntethetők. Van azonban az észnek két legfensőbb, sőt öseszméje, mellyek alapul szolgálnak az imént említett minden esz-

¹⁾ The fable of the bees, or private vices publick benefits. London, 1714. — még bővebben 1728.

méknek. Ezek emelnek föl bennünket azon legfensőbb álláspontra, mellyen átlátja eszünk az élet' minden viszonyait, az alsóbb eszmék' kapcsolatát, az elvek' hangegyénét, az ellenkezetek' zavarját, és mindent, mi az életeszmenyt valósulni nem engedi. Vannak azonban alsóbb fokú eszmék is, mellyek már nem olly magasak; és anyagjokat alantabbi régiókból, az érzelem' tartományából veszik; és a' képzeletből, mellyek a' látványok, és fensőbb fogalmak' vegyületei. Illyenek: a' szép', és fenséges' eszméi; miket bátran illyeneknek nevezhetünk; mert kimagyarázhatlanok, megfoghatlanok, és csupán érezhetők. Azoknak van már egyedül hajlamuk, és benső hivatásuk a' philosophiára, a' kiknek esze föl tudja fogni az eszméket; élet bölcs pedig az, ki illetén eszmékben gazdag.

Ha valaki itt azt kérdené: mi szüksége van az élet-tannak az eszmékre? illyen feleletet adnánk neki: A' fensőbb, vagy emberi élet, eszmék nélkül el nem lehet. Mert a' ki a' kétségek' tengerébe merülni, vagy az érzékiség' mocsarába süllyedni nem akar, hanem emberileg szép életet akar élni, nem elégülhet az meg, a' tapasztalati világból merített fogalmakkal. Előbb utóbb föl kell benne ébredni ezeknek, és más efféle kérdéseknek: valljon micsoda nekem embernek életbeli rendeltetésem? van-e fensőbb iránya az életnek az érzéki gyönyörnél, vagy pedig fensőbb boldogságot is lehet létesíteni? Mi vagyok én sajátlag, mi ez a' világ, és ki lehet ennek fő oka? elvégződik-e létem a' testnek halálával, vagy ezen földi lét csak első osztálya azon iskolának, mellynek fensőbb osztályaiha a' halál teszen át engem? Van-e minden embernek egyenlő joga a' fensőbb, vagy szellemi szebb életre törésre? és nekem is vannak e' föltétlen kötelességeim ezek iránt?

De az élettannak is feszítő szüksége van a' főeszmékre. Ezek kötik össze az alsóbb eszméket, és a' fogalmak' egész rendszerét: olly egyetemes körül kerítő

lánczok tehát ezek, mellyek a' tudomány' minden részein keresztül mennek, és azokat egy tökélyes egésszé foglalják. Van ilyen anyagi, és alaki főeszme minden tudományban: de van különösen az élettanban, mint főlebb láttuk. Így alapszik az észjogtan a' jog' eszméjén, melly ebben áll, hogy minden ember értelmes, és szabad lény levén, valamint mindenki köteleztetik ezen emberi méltóság' elismerésére, és becsülésére; úgy magára nézve is joga van ezt másoktól megkivánni.

Természeti vágya az már az észnek, hogy ő fogékonnyá tétetve előbb' az igazra, szépre, és nemesre, kifejtözve az állatiság' durva bilincseiből, visszatartóztatlanul siet a' főeszmék után, mellyek olly jótékony nemtők, kiknek segélye által egységet, tökélyt, és alapot nyer a' fensőbb imeret. Csakhogy ezekhez nem könnyű férkezni, és épen úgy, mint a' hólepte Montblank' csucsára csak akkor lehet eljutni, mikor már sok kísérlet, és keringést tettünk hiába. Az eredeti alapeszméket kereső bölcsről lehet azt elmondani méltó joggal, mit *Lucrecz* az érzelmiségen túl nem haladott *Epicurról* énekle.

Qvem nec fama deum, nec fulmina nec minitanti
 Mürmure compressit coelum; sed eo magis acrem
 Virtutem irritat animi, confringere ut arcta
 Naturae primus portarum claustra cupiret.
 Ergo vivida vis animi pervicit, et extra
 Processit longe flammantia moenia mundi:
 Atque omne immensum peragravit mente animoque
 Unde refert nobis victor quid possit oriri,
 Quid nequeat: finita potestas denique quovique
 Qvanam sit ratione, atque alte terminus haerens.

Líb. I. v. 69 — 78.

A' főeszméket úgy lehet tekintenünk, mint forrásait az *elveknek*, ezeket megint úgy, mint kútfejeit,
 TUDOMÁNYT. 1842. I. 3

az akaratnak, és cselekvényeknek. Hangegyen, és egyezmény teszi szellemi életünk' lényét: mit tehát az ész' eszméi után igaznak talál, azt az ezekből gyorsan kerekedett elveinél fogva mint jót, 's szépet kedveli is, és végrehajtani siet. Ha az állatiság, és érzékiség nem jöne közbe, melly a' még gyöngé észt is megszedíti, bizonyos, hogy a' tiszta eszmékből mindig tiszta elvek, ezekből helyes cselekvények folynának. De az önzés' mocsára gyakran hamis, és ferde maximumakat csúsztat a' nemes elvek közé, és ez szerzi aztán veszedelmünket.

Megjegyezhetjük itt, hogy a' bölcselek gyakran a' főeszméket is *elv* név alatt említik, és fölvesznek elméleti, és gyakorlati elveket; mi helyeselhető annyiban, hogy a' nagy, érdekes, és új eszmék mindig szabályzó, és törvényadó erővel bírnak; következőleg elvet is foglalnak magokban. A' műnyelvi szabatosság azonban még is megkívánja tőlünk, hogy az eszmét jól megkülönböztessük az elvtől azért, hogy az első előbbi mint az utósó, egyik előzmény, másik eredmény. Az eszme kezdetét teszi valamelly gondolkozási rendnek, vagy költeménynek, alapja a' tudománynak mint láttunk: az elv pedig kútfeje a' kivitelnek, törvénye a' cselekvénynek. Az első a' fő cél, második a' rávezető ösvénykeresés. Egyik az elmélő ész' summuma, másik a' gyakorlóé. Egymást kölcsönösen segítik ezek a' tökélyes emberben; mert eszme nélkül nincs elv, elv pedig eszme nélkül. Roszul áll ott a' szellemi élet, hol az eszmék harcolnak az elvekkal, és az ész' által eszköztetni szokott öszhang hangviszályyá változott. Video meliora, proboque, deteriora seqvor.

Láthatjuk ezekből, miben áll emberiségünk' fő jellemének az észnek lényege? Abban t. i. hogy ez összesített legfennsőbb munkássága levén lelkünknek, az általános egyezményre tör bennünk szüntelen, melly e' földi rövid pályán alig elérhető ugyan; de elég, hogy eszünk forrása az eszméknek, vagy fennsőbb ismeretkútforrásoknak,

mellyből újabb meg újabb igazságokat méríthetünk, ha azt a 'kétkedés' mētelyével meg nem mérgezzük: forrása az elveknek, mellyek minél nemesebbek, és tisztább eszmékből eredők, annál gyorsabban vezetnek bennünket a' tökély útján. Eszünk átható, és törvényadói főnségén alapszik tehát egyedül emberi méltóságunk, az különböztet meg bennünket nem csak lépcsőzetileg, hanem fajilag a' harmoktól; ez emel fölül a' természet gépezetén; ez egyedüli föltétele tökélyesedhetésünknek; ez tart a' végtelennek, és örökkévalónak: melly végtelen ösvényen keresi untalan az igazat, éldeli a' fensőbb szépet, akarja az egyezményest. Végre ez emel föl a' szabad lények' sorába, melly szabadság hennsó, és külső: első áll az öntörvényadásban, autonomia — és a' bel kényszerítésketől függetlenségben; második áll a' külső önkénytől függetlenségben és a' magunktól is alapított polgári törvényektől függésben. Müvelt nemzeteknél a' bel, vagy erkölcsi szabadság mindig záloga, és biztosítéka a' kül vagy polgári szabadságnak, különben nincs egyezmény, nincs polgári, és nemzeti életszépség.

Rövid kitérésünkből ennyit tanúltunk, hogy az emberiség' jelleme az ész bennünk; nem testünkkel, nem érzékeinkel, nem szellemi alsóbb tehetségeinkkel, — noha ezek is fölségesek, és hozzánk méltók, — hanem észhatalmi főnségünkkel vagyunk emberek. Ellenségei tehát az emberiségnek, ellenségei a' szép emberiséget kifejteni szándékló élettudománynak azok, kik az istenségnek ama' legméltóbb képviselőjét sőt képét bennünk, az észet lealacsonyítani, és élettudomány létesítésére tehetlenné lenni állítják.

Az újabb időkben *Kant* ¹⁾ volt az, ki e' merénnyt elköveté az elmélő észén, hálátlan levén azon észhez, mellyel hőmértékben megáldatott, Mi vitte őt e' tévútra?

¹⁾ Crit. d. r. Vernunft. Antinomie d. r. Vern. I. 433. — 732.

Kettő: első az, hogy a' philosophiának igaz fogalmával nem bírt, és midőn ő állítja, miként bölcselés nem más, mint elvekből merített észtudomány — Crit. d. r. Vern. I. 864 — 65 — itt sem a' tartalom meg nem határoztatik, sem philos. tárgyai elő nem soroltatnak, mi könnyen fogalomzavarra vezet. Második dolog a' mi Kántot, és követőit félre vezeté az, hogy ő az ész, és philosophia' fölségéről úgy mint kell bölcselőnek, soha meg nem győződött. Fő eszmét, és fő elvet tévesztet tehát, nem tuda kihatólni e' nagy gondolkozó a' sárból, mellybe őt kételkedése mélyebben sülyeszté. Vallásos érzelme, és tiszta erkölcsisége kivivé ugyan őt a' dűlőre: de az őt vakon követők, sőt imádók' nem csekély serege által alanyinak kiáltaték ki minden fennsőbb ismeret. Kant' criticatlan viszhangjai jó alapon vélték állithatni; hogy: az eszméknek nincs constitualó érvényességök, az elmélő ész sokkal gyöngébb előzményeket nyújt, sem hogy azokra elvet, rendszert, tudományt lehetne építeni: nincs tehát szerintök az ismeretnek föelvé: elmélő eszünk alkalmatlan arra, hogy nekünk biztos hitalapot nyújtson; az eszméknek korán sincs tárgyiséga, mert ezeknek, mint látuk, egyetemeseknek, és szükségképieknek kell lenni, hogy eszme nevet érdemeljenek; ánde a' mi ismeretünk mindig csak részletes, ebből pedig soha sem lehet biztosan következtetni az egyetemesre; és a' tapasztalás alá eső tárgyak soha sem nyújthatnak kétségtelen — apodicticus — csupán valószínű igazságot. A' mit tehát mi egyetemesnek, és szükségképieknek vélünk lenni fogalmi rendszerünkben, és fennsőbb ismeretünk' tömegében az, mivel illyesmi a' tapasztalásból nem folyhat, tárgyas nem lehet csak alanyi, az az ingatag, légváron épült, és bizonytalan. Illyen alapzaton pedig szoros értelemben vett tudományt fölépíteni nem lehet: de igen a' gyakorlati ész' elvein, melly már nem azt tanítja, mit az elméleti hiába próbál, hogy mi létezik? hanem azt mondja meg: minek *kell* meg lenni?" Ez szerintök azon erős horgony, melly

nem hagyja ide oda hányatni az elmélő' hajóját; ez azon éjszakmutató, melly biztos révpartra vezeti azt mindenkor.

Íme ez rövid tartalma azon Némethonban nagy hirre jutott criticismusnak, melly egy ideig egyedüli philosophiának tartatott, és tett is annyiban nem kevés hasznót, az élettudománynak, hogy a' zsarnokká fajult dogmatismust méltatlan trónjából leveté, és e' colossust cserép, 's töredékeny lábaira figyelmessé tevé. Az irtó had után mindig kívánatos a' béke, melly a' túlzás' örvényeit kijelölve, az egyedül üdvös középben emeli fel békevárát. Illyes mit kísért létesíteni harmonisticánk.

A' criticismusnak emlitem főszméjét, és elveit egyezményes módszerünk a' harmónia' világánál megtekintvén, benne sok ellenkezetet lát, kénytelen tehát róla azt nyilvánítani, hogy: *az sem elméletileg nem igaz, sem gyakorlatilag nem jó.*

Lássuk tehát elsőben a' *Kant észbirálatának elméleti alapját.* Mindenek előtt tudnunk kell, miként született ezen alanyisági philosophia. Leibnitz vetélkedett Lockal ezen nagy kérdés fölött: minő kűtföböl méritjük mi emberek az ismeretet? Locke állitá, hogy mivel ezek úgy származnak, hogy a' lények, mellyek kívülöttünk vannak, kül, vagy belérzékeinket illetik, ebből következik, hogy minden ismeret' kűtfeje a' tapasztalás, melly eredét egyszersmind alapja, és biztositéka az ismeret' tárgyiségának, és valódiságának is; mivel a' lényekben valósággal meglevő erők, és sajátságok szülik a' fogalmakat; ezek tehát amazokkal oki kapcsolatban vannak. Valóban ez igen helyes lehozat lenne, ha nem tudnók, hogy a' fogalom készítéshez egyetemes, és szükségképi elemeknek is kell járulni, mellyeket pedig tapasztalásból korán sem méríthetünk. Láttá tehát a' derék *Leibnitz* hogy *Lock'* nézete egyoldalú; melly csak a' látványok' — intuitus — eredetét fejtí meg; a' fogalmakét épen nem képes kimagyarázni; sokkal kevésbé a' tapasztást, tért,

és időt háladó eszméket, mellyek ezen nézetnél fogva elvesztik alapjokat; és így az egész metaphysica, mint alaptalan összedől.

Ámde azon rationalismus is, mellyet *Leibnitz* az említett empirismusnak tett ellenébe, ki nem állja a' próbát; mert azt mondani, mit e' nagy bölcselő állított, hogy a' velünk született eszmék' igaz voltának alapja az istenben van, merő elveszítatás — *petitio principii* — : mivel, elsőben, eszmék velünk nem születnek; csupán észtehetség, melly a' tapasztalással egy kézre dolgozva, és műveltetve gondolkozás által, képes eszmegyűjtésre. Másodszor, az igaz, hogy eszünk isteni eredetű; de az még is behizonyíthatatlan, hogy az isteni észben vannak minden eszmék' ősképei, mint *Leibnitz*tal együtt *Plató* is vélekedett; az ilyen hyperphysicus lehozatokot az élettan nem kedveli, nem kedvelheti.

Kant transcendentalis idealismusában ¹⁾ említett bölcselőket akará megegyeztetni, de szándéka korán sem sikerült. Ő úgy tekinté az emberi lélek' alsóbb tehetségeinek jelesen: az érzékiségnek, és értelemnek categoriat, mint a' mellyeknek tapasztalati tárgyakra alkalmazásából bizonyos eredmény, vagy tárgyas ismeret foly: mellyre szükségünk van azért, hogy különben a' képzelődés' játékait, és ábrándjait a' realismerettől soha meg nem tudók különböztetni. „De már, úgy mond, a' tiszta ész eszmeinek ilyen bizonyos tárgyak nem felelnek meg, mivel az elmélő ész tehetetlen, magával sokszor ellenkezetbe jő, és most azt állítja, hogy e' világ véges, esetes, majd azt, hogy végetlen, és állomány: most azt mondja, hogy lelkünk önálló, halhatlan lény, majd azt, hogy a' test' felbomlása és halála őt is örök semmiségbe taszítja. Ilyen ellenkezetes elvnek hinni tehát korán sem

¹⁾ Crit. d. r. Vernunft. Transcend. Dialectik. I. 368—396.

lehet; de igen a' gyakorlati észnek, melly magának soha ellent nem mond.“¹⁾

Mi, érezve egyezményi föelvünk' erejét, ennek élivel bátran megtámadjuk ezen észet lealacsonyító nézetet; melly föltétemény ha következetesen kivétetik, fennsőbb emberiségünket egészen megsemmíti, és hitünket minden alapjától megfosztva, erkölcsi elveinket is megingatja. Kant elősmeri azt, hogy esziünknek vannak olyan eszméi, mellyek bár a' tapasztaláson fölül levő tárgyakra látszanak emelkedni: de szerinte ezek még is azon tárgyak' helyes megismerésére alkalmatlanok. Ilyen eszmék már:

I. A' bennünk szüntelen munkás, értő, érző, és akaró lény' eszméje, vagy a' *lélek*.

II. A' tapasztalás alá eső küldolgok' s lények' teljessége, vagy a' *világ*.

III. A' lehető minden tökélyek' öszvege, az *isten*.

Említett bölcselő ilyen előzményekből indul ki, ezen utósó eszmére nézve: „a' fő lényről tárgyas ismeretünk nem lehet, hanem a' benne hívésnek gyakorlati haszna van az erkölcsiségre.“ Ezen nézetre azt lehet megjegyezni, hogy bár minden művelt ember érzi az erkölcsi törvény' kötelező erejét; de abból még hogy van bennünk erkölcsiség' érzete, nem következik közvetlen, hogy isten, és halhatlanság is léteznék: mivel ez utósók elméleti eszmék; az erkölcsiség pedig gyakorlati; és így különmemük. Azonban ha Kant' módszere szerint a' mi eszméink csak üres alanyi lények, miknek semmi tárgy meg nem felel: nem lehet átlátni, honnan van az erkölcsi el-

¹⁾ Crit. d. r. Vern. Poralogismen d. r. Vernunft. I. 399—732.

veknek, és a' szabadságnak azon elsőbbsége, és előjoga, hogy ezek a' többi eszmék' üressége alól mintegy fölmentve, tárgyi szilárdsággal bírjanak. Hiszen ezen kiváltság' bebizonyításával adós maradt Kánt ollynemű hibába esvén, mit *petitio principii*nek neveznek.

Ki tenné fel, olly éles elméjű bölcselőről, mint Kánt, hogy azt nem látta az élet' műszerében, mit a' philosophnak legtisztábban át kell látni, t. i. azon fölséges öszhangot, melly képessé teszi azt csodálatos működésre; és a' mellyről már fölebb szoltunk. Ő még meg nem tisztulva, a' régi realista és idealista bölcselők' iskolaiságának szennyeitől, 's poraitól; vakmerően azt állitá, hogy az ész elkerülhetetlenül ellenmondásba jö magával akkor, midőn tartalmas főeszméket akar megállitni: nincs is egyéb rendeltetése az elmelő észnek, mint szabályzó, melly a' tapasztaló értelmet őrzi meg az eltévelyedéstől. Ámde midőn mi elnem fogultak Kántnak ezen rémnézeteit, ezeknek védokaival együtt vizsgáljuk, itt mindenütt önkényes föltételeményeket, és okugrásokat találunk; és a' mit ő a' tiszta észnek, magával ellenkezetinek ad ki, nem egyéb, mint az iskolai bölcselők közti elvcsata. Igaz, hogy a' metaphysicusok ellenkező állítmányokat védtek eleitől fogva a' lélekről, a' világról, és a' fölényről: de ezen különbözés azon rosz módszer' eredménye, 's gyümölcse volt, mellyen keresték a' philosophiai fennsőbb igazságokat. Kánt tehát, a' magával mindig egyezetes észre róttá azt, mi sajátlag az ésszel nem jól élő bölcselők' hibája. Nemhogy szükségkép paralogismusra, antinomiakra és ellenkező nézetekre vezetne bennünket a' józan ész, sőt az, mint fölebb láttuk; mindenütt egyezményt, és egységet létesít bennünk, már *csak annál fogva is, hogy ennek ki nem elégíthető vágyai vannak, az igaz', a' jó, és a' szép után: mellyek' lénye merő öszhang, és harmonia: és azon ájultság is, mellyet Kánt az észre fog, nem másból ered, hanem abból, hogy az ész mindenütt egyezményt akarván létesíteni, ezen*

szándékának nagy, és erős akadályok szegülnek ellene, és eszméi, 's elvei' egyezményét nem viheti tökéletes-ségre mindenkor.

Ellentmond továbbá Kant abban is magának, hogy a' gyakorlati észnek megadja azt, mit az elméletitől ke-reken megtagad. Hiszen, mint fölebb láttuk, e' kettő egy, bár szüleményeik, az eszmék, és elvek, mint leg-közelebb láttuk, különmeműek; és tiszta elvekben úgy összeolvad az eszme a' törvénnyel, mint nap' sugarában a' világ, és meleg anyag. Kant készakarva lealázza a' philos. tudatot, a' tapasztalati mellett; holott bizonyos, hogy a' tapasztalat' adatait is, az ész emeli tudományi méltóságra: ez ad a' tapasztalati tanoknak is alakot, és alapot; ez tünteti elő viszonyaikat. Mit sem tud-nánk mi tenni a' tapasztalati tudományokban is, a' lé-leknek ezen legfensőbb tehetsége nélkül. Ez az, mely a' különmemű ismereti adatokat, és anyagokat sublimálva, szilárd rendszerbe egyesíti, a' tudomány' szabályos esz-meje szerint; ez alkalommal olyan építési, 's műalak képző, vagy plasticai ügyességet tüntetvén ki, mely ne-ki hecsületére válik.

De a' königsbergi bölcselő ezeket fontolóra nem vet-te, hanem mintegy iskolai botos mester, neki ment a' fensőbb lélek, világ, és hittannak, és ezeket alap-talan tudományoknak lenni kiáltá iskolai dialecticája' bo-gár nézetéből, és bogár után indult felekezete elég criti-kátlan volt, ezt, azon valóban nagy tudományú bölcselő' szavára elhinni. Ő olyan szerencsétlen bölcselő volt, fö-lötte hibás módszert választván, hogy a' Hume óta mindig dülőbb kétkedést akarván megczáfolni, ezt nem hogy meg-czáfolta volna, sőt még jobban megerősítette az által, hogy az emberi ismeretben az alanyit a' tárgyastól pon-tosan megakarván különböztetni, elvégre azt vallá meg, hogy ezen megkülönböztetésre, az alanyi alakokhoz kö-tött ész általában alkalmatlan, és tehetetlen. Való, hogy a' dogmatismus sem képes a' kétkedést elhallgattatni: mert

azt mondani tanúsítás, és beh bizonyítás nélkül, hogy a' lények olyanok valósággal, minőknek mi azokat ismerjük tüneményeiknél fogva, és a' mi ismerő tehetségünk nem ad azoknak valamely szinezetet, mi azoknak lényiben nem találtaik, itt nem elég.

Végre ellenkezetbe jó Kant magával abban is, hogy noha ő erőtleneknek lenni kiáltja az ész' elméleti elveit, 's alapeszméit, és minden üdvet a' gyakorlati ész' követeléseitől vár, még is aztán akkor, midőn az isten' létét, és a' lélek' halhatlanságát gyakorlati követelések által gyámolítania kell, az elmélő észre szórul, és ennek eszmei' segedelme által hagyja magát kihúzatni a' kelepceből, mellybe iskolai dialecticája által hagyá magát kevertetni. Átlátták ezt már kortársai is; ezért mondák róla: „Kánt az utcajzton kivezeté az eszmeket; hogy legyen ismét mit bevezetni, sőt belopni hátulról.“ Ugy van, a' szemléelő ész' eszméi, nem pedig a' gyakorló ész követelésesei azok, mikre ő sajátlag a' fölény' létét, és a' lélek' halál utáni fennmaradását építi. Elsőről szerinte kezeskedik a' világ erkölcsi rende; melly az erkölcsi czélok' elérését lehetségessé teszi, sőt biztosítja: Illy nemü elméleti eszme az erkölcsi törvény, melly erkölcsi törvényadót föltételez, ilyen eszme a' folytoni tökélyesedés, melly alapja a' halhatlanságnak: ilyen végre az erkölcsi szabadság, és autonomia is, mellyek szüntelen forognak szájában.

De gyakorlatilag sem jó a' criticismus' alapítójának módszere. Mert észbirálatában kérelmieknak nyilvánítván az isten' léte mellett gyámkodó cosmologiai, és physico-theologiai védokokat, és így az észvallást gyöngtven, emberiség elleni merényt követett el. Az ő kikoldúlt erkölcsi gyámoka, melly az istent, és a' lélek' örök létét gyakorlatilag állítja, elméletileg pedig kétségbe vonja, csak olyan pótlék említettem védokok helyett, mint ha ki a' tántorgó öregtől elragadná erős pálczáját, és e' helyett egy nádszálat adna kezébe. Van-e itt üszhang? és nem

ollyan- e ez, mint ha a' fenyítő hatóság' tisztjei tagadnák a' lélek' erkölcsi szabadságát, melly nélkül bűn nincs, és még is kérlelhetlenek lennének rabjaikra nézve az ütlegek' kiosztásában?

Tetemes kárt is tesz az ilyenemű módszer, a' philosophia' mint tudomány' haladásának; mert a' melly bölcselő minden erejét megfeszítvén jobb érzete ellenére, törik, szabad, kivini törekszik azt, hogy az ész csak tüneményeket ösmerhet meg, a' tapasztaláson fölül pedig kívánt sikerrel nem emelkedhetik: az ész' eszmei csak üres formák, mellyek ismeretet, 's tudatot nyújtani nem képesek; az érzék fölötti lények valamint meg nem ismerhetők, úgy be sem bizonyíthatók; a' hitalapot tartó erősségek kéreményesek; és az ész, ha fennsőbb ismeretre tör, és metaphysicát akar alapítani, ezer antinomiákba, elvharczokba, és paralogismusokba keveredik szükségkép: — — az ilyen elszomorító nézetek az élettanban kisdedeket szükségkép leverik; a' nem bölcselőket pedig szomorral töltik be az emberiség' sorsa iránt, melly ezek szerint örök kiskorúságra van kárhoztatva: mivel jól tudjuk, hogy azon szegény fogalmak, miket nekiünk a' tapasztalás nyújt, korán sem kielégítők. Az ilyen állitmányok nagy nevü bölcselők' szájából eredve, bizalmatlanságot szülnek a' gyöngébb fejekben: ez pedig elveszi az igazság' nyomozására megkivántató kedvet, lohasztja a' tüzet, melly főleg életbölcsben nélkülözhetlen. ¹⁾

Hanem szerencsére magok a' németek, kik szerföllött tisztelék Kántnak még tévelyedéseit is, átlátják,

¹⁾ Postquam homines de veritate invenienda semel desperaverint, omnino omnia fiunt languidiora: ex quo fit ut deflectant potius ad amoenas disputationes, et rerum quasdam peragraciones, quam in severitate inquisitionis se sustineant. *Baco de Verul.*

hogy mind ezek korán sem úgy vannak, mint a' criticismus gondolá. Mi is magyarok hagyjuk magára ezen módszer, azon Fichte, Shelling, és Hegelféle módszerekkel együtt, mellyekben, mint derék Sonntagh Gustáv' megjegyzé, ¹⁾ „a' német szemlélődő philosophia' képtelenségeit kimerítette.“ Mi ne higyjük, hogy a' *philos. mint tudomány*, — *pedig szilárd alapon nyugvó tudomány — létesíthető ne volna.* Ne higyjük, hogy az érzék fölött semmi tárgy nincs; azt se hogy minden, mit kézzel nem tapogathatunk, és gondolva képzelünk, csak álm, mellynek semmi való, semmi tárgy meg nem felel. Ez csak olyan, mintha valaki állitná, hogy saját látkörén túl semmi hegy, viz, város, csillag nem létezik. Menjen föl a' magas hegycsúcsra; vegyen kezébe távcsőt, és legott eloszlik balvéleménye.

Végül a' philosos. alapjának szilárdítása' tekintetéből illő lesz nyilvánítani, azon *alapot is, mellyre építi harmonicánk az élettudomány' rendületlen épületét*, főleg figyelem gerjesztésül, és olly irányból, hogy egyezményes módszerünk' eredetisége, és jótékonyága, annál jobban szembetűnjék.

Ha a' criticismus az elmélő ész' ellenkezeteire, 's antinomiaira építi az elméleti philosophia alaptalan ingtagságát: *egyezményes élettanunk*, megfordítva, *az elmélő, 's gyakorlati ész' harmoniain alapítja, a' philosophiának, mint rendszeres tudományak alaposságát.*

Elsőben: Kant, és a' criticismus a' *hitet* így határozza meg; „Igaznak tartása valaminek alanyi okoknál fogva.“ ²⁾ Mi pedig így: igaznak tartása valaminek észelvekből. Illyen észelvek: az egyezmény, és az oksági szoros kapcsolat, vagy következet. Van t. i. nem csak

¹⁾ Propylaeumok. I. 244.

²⁾ Das Fürwahrhalten aus subjectiven Gründen heiszt *Glau-ben.* L. Krugs Fund. philos. I. köt. I. 235. bécsi kiad.

nagyságtani tudat; hanem philosophiai is, melly szint-olly szembeötöltséggel — evidentia — nem birhat ugyan mint első, nem is construaltathatik, mint idő, és tér alá nem eső: de azért okos hitből eredő tudat lenni meg nem szűnik: melly mellett kezeskedik annak egyetemisége: mit a' criticismus által fölállított alanyiség' nézetéből soha ki nem magyarázhatunk. Világosabban: *valamint előlegesen — a' priori — jóval több egyezmény, és oki kapcsolat mutatkozik az isten' léte, világ' esetisége, és erkölcsi rende, lelkünk' örök léte; úgy tapasztalatilag is — a' posteriori — jóval több egyezmény uralkodik az ó, es új kor' ép eszű bölcsei, sőt a' néphit között, sem hogy ezen összhangot az állított alanyiságból megfejtethnők.* Annyit megengedünk, hogy ezen eszmék' alapja, és színezete különmemű egyedeknél, sőt nemzeteknél alanyyszeres, melly tünemény' okait nem nehéz kitalálni; de tartalmok korán sem ilyen: mert ha ilyen volna, és nem birna egyetemiséggel, és szükségképiséggel nem találtak volna azok' olly sok millio lelkekben viszhangra, bár a' legékesb' szóló hithősök által terjesztetének is. Előleges egyezménye tehát ezen hiteszméknek, és elveknek — mellyekről az egyezményes szellem, — világ', — és hittanban lesz alkalmunk bővebben szólni — és azoknak viszhangja a' minden népeknél főnnállott vallásokban olly erős alapja azok' tárgyiságának; mellyet csak a' bennök létező ellenkezet' bebizonyítása által lehetne megrendíteni, — mi teljes lehetetlen — és az által, hogy külön szertartású és alakzatú vallások' philosophiai nem központosúlnak csodálatos harmoniában ezen főelemben: „van isten, van halhatlanság, van ezek' létét biztosító erkölcsi törvény, melly fölötte van ezen esetékes kültermészetnek:“ mit megint az emberiség' történetírásának philosophiája czáfol meg.

Hogy ezen *egyezményi új védok'* érvényességiről annál jobban meggyőződünk, tekintsük meg kissé részletesebben azon *ellenkezetet*, mellybe jó legott magával

az ész, ha isten létét, a' tüle eredett erkölcsi törvény' egyetemes szükségképiségit, és az ebből következetesen folyó örök létét szellemünknek tagadja. Tagadva a' főbölcsesség' örök jóság', és határtalan hatalom' fölolvét, az istent, kénytelen leend vagy e' világot, istenítni, és istenelni vele együtt a' benne létező minden hiányt, bünt, gonoszt lelki ösmerete ellen tagadni; vagy azt a' fatum, vagy oktalan kénytelenség, vagy vak eset' eredményeinek mondani, és ez által önként elzárni azon gyönyörteli ösvényt, maga előtt, mellyen végnélkül halad az egyezményes bölcselő, kinek élte' legszebb földadata az, hogy a' kültermészetben, és saját szellemében létező számtalan istenit, a' világ szellem' istenségéből fejtse meg, és örüljön azon harmoniának, melly zeng füleiben, mindenütt az isten, és számtalan isteniek között e' világban.

Tagadva az isteni, vagy mi' mindegy, erkölcsi törvény' létét, és az erkölcsinek tartott rendet a' világban különböző szokásból, és törvényhozásból magyarázni akarván: pirul, midőn a' harmonisticus figyelemzetti őt arra, hogy a' pogányságban a' papi haszonlesés, Mylitta' templomában szintűgy mint Venus' mysteriumában, az orgiakon szintűgy, mint egyebütt megengedé a' fajtalanságot; még is Babylon, és Róma szüz ifjai, és leányai nem éltek ez engedéllyel; mert azon hangegyent, melly van az erkölcsi törvény' szilárd megtartása, és a' léleknyugalmi, a' becsület, és szemérmességi finom érzet között, nem akarák felbontani. Lucretia, és Virginia példái ismeretesek előttünk. Erős tehát a' kebelbe mélyen beoltott észtörvény, még az anyatéjjel beszitt vallás' fonák elveinél is. Jól tudjuk, vannak itt ott kivételek, az állatiságon fölül alig emelkedett nemzetek között. Romában az igen öreg embereket letaszíták a' hídról, hogy ne éljenek — senes depontani. — A' massageták nem tartották bűnnek megölni, és megenni az elaggott véneket, Spartában dicsérték az ügyes

tolvajokat: ámde ezen parányi példa, és ezen hajszalnyi eltérés az erkölcsi törvény' catholicismusától' érdemel-e legkissebb figyelmet? Az ész-törvény' egyetemes egyezménye nem áll-e mind e' mellett is szikla szilárd alapon? Van-e, volt-e oly nemzet, melly nem bírta volna tisztán megkülönböztetni, sőt ellentétbe tenni az erényt, és a' bünt; van-e olyan, melly amazt megbüntette, emezt megjutalmazta volna? Koránsem: valamint a' nagyságtan' elvei nem alanyi szokáson épülnek, és nem azon, hogy a' művelt nemzetek' iskolái jónak találták azt megállítani, hogy: az egyenes szöglet épen annyi fokú legyen, mint a' háromszögben neki megfelelő két szöglet: úgy azon mondhatatlan erkölcsi egyezmény is, melly létezik a' világ' ó és új nemzetei között, az erkölcsi elvekre nézve, korán sem az alanyiságnak, a' szokásnak, a' politicának műve; hanem azon örök elvekre támaszkodó ész törvénye, melly szintolly egyetemi szükségképiséget, és tagadhatlan tárgyiságot követel, mint a' számtan' amaz ismeretes elve: $2 + 2 = 4$; bár amazt elvontsága miatt némelly sophisták kétségbe vonni törekedtek is, ellenkezve saját jobb meggyőződésökkel, és következetlenségbe jöven elveikkel; mint Spinoza, és mások, kik a' lélek' halál utáni személyes fennmaradását tagadták; még is oly tisztán, oly szentül éltek, mintha az örök lét felől tökéletes meggyőződésük lett volna.

Továbbá, az élettani főeszmék' tárgyiságát védő *harmonicai* második gyámok abban áll, hogy ezek *mellett erősen harczol mind a' művelt nyelveknek, mind az észcategoriáknak csoda egyezménye.* Mi a' művelt nyelveket nézi, akárki átláthatja, milly bámulatos öszhang uralodik, minden élő, és rég kiholt nyelvben, az eszméket kifejező szók között. Minden művelt nyelv megkülönbözteti az érzéki képlet után készült látmányt, a' fogalomtól, ezt az eszmétől. Mindenikben vannak ezen eszméknek; isten, világ, lélek, öröklét, igaz, szép, végtelen, élet, egyezmény, erő, erény 'stb. megfelelő igék.

Már ha föl vesszük hogy a' szavak mindig kezeskednek az ismertet', és fogalom' tárgyiséga mellett, — hogy ezeknek alakja lehet alanyilag sokféle, már fölebb érintettük — ha elgondoljuk, hogy említett egyezménye az élő, és kihalt nyelveknek megfejthetlen nehézség marad mindenkor, ha említett philosophiai eszméknek nincsenek semmi aljazatai — substrata — ezeket elgondolva, kétkedhetünk- e jó alapon annak tárgyiséga fölött csak egy pillanatig is, minek nem csak egyetemes fogalma, vagy eszméje, és így gondolatalakja van, minden művelt főben, hanem effölött még ezt kifejező igéje is van minden művelt nyelvben? Az oksági elv, nem kezes- e ezek' tárgyiséga mellett, és a' nyelvek' világszertei öszhangja? miért mondja tehát a' criticismus ezen következtetést olly nyakszegő ugráshoz hasonlónak, mintha mi a' lehetőről következtetnénk a' lettre? hiszen mi a' lettről — az igékről — vonunk következtetést a' létezőre, az alakról, a' tartalomra, hüvelyről a' magra, külsőrül a' bensőre. Hág- hat- e már ennél magasb fokra a' kétkedés? és nem szint- olly kétkedési túlzás- e ez, mint ha valaki ezt mondaná: azért, hogy van illyen íge *London*, még abból nem következtethetni azt, hogy *London*' városa is léteznék. Csak az alaki, és anyagi gondolkozást egymástól elválasztó, az elméleti, és gyakorlati észtt ellenmondásba keverni akaró criticismus modhatja tehát azt, mit Krug állít: ¹⁾ „A' millyen bizonyos az, hogy anyagi, vagy alkalmazott gondolkozás nélkül szó sem lehet az alaki, vagy tiszta gondolkozásáról: úgy megfordítva, mindig nyakszegő ugrás marad az, mikor valaki átugrik a' csupa gondolat- alakról a' gondolattárgyra.“

A' nyelvek' említettem öszhangzata alapúl az *észca-
tegoriáin*, vagy *ösalakjain*, mellyekről már szükség szólni. Vannak illyen schemai, fogalom alakjai a' lélek' al-

¹⁾ Denklehre oder Logik. I. köt. I. 24.

sőbb tehetségeinek, minők: az érzékiség, és az értelem. Az érzékiség képletei — schemai — mellyek' segélyével készülnek a' látványok — intuitus — olyan sokféle módosításai a' térnek, és időnek, hogy valamint nincs olly nagy sokaság, mellyet neki megfelelő számmal ki ne lehetne tenni: úgy nincsen a' térnek ollyan változatos módosítása, mellynek érzékeinkben képlet ne felelne meg. Az érzéki mondományok' — minők hosszú, rövid, kerek, kék, sárga, illatos, meleg, hideg, savanyú, édes 'stb. — elláthatlan serege arról tesz bizonyosságot, hogy miként a' tükörben mutatkozó látványnak kültárgy felel meg mindenkor, így érzékiség' képletei, és látványai kültárgyakat, és ezeknek sajátságait föltételezik, melly föltétemény' igazságát aztán erősítik a' nyelvekben föltűnő igék.

HETÉNYI JÁNOS.

(Folytatása következik).

III.

EGY PÁR SZÓ DÜRER ALBRECHT

KELLŐ MÉLTÁNYLÁSÁRA.

(Előterjesztetett a' m. acad. kis gyűlésében, april. 25. május
9. és 23. 1842).

Teljes joggal állíthatni, hogy Dürer Albrecht minden német rajzoló művész között a' legnagyobb figyelemre méltó, ámbár bizonyos, hogy e' nemzet' más festészei, réz- vagy fametszői egy vagy más tekintetben Dürert felülmúlták; mert valamint a' régi alsó rheinai iskolának 's különösen főnökének van Eyck Jánosnak, így Schongauer Mártonnak, és még Dürer tulajdon mesterének Wohlgemuth Mihálynak is műveiből kitetszik, hogy ezek' a' keresztény vallás akkori szelleme által teljesebben voltak áthatva, 's így e' szellemet munkáiban visszatükrözni képesebbek is valának mint Dürer; továbbá az idomok plasticai fölfogásában minden esetre magasabb polczon állott az ifjabb Holbein János mint Dürer; elvégre képeiben a' színezetet sokkal tökéletesebben művelte ki Wohlgemuth, Kranach Lukács és annak iskolája: *mind a' mellett Dürertől, ha érdekességét a' művészet' történetében tekintjük, az érintett mesterek között az első helyet nem tagadhatni el;*

*mert roppant lángesze a' rajzoló művészetek minden ágai-
ra kiterjedt; és mindenütt kitűnőt és jelest teremtett;
mert ő volt, ki a' fametszést gyermek korából egyszerre 's
mintegy óriási lépéssel érett 's tökéletes férfikorba he-
lyezte át, és a' rézmetszést is mint inkább kiművelte; ő
volt első, ki a' természet minden tárgyait a' festészet' és
rajzolás' körébe vonta, azokat egyenlő szeretettel és művé-
szeti szellemel fölfogá, 's így a' művészet' tárgyait, fel-
adatát végtelenül bővíté, számtalanul szaporítá; ő volt ei-
ső a' németek közt, ki a' vonal perspectivát alaposan meg-
határozta, ő az, ki az úgy nevezett Vogelperspectivában
még mai napig is elérhetlen, a' légperspectivát is sok tc-
kintetben kiművelve alkalmazá munkáiban; végre mert Dürer
volt az, ki korá' új követeléseinek megfelelően, új styllt és
szellemet teremtett, 's így Némethonban a' legkiterjedtebb
legszámosabb, és mondhatni legjelesebb mesterekkel büsz-
kélkedő iskolát alapítá 's ezek következtében a' külföld
áltul is, mellynek leg híresebb mesterei valamint Rajmondi,
tőle tanultak, leginkább becsültetett, és még a' szép Már-
ton elébe is helyzetetett.*

I. Dürer első ifjúságában atyjánál az *aranyműves*
mesterséget tanulván, 1486-ban 15. éves korában (szü-
letett 1471. Nürnbergben) átment Wohlgemuth Mihál kép-
író iskolájába, hol 1490-ig tartózkodván, *festészet*en ki-
vül a' *fametszést* is gyakorolta. Nem ok nélkül gyanítja te-
hát báró Rumohr, hogy a' híres nürnbergi krónikában, melly-
nek képei Wohlgemuth műhelyében készültek, és hason-
lókép az ott készült Kincstár (Schatzkästlein) czimű munká-
ban Dürer is dolgozott. Mindkét könyv Koberger Antal
nürnbergi kiadó könyvvarusnál és Dürer keresztatyjánál je-
lent meg, az első 1493-ban, a' Kincstár 1491-ben. A' fa
és rézmetszésen kívül Dürer a' *fafaragást* is gyakorlotta,
ámbar mi reánk ebbeli hiteles munkája alig jutott, mert
azokról, mik neki tulajdonítanak a' kritika mindeddig elég-
gé határozottan nem nyilatkozott: Dürer e' mellett előbbi

aranyműves mesterségével sem hagyott föl egészen, mint azt saját levelei bizonyítják, mellyeket Campe és Heller kiadtak, 's mellyekben általa készített czimerekről szól. *Építészeti ismereteiről* a' várak erősítéséről írt cikke és még inkább a' munkáiban előforduló számtalan épületek kezeskednek; valamint ő is vala első német, ki az arányokról szóló munkáiban a' rajzoló művészeteket tudományosabb alapra törekedett állítani, ambár itt is, dicséretére legyen mondva, az eleven gyakorlat mindig túlnyomó a' rendszeren és szabályon. Végre Dürert tekinthetni a' *rézbe szívatott mód feltalálójának*, valamint ő volt az, ki először a' drága rézlemez helyett néha vasat használt metszeteire.

II. A' tizenötödik század harmadik évtizedében, mellyben a' fatáblák metszése inkább 's inkább jött gyakorlatba, 's a' könyvnyomtatás föltalálásának legbiztosabb alapjául szolgált, a' képek többnyire csak körrajzokból állottak, mellyek későbbben egyszerűen színeztetendők valának, miért is az idomokat plasticailag sötétebb és világosabb helyek által kitüntetni kevesebb szükség volt, mint mikor a' fametszet segedelmet többé a' festészetnél nem keresett. A' technica ez időkben csak igen lassú előmenetelt tehetett, mert a' fatáblák puszpang és körtvefából készíttettek, melly vékony törzsű szokott lenni, 's azért szükségképen a' tö hosszából, 's így a' kanaf folytában vágattak, még korunkban szokás ugyan azon fából a' táblákat fekirányosan kivágni, mellyek csak kicsinyek lehetvén, fametszőink kénytelenek ha nagyobb fametszetet készítenek, azokat egymáshoz enyvezni. Efféle összeenyvezett táblákon a' metszés sokkal könnyebb, mert a' vágókést a' kanaf nem akadályozza, 's e' módot fametszőink technikai kitételrel *über Hirschneiden* nevezik. Ellenben a' régi mód szerint készíttet táblákon a' kanafot keresztül kellett vágni, 's ekkor a' kés igen könnyen kicsúzhatott; miért is az újabb

fametszetek' technicája könnyebb levén, sokkal inkább közelíthetik meg a' részmetsetszeteket; még pedig annál inkább, mert korunk' fametszői munkájokban vésővel élnek, a' régiek pedig csak késsel dolgozhattak; mit onnan is tudhatni, hogy monogrammjok mellett soha vésőt nem, hanem mindig kést rajzoltak; míg a' régibb mestereknek éveken át kellett fáradniok még kezök nem szegletes, hanem egyenes vonal metzsésére eléggé biztos és bátor lett A' fametszés első gyermekdet korszaka tartott egész Wohlgemuth Mihálig' körülbelől 1460-ig, mikor a' rézmetset mint inkább tökéletesítése a' fametszésre is sikeresen vissza kezdett hatni, és alkalmasint Dürer mesterét tekinthetjük annak, ki a' régi gyakorlaton igen nevezetesen javított, mert fön idézett munkáiban legelőször is biztosabb kezet találunk, melly a' rajzolás vonalait nagyobb könnyűséggel követi, a' fába bátor és egyenes vonásokat vág, 's még a' görbékét is kerekdebbé, és hajlékonyabbá tudja tenni. Az előre haladt technica maga után voná a' stylnek mindinkább kimívelődését is, 's így Wohlgemuth fametszeteiben a' festészeti ellem is nagyobb szerepet kezd játszani; a' mester többé nem csak emberi alakot rajzol, hanem a' tájat is némikép vonja előadásába, és az egészet árnyéklatok használatával képpé igyekszik tenni. Azonban a' fametszés, még ezen második korszakában is, inkább czél után törekedett, mintsem hogy azt valóban elérte volna, ezen elérés egyedül Dürer lángeszének lévén fentartva, ki nem csak kora' minden fametszőit jóval meghaladá; hanem a' művészet' ezen ágát rögtön 's alig megfogható sebességgel olly magas fokra emelte, hogy egy pillanatig sem tartózkodhatunk Dürert a' múlt és jelenkor' minden fametszői' legelsőbbjének legjelesebbjének kinyilatkoztatni, ámbár a' mint munkáiból kitetszik, ő is csak a' régibb nehezebb technicát használá, a' könnyebb csak utána t. i. Holbeln János idejében találtván föl.

Az első munka a' művészet ezen ágában, melyet Dürer mint önálló mester kiadott, 's mely czimére följegyzett évvel bír 1498 jelent meg, 16 lapból álló dicső apocalypsise, 's ambár ez Wohlgemuth' efféle legjelesbb munkáját, a' Kincstárt csak egy pár évvel követi; még is **fametszései** kimondhatlanul tökéletesebbek azokénál; mert az apocalypsishen a' technica' képessége és hajlékonysága már egészen megfelel ama' követeléseknek, mellyeket a' nagyszerű styl és remek fölfogás, mi annál sajátos, tehetett; vagy is inkább Dürer új tökéletes technicát teremtett magának, hogy azzal dús képzelő tehetség követeléseinak megfelelhessen. E' művekben a' kéz munkálkodása és mozgása egészen szabad és önálló, miért is az egyes vonalok nem ritkán a' legtisztábbak, legbiztosabb merészséggel és bátorsággal hajlítvák (geschwungen), nem ritkán pedig olly gyöngédek, mintha vésővel volnának vésve; holott mégis azon vonalakat, mellyek a' rézmetszésnél homorúak, a' fametszésben körülvágás által szükséges domborúan kimetszeni, miből a' különböző nehézség a' metszés mind két nemében elég világos. Más oldalról Dürer, apocalypsise lapjaiban mellyekben az árnyékozás nevezetesen ki van mivelve, és árnyékos helyek a' világosaktól fokozatosan megkülönböztetve, az előadás a' képhez közelít, miben az előtérben helyezett tárgyak kellőleg elválnak a' távolabb levőktől, 's így értelmes távolítás által művészeti csalódás és kerekdedség idéztetik elő. Ezen jeles módját Dürer későbbben még inkább 's inkább mivelé ki, valamint egyes fametszeteiben, úgy nagyobb munkáiban is, millyenek az úgy nevezett nagyobb és kisebb passio, mely Kristus szenvedését ábrázolja, és a' szent szűznek történetét huszonegy lapon. Mind e' három munka a' 16-ik század első évtizede körül adatott ki. Köztök kitünő gyöngéd technicája' és festészetí hatása' tekintetéből Mária' története első helyet érdemel, valamint e' tekintetben minden ismert fametszetek

közt azt e' legmagasabb fokra is helyeztethetjük, kivé-
vén egyedül az ifjabb Holthein János legjelesebb munkáit.
Illy óriási haladást, mint a' millyent a' fametszés Wohl-
gemuth Kincstárától Dürer apocalypsiséig egy két év
alatt tett, nem foghatni meg máskép, mint, hogy azt ma-
ga Dürer' lángesze és gyakorlott keze eszközlé; 's így nem
fogunk csalódní ha Bartsch véleménye' ellen, ki legfe-
lebb is a' fatáblárai rajzolásat tulajdonítja a' jobb meste-
reknek, magát a' metszést pedig csak alárendeltebb ke-
zek által véghez vittnek tekinté, nem fogunk csalódní
mondom, ha Dürer' tulajdon kezének és személyes mun-
kálkodásának tulajdonítjuk apocalypsisé' legkitünőbb rész-
leteit. Ez állításom által semmiképen nem akarom kizárni
legényei' és tanítványai' segéd munkálkodását, azonban
nem foghatni föl, hogy teremthettek egyszerre illy re-
mek művek, ha csak nem közvetlenül a' mester' felügye-
lése és kezelése által. Vannak Dürer' fametszetei között
olly lapok, miktől még a' metzésben sem tagadhatni el
az eredetiséget, ilyen például Rumohr, korúnk' egyik leg-
jelesebb műismerője által eredetinek, azaz Dürer saját
keze által fába metszettek kijelölt üdvezítőnek elfogatta-
tása a' gethsemani kertben, melly lap a' nagy passióhoz
tartozik. Azonban általában nehéz bizonyos határokat
húzni azon lapok közt, melyeket ő maga, 's azok kö-
zött, melyeket a' mester rajzolásai után legényei fába met-
szettek, és még nehezebb kikutatni mi származhatnék
ugyan azon lapon magától Dürertől, mi legényeitől; mi-
vel hasonló képet, mint a' fentemlített, mellyben t. i.
Dürer' lángszelleme olly világos és tiszta jellemben nyilat-
koznék, munkái közt többé nem találhatunk. Vigyázóbb
kutatónak tehát e' részben alig lesz tanácsos tovább men-
nie, mint azon általános állításig, miszerint Dürer min-
den esetre maga fába is metszett, sok hiteles lapjait,
mikben menogramma elöfordul saját kezével a' fatáblára
rajzolta, legényei munkáját szoros figyelmében tartotta,
's azon nem ritkán saját kezével javított, mind a' főkör-

rajzot maga vágván körül, mind a' már körül vágottakon nagyobb értelmisége szerint változtatván, 's így az egész képnek jellemet, 's összhangzó hatást szerezvén, végre hogy illy módja mellett a' fametszés Dürer' közvetlen buzgósága, szorgalma, és lángesze által azon pályát érte el, melly az akkori nehezebb technica mellett elérhető vala.

Valamint Dürer a' fametszést a' lehető legnagyobb művészet tökélyig vitte; úgy mint inkább kimívelé a' rézmetszést is, sőt annak művészeti vég határaig is haladt. Én legalább gyöngédebb vésőt mint az övé nem ismerhetek el, ha csak azon mesterek' munkáit nem akarom ide számítani, mit tennem, midőn művészetéről, nem kézmivességről szólok nem lehet, kik modoros vonalaik mellett a' mű' belérdekeről egészen elfelejtkezve egyedül cziczomaságot és nyalkoságot vadásztak. E' ferde és fonák törekvés, a' festészeti hatás utáni vadászattal együtt korunkban a' rézmetszést egészen tönkre tette, és rézmetszőinket csupa mesteremberekké és a' képirók' és szobrászok' majmoló szolgálivá alázza le. Ellenben Dürer' korában a' német festészek magok metszettek rézbe, még pedig majd nem általában olly képeket, mellyeket magok közvetlenül e' célra komponáltak; és még ha saját főtmenyeikeit is rézmetszetek által szaporítani akarták, azokat képzelő tehetségükben e' célra újra átalakíták, ne hogy egyik művészetből másikba ollyas mit helyezzenek át, mi ennek eszközeivel és anyagával egy általában meg nem férhet. 'S így tapasztaljuk, mikép Dürer' festett és rézbe metszet képei közt, ha bár ugyan azon tárgyat ábrázolták is, ugyan olly nagy a' különbség, millyen nagy festészet és a' rézmetszés anyagai és eszközei közt. Továbbá Dürer rézmetszeteiben soha sem alkalmazza a' határozatlan vizenyős pontozott modort, melly által a' körrajz szigorúságát 's azzal jelentékenységét és jellemét egészen elveszti, 's az egész inkább tuschraizhoz mint rézmetszethez lesz hasonlóvá. Valamint Dürernél, így minden más értelmes rézmetszőnél is a' fődolog és fő

vagy még inkább egyedüli eszköz a' vonal, melly mint a' réztáblának, így a' vésőnek is legjobban felel meg, és a' jeles és bátor, és szigorú rajzolást kitüntetni legképesebb. Dürer előtt még az igen kitünő és keresztényi szellemben legfentebb polczon álló Schongauer Márton is, kit e' jelessége miatt kora *szép Mártonnak* nevezett, rézmetszeteiben sokszor az árnyékok iránt nem volt kellő figyelemmel, az arcokba nem ritkán igen csekély árnyékot alkalmazván: sőt sokszor annak végképi elhagyása által azokat plasticai kerekdedségöktől megfosztván. E' hiányt Dürer' egyik arczában sem találhatni, sőt még fametszeteiben is csak ritkább olly arcz, melly az árnyékot 's így a' mintázást nélkülözné. Azonban e' szorgalmat Dürer nem csak az emberi alakra, hanem minden egyéb képeiben előforduló tárgyakra is fordította, miért is azok általában egészen bevégzettek, és tökéletesek. Való ugyan, hogy Dürer szorgalmatos technicájának képzésére nagy részt folyt be ama' verseny, melly e' tekintetben közte Leydeni Lukács, és Kranach Lukács között támadott: azonban e' verseny által mesterünk magát soha sem hagyta annyira elragadtatni és félre vezetetni, mint az utóbbiak; kiknek elseje a' technica fölött a' szellemit elhanyagolta, és mindjárt kezdetben a' torzítottba esett, míg az idősebb Kranach Lukács csak egyetlen egy lappal szállott a' sorompókba, későbben pedig a' rézmetszéssel egészen fölhagyván, és valamint különben színezetökre nézve igen jeles képeiben, így fametszeteiben is a' torzítottat mint inkább vadászván. Figyelemre méltó itt, hogy Dürer' rézmetszeteinek stylje is e' verseny által, és az elegancia és finomság túlzott hajhászatában lassan lassan sülyedni kezdett, és hogy legjobb rézmetszetei az 1507-ik évet csak kivétellel haladják meg; holott ő csak 1528-ban halt meg: azonban bár tökéletlenebbeknek is tetszenek később rézmetszetei, ha azokat a' régiebbekkel összehasonlítjuk, még is el kell ismerünk, hogy még azon későbbiek is általában Schon-

gauer Mártonéi után, és a' Behamok' legsikerültebbjei mellett a' legtökéletesebbek, miket a' német iskola valaha teremtett. Dürer sokkal hívebb maradt geniusához és a' művészetihez fámetszeteiben és kézrajzaiban, mint rézmetszeteiben és olajfőstményeiben, mert amazok akár elébb akár később készítettek a' nagyszerűség' és a' remeklés' bélyegét egyiránt viselik magukon, t. i. művésznk azokban használhatván teljes szabadságát és nem zavartathatván meg a' közönség' túlzó követelései által, legtündöklőbb fényében jelenik meg.

Új találmányát a' rézbeszívatas mesterségét, és a' vasmetszést Dürerer csak egy pár lapjában használta: mind az által az előbbit annyira vitte, hogy e' tekintetben csak kevés későbbi német alföldi mesterek által haladtattott felül. A' második művészet Dürerrel halt ki, legalább utána tudtomra jelesebb mester azt nem gyakorolta. Nevezetes még, hogy a' metszés' e' két ágazatának példányaiiban Dürer szint olly jelesen tünteté ki magát mint fametszeteiben és kézrajzaiban, még akkor is midőn már rézmetszési és festészeti gyakorlatában sülyedni kezdett; mit minden valószínűséggel azon körülménynek tulajdoníthatni, miszerint illy szokatlanabb gyakorlatában a' mester kevesebb figyelemmel volt a' technicára, melly miatt a' részletek' fényes kidolgozása mellett az egészet sokszor elhanyagolta, mint az egésznek szellemére.

III. Dürer' koráig a' régibb német fa és rézmetszeteiben csak ritkán fordítattott nagyobb szorgalom a' növény országhól vett tárgyakra. E S. monogrammista, ki a' legrégibb rézmetszők egyike a' fákat és virágokat csak kevés különbséggel és változékonysággal adta elő typicus módon, ezeket inkább csak jelenteni, mint bevégezni vagy a' természet figyelmesebb szemlélődésére alapítani törekedvén. A' legrégebb játszó kártyákban, mellyeket a' rézmetszés' első teremtményeinek kell tekintenünk, és mellyek nem az olaszoknál, hanem a' németeknél keletkeztek, a' növények, 's azok' levelei 's virágai

több szorgalommal képeztettek ugyan: hanem általában itt is inkább a' képzelő-tehetség' nem ritkán phantasticus munkaságára, mint a' természet mintái ábrázolására épültek. Schongauer Márton, Wohlgemuth Mihál, és Bocholt Ferencz az első ismert mesterek, kik réz és fametszetekben a' növény ország ábrázolásának helyet engedtek, 's kivált az első e' tekintetben igen nagy előmenetelt tett: azonban általában mondhatni, hogy még e' mesternél is ebbeli szorgalma és értelmisége inkább a' kép' egész hatását mint a' nem eleven alak' részletei vég kidolgozását tartotta szeme előtt, és inkább az életnélküli (e' szó szorosabb értelmében véve) tárgyak' körrajzaira, mint fokozatos árnyékszatt általi mintázására és idomítására fordította figyelmét. 'S így Dürert tekinthetni a' németek között annak, ki a' növényországot, és az abból nagy részint szerkezett tájképet fa és rézmetszeteibe behozá, 's azt bevégzes és legszorgalmasabb kidolgozás által az előadók eleven és végkép kidolgozott alakokkal összhangzatba helyezni igyekezék. Dürert tekinthetni elsőnek, ki fa és rézmetszeteiben minden, még a' legcsekélyebb tárgyak' iránt is egyiránti szeretettel viseltetett, és az eleven természet' semmiféle tárgyát nem hanyagolá el. És ambár a' tájkép' a' rajzoló művészetekben első ügyesebb használatát nem tulajdoníthatjuk egyedül Dürernek, mert azt főstményeikben már egy századdal elébb van Ecyk testvérek figyelemre méltó remekléssel alkalmazák, mégis réz és fametszeti behozatalánál Düreré a' legnagyobb dicsőség, mivel még azon rézmetszők is, kik az érinetett testvérekhez legközelebben állottak p. o. Bocholt Ferencz, és alkalmasint E. S. mester is csak kevésbbé merték összekötni a' tájakat és növényeket az élő alakokkal. Mesterünk e' dicsőségét már tulajdon kora is elismerte, és alig találunk olly kortársára, ki Dürer' ebbeli gyakorlatát nem törekedett volna magaévá tenni, ezt pedig nem lehet csak Dürer számos tanítványaira szorítani, kik kivétel nélkül példáját e' részben követték; hanem ezt olly né-

met mesterekre is kénytelenek vagyunk kiterjeszteni, kik Dürerrel illy szoros viszonyban nem állottak, sőt még a' német alföldi Leyden Lukács is Dürer példája által fölserkentve részmezteteiben igen nagy figyelmet fordított a' tájképre; és a' mi még több a' legkitünőbb olasz rézmetszők is hasonlókép Dürer lapjait tekintették a' tájképre nézve mintául 's azokat nem csak utánozták, hanem sokszor valóban egészen le is másolták. Számos illyféle példákra találunk részint Raimondi legrégebb lapjain, részint az ezen mesternél még régebb florenczi rézmetsző Robetta' és más olasz mesterek' lapjain, melyeken az olasz nemzetiségű, és viseletű emberek német tájképbe, 's német természetbe helyeztetnek: és bár hogy magasztaljuk is a' nagy Raphael tanítványát Marc Antonio Raimondit, mégis el kell ismernünk, mikép őt, a' műismerőktől minden korszakok' legjelesebb rézmetszőjének kikiáltottat, tájképben a' német Dürer' sokkal felül multa, 's ezeknél pedig még olly fanemek' rajzolásában is, miknek természeti példányai közelebben álltak Raimondihoz, és miket Dürer inkább emlékezetéből és képzelő — tehetségéből mint folytonos szemlélődésből vehetett, ilyenek p. o. a' pálmák többféle nemei. Ezeket Dürer 1505 körül olasz országban, nevezetesen Velenczében mulatván csak kertekben láthatá, mert mint Pirkheimer nürnbergi barátjához irt leveleiben említi Bolognánál tovább nem haladott, a' pálmák pedig Olaszországnak is csak délszaki részeiben teremnek szabadban. Raimondi midőn későbben Dürer' módjából a' tájképben távozott e' részben mindinkább elveszté régebb jelességét, 's magát már egyedül az emberalakba tüntette ki. Dürer' tájképeit főleg azon mindenikében első pillanatra szembe űlő szeretet jellemzi, mellyel lángeszének munkálodása körébe a' növényeket is behúzza, továbbá amaz eleven fölfogás, melly által a' növények' különböző nemei majd nem növénytanilag jellemezvék, végre ama' bámulatra ragadó szorgalom, mellyel legkisebb részleteik is előadvák, és mellyel mindenütt a' természet'

valósága eleve a' művészetbe általvitetik. A' ki Dürer ebbeli jelességéről meg akar győződni, annak e' mester' fa és rézmetszeteit csak némileg megtekinteni szükséges, de ez még inkább tűnik föl olajfestményeiben, még pedig a' későbbiekben is; mert amár azok' alakjaiban nem ritkán túlzott hatás utáni vadászata, és régibb nagyszerű szelleme némi aljasodása is észrevehető, amár a' remek szorgalom nem ritkán parányiságok kitüntetésére fordítatik, és az idomérzet' alább szállásával néhol a' torzított is már bevétetik a' compositióba: még is a' tájkép még illyféle képeiben is egész régibb épségében megmaradott, és ha ember alakjai bennünket kissé elidegenítenek is a' tájkép és a' növények rajzolása megint a' képhez vonz. Ez állítástomat főkép a' bécsi Belvederben levő 1511-ben füstött úgy nevezett gloriája igazolja. Általában Dürer' szelleme e' tekintetben nem levén annyira korlátozva, vagy is inkább Dürer' kortársai már ingadozó izlésök mellett illy túlzott követeléseket nem tevének a' tájképre nézve, mint tettek az emberi alakoknál; mesterünk, ebbeli nagyobb szabadsága következtében még olajföstményeiben sem hagyott föl soha jeles gyakorlatával.

HENSZLMANN IMRE.

(Folytatása következik.)

IV.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

Mária Terézia' 1761-ben kelt kir. gyászlevele, melyben az országot a' magyarok előtt kedves fiának kímáltáról tudósítja.

Maria Theresia Dei gratia Romanorum Imperatrix Germaniae Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae Croatiae, Slavoniaeque etc. Regina Apostolica; Archi-Dux Austriae. Reverendi, Spectabiles, ac Magnifici, Magnifici item et Egregii, Fideles Nobis Dilecti! Ad graves aerumnas, quibus optimum Numen periculum de Nobis sumere per vitam Nostram voluit, novissimam et qua non alia altius in pectus Nostrum descendet, addidit Deus cujus Consilia omnia Summa Reverentia adoramus; *Filius Noster Carolus* Regius Hungariae et Bohemiae Princeps, Archi-Dux Austriae, *properato fato Nobis est ereptus*; qui dolor Mentem Nostram eo e funere occupavit, li facile conjectura assequuntur, qui Dotes Ejus perspectas habuerunt; *In Communionem hujus Nostris doloris charum Nobis Hungariae*

Regnum merito vocamus, jungat Materno Luctui suum; quamquam non sit, quod hortatibus agamus, novimus enim quo amore in Filium Nostrum, dum in vivis agebat adhuc, Regnum Omne fuerit. Et vero erat, cur Idem Regnum Filium hunc Nostrum cumprimis ardenti amore complecteretur, quippe qui Hungaram Gentem peculiariter fovendam, quin amandam sumpsit, certe ut Eam sibi devinciret arctius Patrium illius Idioma sibi familiare reddidit, cum Hungaræ Gentis Hominibus jucunde versari solitus, ut adeo dubitandum non sit, quin si longior Illi ab optimo Numine concessa fuisset vita, Hos cumprimis sibi ornandos sumpturus fuisset, festino proin fato Eo Hungariæ subducto, justum omnino est, quo Regnum moestum tantas spes excisas doleat. At vel in Communi Nostro Luctu conquiescamus in Omnipotentis Dei Consiliis neque alia solatia, quam quae a Deo proficiscuntur, admittamus; Partem magnam Materni Luctus abstersam Nobis ducemus, si intellexerimus, Regno toto justa Funeraria Filio Nostro facta fuisse; Augustae Hostiae Litationes Regni totius ad Coelum fusi gemitus unum lenimen sit, quo tanto Luctu depressa Mater solari cupimus, Deo cujus unice Munere tenuimus rursus donantes Filium, cujus ne meminisse quidem possumus, quin acerrimus recrudescat dolor.

Caeterum quo vel in Luctu Nostro testemur, quam Hungariæ Nominis Studiosae simus, *Pedestrem hac e Gente scriptam Legionem, cui Filius Noster Carolus praefuit, alteri Filio Nostro Ferdinando transcribimus, adlaborabimus; ut Is Fratrem Suum tum Virtutibus aliis, tum amore in Gentem Hungaram exprimat. Quod dum*

Fidelitatibus Vestris ut Regno omni notum reddatur, hisce benigne significamus, de reliquo Gratia et Clementia Nostra Caesareo — Regia Iisdem propensae manemus. Datum in Archi-Ducali Civitate Nostra Viennae Austriae Die Vigesima Secunda Mensis Januarii. Anno Domini Millesimo, Septingentesimo, Sexagesimo, Primo. Maria Theresia. Comes Nicolaus Pálffy. Franciscus Skerlecz.“

Borsod vmegyé' (Polit. Act. V. fasc. I. frust. 109.)
nyomtatott példányából.

PODHRADCZKY JÓZSEF.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
I. A' Kúma melléki Magyar városról. JERNEY JÁNOS	7
II. Az ész' 's philosophia' új védelme, az ó és új kori két- kedés' ostromai ellen. HETÉNYI JÁNOS	28
III. Egy pár szó Dürer Albrecht' kellő méltánylására. HENSZLMANN Imre	52
IV. Okleveles todalék. PODHRADCZYK JÓZSEF	64

L I T E R A T Ú R A.

Criticusok' csintalansága Angliában	3
A' spanyol iralom' jelen állapotja	8

CRITICAI SZEMLE.

Föld- és Népleírás.

HYACINTH BITSCHURINSZKI, China, seine Bewohner, Sitten, Gebraüche und Cultur	13
JAMES ST. BELL, Journal of a Residence in Circassia	18
Das Land Tirol. Mit einem Anhang: Vorarlberg	21
BIBLIOGRAPHIA	36

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg.
midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12
havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p.
A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

FEBRUÁR, 1843.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvárosoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

Papai Casinó

V.

A' KŰMA MELLÉKI

MAGYAR VÁROSÓL.

(V é g e).

*A*bulgazi Madzsart városként említi midőn mondja, hogy Mangu-Timur khán (1266 — 1282) *Kaffa*, *Krym* és *Madzsar* városokat Oran-Timurnak adá. — Klaproth Mozdakban egy más tatár történetet szerzett (nógai dialectuson írottat), mellyben a' khánok' lakhelyei között (időkor jelentés nélkül) *Madzsar* is előjő. Mindjárt az elein iratik, hogy a' khánok' lakhelyei *Madzsarok* voltak; mit Klaproth azon meggyőződéssel állapít meg, miként eredetikép „*Madzsar*“ általában köépületet jelent.

A' Madzsar környékén tanyázó tatároknáli szóhagyomány szerint e' hely némi Mamai nevű khánnak vala lakhelye, ki is Klaproth értelmében nem más, mint az 1380-ban megholt Temnik Mamai lehete. Ugyan ezen keleti tudós valószínűnek találja Madzsarnak Toktamysch' uralkodására (1400. körül) következett nyugtalanságok alatti elpusztultát, minthogy a' romok között talált legkésőbb korú pénzék ezen időből valók.

Hogy sokkal határozottabb tanutételek találtaknak Madzsar' jelentésére Klaproth által fölhozottaknál, alább jogjuk látni; most az ottani pénzekről mondandókat kívánjuk előadni.

Mivel Klaproth' utazásában ¹⁾ olvasám (így folytatja értekezését Baer), hogy a' mi hires pénzismerőnk *Frähn*, Madzsarban verett pénzeket írta le: megkérém őt ez iránti értesítésre, 's következő kézirati szives közleményt vevém tőle:

„Madzsarban találtattak ugyan az arany horda' khánjainak nagy sokaságu pénzei, de olyakra, mellyek ott verettek, eddigelő igen kevésre, és csak két különböző példányra akadtam. Ez utóbbiak' egyike, mi elég ritka, a' hedzsra' 710. vagy 715. azaz ker. szám. szerint 1310. vagy 1315-ik évből való. A' verető fejdelem' neve (Padischahnak czimzi magát, melly az aranyhorda' khánjainál valami szokatlan) még nem határozthatott meg. Talán Toktöng khántól való, ki akkoron uralkodék (*Numophylacium orientale Pototianum. Casani, 1813. 8-o, pag. 80. — Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scientiar. Petropolitanae. 1826. pag. 202. Nro. 11. — Die Münzen der Chane vom Ulus Dschudschis, o. d. gold. Horde. St. Petersburg, 1832. 4-to, pag. 5. Nro. 26. és u. ott: Tab. II. Nro. XVII.) — A' másik gyakrabban előforduló pénz Muhammed khántól ered, ki tulajdonkép Bulöknak nevezteték 's Temnik Mamai által emelteték uralkodó székre. Ez, *Madzsar-el dzedid* azaz *Uj Madzsarban* 774-ben, vagyis 1372 — 73-ban veretett, (*Recensio Numorum. pag. 289. Nro. 5. — Die Münzen der Chane vom Ulus Dschudschis. pag. 21. Nro, 174. Tab. V. Nro. CXLII.*“*

Jóval később Klaproth után, 1829-iki augusztusban t. i. academiái tag és birodalmi tanácsos *Köppen* lá-

¹⁾ Voyage au mont Caucase et en Georgie. Vol. I. pag. 172.

tá a' már végkép elenyészett Madzsart, ki szives vala naplójából az itt következő kivonatot közleni, melly sok tekintetben fontos, nem csak a' romok' végképi elpusztultát, hanem a' hely nevének mármár el is tüntét és az ott telepített gyarmat' egy meszebb keletfelé fekvő vártóli nevezetét jelentvén, valamint az újabb földabroszok előállítják.

(*Köppen' kiadatlan naplójából*).

„Mintán Paraskowjában Kúma mellett megháltam, a' *szent kereszt*i általtett város' szemlélésére, vagy is azon örmények, georgiaiak- és németekhez menék, kik Madzsar' romjain telepedtek meg. Sz. Kereszt nevezet az örmények és georgiaiaktól származik, kik azt Kojssú folyó' beömlésétől (Agrachan és Ssulak folyóktól) hozák magukkal, hol I. Péter' korában illynevű vár (*Kreposzt s. kereszt*a) épitetett. (1724.)“

„Kúma' balpartján találék még az egykor lakóházakra mutató gödrök vagy ásásokra. Ezek valának tehát az orosz krónikákban 1318. évről megnevezett ¹⁾ régi Madzsar' végső nyomai, mellyből Pallas még maradványok' rajzát adhatá. A' Pallas által látott épületek később széthányattak és a' kövek más épületekhez használtattak, azért semmi sem látszik már régibb korból a' föld színén. Birodalmi tanácsos Rebrow, kihez a' Kúma mellett fekvő *Wolodimirowka* falu tartozik, mondá nekem, hogy ő egykori arra utazása közben onnan téglákat hordó parasztokat látott, 's midőn közelebb ért hozzájuk, észrevévė, miként azok egy földdel befödött holtozatot szakítának be, mint egy 5 — 6. arschinnyi hoszút, mellynek ajtaja és

¹⁾ A' később, 1551. évről előforduló „*Modzsar*“t (mint népesség nevé) *Mosharow-Majdan* faluban (Mosharok helye) véli lenni Köppen, a' szímbirszki kormánymegye' kuruuji kerületében. V. ö Karamsin, *Geschichte d. russ. Reichs.* B. IV. S. 158. V. S. 138.

ablaka már összeomlott ¹⁾. Faragott kőbőlí kürtő látszék benne. Meglehet, a' régi Madzsar egy részben futó homok által borítatott el. ²⁾, minthogy jelennen is a' tőle nem messzi fekvő Wolodimirowka falat a' keletről jövő sivány homoktól csatornák által kényteleníteték Rebrov ur megővni.“

„Állítják, miként a' Kúma melletti több falukban a' házak' falaiban látszó mázozó téglák mind Madzsarból hozattak, hol az úgy nevezett, de már nem létező *hét mesethez* tartoztak.“

„Az örmények és georgiaiák általában 116. férfi személyből állván, mint egy 30. év előtt telepedének itt meg; a' rémetek azonban csak 1820-ban jöttek ide *Karasz* nevű skót gyarmatból (8. verszt (1. n. mflđ) Konstantinogorszkától), hova 1820-ban a' szaratovi kormány-megyéből vonóltak. 76-ra mén a' férfiak' száma. Prédikátoruk a' bázeli intézet' egyik növendéke.“

„Ha nem hibázok, az abkaziak igénylik egykoron Kúma mellet laktukat 's Madzsarban főhelyüket. Magyar-tudósok szó és grammaticai hasonlatosságot állítanak lenni e' nép' nyelve és az övék közt (V. ö. Kanka Dániel észrevételeit a' bécsi Évkönyvek' XXI. köt. megjelent, a' lapok nyelvének magyarrali rokonságáról irt értekezésre. Wiener Jahrbücher der Litteratur, Bd. XXXVI. 1826. VI. Anzeigebblatt, S. 7. folg.).“

Minthogy a' keleti kútföket nem használhatom (mond Baer), történet-írói szerepet vinni pedig nem akarok, azért Madzsarnak hajdani állapotjáróli véleményeket csak alkalmilag a' romokróli tudósításoknál hozám föl; azonban, szemembe ötlött három fontos ismertetés' pótlólag

¹⁾ Tehát a' földalatti boltozatokból is kiásatnak a' téglák, ám-bár ki nem fogyhatott a' tatároktól készítésre használt agyag.

²⁾ A' helyszínén kellene azt meghatározni.

ide iktatása maradt fön. Szembetünő ugyanis, hogy Klaproth, ki Pallas ellen bebizonyítani igyekszik, miként Madzsar nem csupán temetőhely, hanem tatár város vala, nem emlité azon elhatározó tanusítást, melly *Karamsin*' történet munkájában előfordúl. Beszéli ez: hogy a' fölhozott 1318-ik évben, miután a' szerencsétlen nagyherceg Jaroslawitsch Mihály mint fogoly, Usbek' vadászatát Kaukasz közeléig követé 's ott megöletvén, holt teste *Madzsarba* küldetett „A' kereskedők közül sokan, kik Mihályt személyesen ismerék, drága szemfödelekkel kívánták heteríteni és a' templomban kitenni“¹⁾. Tehát kereskedő város vala akkoron Madzsar, mellyben nem kevés számu orosz kereskedők laktak, saját templomukkal is bírók.

Egy másik határozott tanutételt Madzsarnak XIV-ik században fontosságáról, mit Klaproth nem ismert, Fraehnnek köszönök. *Ibn-Batuta* arabírónak utazásában, ki 1333-ban Kipcszákbán járt, nyilván mondatik; hogy *Madzsar* nagy és szép hely legyen.²⁾

Hogy az időkorról, meddig Madzsar virágzott, kitelhető ismeretet szerezzek, ekként folytatja értekezését Baer, Oroszország' belföldi leírása' egybehasonlítását vélem szükségesnek. A' külföldiek által egybegyűjtött tudósítások legfőképp a' déli részéről, kivéve a' tulajdonképi utvonalakat, nem terjeszkednek ki egyes dolgokra. Az orosz tartományok első belföldi leírása azonban a' legelső honi földabrosz' világosítása alakjában jelent meg. Ezen földabrosz Godunow Boris' eszközzésére, vagy még Joannovics Tódor czár uralkodása alatt (1584 — 1598) mint Karamsin gyanítja, vagy pedig nem sokára Boris' ural-

¹⁾ Karamsin, Geschichte des russ. Reichs. Bd. IV. S. 158.

²⁾ *El-Majar, which is a large and handsome place.* Travels of Ibn Batuta, London, 1829, 4-o pag. 76.

kodása' kezdete után készített ¹⁾. Lehrberg hebizonyíthatónak állítja a' földabrosz 1599-évre tartozását, de bizonyosságát fölnem hozá ²⁾; e' véleményben Adelung is osztozik.

Anyi bizonyos, hogy ezen földkép' 1614-ben Theodorovics Mihály alatt vésetett rézbe, a' leírás pedig 1627-ben több másolatokban készitettvén, hivatalos tekintetet nyert. Nem találtatik ugyan e' földabroszon Madzsar, de a' többiben kinyomatott orosz nyelvű leírásban olly szólás fordul elő, miből kitűnik Madzsarnak már többé nem lakatása, hét mecsete azonban mégis ép-ségben vala, mellyet tatároknak tulajdonítanak. Az ebben álló „ЮРТЬ“ szó ezen vidéken föld (tartományrész) jelentésre használtatik, írója tehát azt látszik mondani akarni: „Kúma“ bal oldalán 7. tatár mecset van; (egykori föld) a' madzsaroknak, vagy *Madzsar* város lakóinak (Madzsary)“ ³⁾.

Hogy a' XVII-ik század' elején még használtatott volna a' 7. mecset, határozottan nem mondatik, — de a' romok' elhordása előtt hirtelen való összeomlásokból vont következtetés hihetővé teszi Klaproth' véleménye szerint Madzsarnak 1400-ik év után csak hamar pusztán hagyatását.

¹⁾ Karamsin' utasítása szerint azon városok, mellyek 1600-ban építettek, az abroszon és leírásban nincsenek, a' Joannovics Tódor alatt építettek azonban megemléttetnek.

²⁾ Lehrberg's Untersuchungen zur Erläuterung der ältern Geschichte Russland's, herausg. v. Krug. Petersburg, 1816. 4-o. s. 5. Anmerk. 4. — Adelung, Ueber die ältern ausländischen Karten von Russland, bis 1700. L. Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Lender Asiens. St. Petersburg. 1841. 4-tes Bändchen. S. 26.

³⁾ Ugyan azon orosz leírásban a' Kúma mellék folyója Bibalának neveztetik tatárossan, mi magyarul bivalt jelent.

Azon kérdésre ohajtaná Baer a' történetirók' 's különösen az orientalisták' figyelmét kiváltképeu fordítatni: valljon nem találhatnak- e tanutételek Madzsarnak a' XV. és talán XVI-ik században népes hely voltáról?

Ennyi bizonyságok után kétségbe nem hozhatónak állítja: 1-ör Madzsarnak a' keresztyén számítás XIII. kivált XIV-ik századában virágzó város, nem pedig temető hely voltát; 2-or a' kipcásaki tatároktól laktát, de orosz kereskedőknek is benne tartózkodtával. Ugy véli, még korábban vala más üdőszaka virágzásának. Reinegs bizonyossággal mondja ujra alapítását, de kutfejének megnevezése nélkül. Illy ujabb alapításra vonatkozhatik a' föntebb említett 2-ik pénz' fölirata (Uj-Madzser), és ha való a' *derbendi történet*' állítása ¹⁾, miszerint t. i. hedzsra II-ik századában (VIII-ik század) különös helytartó létezett Madzsarban, valamint Klaproth' utazása értesít: akkor igen valószínűvé leend másodszeri virágzása. Ha a' Muhammed utáni II-ik századtól fogva a' VIII-ikig *szakadatlanul* virágzott volna Madzsar város, úgy gyakrabbi említésére akadnók: azonban az aranyhorda' Hammer Purgstall által kiadott történetében (ideztük föntebb) csak egyszer jő elő, t. i. az orosz krónikák' már érdeklött említése nyomán. A' munka' bevezetésében, hol a' kipcásaki városok előadatnak, egészen kihagyaték Madzsar.

De valljon állt-e a' magyarokkal némi viszonyban Madzsarnak e' korábbi létezete, ha csakugyan különböző vala a' későbbbitől? annak elhatározását a' történet vizsgálókra bizzuk, ha valamikor ki fürkészhető leend; most csak két észrevételt kívánunk tenni.

I. Gyakori tudósításokban találjuk, miként a' magyarok magukat *magyarnak* nevezik. Ez ugyan való, — de eredetikép' is így volt- e? Hogy a' népek hajdan kor-

¹⁾ De ezen kutfő Fraehn szerint igen zavaros.

ban olly néven hivatnak volna más nemzetek által, millyenen magukat nevezék, és hogy később gyakorta idegen nevet nem vőnek föl, ha az épen gúny nélküli volt, nem mindig áll. A' népektől maguknak adott nevezetek többnyire a' szomszéd népfajok' lakóföldének tulajdonából kölcsönöztettek, p. o. tavilakosok, erdőlakosok. Igen gyakran idegen név ragadt reájok, 's később sajátjokénak tartaték. Nem a' görögből származott-e az oroszok' neve? Így lehetett a' magyaroknak is, habár finn eredetűek valának (mit nehéz hinni) török neviük. —

II. Ha lakott is a' magyarok egy elmaradt része a' XIII-ik századig a' kaspiumi tengernél (mint Abulfeda' tanutételén kívül ¹⁾ Rubruquis ²⁾, és a' vacticani kézirat ³⁾ bizonyítani látszanak); ha régebben az egész nemzet e' helyen élt volna is, mint némellyek sokfélekép bizonyítnyi igyekeztek, sőt, ha az első Madzsar tölök nevezett vagy általuk építetett volna is (miért azonban a' név hasonlatosságnál egyéb nem harczol), mégis, nem a' magyarok, hanem a' tatárok' épületeinek maradáka, miket itt lerajzolva látunk; ugyanazért a' magyarok' korábbi történetével itt semmi közünk ⁴⁾). — Ezzel fejezibe értekezését Baer, hozzákapcsolván végszól a' rajz korát illető im' ezen jegyzetét:

Különös föladásomúl tekintém a' mellékleti rajz' korának vizsgálatát, mellyre köyvtárunk' régi lajstromai nyujtának némi anyagot. 1741. óta egy különös geogra-

¹⁾ Abulfeda, ex translatione Reiskii. In Büsching's Magazin für die neue Historie und Geographie. Hamburg, 1771. 4-to Th. S. 173.

²⁾ Voyage de Rubruquis, apud Bergeron. pag. 24.

³⁾ Bővebb utasítást láthatni (Baer szerint): Köppen, Literär notizen betreffend die Magyarischen und Sächsischen Dialecte in Ungarn und Siebenbürgen, S. Petersburg. 1825. 8. S. 30. 32. — A' mi kuffónk Desericzky, 's egyebek.

⁴⁾ *E' rajzot, minthogy az épületek nem a' magyarok' korára mutatnak itt újabban adni szükségtelennek látom.*

phiai osztály létezett az academiánál; 's az ehhez tartozó táblák és rajzolatoknak lajstroma is nyomatott oroszul, mellynek címén a' nyomási év nincs ugyan meg, de az utolsó lap jelenti, miként a' sajtó alól 1748. novemb. 9-en szabadula ki. Benne illy rubrica áll: *XLVI. Kaspiskoe more*“ a' 69-ik lapon röviden Madzsarnak egy rajza hozatik föl. A' közlött rajzolat' hátlapján következő irás látható: „*No 66. Dessein de Madzar XLVI. a. T. 2.*“ Világos tehát az osztály rajzainak a' nyomott lajstrom' rubricái szerinti jelelése, minthogy a' XLVI. szám föltaláltatik azon. Az *a* jegyü pótlék is a' lajstromra vonatkozást bizonyítja, mert ebben szint' azon rubrica alatt különös jegyzék jö elő a' csendes tengert illető; melly fölosztás kétségkívül a' XLVI. b. jegyü rajzot mutatja. Megvala tehát rajzunk az academia birtokában már 1748-ban, 's megbizonyíthatólag *Gärber'* expeditiójától származik, következőkép legrégebb a' Madzsar' romjairól találtatók közül. Erre nézve több körülményeket is előhordván Baer, 1726 — 1727 ben ugyancsak *Gärber* által készítettnek vallja, oly végső értesítéssel, hogy a' rajzolon im' ezen orosz fölírás olvasható: „*Madzsari.*“

Láttuk ezekből, mi nagy szorgalommal gyűjté össze Baer a' Magyar város' romjait és történeti emlékezéseit tárgyazó adatokat; úgy hiszem, alig lehetne mindezekhez bővítést adni, ha különösen számunkra nem léteznék oly értesítés, melly az orosz tudós' ismeretére nem juthatott. Vagyon igen is nemzetünk' kezében egy, ámbár rövid tudósítás a' magyar romokról, minél a' *Gärberé* sem régebb, — és ez, *Turkolyi Sámuel'* a' perzsa hadban nagy Péter alatt szinte részes hazánkfia' Asztrakánból 1725-iki april' 10-ikén Szikszóra küldött levelében találtatik. Így ir e' szemtanu többi között eleink' ős honáról: „*En ezen országban tudakoztam, hol laktak azon Magyarok? Lakóhelyekre reá akadtam, lakások volt a' Volga vize mellett igen fűvényes és erdőtlen helyen, mindazonáltal szép házokban laktak, mivel ma is kályha darabok a' föld-*

ben ollyak találtaknak, a' kiből nálunk új keresztyén korszókat csinálnak, téglák pedig igen szelesek és szépek vagynak, mellyekből megesmérhetni, hogy derék házakba laktanak. A' Magyarok királya pedig lakott Kúma nevű folyóvíz mellett, mellynek palotái jóllehet rongyosok, de ma is fennállanak, és azon falu helyét itt való pogány nyelven *Magyarnak* hívják.“¹⁾

A' fölfordottakon kívül más jelenségek is találtaknak e' romókról, Gärber' vizsgálódása nyomán keletkezettek. Némi 1727-iki földabroszon, mellynek czime: „*Maris Caspü litori occidentali inter fluviorum Volgae et Kur ostia, adjacentium terrarum, Provinciarum et Locorum, earumque Incolarum descriptio, simul ac in Provinciis Schirwan et Lesgistan inter Russos et Turcos terrarum divisionis linea anno 1727. determinata.*“ a' Kúma és Bywara folyó' összeümlésénél város jegy áll, illy irással: „*Madschar ruinae.*“ Hihetőleg ennek nyomán jegyztetett föl Zannoni Rizzi által Párizsban 1774-ben

¹⁾ Turkolyi levele legelőször illy czímű könyvben jött ki: „*Schediasma geographico historicum, Hungaros intra et imprimis extra Hungariam, per universum, qua terra nostra patet, Orbem habitabilem degentes VIII. segmentis succincte repraesentans. Jaurini, 1747.* Később Molnár János adá ki, *Magyarkönyvház, 1783. III. Sz.* de hamisított példány után. Végre, Sándor István, *Sokféle. Győr, 1801. VII. Dar.* a' változások' kimutatásával újabb másolat szerint közlé jegyzetekkel is bővítve, lap. 146—165. hol Turkolyiról olvassuk: „Ez a' Turkolyi Sámuel volt Szikszai fi. 1703-dik Esztendőben Majus havában lett a' Sárospataki Kollegyiomban Deákká. Azután az akkor támadt zenebonás Világban lett katonává. Az elmúlván, a' katonaságot letette, 's otthon tartózkodott. 1716-ban elment Muszkaországba katonáskodni. Hadakozott ama' Nagy Péter Tzár alatt többiközt a' Persák ellen, a' kikkel való akkori háború legnagyobb erőben volt 1722-ben, ismét megújult pedig 1725-ben. Hol és mikor halt meg, bizonytalan.“ — Hihetőleg a' mázos téglákat vélte Turkolyi kályha daraboknak.

kiadott, 's a' Törökbirodalom' éjszaki részét előállító földképre imez: „*Ville détruite des Madjars d' où les Hongrois sont sortis.*“

A' főnebb említett *Bayer* pétervári tudós irá Bél Mátyás hazánkfiához 1732-ben: „*Ad radices fere Caucasi, septemtrionem versus, non ita longe a Tanai, rudera ingentis Urbis lapideae reperta sunt. Hanc urbem et sedem Mazarorum, finitimi omnes Generales Chiliarchae, Gürbero ediderunt, qui aliquot annos litibus dirimendis, et definiendis limitibus Judex datus fuit ab nostra aula.*“¹⁾

Ez időtől fogva közönségesen tudva lett a' tanultabbaknál Magyar város' hire, minden jobb munkálatu földabroszokon kijelentetvén régi neve, újabb változtatával. Mellözve több régi földabroszokat, a' fekete és kaspiumi tenger közti tartományok' nemi 1827-iki képén, e' czímet viselön: „*Carte générale du Pays entre les Mers Noire et Caspienne avec la designation de nouvelles Frontières de la Russie et de la Perse par I. M. Darmet, 1827. A Vienne chez Tranquillo Mollo.*“ a' Kúma folyónál szemlélhető: „*Bourgonne Madjari*“ 's alább, nyugot felé: „*Ste Croix ou Bol* (talán „*Ulu*“). *Madjari.*“

Magyarról, a' legkésőbbi tudósítás is honfi társunktól származik. *Besse János* ez, 1829-ben a' kaukaszusi vidékeket bejárván, aug. 18-ikán, tehát épen azon hónapban, midön Köppen, tekinté meg e' tájéket. Tapasztalásáról következőket irá Mozdokból, aug. 20-ikán küldött levelében: „*Ezen folyó hónapnak 17-ik napján Konstantinogrskból Gheorghesk városába érkezhén, és a' szükséges podorost (posta czédulát) a' Comendaustól kinyerveén, két kozák' késérése alatt tüstént Magyarai felé útastam, Podgornoi falnál a' Kúma vizén által menvén,*

²⁾ Bel Math. Adparatus ad Historiam Hungariae. Posonii, 1735. fol. pag. 415.

Fedorovka mező városon túl 25. verstnyire. Maszlowkút nevű nagy orosz faluban háltam, minekutána azon napon 100. verstet hátrahagytam volna. Más napon Olí-Madjári vagy is Nagy Magyariban kilencz órakerreggel elérkeztem. Most ezen a' helyen, minden előttem itt levő utazók szerint hol húsz esztendő előtt egy ropant város volt, csak nyomdoka sincs valami régi épületnek. A' mostani azon helyen épült falu ugyan csak Nagy Magyarinak nevezetik; egy német 33. házból álló colonia, 40. házból álló ürmény, és 4. familiából álló kalmukok laknak ebben a' helységben. Én egy Engelhardt nevű némethez szállottam be; ezzel a' becsületes emberrel és egy molláival öszvejártam a' falu környékét egészen a' Kúma vize partjáig. Ezen a' részen a' földszíne alatt találtam egy bolthajtást, a' mellynek fundamentomát ásatván, már vízre találtunk, és a' lakosok azt gondolják, hogy a' város elsüllyedett volt. Már Klaproth úr' ideiben igen kevés épület maradt fenn, azólta ezeknek köfalait lakosok szeltyel hordták, és a' kormányzó tiszték is magok épületeire fordították. A' német gazdámnak a' szoba földje hasonló téglákkal volt kirakva a' mellyek négy szegletük és csinosak. Itt és kis Magyariban a' parasztok házai mind hasonló téglákból vagyunk építve. A' templomok és az úri házak fe delei kék és zöld firnatzal voltak bevonva; hasonló szép kövek vagy is téglák a' mostani lakosok háza külső falait ékesítik. A' többi között egy ürmény ház' oldalán két kő vagyon be ragasztva, nekem egészen ismeretlen irással, által néztem ötven egynehány napkeleti betűk formájút, csak a' szidomiai betűket azokkal találom hasonlóknak. Többnyire azt tudósainknak vizsgálására hagyom."

„A' mi Klaproth úr' által talált régi pénzeket illeti, azok tizennegyedik századból valók és ez a' tudós úr onnan azt a' következtést húzza ki, hogy magyarok Magyariban nem laktak, hozzá tévén amú' illetlen szavakat kinyomtatott könyvében: „les hordes ferouches des Madjars.“ De ha Klaproth úr a' magyarok történeteit ismerte volna, meg-

emlékezett volna, hogy az a' nemzet már kilenczedik században innen kiköltözött, hogy azolta persák, arabusok és tatárok egymásután ezen kiterjedett országokat elfoglalták. Klaproth úr bizonyosan nem olvasta a' *Derbent Nahmét*, vagy is *Derbend városa történeteit* *), más különben ottan nyilván láthatta volna a' tatároknak magyarokkal való szövetségét, ott olvashatta volna a' magyarokról ezen sorokat „*Olú-Madjar ve Kitsi-Madjar*, azaz *Nagy-Magyar* és *Kis-Magyar*; azután a' magyarokról beszélvén egyenesen van kitéve „*Madjarlerden*“ azaz a' magyarokról. Végtére a' nemzetről tévén emlékezetet, azt olvassuk: *Magyar nemzet, és a' Magyarországa*. Így porrá lesz Klaproth úr magában is csekély állítása, midőn azt mondja, hogy a' szó *madjar*“ kő épületet jelent a' tatároknál. De ezekről majd többet a' kiadandó munkában.“ —

„Bágyadt szívevel Nagy Magyarit öszvejárván a' nélkül, hogy valami régiséget találtam volna, kivévén két régi pénzt, onnan *Kis Magyar* felé folytattam utamat 23. verstnyire. Az egész uton látni még mély vermeket, ahol még 30. esztendő előtt régi épületek állottak, de a' mellyeknek mai napon semmi nyoma sincs. *Kis-Magyar*, más különben *Burgon Magyar* **) most helyesen épült orosz falu, a' mellynek birtokosa *Krasinsky* úr. Híjában tudokozódtam az uraságnál és a' lakosoknál, már minden ott talált régiségek *Petersburgba* és *Moszkvába* el-

*) „Ő a' francia munkájában teszen emlékezetet *Derbent-Namé*-ről, hanem csak azt hozza elő a' mi tolmácsának jött eszébe.“

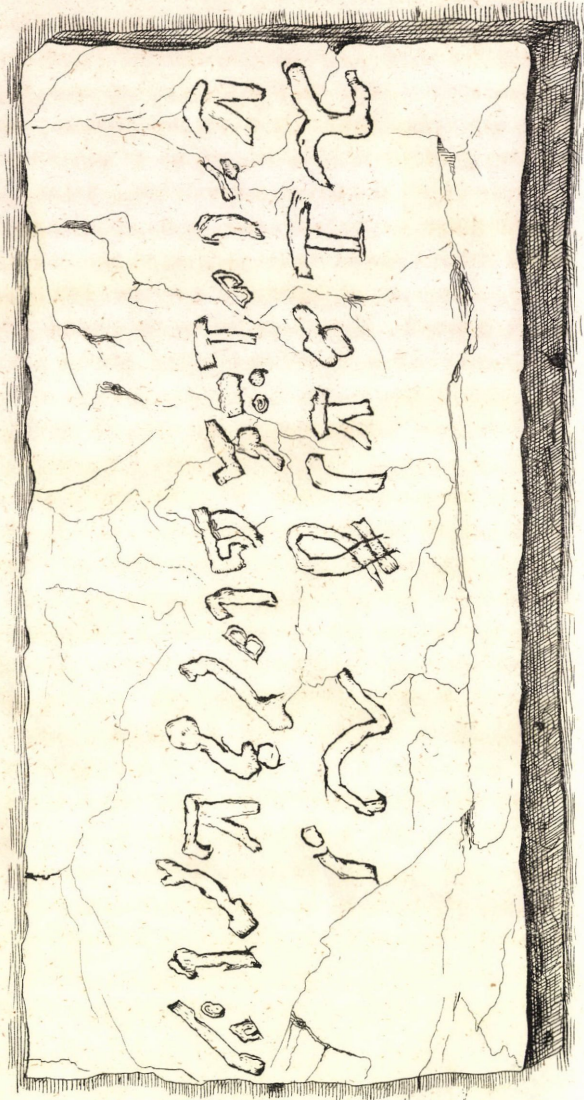
**) „*Katharina* orosz császárné ezen földet egy kedves emberének ajándékozta volt, a' ki szőlőt ott ültetett, és olyan jó bort természetett, hogy a' császárnénak asztalára elérkezvén ő felsége azt vélte, hogy burgundiai bor, és ezen okból parancsolta, hogy ezután *kis Magyarit Burgogne Magyarinak* nevezzék.“ B.

vitettek. Már most csak a' bora híres, és ugyancsak nem ok nélkül.“¹⁾

Bővebben is kifejté Besse, Magyar körüli észrevételeit, francia nyelven kiadott illy czímű utleírásában. „*Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie en Arménie, en Asie-mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. A Paris, 1838. 8-o.*“; mi a' szinte ismeretlen vala Baer előtt. Ezen, a' magyar olvasó közönséggel annak idejében általam megismertetett munkának²⁾ e' tárgyra vonatkozó sorait, miután ujakat belőle nem tanulunk, kiirni fölöslegesnek tartom; de azon fehér márvány kő irás másolatot, melly réz nyomatu táblán illy fölirással közöltetik: „*Inscription sur deux Marbres blancs, trouvés dans la fameuse ville de Magyari*“ mint becses régiséget ezennel honunkban közzé tenni hasznosnak látom, mivel más utazók előtt az ismeretlen vala; de más részt, gyanút látszik gerjeszteni a' fölött, Magyarban olly irott régiségek és találatnak, mellyek nem arab jelleműek, 's következésképp nem muhammedán népektől, hanem sokkal régibb talán épen magyar lakosoktól maradtak el. Az ott talált régi görög fölirásról alább leszen szó. Hihetőleg többek is lelhetők még a' szomszéd falvak' épületeibe berakva. Már birálatomban e' kőtáblák' iratára nézve ekként nyilatkozám: „Egy örmény lak' falába rakott, két fejer márvány táblácskára vésett, egymáshoz mindenben hasonló fölirás' egyikét előállítja, a' szidoni vagy esztrangelo iráshoz legközelebbinek mondván (p. 177.). Rec. e' hasonlítás kevesebbé találja helyesnek, mivel az esztrangelo egybekötött folyó irásmód, a' tábla' betűi ellenben mind magánállók; inkább is hasonlít e' tekintetből az úgy nevezett szaszanida iráshoz. Mintegy 25. betüt előtüntető

¹⁾ Ó Gyallai Besse Jánosnak Tudositásai Kaukasus mellékéről. (hely és év nélkül) 8-r. 13—15. lap.

²⁾ Figyelmező az egyetemes literatura körében. 1840. 6, 7, 8, 9. szám.

Tudományt. 1843. II. 80. l.

két soru írás néhány jellemi rómaiakat ábrázolnak.“¹⁾
 — Mi rejlik tulajdonkép írásában, méltó az itteni közzététellel szorosb vizsgálatát eszközölni. *Lásd* az ide mellékelt könyomatot.

Magyar' elpusztulta' koráról is léteznek adatok a' történetekben, miket Baer nem ismert; így följegyzé Hammer hiteles keleti kutfők után Timurlenk vagy Tamerlan hódító által 1394-ben leromboltatását²⁾; Karamsin pedig utolsó lakóinak állítólag Perzsiába költöztét³⁾. Az előbbinek állításáért kezeskedvén Miechovius Mátyás XV-ik századi lengyel történetíró is, ki szerint gothok azaz palócz kúnok (Polouci) által lakaték e' város Timur ideje előtt.⁴⁾ És ezekben tagadólag föloldva lenni vélem

¹⁾ Figyelmező. 1840. 8. szám. 120. szelet.

²⁾ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches. Wien, 1834. 8-o I. T. S. 228.

³⁾ Karamsin, Geschichte des Russischen Reichs. Riga, 1820. 8-o I. Bd. S. 105. f. „Klaproth, a' Badillat nevű oszet nemzetséget (Kaukaszuson) e' városból eredőnek írja eképen.“ Diese *Badillathe* oder *Badill*, beherrschen einen groszen Theil der Dugurr; und leiten ihren Stamm aus *Madshar* her, welchen Ort sie bei seiner Zerstörung durch die Tataren des Tschingischian, verlieszen.“ Reise in der Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 u. 1808. Halle und Berlin, 1814. 8-o. II. Bd. S. V.

⁴⁾ Így emlékezik a' Timur lerombolta Magyar városról Michovius: „Is multa bella feliciter gessit, et Ciuitatem magnam in terra Czahaidi, idest: Tartarorum Zauolhensium, nomine *Cumumedezar* (Cumumadzar) expugnando desertavit, stant domus illius civitatis muratae vacuae, et Ecclesiae olim Gothorum (Polouciorum) trecentae in ritum Mahumeticum et Mesquitas absque habitatoribus reductae. In Castro illius Civitatis fit sepultura Imperatorum Zauolhensium.“ Pistorii, Polonicae Historiae Corpus. Basileae, 1582. fol. T. I. pag. 129. E' városra vonatkozik Ananiai Lőrincz XVI-ik századi olasz geographus következő előadása is (Fabrica del mondo, 1596 4-o). Oude si scorge poco lontano *Caminazar* (Cummazar), dove si sepelevano li Imperatori dei Tartari *Zavolghensi*,

egyszersmind Baer' az iránt támasztott kérdését: valljon népes hely volt-e Magyar a' XV. és XVI-ik században?

Miután jelen értekezésben elhintett történeti adatok' nyomán eléggé meggyőződénk Magyar városnak a' XIV-ik században virágzó állapotja- és muhammedán vallásu. kipszáki tatár népséghez tartoztáról: önként azon kérdés gördül előnkbe, van-e és minő nyoma e' városnak, Baer által fölhozattakon kívül, jelesen a' mongol-tatár idők előtti századokban, miből egykor eleink sajátjának bizvást állíthatnók?

Ha számba nem vesszük is a' némellyek által kevés hitelt érdemlőnek vallott Derbend Nahme' tanutételét, mellyben a' IX-ik századra Magyar városról fontos jelentésekre találni; ha megengedjük is továbbá, hogy egykori első elpusztulta miatt nem létezik róla később a' XIII-ik századig bizonyítás a' keleti kútfőkben: épen nem hiányzik történeti világitás a' hajdan korból, valójában magyarok által biratást bizonyító; és ezen vezér fényt leginkább a' bizanczi írókban találjuk föl, utasítva más nyugotiak által is.

Akármin't törekedjenek némelly tudósok nyelvünknek a' finn ágazatu népekéveli hasonlatosságából őseink' éjszakáról szakadását mutogatni: kétséget nem szenved történetek' bizonyításánál fogva a' magyarnak ezen néven legelőbb a' régi Perzsa birodalom szomszédságában, név szerint a' kaspiumi tenger, meg Volga és Don folyók körül föltűnése, 's onnan ideköltözése; mert, ha a' *magyar*, e' több más rokon nemü 's nyelvü népcapatoktól is időjártával elfogadott, de tulajdonkép csak egyik ága-

avanti che fossero stati estincti dai Precopiti loto nemici." Jarbücher der Literatur. Wien, 1834. LXV. Bd. S. 19. — Ezekből észrevehetjük, hogy Abulfeda' ujjalmutatásánál fogva Kúma - Madzar név alatt is keresendő a' régi íróknál a' Kúma melléki Magyar városról tudósítás, mire Baer nem figyelmeztet.

zatot illető *névnek* vezérfonalánál keressük őseink lakhelyét, egyenesen e' részekre vezetnek az emlékek. Constantinus Porphyrogenitus görög császár, ki különben az összes nemzetségi köz nevezet szerint *turkák*nak szokta hini eleinket, egyizben magyar néven is emlékezik róluk, görögösen „*mazar*“ iratással, mondván: „*Tudnunk kell, hogy a' patzinakiták* (besenyők) *eleitől fogva Atel* (Volga) *és Geich* (Jaik, Ural) *folyóknál laktak, és szomszédaik valóán nekik azon népek, kik mazarok és azoknak nevezetnek.*“¹⁾ E' szerint tehát, besenyő szomszédaiktól a' lebediai vidékre lett nyomatásuk előtt a' Volga és Jaik körül, a' mai asztrakáni és kaukazusi orosz kormány-megye' részeiben volt lakásuk, épen ott, hol Magyar fekszik, vagy is a' Perzsa birodalom' éjszaki tartományainak szomszédságában. Perzsia mellékére mutat honi krónikáinkon kívül az orosz Nesztor történetíró is, ki Heraclius idétt a' perzsák elleni hadban föltünteknek vallja, szerinte *ugrik*nak nevezett eleinket²⁾; már pedig a' Heraclius idei, 's ennek még császárságra lépte előtti (Kr. sz. u. 612-ben) perzsa-görög háborúknál, Mauritius' történetét irtában, megemlíti az egykoru Theophylactus Simocatta a' frigyos magyarok' városát is ekkép: „*Heraclius azon időben ismét Perzsiába méne. — Theodorus és András a' mazarok' régiség miatt dűledékény erőstett kis városát, melly Beinduaestől nem messzire vala, megújítják.*“³⁾ Hogy nem a' mesopotamiai Diar-Modzar

¹⁾ *Sciendum est, Patzinacitas a principio ad Atel et Geich fluuios habitasse, usque conterminos fuisse populos illos, qui Mazari atque Vzi cognominantur.*“ De Administrando Imperio. Cap. XXXVIII. Ans. Banduri, Imperium Orientale. Venetiis, 1729. fol Tom. I. pag. 88.

²⁾ Nestor, ed. Schlözer. II. Th. S. 114.

³⁾ „*Heraclius per id tempus rursus in Persidem se inferebat. — Theodorus et Andreas Mazarorum oppidulum vetustate ruinosum instaurant, quod a Be-*

tartományban El-Bir város' általellenében régi Mazara város düledékein fekvő Magara vagy Mazar faluban, vagy némellyek szerint az Irak-Arabiban lévő Mathra nevű helyben kell keresnünk a' Theophylactus említette magyarok' városát, a' görög tábornak a' hunnok' hadávali szövetségéből kitetszik. Tegyük föl itt, mit fölteni szabad, sőt kell, hogy valamely város' régiség miatt' omladozóvá váltára legalább két vagy három század kívánatik meg: a' VI-ik század végével forrott perzsa-görög háborukor már olyanná lett Magyar városnak szükségkép a' III-ik században fön kellett állnia. E' hajdani koruságát bizonyítja a' Peutinger táblája, mellyben *Macara*, és Anonymus Ravennas, kinél *Machara* és *Machare* néven jó elő. Kétségkívül e' város és lakosai' nevére vonatkozik La Motraye francia utazó által 1711-ben az ottani omladékok közt talált illy régi görög föliratu köemlék is: „*ΘΕ ΑΙΛΑΤΟΠΟ ΜΑΧΑΡΑΙ*“¹⁾. A' görög csak *ch*, *z* és *x* betűvel írható ki a' Magyar' nevét: azért áll itt „*Maxaridi*.“

Más körülmény is kedvez Madzsarnak a' mongol-tatár idők előtt magyaroktól laktára. Az imént nevezett görög császár Constantin beszéli turkákknak nevezte eleinkről, azon időt érdeklő, midőn keletiebb hazájokból nyugotfelé nyomatva, Lebediában laktak: miként köztök és a' besenyők között háboru kerekedvén, amazok legyőzettek és két részre oszlottak, *egyik napkelet felé Perzsa' részébe méne lakni*, és ezek mai napiglan a' turkák' (magyarok) régi nevéről sabartoeasphaloknak' neveztetnek, másik része pedig napnyugotfelé telepedett meg az ő vajdájával Lebediással az Atelkuzunak nevezett helyeken,

iudaes non procul distabat “ Theophylacti Simocattae Historiarum Libri octo. Bonnae. 1834. 8-vo Lib. II. cap. 18. pag. 104, 105.

¹⁾ De La Motraye, Vayages en Europe, Asie. A la Haye, 1727. fol. Tom. II. Tab. IV 9.

mellyeken most (950-ben) a' besenyők' nemzete lakik. *Napkeletfelé a' Perzsia' részében lakó turkákhoz*, (mond tovább Constantin), *most is küldözik kereskedőiket a' nyugoton lakó előbb mondott turkák, és meglátogatják őket, válaszaikat is vevén ugyanazok által.*"¹⁾ Nem lehet e' perzsiai rész alatt mást, mint a' kaspium tenger' nyugoti oldalát érteni, mint már egy helyen megvitatám²⁾. Leghihetőbben a' Kúma vidéki régiebb hazájokba, és így Magyarba vonulának tehát az elszakadt magyarok, 's ott tartották föl a' mongol-tatár előrenyomulásig az atyafiságos közlekedést. Nem is egyéb, mint azon tájéki magyarok' fejlődeme vala az, ki XXII-ik János pápa' némi 1329-iki levelében eként czímeztetik: „*Dilectis filiis Jeretanny, et universis Christianis Ungaris, Malchaitis, et Alanis salutem.*“ Volt-e és minő kapcsolata a' Daghestánban lakó kubecsi madzsar nevű nemzetséggel, úgy a' kaukazusi *guda-makarovok*-nak a' Madzsar városiakkal? annak kifejtését más alkalomra hagyom; most bezárván észrevételeimet azon megjegyzéssel, miként az orosz krónikákban Baer által fölfogott 1551-ik évre szóló jelenség, távol sem a' Kúma' melléki madzsarokra, hanem a' közép Ural' vidékeken Oka vizénél maiglan fönlévő *mecserákokra* vonatkozik. Nemzetünk' neve iránt nyilvánított okoskodását is, mint gyámokok nélkülít, czáfolgatni fölösleges sőt hasztalan munka lenne.

¹⁾ De Administrando Imperio. Cap. XXXIII. ed cit. pag. 88.

²⁾ Tudománytár. 1839. XII. 369 lap.

JERNEY JÁNOS.

VI.

AZ ÉSZ' 'S PHILOSOPHIA'

ÚJ VÉDELME, AZ Ó, ÉS ÚJKORI KÉTKEDÉS' OSTROMAI ELLEN.

(V é g e).

Ámde, nem csak az érzékiségnek, hanem az értelemnek is vannak képletei, schemái, és ősalakjai: miknek segélye által említett elmetehetségünk tárgyasítja saját fogalmait, és öntudatába sorozza. Ilyenek ezek: mennyiség, minőség, viszony, és módtság; mik alá jönnek aztán ezek: egyedi, részszerinti, és egyetemi; igenleges, nemleges, korlátolt; államányos, oksági, és viszonyhatású; végre lehető, lett, és szükségképi.

Ezen eredeti mondományok' alapossága már, korán sem valamelly alanyiségben gyökerezik; hanem mint magok a' criticus bölcselők állítják ¹⁾, a' lények, vagy kültárgyak eredeti sajátságáikban. Olyan alakok tehát azok, mellyek a' természet' tárgyai után készültek értelmünkben,

¹⁾ Krugs Metaphysik I. 83.

mellyeknek létezését kétségbe vonni még egy épeszü bölcselőnek sem jutott eszébe.

Azon hasonlat immár, és egyezmény, melly létezik az érzéki látványok, és értelmi ismeret, ezeknek képletek, és schemák általi kezelése között, jogosít bennünket arra, hogy *vegyünk fel észcategoriákat is*; annál inkább, hogy ezek kétfélék, úgymint alakiak, vagy észtaniak, és tartalmasok, vagy metaphysicaiaiak lévén, mivel az észtaniak' létezését senki, a' ki csak szabályszeresen gondolkodik, kétségbe nem vonhatja: mert senki sem tagadja az egyezmény' — szokott neve: principium Contradictionis — senki az egyneműség' a' különeműség', és a' folytoniság' categoriat 1); *minő galádság volna ta-*

1) Tudjuk, hogy alaki, vagy észtani gondolkozásunknak van olyan sajátága, melly a' fogalmakat alá, és mellé rendezi: melly működésben három sarktvényt követ: első az egyneműség' — homogeneitas — második a' különeműség' — heterogeneitas — harmadik a' folytoniság' elve — continuitas. — Miért van ez? azért, mert az elsőre nézve, a' legkülönműbbeknek látszó fogalmak közt is van némi egyneműség; például: a' halak, és négy lábúak között: másodikra nézve azért, mert a' legegyneműbbeknek látszó lények közt is van különbség; például: az emberek, és emberek között; harmadikra nézve azért, hogy az egyes különeműék közt, vannak középneműék: mik ezeket mintegy összefoglaló lánczok. De valljon úgy van-e ez a' külvilágban is mint ennek tükrében, a' lélekben, hogy így van látjuk? Nincs különben: mit az is tanúsít, hogy ezen észtani működések' könnyítésére három elmehetőséget nyerünk: elsőre az elménczséget, melly az egy neműség, és hasonlat' rögtön átlátására adatott, másodikra az éles ész, — sagacitas — melly különbségnek fölvevésére szolgál; harmadikra a' sejdítést, melly a' mély elmék' sajátja. Ennek ereje által fedezte föl Columb, Amerikát, Olbers és Piazzi, a' Mars és Jupiter közötti aránytalan térben a' hűjdosó töredékeket, Blumenbach a' halakat, s madarakat összekötő ornithorinthust; mindnyájan szerencsésen okoskodva, a' folytoniság' észtani elvéből, most állítsa már az alanyiság' bölcse, hogy nincs

*gadni a' metaphysicai észcategoriák' tartalmasságát; minők: okszeres, élő, egyezményes, állományos öröklétű, isteni, igaz, szép, erényes, 'stb. mellyek korán sem üres hangok, épen úgy, mint ezek: egyes, többes, egyetemes: azért, mert a' nem létezőnek nincsenek mondományai. Az észcategoriái szerint, szabályszeresen, vagy észtanilag kezelt fennsőbb ismeret is tehát szintolly bizonyos, mint az érzéki, és értelmi képletek után nyert: miknek csodálatra méltókép tárgy felel meg a' realvilágban; és nem oknélkül hisszük, hogy valamint érzéki, és értelmi categoriáinkat úgy nézhetjük, mint a' realvilág törvényeinek elménkbe is benyomott képmásait; épen ilyen csoda egyezmény létezik észcategoriaink, és ezeknek tárgyai: isten, erény, és a' lélek' önállósága között. Melly fölséges egyezményt nem bírván kimagyarázni Kant, és kivált nála következetesb *Fichte*, az alanyi ismeretnek általuk költött theoriájából, készebb volt olly rém nézetet fölállítani; — mellyet aztán *Krug* is ¹⁾, és *Márton István* ²⁾ ismételni nem átalottak: — hogy értelmünk ad, 's szab törvényt a' nagy természetnek: mintsem ezen nézet' képtelensége által ovakodásra indítatva, nevetséges alanyiságától megválni, és a' normal ész' csalni nem tudó fűnnsége ellen elkövetett vétkét megsiratni. Ha mi adunk törvényt a' természetnek, miért nem szabjuk elébe azt, hogy egy nyomon járjon az erkölcsiséggel; az erényt kövesse mindig e' világon itt illő jutalom, az emberbaráti szándékot áldott süker?*

egyezmény, a' külvilág, és eszünk' belvilága között; most mondja, hogy nyakszegő ugrás az, mikor mi az alaki gondolkozás' ürességiből következtetést huzunk, az annak bizonynyal megfelelni kellő lényekre, és a' fő eszmékről az ezekkel öszhangban lenni kellő lények' tárgyiségára.

¹⁾ *Krugs* *Metaphysik* I. 164.

²⁾ *St. Márton* *Syst. Phil. crit. Krug. Praef* I. VIII.

Illyen gyámokat nyújt harmonicánk, az élettudomány' alapja' szilárdítására, és annak beh bizonyítására, hogy a' philosophia csakugyan mint tudomány létesíthető, érdemli a' tudomány nevét. Ámde ez még korán sem elég; és nekünk még az észgyülölökkel, 's misologokkal kell itt nyilvános párbajt megvívunk, kik ezen emberiségi fő jellemünket szüntelen gyanusítgatják, csak azért, hogy a' boldogtalan emberiséget folytonos gyamságban tarthassák. Úgy van: az észnek nem mindenek lehetnek baráti, mert ez barátja a' nyilványnak, világnak, nyomozatnak, haladásnak, jognak, gondolkozásnak, méltánynak, önzéstelen fölálkozásnak mikor kell. Ámde ezek, észgyakorlatlan előtt, nehéz, sőt gyűlölt dolgok. Az ilyen hisz inkább, mint nyomoz, és fürkészt, homályt inkább, mint nyilvánnt keres; utánozt inkább mint elvből tesz, egy helyben áll, mint halad: és ez természetes a' respedési törvényenél fogva.

Csalódnánk azonban tetemesen, ha úgy vélekednénk, mintha ezen észgyanusítás, és bölcelet ócsárlás csak az új korban, főleg *Hume* és *Kant* óta keletkezett. Ah nem: elévült nyavalyája ez már az emberiségnek, melyet szült úgy látszik a' sokistenhívés' képtelensége, mely elme kórságból a' keresztyénség' nagy nevtője soha ki nem gyógyítja a' világot, ha ez előbb közönyössé nem tétetik a' pusztá ész' kalauztkodása mint olyan iránt, mely süppedékbe vezetit utóbb is a' népet, és föl nem ébreszti benne azon forró vágyat, mely hévvel öleli a' mennyből jött kalauzt, és füleit, 's szívet ennek igaz tanai előtt megnyitni siet. Tisztelet, 's becsület a' mennyei igazságoknak! de igazság a' szintűgy isteni ajánléknak az észnek is.

E' végre, mivel a' philosophiának, mint tudomány'nak alapossága, az észnek, mint a' bölceselés' életműszereinek, sőt telekjének ingatlan szilárdságán alapul; lásuk, *miként ügyekezett a' régi kétkedés ennek sarkalatait megingatni, 's velekt együtt az emberiség' tanait*; és elé-

getni apránként azon finom szálakat, 's fonalakat, melyek teszik a' hit', az erény', a' társas hátorlét', eskü', szóval a' polgárisodás' fölséges szövődését. Igen: mi nem iskolának beszélünk, hanem az emberiség, és polgárisodás' érdekében működünk, hatalmat, és tért akarva kivívni az észnek, és az egyéneket szintűgy, mint egész nemzeteket üdvözítő philosophiának.

A' második században élt *Aenesidemus*, hogy minden ismeret' lehetőségét megdönthesse, tagadta még az okozati fogalom' valóságát is; ezen alapon; mivel úgymond megfoghatlan az oknak az okozathozó viszonya. *Agrippa* már irt arról, hogy minden tudományok alaptalanok, minden ismeret csak alanyi, és épen nem tárgyas; nincs semmi bizonyos, sem közvetlen, sem közvetve. *Sextus Empiricusnál* pedig egészen kiképezve látjuk ezen emberi ész megvalázó módszert, melyet érdekes leendő magának Sextusnak szavaiból bővebben megérteni.

„A' kétkedés, — így szól illy című könyvében: *Hypotyposeon, vagy a' pyrrhói alaptan'* 1-ső könyve' 4-től 14-dik fejezetében — olly tehetség, melly által érzéki és gondolható tárgyakat minden tekintetben egymásnak ellenében tehetünk: melly munka által, mivel a' dolgok ellen harczoló okok egyensúlyban vannak, elsöben itélet fölfüggesztésre, azután egy kedvüségre jutunk. — — egyensúlynak nevezem az okoknak egyenlő igényét a' hitellességre; mennyiben a' két szemközt álló okok közül egyik sem bírhat bennünket arra, hogy vagy mint igaznak mellé álljunk, vagy azt, mint igaztalant félre vessük. Egykedvüség pedig nem egyéb, mint lelkünknek háborítatlan nyugalma, és a' kinzó nyugtalanságtól szabaddulása. — — Azon föelv, mellyre skepsis, mint alapra támaszkodik az; minden okalapnak más egyensúlyá áll átellenében: nyilván ez bír minket arra, hogy semmi vélemény — dogma — mellett ne nyilatkozzunk. Némellyek a' vélemény alatt értenek igaznak állítását valamelly lát-

hatlan, és az ész által nyomozott tárgynak. Illyen értelemben a' kétkedőknek egy véleményök sincs: mivel ezek egy láthatlan tárgyat sem tartanak igaznak. Ezek tehát tanaik által csak azt akarják kijelenteni, mint tünik föl előttük — *φαίνεσθαι* — valamely tárgy és mikép kell nekik arról itélniök; a' nélkül, hogy ők azt mint bizonyost akarnák állítani, és erről, mint bizonyosról akarnának nyilatkozni. Mi nem vonjuk kétségbe azt, hogy vannak tüneményeknek tárgyai; csupán azon minőségeket, melyeket mások ezen tárgyaknak tulajdonítanak. Mi például, megengedjük, hogy a' méz nekünk édesnek tetszik, de már azt kétségbe vonjuk, van-e a' mézben édességi minőség, mennyiben az nem ízleltetik? Ha már az ész olly csalárd, hogy még érzékeink' bizonyítványit is gyanúsakká teszi a' tüneményeknél; milly bizalmatlanoknak kell iránta lennünk, a' kinyomozhatlan dolgok' mezején, ha csalatni általa nem akarunk. A' régibb kétkedők tíz okait adák annak, miért függesztik fel itéletöket. Az *első* vetetik abból, mert az állatok különbözvén, egy és azon fogalmaik, ugyan azon tárgyról nem lehetnek; *második* alapúl, az emberek közti különbségen; *harmadik* az érző műszerek' különféle alkatán; *negyedik*, a' körülményeken; *ötödik*, a' helyzeten, távolságon, és helyen; *hatodik*, az elegyedéseken; *hetedik* a' tárgyak' nagyságán, és minőségén; *nyolczadik*, a' viszonyokon; *kilenczedik* a' gyakoribb, és ritkább eseményeken; *tizedik*, a' phil. iskolákon, erkölcsökön, törvényeken, mythusokon, és véleményeken.“

Igen érdekes, kivált az utósó fejezet, mellyben a' legnevezetesh bölcsek' bölcseletein végig megy Sextus, és fölvilágítja azon ingatagságot, ellenkezetet, és következetlenséget, melly ezeket jellemzi. „A' véleményesek — *δογματικοί* — állítja, még nem találták ki, mellyik az igaznak megismertető jegye; ellenkezőleg határozzák meg, és adják az ész', természet', hit', és erkölcsan' fogalmait. — — Nincs tehát tudomány; mert noha a' tudó-

soknak mindent be kellene bizonyítani; de nem bizonyítanak, mivel ez lehetlen azért, mert nincsenek ingatlan elvek, melyekre építeni lehetne a' megmutatást. Ugyan azért annak, mit igazságnak nevezünk, nincs semmi érdeke: alanyi minden ismeret; és az igazi — kétkedő — bölcselési módszer, nem egyébre tanít, mint nem tudásra, és a' tudományok iránti közönyösségre, 's ebből folyó lelki nyugalomra."

Ha az akkori világ előtt, mely már bele unt a' philosopháló álbölcsök hamis módszereikbe, és csalósvényeibe, kedves volt az észnek, és az élettannak illynemű lealáztatása; csodálni lehet, hogy a' critica philosophia is, — mellynek némelly tanjai mivel ezzel egyeznek, főleg azért ideztük elő magának Sextusnak szavait — olly sokat épített az ismeret alanyiságára. Hiszen, ha közlebből megvizsgáljuk a' kétkedő módszerét említett bölcselőnek, nyilván kitetszik az, miként ő 1., saját magának ellentmond; 2., sophismákhoz kénytelen folyamodni. Ellentmond magának, mert világosb pillanatiban, a' kétkedő is érzi, miként a' valódi életet tünemények' álmába ringatva tartani mindig nem lehet; kell tehát valami fogódzónak lenni, mely ingatag ne legyen. Megvallja ezt maga Sextus, midőn így szól: ¹⁾ „Mivel azonban mi is teljes hanyagságba nem merülhetünk, gyakorlatilag olly tüneményekhez kell folyamodnunk, mellyek életünk' szabályaul szolgálnak, és következő négy osztályra tartoznak: természeti hajlamunk, érzéki vágyaink, a' törvények, és szokások által nyújtott elvek, és a' művészetekbeni oktatás.“ Minő ellenmondás már, az elveket, hajlamokat, vágyokat, szabályokat, és törvényeket a' tünemények közé'számlálni! az igazság' lehetőségét, a' halhatatlan dolgok' létezését tagadni, és még is életszabályokról, és elvekről szólni!

¹⁾ Hypotypos. I. 11.

Hogy a' ckepsis, a' sophisticálás' szüleménye, és csupán álokoskodás által tarthatja fenn magát, az avatatlankok előtt, mutatják Sextusnak következő szavai: ¹⁾ „Időtöltésül még egybehasonlítom a' képzeldősre nézve a' barmokat az emberekkel. Meglátandjuk, hogy ezeknek szintolly igényeik vannak a' hitelességre, mint nekünk embereknek. Az ész a' dogmaticusoknak fölvilágosítása szerint, kik nekünk leghatározottabb elleneink, áll a' hasznos' kívánásában; a' károstoli óvakodásban, az ezekre szükséges fogások' ismeretében, és azon erények' megszerzésében, mellyek a' szenvedelmek ellen irányozvák. Úgy de mi mind ezeket feltaláljuk a' kutyában; mivel az, hol jólakást reméll, oda fut, elfut onnan, hol félhet az ütlegtől. Bir erényekkel is; jelesen a' jogossággal, mivel örzi jóltevőit, az idegeneket pedig, kik őt bántják, fenyegeti. Ha ő bir jogosság' erényével: úgy bir többi erényekkel is, mivel a' bölcselők' tanai szerint ezek kapcsolatban vannak egymással. Ő saját orvosa magának: ha gyomra rosz, füvet eszik, melly őt hányásra bírja, és egészséget visszaadja. A' szólás' tehetségéről nem szükség sokat beszélnünk. Hiszen a' beszédet némelly dogmaticusok úgy adák ki, mint akadályt az erényszerzésben, és tanítványaiknak a' tanulási évek alatt hallgatást parancsoltak. A' madaraknak legalább nagy belátást, és szoló tehetséget kell tulajdonítanunk; mivel ezek nem csak a' jelenvalókat tudják, hanem még a' jövődöket is értik, és jelek által megjelentik. A' barmok tehát ha szintúgy észbe veszik a' külső jeleneteket mint mi, szintúgy különböznek ezek ezen észbevételekben mint mi; ezekből az foly, hogy mi megmondhatjuk ugyan, miként jelennek meg előttünk a' külső tárgyak; de millyenek ezek magukban, — *νοσμενον* — azt említett okoknál fogva függőben kell hagynunk.“

1) Hypotypos. I. 14.

Az igaz philosophia' érdekében fekszik immár, ennek alaptanait, és forrását az észet, a' kétkedés' dülő eleme ellen bátorságba helyezni. Mi ugyan a' mérséklett kétkedést korán sem akarjuk egészen kizárni rendszerünkől, mivel ennek hasznait jól ismerjük, de azt is jól tudjuk, hogy van ennek olyan neme is, melyet méltán rossz lelkűnek mondhatni, mely egyetértve a' vétkes hajlamokkal, nem akar látni ott, hol láthatna, sikamlástól fél ott, hol bizton járhatna. Mert nyissuk csak fel akárhol Sextus Empiricus' „Hypotyposeon“ című könyvét, melyben a' kétkedés' henyevára sokat mutatólag van felépítve: meglátjuk, hogy itt olly lágy párna terítetik a' baromiségig sülyedni akaró görögség' feje alá, a' tökélyre, és egyezményre törő fölséges alapvágya pedig emberiségünknek olly édes álomba ringattatik; hogy mi ugyan legfőbb ellenségünkre a' skepticismusban ismertünk, melyet tehát itt leleplezni, és nyersen visszaigazítani készek vagyunk.

Pyrrho, és társai közönyt, és ebből kiáradó léleknugalmat színlenek, és ezt a' bölcs élete' legnagyobb tökélyének lenni mondják. De ne higyük nekik; mert senki olly kínzó nyugtalanságban nem gyötrődik, mint a' kétkedők: és az élettudománynak ez a' legdrágább eredménye, hogy ez a' kételkedés' gyötrő kinjaitól megszabadít.

Szabad legyen nekem most, — főleg előadási élénkség' érdekéből, melyet szüntelen szemeim előtt tartok, kerülve a' kor bölcselők' affectált homályait, és sőtétkedéseit — a' jelesb kétkedők' nézeteit, és saját szavait Aenesidem' szájába adni, vele elme' háborait elmondani, és őt Callinik által rendre igazítani.

Aenesidem elbeszélé Callinik barátja előtt azon ösvényt, mellyen eljutott a' kétkedés' örvényébe. Eleinte kínos helyzete volt; és ekkép jajveszékelt Heraclides tanítója előtt: „Boldog valék, míg a' bölcselés' tömkelegébe nem léptem, mint az olly gyermek, ki csak szülő föl-

de' virányaival ismeretes; a' ki hisz istent, és ördögöt egyaránt; megelekedve éltem azzal, mit a' vallás nyújtott számomra, és mit sem csodálkozék azon, hogy az olympiai Zeus'templomába, a' hábeli Bél' tornyához, és a' hatalmas Brama' szobrához olly sok nép tolong; most, miután már te meggyújtád bennem ama' tömlöczben pislogó mécsset, az észet, mellyel kezemben annak akarok végére járni: honnan jöttem, 's hova megyek? oda van minden nyugalmam. Hitem' mankói régen széttöredeztek, és minden nyomozatom' eredménye nem egyéb, mint az, hogy minél belebb megyek, az emberi ösmeret' bizonytalansága' feneketlen mélységiről, annál jobban meggyőződöm. Nem vonom ugyan még kétségbe sem saját magam', sem a' külvilág' létét; még ennyire nem jutottam; de azt is kezdem már hinni, hogy eszünk hiába repked az érzék fölöttiek' tartományába; mert ha ő, forró képzelete előtt, látszik is ide fölemelkedhetni, ez nem egyéb, mint ámulás, és olly nemű vállalat, mint a' sasé, melly a' napba akarna repülni, de kénytelen innen visszatérni. Ha te jól tudtad, hogy illyen tönkeleg a' bölcselés, miért tetted kockára, a' téged' forró szerető Aenesidemod' léleknyugalmát? Ha az eget elöttem fölnyitni nem tudtad, miért zártál ki az élet' bájkertjéből. Ingotag bölcselésed kipótolja-e nekem azt, mit tőlem olly könnyelműleg elragadozál?

Callinik közbeszóla, és kérdé: mikor szünt meg barátjának ezen aggasztó nyugtalansága, és mikor érte el azon irányzott közönyösséget, mellyel csalogatta az ő korbelti skepticismus' hív követőit? Aenesidem ekkép folytatá elméleti élte' rajzát: „Minél tovább haladék azon ösvényen, mellyet elkezdék, annál inkább oszlottak aggodalmaim, és annál jobban átláttam, hogy Pyrrhónak, és Carneadesnek csakugyan igaza van, és az emberi fennsőbb ismeret felette ingotag alapon nyugszik, 's nem érdemes rá, hogy élünk' legdrágább idejét a' bölcselésnek szenteljük. Mert ugyan kérlek Callinik! mond meg, hogy

azon sok vizsgálódásnak, mellyel bölcselőink Thalestől fogva eddig fárasztották magukat, lett-e csak egyetlen rendületlen rendszer is a' jutalma. Annyi elmés, és tudósfej, bírt-e egyetlen alapigazságot illőleg megalapítani és az ellenmondás' ostromaitól megőrizni? Hiszen egyik bölcselési rendszer ledöntötte a' másikat. Nem állanak-e most is hadi rendben, harczszomjasan a' véleményesek a' kétkedőkkel, anyagvitatók a' szellemvitatókkal, világisztentők, a' világtól különböző lény' tisztelőivel? Ha ezen bölcselkedők egyetlen támaszpontot tudtak volna feltalálni, egyetlen, az érzék fölötti világba fölvezető hágsót, fennállhatnak-e szűrő ellentétben az egymást ostromló felekezetek' ellentáborai? Nagy és kiáltó ellenkezet van tehát az emberi szellemnek illy sokáig tartott törekvése, és mindanyiszori hajótörése között, mellyet érezve sokan a' testi gyönyörök' mákonyába merültek, és minden nyomozással felhagytak. De képtelenséget is kérünk, mikor illy tömkeleg' ajtajára eljuthatni reméllünk: mert a' mi külérzékeink' látkörén kívül esik, az tárgya nem lehet az ismeretnek. Alakiséga, észteni szabályszeressége lehet ugyan gondolatépületünknek; de nagy kérdés: leend-e tárgyiséga? De maga a' tapasztalás' telekje is, mellyre akarják bölcselő titanjaink építeni épületjüket, sokkal süppedékesb fenék, mint sem erre állandó alap építhetnék. Milly sokféle színezetet ada szeszély, érzéki élesség, vagy tompaság, helyzet, nevelés, égalj, körülmény, véralkat, szokás, életkor, nézeteinknek! csaknem mindegyikünknek más más szemüvegünk van, mellyeken ugyan azon dolgot más színben látjuk. Azon bizonyosság tehát, mellyet sok toldás, foltozás után nyerünk, nem egyéb alanyi bizonyosságnál; melly jó ugyan házi szükségünkre, és e' földi lét' mindennapi kívánatira, de hogy a' fennsőbb, és még a' sírontúli élet' kívánatit is kielégíthetné, azt úgy vélem magad sem hiszed.

Mert csak tekintsd meg, milly rongyos, és szakadozott az alanyi ismeret: ez olly egyveleg, melly hivte-

len emlékezetünk' kétes adatain, változékony szeszélyünk' nézetein épül, és olyan előítéleteken, mellyeken nyilván lehet látni a' századok' kormait, és az oltárok' füstit, pedig mindenki tudja, hogy a' tévelygés sok századig hordja magán az igaz' és való' képét, és megfordítva sok ideig tartatik valami valótlannak, mi tiszta igazság. Végre bölcselőinknek, és hittudósainknak folytoni versengése nem egyéb, mint ezeknek saját gögteli tudatlanságokroli önkénytelen vallástétele. Az észtörvény tehát, bár egy, és azon minden emberben, de az ezzel nyert tapasztalás ezerféle, mert a' szellemi erők, mellyekkel azt nyerjük, ezerfokúak."

Callinik ezen utósó szavakra komoly, de még is szánakozásra hajló tekintettel szegzé át barátját, és neki imígy szóla: „Minden bajod Aenesidem az, hogy csupán elmélő eszedet mívelted, gyakorlati, és szépézelmi tehetségeidet pedig soha. Azon kínos helyzet, mellybe gyötrelmes kétkedésed ejte, ovakodóbbá teheti téged, és figyelmessé rendszered' fonákságára, melly elme csendet ígér, és kínzó nyugtalanságba taszít. A' philosophia korán sem pokolhölgy, épen nem Megaera, hanem olyan égleány, ki egyezményt, szépséget mutat a' világban, és minmagunkban, nem pedig ellenkezetet, és rütságot. Ez nem ütközik meg, sem az olympiai Zeusz' szobrába, sem a' babeli Bél' magas tornyába. Mert bár mi gyakran bölcselési göggel tekintjük az eszmétlen nép' nevelésére kigondolt szertartásokat, és a' babyloni Mylitta' templomában, borzalmat érzünk; de gondold meg, mi a' vallás szelleme? nem más, mint az emberi nemnek fensőbb tekintet általi nevelése, mellynek főtörvénye az, hogy vigyáz növendékeinek szellemi fogékonyságára, és olyat nekik nem tanít, mi meghaladná parányi értelmöket. Hogy némelly ifjú magát igen jól kitünteti, rendkívüli észtehetsége által, az még le nem rontja a' nevelés', és oktatás' szükségét: így hogy némelly bölcselő' lángeszének szüksége nincs a' szertartások' hüvelyére, az oltárok'

füstjeire; mert látja a' vallás' lelkét, az erkölcsiséget ezek nélkül is, még ez nem teszi nélkülözhetőkké a' vallás' szent jelképeit.

Azt nyilvánítád, hogy az emberi fennsőbb ismeret felette ingatag alapon nyugszik, és nem érdemes, hogy életünk' legszebb idejét a' bölcselésre szenteljük. Ah Aenesidem! milly fonák szempontból tekinted te! miért kívánsz tehát te élni annyi esztendő? Tán hogy állati életednek szolgálj? tán azért, hogy az ételek, és italok minden nap testeden átsűrődjenek? Boldogtalan! én ugyan ebben helyezem az élet' becsét, hogy a' fennsőbb igazságok' eldeletére bocsáttatom, és Epictetussal még a' legalsóbb inasi helyzetben is boldognak vallanám magam azért, hogy e' világ' nagyszerű színházába mindennap elmehetek, és embereket láthatok, kiket korán sem kell lámpával keresnem, mint a' szeszélyes Diogenes véle. Csalékonynak, és ingatagnak festéd tehát az emberi ész, és ennek eredményét, az ismeretet. Most már kérdelek tőled: nem bámulandó-e azon egyezmény, mely a' legnagyobb bölcselő, és a' most serdülő gyermek' eredeti esztanja — logica — között létezik? mondja-e egyik is egyezőnek az ellenkezőket? számtanja más van-e a' kalmárnak, más a' földmivesnek? Sikamló, igaz, a' ferdén alkalmazott ész; mert a' rosszul egybeadott, vagy sokszorozott számjegyek is, hibás összevetést nyújtanak: ámde a' hibás kezelésért megrójuk-e a' számtant, a' hibás bölcselésért magát a' philosophiát kárhóztassuk?

Nem az emberi ismeret ingatag tehát általában, csupán ti vagytok ügyetlenek és hanyagok annak fölkeresésében. Nyugalmas lélek, egyezményileg kifejlett elme, húzamos szorgalom, kedv, és bátorság az igazsághoz, emberszeretet, bizalom a' mennyei segítséghez, — ezek azon föltételek, melyek megáldják az igazi bölcselő iparát. Ez mint emberiség tágkeblű barátja beül szobájába, gondolkodik az égi testek közötti fölséges egyezményről, ennek kalauzsága alatt, számjegyeket párosít egymás-

sal, múltat, és jövődöt hangegyenbe hoz; és mi lesz a következés? az, hogy eszméinek, 's fogalmainak valóság felel meg, eszménye' világa csoda egyezményben tűnik föl a' való világgal. Az ez előtt sok századdal hirdett üstökös egyszer csak föltetszik a' látkör felett; a' régén várt bújdosó elmegy a' nap' tányérja alatt, a' nagy szellemü vitorlás ráakad ellenlábosainkra; ezekkel tanusítván, hogy nem minden igazság alanyi, hanem van tárgy is, melly az alanyinak mindenben megfelel. Ilyen eredményeket pedig nem csak a' mérnökök nyújtanak, hanem azok is, kik az emberi ész' segélye által kiszámítják az érzékiből az érzéktültit, az állatiból az állatfelettit.

Jclesen: az égtan egyenesen vezet istenismeretre. Legjobb, 's legrégebbs biblíánk, mint egy elmés író mondja, az ég' mennyezete, melly hajdanta sabaeismust, ma theismust alapít. Az égi testeknek, jelesen a' napnak, bújdosóinkra befolyása, nyilvános tanúja a' légfensőbb észnek, melly ilyen óraszabású gépet létesített. Valamint fenn az égben, úgy itt alatt a' földön is, minden egy jól kigondolt, és fölségesen kiszámított intézményre mutat. Egyezmény van földünk' tömege, gözkörünk' nyomása, és a' növények, 's állatok' élete között: hangegyenben van a' tenger, és a' száraz' nagysága, melly ha felbomlik, a' nagy folyók legott kiapadnak, a' rétek elsárgulnak; ellenbe nevedjék a' tenger' közép mélysége, földünk legott elborítatik. Bomolják fel a' tenger, lég, és föld közötti súlyegyen, legott sok milliom teremtesek elmúlnak. Múlják el azon egyezmény, melly életeti az égi testek' járását, ütközzenek össze az üstökösök, és bújdosók földünkkel, ha azt szét nem zúzzák is, de gözkörünkben tetemes zavarokat okozandnak.

Az egyezmény' szent fonala tehát az Aenesidem! mellynél fogva kimenekedhetel hanyag kétkedésed' tömkelegéből. Kerüld, óh kerüld azokat, kik csupa hiúság, és hírvágyból megmérgezik a' philosophia' szent forrását,

az észet szárnyaszegett madárnak, szívünket szemetdombnak lenni állítják; ezek a' növényt akarván megvizsgálni, azt fölszakasztják, hogy gyökereit is kikémlelhessék, melly aztán legott elszárad szentségtelen kezeikben. Ad-dig taglalják a' vallás', erkölcsiség', hittan' rejtényeit, míg azok elsárgulnak, és élettelenek lesznek bonczolásaik alatt. Ti örültek! kézzelfoghatóságot kívántok ott, hol csak értésnek, és fínom tapintatnak lehet helye. De ha magatokat illy kedvetlen érzelmek' martalékvá tesztetek is, minek állottok elő agyrémeitekkel, miért ragasztjátok e' szellemi dögmirigyet azokra, kik még fogékonyak arra, hogy érezzék e' világ' harmoniáját? miért zavarjátok meg az ártatlanság' fiai' és leányi' boldogságát idétlen agyszüleményeitekkel, hiszen az iskola korán sincs az igaznak kizáró birtokában; és az elégtelt szívben még szzendergeni szokott a' kétkedés' lázadása."

Callinik' szavaira mit sem tudott felelni Aenesidem, és egy sohály, melly hangosan kitört melléből sejdítette, milly gyöngö lában áll álbolcselése.

Nagyobb baj alig érhető az emberiséget, mint az, hogy a' *mennyből jött keresztyénséget is úgy rajzolgatá az iskolai philosophia, hogy ez is hadat izent az észnek*; és a' pogányok' ama' nagy megtérítőjének Pálnak, alúl idézett szavait ¹⁾ úgy magyarázá, hogy a' pusztá, 's természeti ész' kalauzkodásának hagyott ember meg nem foghatja, sőt képtelennek tartja azokat, miket a' természetmúló isteni nyilatkozat által fölvilágúlt ember fölfogni képes: ugyan azért, mint említett apostol int bennünket, az észet rabul kell adni a' hitnek, Pál' példáját követve,

¹⁾ 1. Kor: 2 — 13. 14. Tanítunk nem olly beszéddel, mellyre az emberi bölcsesség tanít; hanem a' mellyekre a' szent lélek tanít, a' lelkieket a' lelkiekhez szabván. Az érzéki ember pedig meg nem foghatja azokat, mik az isten lelkeé; mivel neki bolondságnak tetszenek; át sem láthatja azokat, mert a' lélek' ereje által ítéltetnek meg."

a' ki saját vallomása szerint: ¹⁾ a' hamis bölcselők' álokoskodásait felforgatta, ezek' várait lerontotta, és őket mindenből kiforgatván, gondolatjaikat foglyul vitte, hogy Krisztusnak engedjenek.“ Ámde ezen igék nem hogy lerontanák az ész' igényeit; sőt azt trónjába ültetni képesek. Mert kérdjük: minő fegyverrel igazítá vissza Pál a' hamis bölcselők' álokoskodásait? bizonyval észfegyverekkel; és mit rontott le? kétségkül esztelenségét, melly magát bölcseségnek adá ki; és a' mint szól: „fölemelkedék isten' ösmerete ellen.“

A' philosophia ugyan nem szorúlt sem emberi, sem más tekintélyre, mert mint Cicero is mondja „neki okokat, nem tanúkat kell idézni.“ de előítéleteket legyözni csak ugyan köteles; kivált ha ezek az isteni tekintély' várából pillogatnak alá. *Az isteni nyilatkozat karöltve jár mindenütt a' józan ésszel, és annak legfölségesb jelleme, és criteriuma az észszeresség.* Nincs különben. Milly tisztelője volt Jézus az észnek, tanusítsák gyönyörű nyilatkozatai, mellyek isteni tanításaiiban olvastatnak, ²⁾ és a' mellyeknek értelme ez: *a' test' lámpája a' szem;* — mellynek segélyével t. i. elkerül minden veszélyt, és botránykövet; *Ha szemed tiszta,* — az az ép, jó, és hályoggal be nem vont — *leend, akkor az egész tested világos leend* — az az követendi szemed' világát, és elkerülendi a' veszélyeket, 's botrányokat; — *Ha pedig szemed homályos leend:* — az az beteg, 's fájós; *ekkor az egész tested homályos leend;* — az az sötétben jár, 's ki van téve a' veszélynek. *Ha azért a' benned való világ homály;* — az az, ha benned a' benső világ, vagy az ész' világa megsötétedik; — lehet érteni az elveket is, mellyeket követünk cselekvényeinkben, — ha elveitek elferdülnek, *a' homály mennyivel nagyobb leszen?* Ha szomo-

¹⁾ 2. Kor: 10, 4. 5.

²⁾ Máté: 6, 22. 23. és Luk: 11, 33 — 36.

rú a' testi vakság, mennyivel szomorúbb a' lelki világtalanság! — Ismét „Senki a' gyújtott gyertyát nem rejti el, sem valami véka alá nem teszi, hanem a' gyertyatartóba, hogy a' kik bemennek, lássák a' világot“ az az: ha valaki tanítónak, bölcsnek vallja, és adja ki magát, az olyan tanítson, és oktasson, a' mennyi töle telik, és ne fűsvénykedjék a' tudománnyal; kötelessége levén a' tanítványoknak, hogy elméjük ép, 's fogékony legyen, épen úgy, mint a' jó, 's ép szem fölfogja a' világot. *Mert a' test szövéténeke a' szem: ha azért a' te szemed tiszta leend, egész tested is világos leszen: ha pedig szemed tisztátalan leend, tested is sötétes leszen:* ezek' értelmét már tudjuk: *meglásd azért, hogy a' világ, melly benned vagyon, sötétség ne legyen:* az az: vizsgáld meg, ha eszed nincs-e tudatlanság', és előítéletek' homályával besötétítve? *Annakokáért, ha az egész tested világos, és semmi részében homály nem leend, olyan világos leszen egészen, mint mikor a' szövétének megvilágosít téged világával.* Itt a' hasonlat együtt adatik a' hasonlított tárgygyal: és ezt így kell érteni: Ha eszed olly ép, mint az egészséges szem, melly a' testnek szövéténekül szolgál; elvetve az előítéleteket, és tévtanokat, az igazat, 's valót olly jól fölfogandod, mintha testi szemednek az égő fáklya nyújtana világot.

Fájdalom! nem csak az iskolai hittudósak, hanem még az újabb theologia is gyanúsítgató az észet, és óvást tett, hogy mivel az, az eset után, egészen megromlott, a' hivek ovakodjanak ennek kalauzságára bízni magukat. De itt kérjük: mi okozta első szüleink' esetét egyéb, mint épen az, hogy feledék eszöknek hasznát venni, és hallgatni annak szavára, ki őket előre figyelme-sekké tette: épen úgy mint az oktalan beteg elég merész enni azon ételből, mellyet neki az orvos megtiltott. Azért, hogy mindent nem tudunk, azért, hogy mindent felfogni képesek nem vagyunk, nem romlott ám meg eszünk egészen, szívünk nem változott szemetdombbá; miként jó

lehet azért gyomrunk, hogy a' követ meg nem emészteti. Hit tudósaink is használják az észet, minden lépten nyomon: vagy csak addig ép az ész, míg általa valamely hitrendszer alapíttatik, azután nem? Ne legyünk tehát az ész' ellenei: sőt méltányoljuk ennek áldásait, mi abban áll, hogy a' polgári társaságban különböző érdekek levén egymással ellentétben, — mi szükséges gonosz itt, mert társaságot egyenlő elemekből összetettnek gondolni képtelen — ezen ellentétből súrlódások folynak, és visszaélések, mellyek' megszüntetése első föladata a' társaságnak. Úgy de, miként szünteti meg ezeket? Tán nyers erő által? ez igaz, hogy rögtöni, de vészteljes módszer; fennmarad tehát az *észösvénye*, mellynek csendes hatása abban áll, hogy ez egyetemes eszméket terjeszt szét a' szabad sajtó által, mellyre sokféle, és különböző nézet keletkezvén a' sokféle véleményekből kikerekedik elvégre az üdvös eredmény, melly képes a' visszaélést szelid úton megváltoztatni. Úgy van: a' philosophia' mai föladata, nézetiünk szerint koránsem az; mi volt hajdanta, hogy legyen vezér csillaga a' világtól elvonult, és istenlátásba merült szemlélődésnek: hanem az, hogy legyen ez orvoslója, elsőben az emberi nemet, másodszor polgári társulatot; harmadszor saját személyünket rongáló bajoknak. A' philosoph' szívének emberileg kell érezni, és miután a' föld' kerekéségén lakó nemzetek' jelsbjei, a' *journalistica'* és irodalom' áldott hatása által egyetlen családdá olvadtak, föl kell fogni azon népek' ügyét, mellyek évezredek óta szánakozást gerjesztő állapotban sénylenek, kik azonban az egész emberiség' három negyedét teszik. A' honi philosophia' kötelessége pedig az, hogy a' nemzet' tömegének életét vizsgálja: — tudjuk, hogy ezzel a' közép századok mit sem törődtek, ma pedig a' nemzet' jóléte a' köz jelszó; — és azon bajokat taglalja, mellyek társas viszonyainkból, szokásainkból, fenyítő, és más rendszereinkből folynak. Sőt maga az *alkotmány* sem vonogathatja magát az *ész'*, és

erkölcs tűzpróbája előtt. Úgy van: helyesen jegyzi meg *Wieland* — „Aristipp und einige seiner Zeitgenossen“ című munkájában, I. 370 — „Minden polgári társaságoknak meg van ezen gyógyíthatlan gyökhibájuk, hogy mivel ők magukat nem kormányozhatják, emberektől kell igazgattatniok, a' kik említett munkára nagyobbbrészt szintolly alkalmatlanok. Uralkodóinkat nem lehet elég gyakran emlékeztetni arra, hogy a' polgári törvények igen tökéletlen, és elégtelen pótlékai a' jó erkölcsöknek, és minden kormány gyöngye helyettese azon művelt észnek, mellynek kellene minden emberben uralkodni. Mikből véleményen szerint foly az, hogy fő kötelesség, az *embereknek értelmesekké, és jó erkölcsűekké képzése*. Csak hogy az itt, a' még soha illőleg meg nem oldott roppant fejte-mény: miként kell ezen nagyszerű igazságról meggyőzni a' föld' hatalmasit, sőt ezeket arra bírni, hogy ezen üd-vös irányra vezető utakat kövessenek? és *komoly iparral oda dolgozzanak, hogy a' művelt ész uralkodjék mindenütt.*“

HETÉNYI JÁNOS.

VII.

EGY PÁR SZÓ DÜRER ALBRECHT

KELLŐ MÉLTÁNYLÁSÁRA.

(Folytatás).

Azonban ki Dürer e' részben legjelesebb remek műveit ismerni szándékozik ez még olajföstményeinél sem állhat meg, hanem Dürer kézrajzaihoz és papirra aquarellben föstött nagy számmal ránk maradt lapjaihoz kell fordulnia, és ki olly szerencsés vala mint én, Károly főherczeg jeles gyűjteményében Bécsben Dürernek ott levő számos kézrajzait kutathatni és csodálhatni, ki e' mester tájképeiben az egyszerű színek eleven tüzét és természetességét láthatta, ki virágainak gyöngéd rajzolását, mellyel nem csak maga a' virág kelyhe és levelei, hanem még a' legvékonyabb szára, a' legparányibb kalászszalaka is legjellemzőbben elő van adva, bámulható, és ki méltán csodálkozik, hogy illy alig megfogható szorgalom nem ölé el a' kép elevenségét, az bizonyosan velem egyet értend azon állításomban, hogy a' tájkép előadásában még a' jelesebb későbbi hollandusok is alig múlták felül Dürert, kit a' virágok legjelesebb rajzolásában soha

öt megelőző, soha öt követő ember el nem érte, kivált aquarellben.

Egyébiránt ha Dürer érdemeit a' tájképben kellőleg méltanyolni akarjuk, nem állhatunk meg egyedül a' növények rajzolásánál: hanem figyelmünket épületeire, vizeire és egére is fordítani kénytelenek leszünk: 's itt szembe ötlő, hogy mesterünk épületeit ugyanazon szeretettel, pontossággal, és szorgalommal rajzoló, melly fát és virágait jellemzi, sőt hogy építészeti értelmisége semmivel sem csekélyebb többi jelességeinél; szembe ötlő, hogy Dürer volt első, ki metszeteiben a' vizet természetesebb módon törekedett előadni, és a' folyó vizet az állótól, valamint a' föld lejtősége miatt lefolyót, a' szél által mozgótól természetesen igyekezett megkülönböztetni; szembe ötlő hogy ő volt az leginkább, ki az eget is képeibe húzván, annak változékony állapotját föstőni igyekezett, most derűjét tüntvén ki, most azt felhőkkel elborítván viharát jellemezni törekedvén: ambar ha más oldalról igazságosak akarunk lenni, szükség megvallanunk, miszerint vizeiben és egében némi állandó typicusféle idomok nem ritkán fordulnak elő, mik kevésbbé természetesek.

A' tektonika. A' tektonikának nevét legelőször Müller Ottfried használta, és körébe minden képzelhető házi butorok, fegyverek ruhák 'stb. készítését rendelte: a' tektonika által eredtek ama' híres görög agyagedények, melyeket a' tudósok olly hosszú időszakaszig az etruskusoknak tulajdonítottak. Ha a' házi butorok a' jó ízlés kellékeinek megfelelnek és művészeti jellemben készítettnek, akkor a' mesterség is, melly azokat intézi, művészetté válik, mint az, kivált a' görögöknél történt. (Hasonl. Pár. huzamom 7-ik lapját). Egyes tárgyaira nézve Dürer ugyan az azok előadására fordított szorgalmával nem az első, mert a' regibb német rézmetszők többnyire aranyművesek' levén már Schongauer is, ki szinte e' mesterséget gyakorolta, legnagyobb figyelemmel voltak a' diszek és buto-

rok iránt, melly utóbbiak amazokkal igen szoros viszonyban állanak: azonban még sem állíthatni, hogy Dürer e' tekintethen kevesebb szorgalommal vagy műgyakorlattal bírt volna, mint maga Schongauer, mert Dürer hasonlóképp pályáját az aranyműves mesterséggel kezdé, 's így a' tektonika minden tárgyai iránt is legnagyobb ügyelettel viseltetett, 's azokat lehető legnagyobb szorgalommal rajzolta, olly annyira, hogy ha kora' tektonikájának semmiféle művével sem bírnánk is, még is képesek volnánk rajzait utánozva illy műveket tökéletesen készíteni, és magunknak a' régi német aranyműves és más mesterségek művoltáról legelevenebb képet szerezni; sőt a' mi még több Dürer képeiből olly ruhákat, fővegelet, kesztyűket, fegyvereket 'stb. készíthetnénk, mik kortársainak ebbeli ruháinak, fővegeinek, és fegyvereinek tökéletesen megfelelnének.

Hasonlóképp mint a' tektonika műveinek rajzolásában Dürert régibb mesterek különböző állatok készítésében is megelőzték, e' mesterek között pedig megint Schongauert kell első helyen idézniünk, mert a' régibb játszó kártyákon ábrázolt állatok nem ritkán szint olly phantasticusok, mint a' már említett virágaik. Azonban Schongauer is a' természetben valónál és létezőnél sokszor tovább ment, 's eleven képzelőtehetsége utján az őt megelőzött kivált byzantiai mesterek többnyire különféle állatoknak durván egymás mellett helyezett részeiből összeszerkezett szörnyetégeit mintegy életműileg fölfogván, azokból összhangzatos egészet és új alakot alkotott midőn egyes részeit kellő összhangzathoz hozni értette; és valóban célját majd mindig olly szerencsésen el is érte, hogy illy szörnyetegét tekintvén egy pillanatig sem kételkedhetünk azoknak természetlehetőségéről. Dürer Schongauer utódja ugyanazon pályán járt, és valamint természetes, így képzelő tehetségében szült állatait is mindenek előtt jellemzőleg törekedett előadni, miért is azokról teljes joggal állíthatni, hogy a' természet mintáinak művészetileg tökéletesen megfelelőend.

Dürer ismeretei a' perspectivában.

Már a' régiek is elismerék az optica azon törvényét, miszerint a' testek határvonalai láthatárunkig (horizont) elterjedvén, végre apró pontokban látszanak összepontosulni; mert az alakok látszólagos nagysága megfordított viszonyban áll azoknak szemüktől távolságával, azaz: mennyire távolabbak az alakok, annál kisebbeknek látszanak, míg végre egyetlen pontra olvadván, egészen eltűnnek. E' tapasztalásból a' vonal perspectiva eredt, mint azon tan, melly a' természeti vonalak szemükhözi viszonyait tárgyalván e' viszonynak utánzása által a' rajzolásban benünket művészeti csalódás eszközlésére képesekké tesz. A' fődolog itt a' láthatár, a' főpont és azon távolság meghatározása, mellynek a' rajzoló és a' lerajzolandó tárgy között léteznie kell, hogy a' kép művészeti hatást nyerhessen. *A' láthatár* azon vonal, melly szemünk tengelyét átmetszi, 's mellyel ha a' képen szabad tenger képeztetik annak határvonallal összeesiesik. *A' főpont vagy fő elenyészés pontja* (Hauptpunkt, Verschwindungspunkt) a' láthatár azon pontja, mellyben minden vonalak elenyésznek, mik a' rajzoló koczkának képzelt álláspontjával vagy közte és a' lerajzolandó tárgy közt képzelt függőlegesen álló íveg táblával egyenes szeg alatt helyezvük. Ha ezen állásponttól a' lemásolandó tárgyhoz, vagy az egész táj előtéréhez függőleges vonalt húzunk, és e' vonalnak hosszát a' fő pontról balra és jobbra a' láthatárra följegyezendjük; a' két *távolságpontot* (Distanzpunkte) nyerendjük, mellyben minden a' rajzoló alapjával vagy a' föltett ívegtáblával 45° foku szegletet képező vonal elenyészendik; e' főpontokat épen azért nevezik távolságpontoknak, mert a' ponttól távolságuk a' rajzoló az általa lemásolandó távolságával tökéletesen megegyezik. A' távolság pontoknak igen nagy a' jelentékenysége, mert azok segedelmével szokták a' perspectivában gyakorlatilag meghatározni

a' függőleges és átérő (diagonal) vonalak kisebbitését. Olly vonalak, mellyek a' rajzoló alapjával más, mint egyenes vagy 45 fokú szegletet képeznek, más pontokon enyésznek el, hanem úgy, hogy e' pontok mindig a' láthatár vonalára essenek kivéve azon vonalakat, mellyek a' láthatárhoz hajlanak, 's mellyeknek elenyészés pontja vagy e' vonal fölött vagy alatt leend, illy vonalakat találunk a' tablók vagy lépcsőknél. A' görbe vonalak az egyenesek törvényeit követik. A' perspectiva legnehezebb föladata a' rajzoló álláspontjának meghatározása, 's e' részben még a' vonal perspectivát tárgyazó legjobb könyvek is, mellyek közt Thibauté, a' francia művészeti academiánál a' vonal perspectiva néhai tanítóé alkalmasint a' legjelesebb és leggyakorlatiabb, e' részben mondom a' legjobb könyvek is bizonyos szabályt nem képesek fölállítani. Thibaut ezen meghatározást egészen a' festészre bizza, míg a' németek őt logarithmusokkal kinozzák a' nélkül, hogy céljukat inkább megközelíthetnék, és elvégre a' gyakorlati szabály csak mindig az, hogy a' festész a' tárgytól két egész három annyira távozzék, mint a' mennyit a' lerajzolandó tárgy legnagyobb kiterjedése teszen, hogy így az egész tárgyat egy pillantással áttekinthesse. De mi történik ha annyira nem távozzhatunk, ha p. o. keskeny szobát kell perspectivailag lemásolnunk? E' kérdésre még a' perspectiva legnagyobb tanítói mindeddig nem tudtak felelni, 's így bizonyos mikép a' vonal perspectiva eddig fölállított törvényei még mindig hiányosak és még mathematicai úton sem határozhatók meg egészen.

Nem tartózkodhatom itt megemlíteni, mikép egy hazánk fia Froemberg Károl új perspectivai rendszert állít fel, melly gyakorlati és igen egyszerű úton minden e' részbeni nehézséget legyőzni képes, és erről annyival inkább kezeskedhetem, mert szerencsém vala rendszere elveit többször a' gyakorlatra alkalmazni, és mondhatom, hogy azokat minden egyes esetben gyakorlatiaknak és szilárdoknak találtam. Ha munkája megjelenendik re-

mélhetni, hogy ezután a' vonal perspectivában is a' nehézségek mint inkább elenyészendének.

A' fölhozott törvényeket a' classicus nemzetek nem ismerék egész szigorúságokban; mert ránk maradt műveikben a' láthatár többnyire nagyon magosan vétetvén, a' kép háttére felé inkább fölrag, mint sem hogy a' nézőtől kellőleg hátra távoznék, 's így művészeti csalódást eszközölhetne; ránk maradt műveikben egyetlenegy főpont meghatározására semmi figyelem nem fordítatott, hanem valamint a' rajzoló szemének iránya változott, így keletkezett két három sőt több fő pont is; végre a' két távolság pontról semmi fogalom e' művekben nem találtatik. Dürer előtt az olaszok voltak az elsők, kik a' vonal perspectivát alapos elvekre törekedtek állítani, köztök nevezetesen Bramante az építész, és Peruzzi Boldizsár, ki a' perspectivát tárgyaló könyvét 1500-ban adta ki. Azonban épen nem valószínű, hogy Dürer az olaszoktól tanult volna; mert ha műveit perspectivára nézve egymással összehasonlítjuk, azt látandjuk hogy mesterünk ebbeli ismereteiben gyakorlatilag és fokozatosan haladott, és hogy régiebb munkáiban a' vonal perspectiva elveit kevésbé, későbbjeiben jobban és mindig jobban megismerte, és alkalmazta. Valóbszerű tehát hogy Dürer ebbeli biztos ismereteihez mind a' természet legszorgalmasabb és legfigyelmetesebb szemlélődése, mind az üveg tábla alkalmazásra által jutott, mert hogy ez utóbbi keze ügyében volt, arról 1538 megjelent egyik könyve ad tanúságot. E' könyv 10 esztendővel Dürer halála után jelent meg, egész czíme ez „Underweisung der Messung, mit dem Zirckel und richtscheyt, in Linien, Ebenen vnd ganzen Corporen, durch Albrecht Dürer zusammengezogen, vnd durch jn selbs (als er noch auff erden war) an vil orten gebessert, in sonderheyt mit. **XXIIJ.** figuren gemert, die selbigen auch mit eygner hand auffgerissen, wie es dann eyn yder werckman erkennen wirdt, Nun aber zu nutz allen kunstliebhabenden in truck geben

1538-ban. A' könyv utolsó lapján: Gedruckt Zu Nürnberg durch Hieronymum Formschneyder Anno M.D.XXXVIII.

E' könyv negyedrében van nyomtatva és 23 ívet tesz, legnagyobb részét mértani idomok és testek készítésnek szabályai elfoglalják; vége a' vonal perspectivának van szánva. Azonban, midőn a' mester valószínűleg e' könyv készítésében behalt; ennek utolsó része csak töredékekből áll, mellyek ugyan alapelveket sehol sem foglalnak magukban; hanem egyedül segéd eszközöket nyújtanak annak ki perspectivai képet rajzolni akar; illy gyakorlati segédeszközök az említett üveg tábla is, a' háló 'stb. Az üveg tábla a' festészek leggyakorlatibb segéd eszköze, mert ha a' mögötte levő tárgyakat, úgy mint azon keresztül látszanak felületén lemásoljuk a' perspectiva elveit 's törvényeit rögtön tökéletesen megismerhetjük, miért is nem láthatni át, miért távolíták el az újabb kor festészei ezen üveg táblát a' rajzoló kezétől egészen a' lemásolandó tárgyig. Erre nézve Dürer idézett könyvében így szól: *Flache ding leiden sich, das man mit einem naketten aug durchzeichen auf ein glas. Aber andere Corpora gewinnen ein vngestalt, so man das aug im conterfeten (konterfeyen) nahen hizustelt, von der gehen abstelung wegen, (az az mivel a' szem nem képes azokat egy pillantattal áttekíteni), dann die nehern ding bey dem aug scheynen gegen den ferreren (im Verhältnisz zu den entfernteren) zu gros, Was ich auff ein glas durchzeichnen, stet das selb ding weit von mir, so würdet es kleyn auff dem glas, darumb das ich das glas nit weiter von mir ruchen kan, dann so ferr jchs mit der hand erreychen mag. Ruck jch aber das glas nähent zu dem ding, das jch durchzeichnen soll, und halt meyn aug weyt darvon, so kan jch mit der hant das glas aber nit erreychen.*" Az aláhúzott két utolsó pontból, melly mind a' kettő ugyan azt mondja, kitetszik; mikép a' régieknél, vagy is inkább Dürernél az üvegtábla valódi gyakorlati segédeszköz volt, mellyre mesterünk az azon átlátszó tárgyakat lerajzoló,

igy a' vonal perspectiva alapelveihez jutván. Perspectivusaink ellenben ezen üveg táblát csak képzelik, 's így arra nem rajzolhatnak, kivált pedig azért, mert a' táblát nem is kezdők előtt, hanem tőlök távol ott képzelik, hol képök kezdődik, t. i. annak elöttere előtt; 's így természetes miként ezek az üveg táblát így nem használhatják, mint azt Dürer és más régi mester használta. Nagy valószínűséggel gyaníthatni, mikép a' német festészek Dürer előtt e' tábla használatát nem ismerék, különben ugyan azon hibába, melly a' régi világ művészeinek is hibája volt nem eshettek volna, 's nem helyezheték volna olly magasan a' láthatárt mint azt még Dürer mestere Wohlgenuth is tevő; mi által a' művészeti, család nevezetesen gátoltatott. Az üveg tábla használatának tulajdoníthatnám valószínűleg Dürernek a' vonal perspectivában roppant haladását 's belátását; ezen belátásnak pedig tulajdoníthatjuk e' tekintetben legjelesebb lapját, melly 1514-ben jelent meg, 's egy perspectivailag tökéletesen előadott szobát ábrázol, mellyben sz. Jeromos irással foglalatoskodik, míg az elötérben oroszlyánya 's egy kutya nyugosznak. Ha e' szobát figyelmesebben tekintjük, szembe ötlő, mikép minden a' rajzoló alapjával egyenes szegletet képező vonalak egy fő pontban enyésznek el, és ez alappal még kisebb vagy nagyobb szögletet képező vonalaknak elenyezésés pontjai is szintén a' láthatáron találhatók, míg az ahhoz hajlott testek, millyen Jeromos, íródeszkája vonalainak elenyezésés pontja kellőleg és természetileg a' láthatár alá esik. De az egyenes vonalu testek ezen legjelesebb perspectivai előadása a' görbe vonalukra is kiterjedt, mellyek szintolly értelmiséggel a' természet törvényei szerint rajzolvák, 's ezt a' nagyobb ablak ivének perspectivai rajzolását vizsgálván tapasztalhatni, hol azt találjuk mikép az alig távozik a' legtökéletesebb perspectivai rajzolástól, mellyek mai ismereteink útján készíthetnének. Itt azt vehetné valaki ellen, mikép a' rajzoló láthatárát nem lehet össze-

egyeztetni sz. Jeromoséval ha azt t. i. helyén állva képzeljük, (holott a' perspectiva alapelve szerint az egy padozaton álló hasonló magasságu embereknek ugyanazon láthatóra van); azonban ha a' képet figyelmesebben tekintjük látjuk, hogy Dürer alantabb ponton állott, hogy tehát álláspontja nem vala olly magas mint a' lemásolt szoba padozata, és valóban annak előtérében lépcsőket látunk másolva, mellyeket Dürer telán csak azon okból rajzolt képére, hogy figyelmesebb kutatóval álláspontját annyi-
val inkább meg ismertethesse: A' rajzoló ezen alantabb álláspontjából lehet azután magyarázni, miért nem egyezett össze az ő láthatára a' képén rajzolt ember alakjáéval. Elismerve ezen körülményt méginkább meg győződhetünk Dürer jeles ismereteiről, mik szerint ő az elenyészás pontokat nem zavarta össze, hanem mindnyájukat igen helyesen a' maga láthatárának rendelte alája. Vonatkozólag a' távolságpontokra, ezeket körül belül azon tábláról lehet meghatározni, mellyre művésziünk monogrammját véste, és melly nála a' hasonóladalu négy szög vagy négyeg alakjához közel szokott állani; ha e' föltett négyeg átérő (die Diagonale) vonalát a' láthatárig hosszabítjuk, olly távozás pontot nyerendünk, melly a' kép magossága felét felül múlja. Azonban mint mondám, e' pontot csak közelítőleg lehet meghatározni, mert először a' tábla nem tökéletes négyeg, másodsor nem fekvén egészen párhuzamosan a' rajzoló alapjával, annak átérője sem képezend amazal tökéletesen 45 fokú szögletét. Egyébiránt a' tévedés nem lehet nevezetes; mert a' kép vonalai szembe ötlő erős összehajlása (convergentia) a' rajzoló sokkal meszszebb álláspontjával, mint a' millyent föltaláltunk nem férhet össze, különben is a' szoba kicsiny, 's a' rajzoló még is csak azon kívül nem állhatott. Mesterünk tárgyához igen közel eső álláspontja nem egyezik meg ugyan az újabbak érintett elveivel, mik szerint kívánják hogy a' festész a' tárgytól két egész három annyira távozzék mint a' mennyit a' lerajzolandó tárgy legnagyobb kiterje-

dése léssen, hogy így az egész tárgyat egy pillanattal áttekinthesse: azonban Dürer lángesze e' nehézségen is tudott segíteni, mert a' térnek csak egyik felét adta elő, és itt is főpontot e' feltér egyik széléhez igen közel helyezte; ellenben ha az előadott térhez, mint azt magam is megtettem, a' szoba másik felét is hozzá rajzoljuk hatástalan képet nyerendünk, miben az arányok természet elleniek lesznek; hogy pedig a' képen a' szoba épen csak egyik fele le van rajzolva, azt padlásáról ismerhetni meg, mellynek legszélsőbb 's jobbar fekvő gerendája czifrabbr mint a' többi gerenda, a' régi németeknél pedig divatos vala leginkább a' fő közép gerendát kiékesíteni, ha pedig e' gerenda nem a' szoba közepén hanem harmad vagy negyed részén volna helyezve, akkor minden esetre a' régi németek ismert építészeti elvei szerint támaszt követelne, illy támasznak azonban képünkön semmi nyoma sincs. Ezen észrevételt Froemberg Károly építész úrnak, kirül már említést tettem, köszönöm. Dürer továbbá a' hátért igen sötéten adta elő, hogy t. i. az által a' szoba nevezetes mélysége, millyet az igen összehajló vonalak gyanítatnak, lehetőleg megkurtítassék, ugyan azon okból lehetőleg nagyobb határozottsággal rajzoló is a' szobában levő sok butort, ne hogy a' távolabak a' hatást gátlólag igen visszalépjének, végre sz. Jeromos alakját nagyobbra rajzoló, mint az távolabbi álláspontján különben lehetne. Ezek, és más illyféle eszközök által képes lett Dürer a' perspectiva rendithetlen törvényeit kevésbé hiányos álláspontjával, minél szerencsésebbet azonban az adott körülmények közt nem választhatott, összeegyeztetni, és képe által olly hatást és csalódást előidézni, mellyről, ha szolgálilag a' perspectiva törvényeihez mindenben ragaszkodik, már eleve le kellett volna mondanía. Ki olly értelmiséggel és egyszersmind olly belátással bírt, mik szerint teljes festészeti szabadságát a' természet szigorú törvényeivel művészetileg össze tudta egyeztetni, attól még mai napon és háromszáz

esztendővel későbbben is tanulhatunk, átlátván egyszersmind, hogy a' rajzoló művész nem egyedül a' természet majma, hanem hogy ez erejével és talentumával bölcsen élven, szint úgy teremthet, mint maga az örök természet.

Azonban mint már érintém, Dürer is csak lassan és fokozatosan nyerhetett belátást a' perspectiva törvényeibe, és ezek ellen apocalypsisében, és azzal egykoru más munkáiban nem ritkán vétett. Vannak régibb művei közt olyanok, mellyekben egy főponttal, sőt egyetlen egy láthatárral nem elégszik meg, hanem azokat mint annyiszor változtatja, valahányszor szemei iránya változik; vannak olyanok, mellyekben a' távolságpontok jelentékenysége egyáltalában nincsen elismerve. Biztosabb belátást Dürer csak a' 16-ik század első évtizede körül nyert, melly időben t. i. a' részbe metszett kisebb passiója és Mária életének ábrázolása készült, miért is e' két munka egyes lapjain általában egyetlenegy láthatár és fő pont van megtartva; 's így valószínűséggel sejtetni, hogy körül belül e' század kezdetében az üveg tábla alkalmazása által alaposabb ismereteket szerzett magának a' vonal perspectivában

Azonban ha a' perspectiva törvényeire nézve apocalypsisének egyes részleteit nem ritkán hiányosoknak kell ismernünk, még is tagadhatlan, hogy Dürer lángesze itt is a' tökéletes után törekedett, és hogy ama' hiányt nagy részint a' tájaknak a' madár szempontból (aus dem Vogelblick, Vogelperspektive) jeles fölfogása pótolta, mihen mesterünk még mai napig is elérhetlen. Jól tudá Dürer, hogy minél felebb száll a' rajzoló, legyen az hegyen, vagy hágcsón; annál lejjebb szálland láthatára, ha az alatta levő tárgyakat szándékozik képezni. E' tudatára alapult képei közül a' madár perspectivára nézve legjelesebb a' híres gloriája, a' bécsi Belvederben, mellyhez maga nemében hasonlót nem ismerek, ez pedig már 1511-ben készült.

Valamint az első volt Dürer, ki a' németek között a' vonal perspectiva törvényeit megállapította, úgy ő volt az is,

ki a' légperspectivát mind metszeteiben, mind füstményelben törekedett inkább kimívelni. Az előtte élő fametszők e' háttérekét csak körrajzok által jelentették, és azokat alég távolíták a' kép előtéreitől fokozatos gyöngébb árnyékozás által; sőt még maga Dürer apocalypsisében is a' legtávolabb hegyeknek és más tárgyaknak csak körrajzait látjuk előadva, 's a' tengert csak egyszerű egyenes vonal által elválasztva az égtől. Későbbben Dürer még a' legtávolabb hegyeket, vagy egyéb tárgyakat árnyék által törekedett az azokkal határos ég boltozatától elválasztani, most azokat nap vagy holdvilággal kivilágítván, és a' környező eget felhőkkel borítván el, 's így ezt természeti indok szerint sötétebbre festvén, most a' háttért az ég derűtsége mellett sötétebb színnel emelvén ki. Későbbi munkáiban, legyenek ezek metszetek, vagy füstmények a' különböző térek egymástól elválnak, 's egy más mögé lépnek: csak hogy Dürer mint igen szigorú 's határozott rajzoló, még a' távolabb tárgyakat is igen határozott vonalakkal, és többnyire igen eleven színekben is szerette előadni: miért is ámbár e' tárgyak ugyan a' vonal perspectiva elvei szerint eltávoztatásuk arányában kisebbülnek, mégis határozott rajzolásuk és eleven színek miatt, megint az előtérbe lépnek vissza, 's így mit egy részről, a' mester legnagyobb jelességei közé kell számítanunk, az más részről a' természettel valóssággal ellenkezett, 's a' hatást gátolá. Egyébiránt Dürer' legjobb munkáiban, a' légperspectiva elveit és törvényeit is ismerte, és kellő figyelemmel és remek belátással alkalmazá, miről megint a' már többször említett gloriája ad világos tanuságot.

A' mondottak bővebb felvilágosításaul Dürer említett lapjának egy részét könyomatban ide mellékeltem. A' tárgyakat szalma papiroson *keresztül* szorgalmasan keresztül rajzolám, és a' szükséges vonalakat és pontokat gyöngébb vonalakkal és pontokkal jelentém.

A B Dürer' láthatára, mellyen

C a' főpont, abban pontosulnak össze ama' testeknek minden hosszabbított vonalai, mellyek a' rajzoló alapjával (itt a' lépcsőkkel II) egyenes szöget képeznek; illy testek a' bal oldalon lévő oszlop, az ablak, a' padlás gerendázata, a' szoba közepén álló asztal, az oldalfal mellett lévő ülő padok, és azon tábla, mellyre Dürer monogramma és az 1514-ik év jegyezők. Ha e' testek határvonalait hosszabítjuk, mindnyájan a' főpontban C ben pontosulnak össze.

D a' tábla addig hosszabított átérője míg ez a' láthatárt eléri, D' közelítőleg az egyik távolságpont, melly a' képen kívül fekszik. Mesterünk épen annyira állott távol a' lerajzolt tárgytól, mennyire e' D' pont esik távol a' főponttól C től. A' távolság C től D'ig nem igen sokkal tesz többet, mint az egész kép fél magassága. A' távolsági ponthól tetszik ki, hogy mesterünk nem dolgozott az újabbak szabályai szerint, kik azt állítják, hogy a' rajzoló a' tárgytól két egész három annyira távozzék, mint a' mennyit a' lerajzolendő tárgy legnagyobb kiterjedése teszen. A' távolsági pontokat közelítőleg a' négyszegű tábla átérőjének (diagonale) a' láthatárig hosszabítása által föltalálám, de valamivel rövidebb vonalt kellett vennem, mint CD mert a' tábla nem egészen a' kép közepén fekszik.

E Azon elenyészési pont a' láthatáron, mellyen a' székek a' rajzoló alapjával nem egyenes szög alatt levő vonalai pontosulnak össze. Mivel e' test sem egyenes sem 45 fokú szöget nem képez a' rajzoló alapjával, de más oldalról a' láthatárhoz sem hajol, vonalainak elenyészési pontja sem C ben, sem D ben nem leend, hanem E ben, melly pontnak a' láthatáron kell lennie.

F az asztalon lévő író deszka a' láthatárhoz hajlott oldalainak elenyészési pontja, melly a' láthatár alatt fekszik, valamint ha a' lépcsők folytatva képzeltetnek elenyészési pontjuk a' láthatár felett esendik.

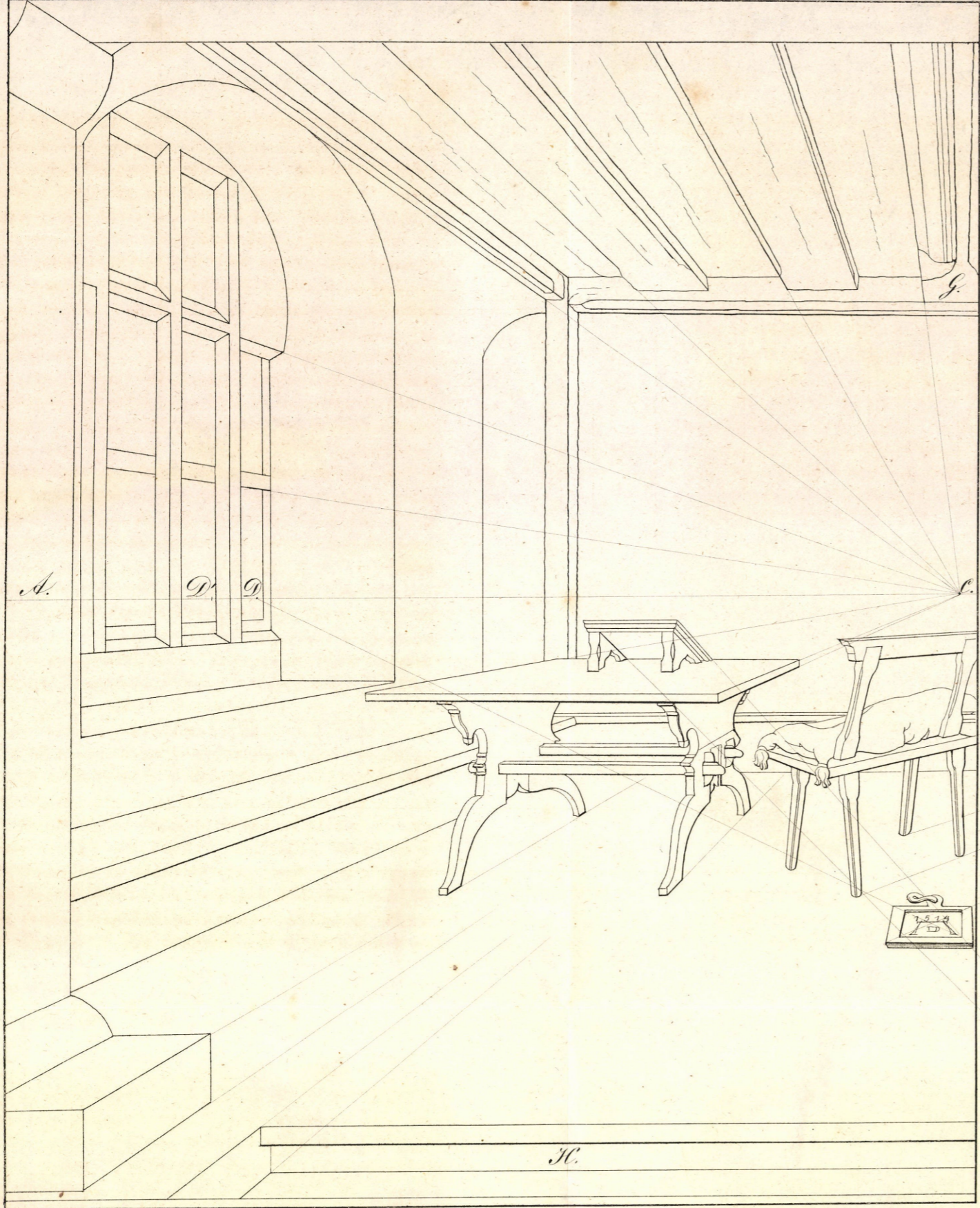
G. a' padlás' közép gerendája, mely a' többinél czifrább és díszesebb, mihől igen nagy valószínűséggel sejtethni, hogy e' gerenda a' szoba kellő közepén van. Hozzáadhatni még, hogy e' gerenda lejjebb ereszkedik mint a' többi, mely körülmény még inkább bizonyítja, hogy e' gerenda a' szoba' közepére van helyezve.

H. Azon lépcsők' egyik része, mellyen Dürer állott midőn a' cellát lerajzoló Hogy pedig a' padozatnál alantabb állott, a' láthatár' alacsony helyzete bizonyítja, melly csak kevéssel felebb van mint az asztal; az asztalok magassága pedig nem éri fel a' középszerű ember fél magasságát. Különben is sz. Jeromos, ki az asztalnál magasabb íródeszkán egész kényelemmel ír, úgy a' mint hajolva van rajzolva, még is az AB vonalnál sokkal magasabb láthatárral bír, és az ablakon egész kényelemmel kitekinthet, mit az ilyen ember nem tehet ki- nek láthatára nem magasabb mint AB.

Jegyzés. Az élő alakokat, mellyek Dürer lapján előfordulnak kihagytam, mivel ezek czélomhoz kevésbé szükségesek valának; azonban szükségesnek tartom itt megjegyezni, mikép sz. Jeromos az eredeti lapon arczával egészen a' néző felé fordulva az asztal mögött ül, és az íródeszkán ír.

Dürer stlyje vonatkozólag az emberi alakra.

Tekintve Dürer műveiben nyilatkozott szellemét első pillanatra szembe ötlő, hogy nála azon egyszerű keresztényi irány nem áll többé első helyen, melly a' régibb mestereknek, kivált van Eyck Jánosnak és Schongauer Mártonnak olly igen sajátja. Ezek t. i. az őket környező élethől főkép csak a' vallásos oldalt emelték ki, és többnyire még olly tárgyaikban is, miknek a' vallás alapúl nem szolgált, a' vallásos tárgyak képezésében megszokott gyakorlatát alkalmazzák, 's azért is minden műveikben, olly jellem kifejezés uralkodik,

A.

D.

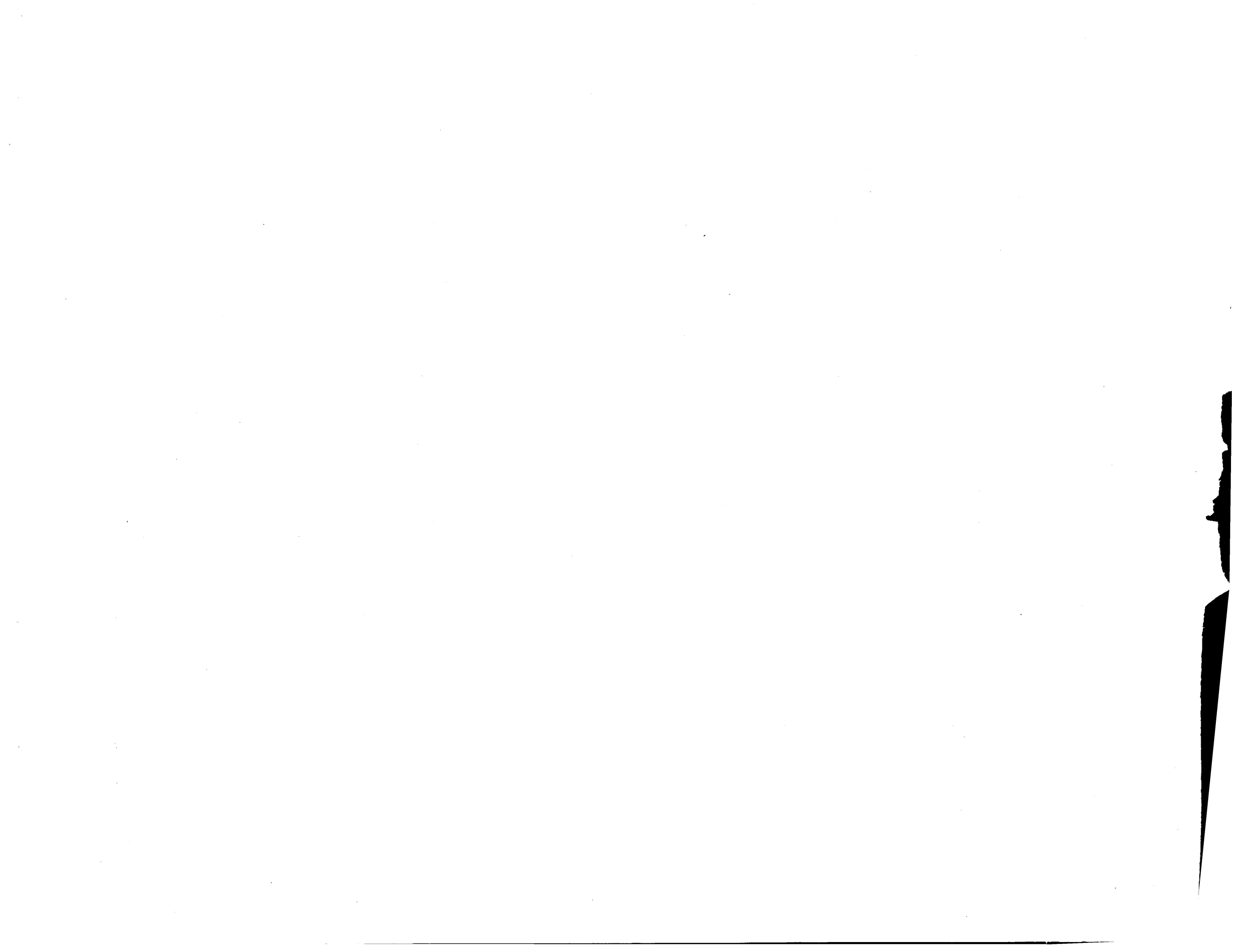
D.

F.

H.

E. D' D. B.

F.

melly a' tárgyakkal felel meg legjobban. Különben is e' mesterek gyakorlatukat a' vallás dicsőítésére fordítván leginkább, annak tárgyaitól csak ritkábban távoztak el, mint ez a' későbbi mestereknél történt. A' régibb művészek megrendíten hite, tiszta lelke, erős meggyőződése, és egyszerű erkölcei, egyszerű irányt szabtak nekik és egyenes pályát, mellyről ők sem balra sem jobbra el nem tértek, 's azért is szellemök majd minden műveikben önmagához hív, mindig ugyanaz maradott, mit legjobban észre lehet venni ha műveiket és nevezetesen Schongauer rézmetszeteit egymással összehasonlítjuk, mindeütt ugyanazon czélt, 's az ezután ugyanazon törekvést találjuk; ha meggyőződünk arról, milly határozottan kellett Schongauer lelkében élni ama' keresztényi szellemének, melly egy pár egyszerű vonal által, olly határozottan keresztény szellemű alakokat teremtett. A' művész e' szelleme kimondhatatlan hatással van a' művészet iránt érzékeny kedélyekre, és magam is ismerek férfiakat, kik e' szellem által elkapatva vallásukat Schongauerével fölcserélték; mit semmiképen nem csodálhatni; mert műveiben mesterök lehető legnagyobb léleknyugalma, minden tehetségeinek összhangzatos összmunkálódása, 's legnagyobb önmelegültsége, 's így a' lehető legnagyobb boldogsága mindenki előtt nyilatkozik, a' ki látni tud: csak hogy ha más oldalról igazságosak akarunk lenni, meg kell vallanunk, mikép illy nemű elfogultlan életet, millyent Schongauer élt, többé egy általában nem élhetünk 's így ugyan azon czélra ugyan azon eszközöket nem használhatunk, mellyekkel Schongauer élt. Mondhatni, hogy semmi más művész tulajdon kedélyből soha nem merített olly mélyen mint a' szép Márton; és mind a' mellett az arczok nála soha nem lesznek typicusokká; ellenben bár mennyire is egészben egyenlő azokban az irány mégis mindig egyedi vonalok által különböztetvék egymástól. Ezeket összevéve nem csodálkozandunk ha Schongauer előttünk mint a' legkeresztényibb mester említetik. És e' mester szelleme

van Eyck hasonló szelleme után uralkodott Dürerig Németországban, e' szellem a' német művekben több vagy kevesebb ügyességgel érzékített addig, még Dürer nagyszerű, eleven, és jellemzősége teremtett lángeszével a' művészetnek új irányt nem adott, új pályát nem tört, és az élet és természet minden oldalait és tárgyait egyenlő szeretettel föl nem vette képzelő tehetségébe, és nem érzékítő művészeti gyakorlatával. Olly roppant vala azonban e' föladata, hogy még e' tetemes lángész sem vala képes annak mindig mindenütt megfelelni, és nem ritkán tárgya és iránya erőt nyert rajta, 's őt mintegy öntudatlanul magával ragadá. Ha szabad képpel élnem Schongauernek és hozzá hasonló művészeknek életét és működését csöndes és biztos folyó hajózáshoz hasonlíthatnám, miben a' látott tárgyak csak kevésbé változnak ugyan, hanem annál határozottabban és egyszerűbben jelennek meg; míg Dürer élete tengeri hajózáshoz hasonlít, hol a' mester a' legkülönbözőbb országokat, és partokat látja, hanem nem ritkán vésznek és romlásnak is van ki téve.

Dürer szelleme általában eleinte a' nagyszerűnek szelleme, mind egész compositiójában, mind tárgya választásában, 's annak részletei fölfogásában, 's e' szellemnek fő képviselője jeles apocalypsise: később mesterünk az őt környező élethez és természethez ragazkodik inkább, és minden erejével törekedik annak jellemét elevenen vissza tükrözni; 's itt az élet legellenkezőbb nyilatkozásait és viszonyait fölfogá 's megtanulá, mint azt a' három passiója bizonyítja, miben a' fő gondolat a' szenvedés és Mária élete, miben a' szűz csendes nyugalmának és szerencsés élet folyamának ábrázolása a' mester főfeladata. Dürer későbbi korában az élet anyagibb oldalához fordult, és e' pályáján nem ritkán a' torzított is közeledett, sőt néha bele is esett; mind a' mellett azonban még e' korszakában is az utókornak használni törekedett, és valóban használt is munkáival.

Nevezetes, mikép már első föllépésekor Dürer a' régibb mesterek vallásos irányát elhagyá, és az apocalypstist, mint olly tárgyat választotta, miben nagyszerű képzelő tehetsége majd nem határnélkül munkálódhatott; nevezetes mikép már mindjárt eleinte a' természet idomait annyira megkedvelte, hogy egyik a' legrégiőbbjei közé tartozó rézmetszetében egészen mesztelen nő alakokat mert előadni.

Dürernek a' keresztény iránytöli eltávozását két fő oknak lehet leginkább tulajdonítani. Az első az: hogy Dürer korában a' német közönség a' világtörténetei által lassan lassan öneszmélkedésre ébredvén, a' római egyháztól mint inkább távozni kezdett, 's hogy német honban ez okból a' reformatio előjelei mint inkább nyilatkoztak, és Dürer honfiai kedélyét arra előre készíték, miért is mesterünk kora új követeléseinek és nézeteinek, mellyek az övéi is valának, új szellemmel új styl teremtésével törekedett megfelelni, 's így ő is a' változott élet viszonyaitól függvén, korának már önállóbb életéhez fordult 's ebből merítette tárgyait és jellemét, 's annak szellemére alkalmazzá stíljét; az élet pedig kevésbbé vallásos levén mint a' múlt korszakoké nem csodálkozandunk a' fölött hogy Dürer munkáiban nem találjuk többé ama' naiv vallásos művészeti fölfogást, melly van Eyck János és a' szép Mártonéit annyira jellemzi. De más oldalról Dürer jeles példája világos tanuságot ad szintúgy, mint a' későbbi Rubens és Rembrandt példája is, mikép a' már egyszer megkezdett művészetet lehet remekül folytatni ha gyakorlatunkat nem is egyedül az élet vallásos oldalára állapítjuk, 's mikép az élet többi nyilatkozásai is igen nevezetes művészeti elemmel bírnak: mit azon férfiak ellenében kell megjegyeznem, kik azért kételkednek korunknak képességén a' művészetre, mert ez egészen más vallásos nézetekkel bír, mint millyenek a' régiebbekké valának. Való ugyan, hogy a' csekélyebb vallásosság kizárja ugyan a' régi művészet naiv szellemét: ha-

nem ezt böven pótolja ama' világ tudat, mihez mai ismereteink mellett elég könnyen juthatunk, ha a' művészet történeteiről kritikailag eszmélkedni, és a' múlt korszakok minden ránk maradt műveit kellő helyre helyezni, 's azokat eredetök saját álláspontjaiból méltánlani türekedünk.

A' második főokot, melly Dürer irányát mindjárt első fölléptekor meghatározta, azon körülményben kell keresnünk, miszerint Dürer első művészeti korára Mantegna rézmetszetei voltak nagy befolyással. Károl fő herceg gyűjteményében találtatik Dürernek 1494-ben készült egy képrajza, mellyben e' mester Mantegna rézmetszetét lemásolta, és az olasz mester fölfogás módjára a' németnek nem sokkal későbbben készült úgy nevezett boszorkányai némiképen emlékeztetnek; de még sokkal inkább azon lap, mellyet Bartsch a' féltékenység következményeinek nevez, sőt e' szellem befolyásának még Dürer fametszeteiben, nevezetesen pedig apocalypsisében is lehet nyomára akadni, mellyben az egésznek nagyszerű stylje felül sz. János evangélista nem az akkori előadásokkal összhangzólag gyöngéd idomú és főkép kedélyes kifejezésű, hanem valamint Mantegna őt képezni szokta, férfias megedzett alakú 's állású. Dürer egyik rézmetszetén, mellyen Kristust feszületen látjuk, 's melly 1507-ben készült sz. János alaka még inkább közeledik Mantegna hason nevű egyik alakjához; csak hogy még itt sem szólhatunk anyagi utánzásról; mert a' lángész utánozni nem szokott, és milly nagy vala a' rajzolásban az olasz Mantegna, olly nagynak kell a' német Dürert is tekintenünk. Mantegna nem tartozik az olasz festészek keresztényebbjei közé, őt is inkább csodáljuk rajzolásának szigorúsága és meztelen alakjai nagyszerű és jellemző fölfogása, mint vallásos szelleme miatt. Nincsen kétség, hogy Mantegna a' meztelen idomok rajzolását régi római művekből tanulta, mert kevés rézmetszetek, melyeket részint ő maga, részint tanítványai készítettek ré-

gi romai koporsókon előfordúltni szokott domború művekre mint mintáikra mutatnak; azonban valamint Raimondi későbbben az antikot jobban le tudta másolni, mint az eredeti maga vala: így Mantegna is teljes művészet szabadsággal élvén eredetiéknél sokkal remekebb másolatokat teremtett; ő t. i. olasz alakot, olasz életet, olasz szellemet képzelt az előadott antiknak külső ruházatában, 's ambár rézmetszetei a' technikára nézve csak mintegy oda vetvék: mégis igen kitünő és remek szobrászat talentumra és igen jeles fölfogásra alapítvák szellemileg. 'S e' mester műveiből tanulta Dürer a' nemzeti életet elevenen és nagyszerűen fölfogni, és példájában megismerte, hogy idegen tárgyat csak úgy lehet művészetileg és elevenen előadni, ha azt nemzeti életünkre újra alkalmazzuk. E' mester műveiből tanulta Dürer a' plasticai fölfogást a' rajzolásban; csak hogy a' német a' rézmetszésben több szorgalommal, több türelemmel bírt az olasznál, 's a' részleteket még határozotabban mivelé ki, 's így vázolat helyett tökéletes finomságú 's bevégzett technicájú miveket készített. Így látjuk miként Mantegna szigorú jeles rajzolásával, melly által a' németek mélyebb fölfogásához igen közel állt; kimondhatlan jó hatással volt a' hasonlevü Dürerre. Szintúgy szoktatta Dürer későbbben rajzolásának szigorúsága által az olaszok legnagyobb rézmetszőit Raimondit a' jellemző fölfogáshoz; míg későbbben Raimondi iskolája mind inkább sülyedő gyakorlatával, és modoros styljével Dürer iskoláját lassan lassan egészen tönkre tette. — Ha Dürer nem ismerkedik meg elég korán Mantegna műveivel valószínű, hogy néhai mestere Wohlgemuth jeles színezetét tartja meg inkább; a' rajzolásban azonban alig haladhat olly óriási lépésekkel, nagyszerű stylje pedig bizonyosan nem fejlődik ki olly hamar.

Megelőző körülmények után, mellyek mesterünket legelőször is az idomok nagyszerű, 's a' nemzeti élet eleven és jellemző fölfogására figyelmeztették, és egyszer-

smind a' régibb vallásos szellemről eltérésre vezettek, illy megelőző körülmények után mondom nem csodálkozhatunk: ha Dürer anygala többé nem ama gyöngéd, sem nő nemhez nem egészen tartozó, hanem mind kettő közt álló, Schongauer legkedélyesebb vallásos nézeteiből, és leggyöngédebben, legszerényebben, 's legnyugalmasabban munkálkodó képzelőtehetségéből eredt lények, melyek mind a' mellett hogy földünket nem lakják 's nem lakhatják, mégis emberi egyediséggel bírnak; mondom hogy Dürer anygái inkább erős megedzett férfiak, kiknek mind teste, mind lelke képes alvilággal megívni, azt legyőzni, 's az isten parancsait mindenkori kézséggel és kellő erővel tökéletesen végrehajtani. Nem csodálkozhatunk, ha Schongauer tiszta kedélyű és szívű, és az isten akaratjában teljes megnyugvással élő szűz helyett. Dürer madonnaiban a' gyermekét minden lehető anyjai szeretettel szerető anyát találjuk inkább, ki vele örül, 's vele szenved: mint az egek főnséges királynéját. Nem csodálkozhatunk, ha a' megváltót kinek életét Schongauer a' tiszta lelkű és szenvedő viszonyaiban 's állapotjában előadni kedvelt inkább, Dürernél inkább tetterős, elhatározottsággal, 's főnséges öntudattal bíró férfiui oldaláról látjuk felfogva, és életének talán még inkább cselekvő, mint szenvedő jeleneit látjuk kiemelve. Nem csodálkozhatunk ha Dürer szent személyei a' németek e' korszakban sok szellemi erőt kifejlesztő velős életéből vannak merítve inkább mint Schongaueréi; míg mind a' két mester abban megegyezik, hogy vallásos tárgyú képeiben az avatatlan személyek képeit, állásjárás és mozgás módjait, sőt ruházatát, házait és még bútorait is tulajdon koráitól 's hazájától külsönözte. Nem csodálkozhatunk végre, ha Schongauer ösztövére és sovány alakjaira Dürer első compositióiban sem akadunk többé: mert Schongauer idejében a' nemzet akkori vallásos nézetei a' keresztényi alázatosságot, és az isten akaratjában teljes megnyugvást az emberek külsejökkel is hozták

összhagzatba, és e' részben a' szent irás ama' helyére vonatkoztak, mellyben Kristus mondja, hogy szenvedései testét annyira fogják fogyasztani, mikép még tulajdon tanítványai sem ismerendenek rá. E' helyett igen nevezetes megemlíteni, miként a' vallásosságot és a' vallásos alázatosságot nem csak a' régibb keresztények inkább sovány és ösztövé, mint tömött és kövér alaku emberekben keresték; hanem ugyan ezt az indusok, mohamedánok és más nemzetek is tevék. Az elsőkre nézve itt a' Jogikra és Fakitokra emlékeztetem, a' mohamedanusokra nézve pedig az ezer 's egy éjszaka című könyv egy veszélyére, „a' fűsvény kadira“ vonatkozom, hol e' kadiról az mondatik, hogy vallásos buzgóságában egészen megsoványodott annyira, mikép a' népnél példa beszédé vált az áhitatos ösztövé kadit mintául fölállítani.

HENSZLMANN IMRE.

(Vége következik).

VIII.

OKLEVELES TOLDALÉK.

*Az egri káptalan visszairata I. Károly királyhoz, a
Bilkey Karácson részére véghezvitt határjárás felől;
januar 30-dikáról 1339-ből.*

Excellentissimo domino Suo Karulo dei gracia illustri Re-
gi Hungarie Capitulum ecclesie agriensis Oraciones in do-
mino cum perpetua fidelitate Litteras vestre Serenitatis
recepimus reverenter in hec verba Karulus dei gracia
Rex Hungarie fidelibus suis Capitulo ecclesie agriensis
Salutem et gratiam *dicitur nobis* in persona *Karachun de
Bylke*, quod ipsa possessio sua *Bylke* in Comitatu de
Beregh existens metarum renovacione et ab aliorum pos-
sessionibus distinccione plurimum indigeret Super quo fide-
litati vestre firmiter precipimus per presentes quatenus una
cum *Mychaele de Torpa* vel *Stephano de Bokcha* altero
absente Homine nostro ad faciem dicte possessionis *Bylke*
accedendo universis vicinis et commetaneis suis convoca-
tis et presentibus reambulet per suas veras metas et anti-
quas novas juxta veteres vbi necesse fuerit erigendo Re-
ambulatumque et ab aliorum possessionibus distinctam re-
linquat eidem *Karachyno* eo Jure quo ad ipsum pertinere

dinoscitur possidendam si non fuerit per aliquem contradictum Contradictores si qui fuerint contra eundem ad nostram citet presenciam *ad terminum competentem*. Et post hec seriem dicte reambulacionis cum cursibus metarum vel diem citacionis et terminum assignatum cum nominibus citatorum nobis fideliter rescribatis datum in *Wysegrad* tercio die festi beati Briccy confessoris. Anno Domini M^o CCC^{mo} XXX^{mo} octavo. Nos igitur preceptis vestre excellencie satisfacere cupientes ut tenemur cum prefato Mychaele Homine vestro nostrum Hominem virum idoneum videlicet Dominum Mychaelem Sacerdotem de Choro nostro transmisimus pro testimonio ad premissa mandata vestra exsequenda. Qui quidem Homo vester ad nos rediens nobis retulit eo modo quod ipse una cum dicto testimonio nostro feria tertia proxima ante festum Sancte Agnetis virginis et martyris jam preteritum accessissent ad faciem possessionis *Bylke* prenotate, et eandem vicinorum et commetaneorum ejusdem uniuersorum legitimis conuocationibus factis et eisdem presentibus, per suas veras metas et antiquas infradeclarandas Novas Juxta veteres vbi necesse fuisset erigendo, reambulassent reambulatumque et ab aliorum Nobilium et Specialiter vestris possessionibus in dicto Comitatu *Beregh* existentibus undique legitime distinctam et separatam pre allegato *Karachyno Olako* et suis Heredibus Juxta continenciam memoratarum Litterarum vestrarum statuissent perpetuo possidendam nemine contradictore apparente et prefatus Homo noster similiter personaliter coram nobis comparendo premissa sic, sicut idem Homo vester nobis consequenter affirmavit. Mete autem quibus dicta possessio *Bylke* a dictorum nobilium et vestris possessionibus distingvitur et separatur prout ydem vester et noster Homines nobis expresserunt. Hoc ordine protendantur, prima enim meta incipit, a plaga orientali in vertice cujusdam montis *Dobouch* vocati ubi est una meta terrea Capitalis, a qua versus plagam meridionalem descendendo, Jungit aliam metam terream Juxta quandam

fluvium vlgó *Hamuspatakbyke* vocatum de qua ad eandem plagam currendo, Super quodam Riuulo *Sard* nuncupato cadit in fluvium *Borsua*, in cujus rippa adhuc ad eandem plagam directe transeundo Jungit quendam Montem *Junar* vocatum in cujus Latere a parte dicti fluuy *Borsua* est una meta terrea. Vbi dicta possessio *Bylke* separatur a possessione *Ellyus* filij Nicolai *Komiaty* vocata, Et abinde dictum fluuium *Borsua* versus plagam occidentalem saliendo ascendit ad quoddam *Berch Herked* nuncupatum in cuius vertice est vna meta terrea de qua ad quendam fluuium *Kuzeppatak* descendendo contra in eodem supra versus plagam Septentrionalem et jungit caput cuiusdam fluuy *Sugopatak* vocati ab indeque rursus ad dictam plagam regirando transit perscriptum fluuium *Borsua* et annectit primam metam vbi inceperat et ibi terminatur Datum Sabbato proximo ante festum purificationis beate virginis Anno Domini M^o CCC^{mo} XXX^{mo} nono.

Kívül: Domino Regi super facto Reambulacionis cuiusdam possessionis *Bylke* nuncupate et ereccionis metam eisdem pro *Karachyno Olako* (P. H.). —

A' nemzet történetére nézve a' jelen oklevélből, mellyet velem eredetiben volt szives közleni régi nemzetsege levéltarából *Gorzó János* úr, az itt megnevezett *Bilkey Kardacson* férfi ágheli ivadéka, ki által már *Bahacs Tamás*' kuruczhadat hirdető nevezetes levelét is bírja a' közönség, nem igen tanúlunk ugyan egyebet annál: hogy I. Károly királyunk sz. Bereczk ünnepe harmadik napján, azaz november 15-dikén *Vissegrádon* volt; de a' magányjog tekintetében igen nevezetes előttem azért, mert miket *Verhőczy* később csaknem 200. évvel a': „*Dicitur nobis*“ és „*ad terminum competentem*“ záradékokkal kelt birói parancsokról az I. r. 33. czimében mond, hogy t. i. azokat, keltőktől számított 60. nap alatt végre kell hajtatni, különban erejük elenyészék, már ekkor életben látni a' honban, de 6. nappal kiebb terjesztve. Ugyan novemb. 15-dikétől, a' határjáró-parancs kel-

tétől, sz. Anyos ünnepe utáni harmadik köznapig azaz január. 19-dikéig, mely a' káptalan visszairatában a' határjárás napjául említetik, 66. nap van; mi azt bizonyítja, hogy a' 60. napot már ekkor is csak a' *bemutatóra*, és nem a' *valóságos végrehajtásra* értették. A' káptalan visszairata Gyertya-szentelő előtti szombatön azaz január. 30-kán, tehát 12. nappal kelt a' határjárás után.

Ha a' határjáró parancsban királyi emberekül nevezett *Tarpay Mihály* és *Bokcsay István* nemcsak birtokosak voltak Beregh vármegyében miként a' Hárm. k. II. r. 19. czíme kívánja, de miként az ekkori szokás volt, megyebeliek, akkor *Tarpa* és *Bokcsa* vagy mai kimondás szerint *Bacskó* Bereghvármegyében fekvő helységek valának.

Azon néhány tulajdonnevek, mellyek ezen oklevélben előfordúlnak, igen szép adatokul tekintendők a' nemzeti nyelv történetére nézve. Ezekben még némelly mély hangzókat találunk a' magasb hangzók helyett, miként Béla király jegyzője munkájában. A' *Karácson* = Gratianus (I. Páriz-Pápai Dictionar.) egyszer *Karácsu*-nak, egyébkor *Karácsin*-nak iratik; — így ebben: *Hamuspatabyke* = Hamis-patak-bikke, a' *hamis hamus*-nak, *hamos* helyett. A' régi két halottas beszéd egyikében is, ez mondatik: „*két úr ez nopun ez homus világ timnüczebelöl mente*“, mit Révai nem mert *homus*-nak, olvasni, de *homos*-nak, részint mert Párizpápai szótárában is úgy találni, részint mert a' héber nyelvben *châmas* hamisságot jelent; — de hogy a' legrégibb időkben az csakugyan: *homus*-nak, vagy *hamus*-nak, sőt *humus*-nak is mondatott, a' halottas beszédek és e' jelen oklevél tanúságán kívül még az említett Béla király jegyzője munkája is bizonyítja, hol a' 22-dik fejezetben ez áll: „*magnum sibi populum subjugaverunt, a' silvis Nyr usque ad Umusover*“, a' 28-dik fejezetben pedig: „*descenderunt juxta quendam fluvium nomine Humusover*“ mit én: *humus-ov-er*-nek, *homos*, vagy *hamos*, vagy mai kiejtés szerint *hamis-ó-ér*-nek olvasok. Erdély némelly vidékein a' *hete*-t ma is *hetü*-s-nek ejtik, 's Abaújban a' *lapos*

és *lapi's*, Sopronban a' *napi's* és *napi's* felváltva használtatik.

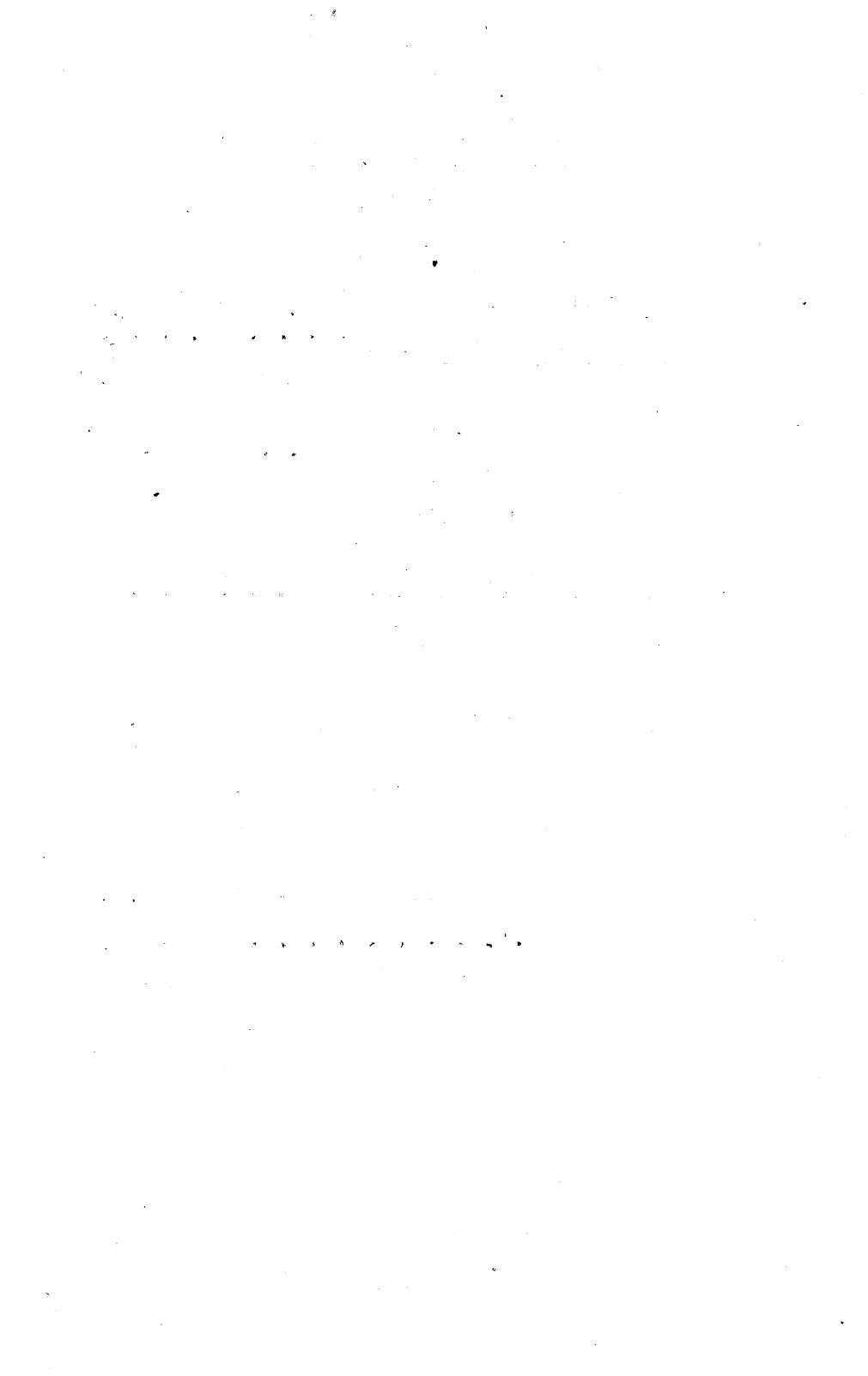
Ezen szabály szerint találjuk e' két szóban: *Ellyus*, és: *Kuzep-patak*, az *ö* hangzót *ü*-vel felcserélve, mert az elsőt *Éllyü's*-nek, honnan később az *Éllyös*, *Éllyës*, *Illyés* származott, a' másodikat pedig *küzép*, későbbi hangoztatás szerint *küzép-patak*-nak kell olvasnunk. És ezen szabály szerint találunk e' szóban *Torpa o* hangzót *a* helyett.

A' *Borsua* szót, mi ma *Borsvá*-nak mondatik, *Borsvá*-nak, *Borsuá*-nak, és *Borsóá*-nak is ejthették; mert a' bécsi és müncheni codexekben a' *vív*, *viu*, és *vio*, — *hív*, *hüu*, és *hio* felváltva használtatik. Béla jegyzőjénél ugyancsak ezen *Borsva* szót *Borso á*-nak találjuk írva; sőt I. Károly király 1341-diki levelében, mellyben a' jelen oklevelet szóról szóra átiratja, színte *Bors oa* látható

Hogy a' *ch* egyesített betűket nem kell mindig *cs*-nek, de igen gyakran *cz*-nek is olvasnunk, eléggé tanúsítja ezen oklevél, mellyben az e' szókban: *Karachon* és *Dobonch cs*-vel, de ebben: *Berch* (bércz) *cz*-vel ejtendő.

A' *Juuar* hegyben a' *juhar* szóra találunk, melly még ma is majd *juhar* - majd *ihar* mad *juvar* - majd *jávor* -nak mondatik. A' *Herked* bércz, 's a' *Sárd* és *Sügópatak* nevek mai kiejtés szerint olvasandók.

Az oklevél egyébíránt hártýára van írva; — a' káptalan pecséte lehullott.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
V. A' Kúma melléki Magyar városról. (I. könyomattal). (Vége.) JERNEY JÁNOS	67
VI. Az ész' 's philosophia' új védelme, az ó és új kori két- kedés' ostromai ellen. (Vége.) HETÉNYI JÁNOS	86
VII. Egy pár szó Dürer Albrecht' kellő méltánylására. (Folytatás. I. könyomattal.) HENSZLMANN IMRE	105
VIII. Okleveles tordalék. JÁSZAY PÁL	126

L I T E R A T Ú R A.

Pillantás az orosz iralom történetére	41
---	----

CRITICAI SZEMLE.

Történett.

G. G. GERVINUS, Grundzüge der Historik	50
D. HÜLLMANN, Würdigung des delphischen Orakels	55

Föld- és Népleírás.

Carl Freiherr von HÜGEL, Kaschmir und das Reich der Siek	63
G. ZACHARIAS, Lehrbuch der Erdbeschreibung in natür- licher Verbindung mit Weltgeschichte, Natur- gesihichte und Technologie	69

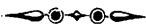
BIBLIOGRAPHIA . . . ;	76
---------------------------------	----

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbizott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

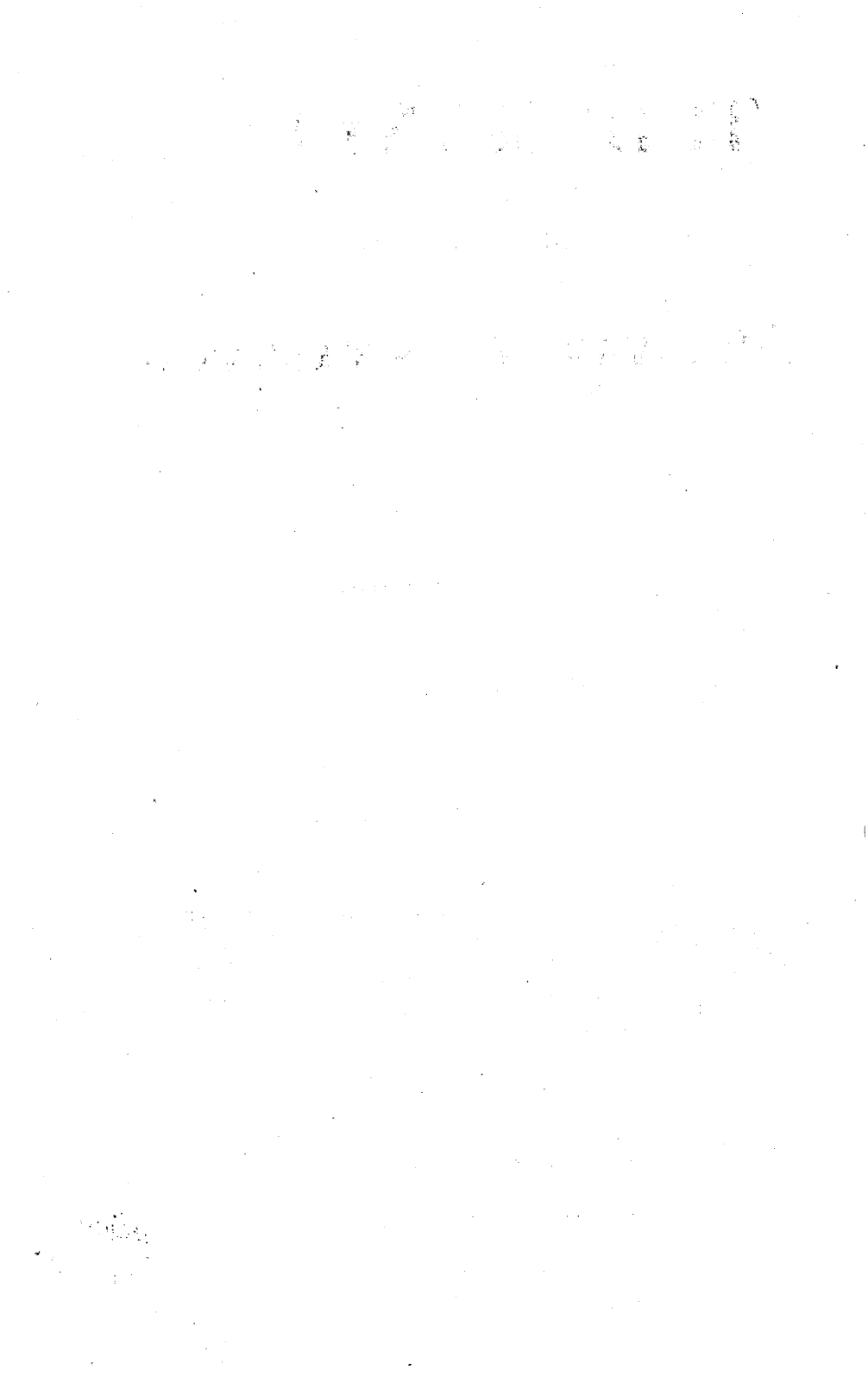
MARTIUS, 1843.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvárosoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóirás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETÜIVEL.

Magyar Királyi Egyetem
(V. K.)

IX.

EGY PÁR SZÓ DÜRER ALBRECHT

KELLŐ MÉLTÁNYLÁSÁRA.

(V é g e).

Egy szóval, van Eyck János és Schongauer korában a' keresztény vallás történeteiből a' szenvedő, Dürerében a' cselekvő és nagyszerű jelenetek vétettek inkább tekintetbe, amazoknak tehát az alakok ösztövérsége, gyöngédsége, és tisztább idomai, ezeknek kerekdedsége és teljessége 's nagyobb ereje felelt meg inkább. Dürernek ránk maradt irományaiban, mellyeket Campe adott ki, maga mesterünk tesz említést atyja szándékáról, hogy őt az akkor igen híres Shongauer Márton iskolájába akarta küldeni; azonban egyszersmind megjegyzi, hogy e' terv létrehozását Schongauer halála gátolta. E' tényt egy általában nem egyeztethetni össze Larkmeyer, Schongauer tanítványa ama' képével, mellyen mestere arczképét adta, és aláírásában azt mondá, hogy Schongauer 1498-ban halt meg; ez évben pedig Dürer már önálló mester volt, és apokalypsisét maga neve alatt adta ki, 's így Schongauer sokkal tovább élt, mintsem hogy Dürer fiatalabb korá-

ban tanítványa nem lehetett volna. Ezen két tagadhatlanul régi emlék egymásnak ellenmondása még kritikái fölvilágosításra várakozik. Ha Dürer atyja szándékát, miről mesterünk maga tesz említést teljesíti, és fiát nem Wohl-gemuthoz, hanem Schongauerhoz küldi iskolába: akkor jeles művésziünk nagyszerű stylje alkalmasint csak későbbben fejlődik ki, melly most a' Mantegnatól vett 's tökéletes olasz műre átalakított természeti irányának inkább megfelelő antik művészettől, Mantegna művei közbevetése által a' nagyszerűséget tanulja, midőn az olaszt újra németre átalakítván a' rajzoló művészetekben, legjelesebb német reformatoroként jelenik meg; és minden utókornak például szolgál, hogy kelljen az idegent fölfogván, újra czéljainkra átalakítani, így ebből új nemzeti művészetet teremteni, miben az avatatlan szem a' megelőzőtt tanulmány-nak még nyomait sem látja; holott az avatott annál inkább ragadtatik bámulatra, minél világosabban tűnik föl előtte e' mesternek a' régít nem szolgailag másoló vagy utánzó, hanem abból egészen újat teremtő lángesze.

Későbbi korában Dürer a' német közönség által nem ritkán tévutakra vezetettet, és az uralkodó gyöngélkedő izlésnek megfelelőleg mint inkább az élet anyagiabb oldalait törekedett fölfogni, és hétköznapi jeleneteit kevésbé szellemi, mint finom technika által művészetiekké tenni. Ha a' közönség izlés dolgában ingadozni kezdő korszakban a' réginél nyalkább technikát megpillant: akkor majd mindig vége szokott szakadni a' naiv szellemnek, és kezdődik a' cziczomaság utáni vadászat mind a' művészeknél, mind a' közönségnél, akkor amazok közt verseny szokott támadni, mellyben finomabb ugyan és szorgalmatosabb, hanem egyszersmind inkább mechanikailag mint művészetileg kidolgozott munkákkal vetélkednek egymással. Illy verseny, mint már említettem Dürer, Krach, és Leyden között támadott, és mondhatni mind a' háromnak igen nagy kárára; mert a' túlzott szorgalom a' technikában előli többnyire a' művészeti szellemet, és a'

torzítotthoz vezet, és ha ilyenkor a' vallás, nemzetiség vagy más ezekéihez hasonló nagyszerű 's lelkesítő eszme a' művészt nem mérsékli: a' legnagyobb lángész is ferde irányt nyer, 's abban végtére elvész. Ez nem vala ugyan az esett Dürernél, mivel őt míg élete utolsó éveiben is a' nemzetiség lelkesítő élete, és az élet magasztos szelleme megtartá jeles művészeti polczon, mivel mesterünk még e' korában is fárasztó és jobb szelleme nyilatkozását gátló olajföstményeinek és rézmetszeteinek gyakorlata elől sikerteljes menedéket keresett, egyszerűbb technikájú és még mindig nagyszerű kézrajzainál, fametszeteinél, végre tudományos munkáinál: azonban ha későbbi műveinek egész tömegét a' régiebbekkel összehasonlítjuk meg kell vallanunk, hogy Dürer a' 15-ik század második évtizede után nem haladott, sőt inkább vissza ment. .

Milly káros befolyást gyakorlott pedig ezen visszalépés tanítványaira is, kik között Beham Bertalanon, és János Seebaldon kívül jeles mesterét más még mesziről sem közelítette meg, ezt mutatják leginkább Altdorfer Albert, és Aldegraf Henrik, kik ámbár még ezek is tökéletes német művészek maradtak; még is mint inkább a' torzítotttra, sőt a' modorozottra adták magokat, míg Penz Gergely az olaszok által mint inkább a' határozatlan vize nyős modorra elcsábítatott. Ha Dürer későbbi hibáinak leggazdagabb örökösét keressük, azt Aldegrafban találjuk, ki az alakok szobrászati fölfogásától egészen eltávozott, 's arányait nagyobb szerüekké tenni törekedvén, azokat isszonyuan kinyújtotta, a' ruhák apró redőit még apróbbakká és kisebbszerüekké törte, 's az életet még inkább használni akarván mint mestere, a' jellemző alakoknál attól eltért, és a' torzítottakhoz 's a' nyomorékokhoz fordult. A' két Behamon kívül Dürer iskoláját Krug Lajos rézmetsző rövid ideig tartotta fenn, azonban e' mesterről nem bizonyos, valljon Dürer közvetlen tanítványa volt-e? A' fametszésben többen jártak Dürer pályáján, kiknek nevöket az idő eltörölte, míg műveik érdemét mint a' va-

lódi aranyat nem tudta megemészteni. De még e' jeles fametszők után sem enyészett el a' németek e' nembeni dicsősége, mert a' nagy Holbein János a' tizenötödik század közepét túlélte, és a' német nemzeti művészet csak e' mester halálával szállt sírjába; mert az ifjabb Holbein János, Schongauer Márton és Dürer mellett megáll mint a' német művészet egyik legjelesebbje. Halála óta a' német rajzoló művészet újra nem tudott föltámadni, mért a' német festész maga lábán járnai eltanulva, 's régi dicsőségéről elfelejtkezve, még mai napon is csak a' külföldit, nevezetesen pedig az olaszt utánozza, és az idom bájok utáni vadászatában saját nemzeti föladatáról, a' rajzolás mély és értelmes szigorúságáról lemondott.

Dürerhez visszatérvén szükségesnek tartom még megemlíteni, mikép jelesebb gyakorlatát a' többnyire korában mint inkább divatozó arczképek is súlyedni nem hagyák, 's a' természetnek minden túlzottság nélküli jellemzéséhez vezették őt vissza. E' tekintetben korának Miksa császár szolgált mintául, ki nem csak hogy arczképét kora legjelesebb mesterei által lefestette: hanem határtalan dics és halhatlanság utáni vágyában majd minden jeles, idejében élő művészt teteteinek 's életének ábrázolására serkenté, miből roppant munkák eredtek, millyenek például Burgmeyer János diadalmenete, melly több mint száz lapból áll, Weisskunigje, és a' habsburgi család szentjei ábrázolása, Schaeufelein János Theuerdankja, és Dürernek szintén Miksa dicsőítésére készített díszkapuja és díszkocsija; ambár még a' nürnbergi oklevelek daczára is valószínűséggel állíthatni, mivel díszkocsi lapjaiban olly styl mutatkozik, mellyhez hasonlót Dürer más munkáinak egyikében sem találunk, hogy az ábrázolásnak alapúl szolgáló rajzolatot alkalmasint más 's a' velencei iskolához sokkal közelebb álló mester készítette.

Egyébiránt Dürer Miksaén kívül még más kortársai arczképeit is rajzoló, kik közé barátja Pirlheimer, a' rotte-

rodami Erasmus, maga a' festész és sok mások tartoznak, sőt állíthatni hogy műveiben általában igen sok arczkép fordul elő, minek eredetiét többé nem ismerjük, és hogy a' művészet egész történetében alig találkozunk mesterrel, kinek műveiben olly sok és olly sokféle arczkép volna lerajzolva, mint Dürerében. — E' festész nem elégedett meg mintájának egyedüli arcza lerajzolásával, hanem az egyedi részleteket tovább is szemlélvén, azokat minden meztelen részekben kitüntetni törekedett; sőt ugyan azt tevő még a' ruha által elbontottaknál is, még pedig annyira, hogy személyeire ha még arcaikat nem látjuk, sajátos viseletekből, és más módjokból nem ritkán ráismerhetünk.

Természetes, hogy Dürer az őt környező életet olly szorgalommal vizsgálván, nem érhetett rá a' régiségek kutatására, hogy ideje nem maradott a' régi hellen, romai, vagy héber ruhákkal, épületekkel, tektonikai munkákkal annyira megismerkedni, mikép képes lett volna azokat műveiben úgy előadni, mind ezek korát megelőzőtt ezredek előtt valóságosan léteztek; 's hogy így kénytelen vala mind romai 's görög, mind héber hőseit német köntösökbe ruházni, nekik német házakat lakásul adni, sőt még szent személyeit is a' korában használt barátok ruháival megajándékozni. Egyébiránt ha más oldalról kevésbbé akarunk tudósoknak látszani, és inkább művészetileg gyakorlatiak vagyunk, mesterünk e' módját nem csak nem roszalhatjuk, hanem ellenben tökéletesen helyeselni kénytelenek lesziünk: mert Dürer általa képessé tétetett eleven embereit egyszersmind elevenen motivált ruhákkal és disztiményekkel ellátni, mi semmi esetre nem történhetik ott, hol a' sok tanútság fásaszt és fagyaszt, és a' model erőltetett állása, és lepiének sok pretensióval és aggodalommal ránczba szedett feszsége a' rajzolásban is feszséget és pretensiót szokott okozni. Ezen anachronismusait annál kevésbbé roszalhatjuk, minél inkább meggyőződünk arról, hogy a' történeti kutatás se-

hol és soha a' legnagyobb rajzoló művészek foglatosságává nem vált; mert ezek átlátták, mikép geniusok, csekélységekbe bocsátkozva, eltér az eleven pályájától; az eleven fölfogást pedig ők sokkal nagyobbra becsülték, mintsem azt egyes holt tudósok szeszélyeinek fölládoztathatták volna. Jól tudák a' régi mesterek, hogy a' történetet a' művészettel nem szabad összezavarniok, és hogy a' művészet a' historiának is számtalanszor többet nyújthat, mint a' miből az elenyészett régiségeket és elavult külsőségeket kutathat; számtalanszor többet mondom nyújthat a' művészet t. i. tulajdon korának legbensőbb legtitkosabb szellemét, melyet a' történetnél részletesebben és világosabban tükröz vissza.

Vannak, kik Dürertől a' plastikai talentumot eltagadják, és kivált igen apró redőzetű ruháiban botrányt találnak: azonban e' fuhák miatt nem Dürert, hanem korát kell hibáztatnunk, melly illy redőkbe töredező kelméket kedvelt. Mesterünk az őt környező életre figyelve, 's kortársai számára dolgozva, magát e' divaton felül nem helyeztethette, és valamint Schongauer Márton is e' részben a' szükségnek hódolt. Más oldalról azt is kell tekintetbe vennünk, hogy a' német szobrászat már a' szép Márton előtt is sülyedni kezdett, és hogy azt csak illy kitünő plastikai lángész mint Holbein János vala, menthette meg végromlásától, 's újra jó és dicső irányba hozhatta, hanem fájdalom csak rövid időre!

Vannak, kik Dürernek rajzolásában nem ritkán nagy talentumának túlzott fitogtatását, és mintegy azzali kaczerkódását látják; és igaz is hogy mesterünk e' részben általában nem olly egyszerű nem olly szerény vala, mint régibb honfiai: azonban más részről szükséges tekintetbe vennünk azt is, hogy ha valaki bizonyosan Dürer volt az, ki lángeszére valóban büszke lehetett, és ha néha fitogtatta is magát, e' fitogtatása is ugyan csak ereje éretéből eredt, és velünk is, ha általában látni akarunk, ezen erejét világosan és leghatalmasabban érezteti.

Dürert törekedtem eddig megismertetni, mint a' rajzoló minden nemzetek és idők egyik legjelesebbikét, mint az élethez 's annak művészeti oldalaihoz híven ragaszkodót, mint a' németek egyik legnemzetibb mesterét, kinek műveiben e' nemzeti szellemet soha idegen befolyás el nem nyomta, és ki bár más külföldi művészekről tanult is; mégis e' tanultat egészen újra alakítá és saját vérévé változtatta, és így nagy nemzeti iskolát alapított; sőt még külföldön is tanítványokat talált. Hátra van még, hogy róla mint festésről pár szót szóljak; és így színezetére nézve megjegyzem, hogy ebben nem olly igen jeleskedett mint néhai mestere Wohlgemuth, mivel festéke általában nem olly eleven 's nem olly egyszerű kivált a' helyszínezetben (Lokalton), árnyékai pedig többnyire nem olly átlátszók hanem inkább a' szürkébe mennek át, 's mintegy nehezek. Tájaira nézve szükséges megjegyezni, hogy a' háttérek általában csak keveset lépnek vissza, mivel Dürer azokat szintolly eleven festékekkel szokta festeni mint előtérét: ezekben mesterünk az ultramarint nem ritkán kelletténél inkább használta, a' mint leveleiben maga panaszkodik, hogy e' festékre, melly még mai napon is a' legdrágábbak közzé tartozik, nagyon sokat költeni kénytelen. Dürer az élénk színű ruhákat igen kedvelte, 's azok nemeit egy más mellett változó színekkel ki szokta tüntetni, miért is képei nem ritkán tarkáknak látszanak, kivált ha azokban sok alakok fordulnak elő; a' fejeir vászona neműt kézzel kedvelte árnyékozni, és a' festékek mellett nem ritkán fényes aranyt 's ezüstöt is használt.

A' mondottak egyedül Dürer olajfestményeire vonatkoznak, mert aquarell képeiben a' színezet többnyire sokkal jobb; sőt mondhatni hogy ő azokban a' legjelesebb színezőkkel vetélkedhetik, és vannak a' főherczeg gyűjteményében olly lapjai, mellyek színezeténél élénkebbet tűzesebbet és természetesebbet alig képzelhetni.

A' mondottakból kitetszik, hogy minden német művész között Dürert tarthatjuk joggal a' legérdekesebbnek;

mert arról nem is szólván, mikép ő apja által, ki Gyulán született, tulajdon nemzetünkkel is némi összekötetésben van, Dürert egyik legjobb, legjelesebb, és legalaposabb rajzolóinak ismerjük, mert ezen alapossága a' hova művei csak elterjedtek a' legjobb hatással volt, és még a' legjobb olasz rézmetszőt Manre Antonio Raimondit is megerősíté és alapossá tette, 's így a' mi rajzóinkra is minden valószínűséggel csak jó hatással lehetne, és azokat szintén alapossokká tehetné; mert Dürer műveit könnyebben szerezhetni meg, mint más réz vagy fametsző lapjait, mellyek soha olly nagy számmal sem nem készültek, sem el nem keltek; végre mert külföldi mester műveik között Dürer munkái azok, mellyek mai napon is hazánkban leggyakrabban találtattnak; e' részben csak tek. Jankovics volt gyűjteményére, melly most a' nemzeti museumé, gróf Radayéra, gróf Zichy Ödönére és tek. Fejérváry Gáboréra hivatkozom; és forró óhajtásomat kimondom: vajha Dürernek nálunk még létező művei használatához minél hamarább juthatnánk, hogy azok' eleven hatása e' kevés szavaimnak több nyomadékokat szerezessen.

HENSZLMANN IMRE.

X.

NEMZETI VISZONYOK'

I. ERŐ ELEMEI.

Mindenki előtt szembetűnő lehet, hogy a' statistikai rendszerek épen a' kitűzött végső cél elérhetésére nézve, melly e' volna: *a' nemzetek egymásiránti kölcsönös viszonyait tudományos rendszerbe foglalva előterjeszteni; hiányosok.*

Hiában igyekezzünk a' nemzeti erő elemeit felkeresni 's azoknak osztályozatára alapítani rendszerünket, mert azok nem csak elválhatatlan szoros kapcsolatban vannak egymással, hanem egyszersmind olly végetlenül elágazók, hogy azoknak bontogatásával soha készen nem leszünk. A' földtermékenysége növényekben, állatokban, ásványokban már csak maga is kimeríthetetlenül különböző, és még mennyire megváltoztatja ezt is az emberi szorgalom, más éghajlati növényeket honosíthat meg, más állatfajokat tenyésztethet, a' honiakat nemesbítheti, mivelés alá foghatja a' terméketlen részeket, a' földgyomrában elrejtett terményeket napfényre hozhatja; valamint viszont mind ezekkel ellenkezőleg a' nemzeti szorgalom hátra maradása miatt, a' honi terményeknek és állatfajoknak is el kell aljasodni, a' termékeny vidékeknek sivatag kopár pusz-

tákká, mételyes mocsárokká változni, a' természet megszámlálhatatlan erejének alkalmazatlanul vesztegleni, sokféle kincseinek örökre elrejtve használatlanul maradni.

A' tartományok fekvésének, helyzetének, éghajlatának 's mindennemű természeti tulajdonságainak ismét, mind a' nép jellemére, mind a' szorgalom kifejlődésére, tapasztalható befolyása tagadhatatlan. Vannak természeti akadályok, melyeket semmi szorgalom le nem győzhet, vannak a' természetnek önkénytes kedvező adományai melyeket semmi szorgalom elő nem varázsolhat. És még mind ezek mellett a' szorgalom ismét szintoltyan végetlen sokféle ágazik, valamint a' természeti erő önkénytes munkálkodása. Részt vesznek benne a' tudományok annyi különböző nemei, a' természet és készítő szorgalom szintannyi különféleségben, a' mennyi tárgyakat neki nem csak a' honi termékek, hanem egyszersmind a' külsők is szolgáltathatnak, részt veszen a' kereskedés, és a' mi mind ezeknek virágoztatására segédeszközöket nyújt, vagy kifejlődésüket gyámolítja, az alkotmányos belső igazgatás.

Igaz, hogy a' statisticusnak mind ezek vizsgálata körül nem szükség apró részletekbe bocsátkozni, megelégedhetik azon legfőbb alapvonalakkal, melyek a' többiek felett a' nemzeti viszonyok elítélhetésire legnagyobb befolyással látszanak lenni; de még ezen elv felállításával sem jövünk egészen tisztába magunkkal. Mert itt első kérdésnek kellene lenni, mik tehát azon legfőbb alapok, melyek a' nemzeti szövvényes viszonyok vázlatát képezik, és mivel egységet sem nem találunk, sem nem reménylhetünk, mik a' főképen kiemelendők egyik nemzetnél mik a' másikonál? mi pótolja ki egyik elem hiányát a' másik nemzetnél? 's végezetre ha a' csekélységnek látszó apróságokat elhagyogatjuk, nem épen azok birnak-e túlnyomó sullyal, hogy az összehasonlítás mérlegét ellenkezőre fordítsák? Ezen kérdésre pedig kielégítő feleletet mindaddig nem adhatunk, valamig el nem határozzuk, mik

azon elemek, mellyeknél fogva az összehasonlítás lehetőségessé válják.

Erre nézve mellőzvéen a' rendszerek különféleségeit, mellyek a' tudományra lényeges befolyással nincsenek, vegyük fel a' legszembeötlőbb 's legelhatározottabbaknak látszó elemeket.

I. *A' tartományok terjedelme.* Nagyobb terjedelmű tartomány több táplálékot szolgáltatathat, több és különfélebb természeti adományokkal bővölködhetik, mindazonáltal nem minden feltétel 's kivétel nélkül. Tekintetbe kell tehát venni a' termő föld mennyiségét, tulajdonságait, termékenységet, éghajlatát, folyamait, állóvizet, hegyeit, helyzetét 's általában mind azt, a' mi annak különösebb földleirási alkotását teszi. Igen, de midőn nemzetekről van szó, népet és tartományt ugyanazon egy nézet alá kell foglalnunk. A' legtermékenyebb vidék is ha népetlen és pusztá, nem lehet tárgya szemléletünknek 's a' statistica körébe csak annyiban tartozik, a' mennyiben népeiséget tart és táplál kebelében. Tehát a' tudomány kívánataihoz képest a' tartománnyal elválhatatlan kapcsolatban van:

II. *A' népesség.* Több számú népességben több erő rejtezik, de egyszersmind a' több népességnek több táplálék és több élvezeti anyagok szükségesek, minél fogva ha a' tartomány termékenysége a' népesség táplálására elégtelen, ez esetben a' nagy számú népesség nem lehet a' nemzeti jólétnek jelensége 's természet elleni állapotnak kell be állani, mellyet túlnépesedésnek nevezünk. Gondolhatnók mintha a' tartományok termékenysége és a' népesség között bizonyos aránynak kellene lenni, mellyen túl a' tartomány termékenységéhez képest a' népesség felebb nem emelkedhetik, de ezen véleményt megczáfolja szintűgy a' tapasztalás, valamint a' körülmények további vizsgálata. Még eddig legalább túlnépesült nemzetet, mellyben a' népesedés a' tartomány termékenységéhez képest azon arányt elérte volna, hogy több népességet el-

tartani képes ne legyen, elő nem mutathatunk. A' legnépesebb tartományokban is folyvásti szaporodás tapasztalható, mellyekhez hasonlítva számtalan termékenyebb 's a' természet minden javaival megáldott tartományok a' népesedés alacsonyabb fokán állanak. És ha a' tapasztalás ezen nyomain tovább indulunk, a' nemzeti jólétnek ismét egy másik forrására vezéreltetünk: a' nemzeti szorgalomra, melly nem csak kipótolni látszik a' tartományok terméketlenségének hiányait, hanem azokat sokszorosan felül múlni. A' mívelt nemzetek viruló kerteket varázsolnak elő a' sivatag pusztákból, holott megfordítva a' népetlen míveletlen nemzeteknek legtermékenyebb tartományai is, magokra hagyatva a' szorgalmi erő hozzá járulta nélkül, ki fogynak a' természet önkényt munkálkodó erejéből. A' föld a' reá fordított munka és mívelés által, újabb táplálékot szív magába az éltető nap melegéből, esőből, légből harmatból, ezenkívül a' növények és állatok azon tápláló erőt, mellyet az anya földből vettenek, ismét vissza adják annak termékenyítésére, 's e' részben az emésztő erő örökös körben forgó megszünhetetlen munkásság, kiapadhatatlan forrás. Más felől a' tudományok nem csak mindig újabb megújabb természeti erőket hódítanak meg, mellyekkel az emberi munkásság hatása nevededik, hanem egyszersmind élvezetre szolgáló anyagokat fedeznek fel, azokat a' mik ez előtt használatlanul kárba mentek, haszonvételre fordítják, a' hegyek gyomrát és a' tenger mélységeit felkeresik. Britanniának a' kőszén több hasznot hajt, mint Perunak gazdag arany bányái, míveletlen nemzeteknek több kárt okoznak a' folyamok mint hasznot, mellyeket a' mívelt nemzetek hajókázásra alkalmasokká tesznek, rétjeik és földjeik termékenyítésére fordítanak; a' tenger hajókázási ismeretek nélkül képzeletet felmuló 's legyőzhetetlen akadályára volna a' közlekedésnek, melly ellenben mostan ugyan annak leghathatóságban elősegítő eszköze; ezzel együtt pedig, 's mind a' szárazföldi mind a' vízi közlekedés köz-

benjöttével, egy nemzet sincsen egyedül a' maga tartománya szűkkörébe szorítva, tárva vannak előtte a' világ minden részeinek kincsei, a' föld gyomra szintűgy, mint a' tenger mélysége. Ezeknél fogva a' természet gazdagsága kimeríthetetlen lévén, a' túlnépesedés elérhetetlen távolságban mutatkozik ugyan, mindazonáltal csak úgy, ha tekintetbe vesszük:

III. *A' szorgalom kifejlődését*: melyet kiváltképen három főrészekre osztályozhatunk;

a) *Termesztő szorgalom*. A' föld termő erejének nevelése hogy több élvezeti anyagot szolgáltatson. Ezt, mint már fentebb is említettük, már maga a' munkásság is elősegíti, mert a' földművelés által a' földrészei, a' levegő, szél, napsugarai, eső, harmat nedvesség hatásának kitétetvén, annál fogva magokba több tápláló erőt vesznek fel 's bővebb termést hoznak elő. Még inkább neveli pedig a' használatlan sőt ártalmas növények kiirtása 's azok helyett használhatóknak termesztése, mely mivel a' termesztő szorgalom második lépcsőjének látszik lenni, innét a' termesztő szorgalom mibenlétének kimutatására számba szokott vétetni, a' művelés alá fogott föld terjedelme. Ugy de, valamint semminemű, úgy a' termesztő szorgalom kifejlődésének sem arányát, sem véghatárát kitűzni, sem annak biztos jelenségeit kimutatni, sem annak összehasonlításául szolgáló tapasztalati adatokat felhozni nem lehet. A' szorgalom minden ágai szoros kapcsolatban vagynak egymással. A' termesztő szorgalmat a' készítő ipar, 's a' mindkettőt előmozdító kereskedés egyiránt elősegíti, a' termesztő szorgalom meglankad ha a' maga feleslegének tovább adására útát nem talál, ha azokat a' készítő ipar műveivel be nem cserélheti, 's e' becserélhetőnek eszközzésére a' kereskedés segítségül nem jön. És ha ez igaz, magában látható, hogy a' művelés alá fogott föld terjedelme a' termesztő ipar mibenlétének elítélhetőzésére kulcsot kezünkbe nem adhat. Britannia népessége 22 millio, mellyből a' földműveléssel foglalkozók

száma 7'511,000; terjedelme 13,396 □ lieu, a' mivelés alá fogott föld tartalma 21 millio hectár (egy hectár teszen 2780 □ ölet) Franciaország népessége 31'800,000 a' földbirtokosok és mivelők száma 19'621,000; terjedelme 27,440 □ lieu a' mivelés alá fogott föld 41 millio hectár. Ezen adatok után ítélvén Franciaország terjedelme mint egy két annyi mint Britanniaé, 's Franciaországban a' mivelés alá fogatt hectárok száma is közel kétannyi; Franciaországban egy főre 2 hectár esik Britanniában közel három. A' elsőből azt következtethetnénk hogy a' földmivelési szorgalom mind két országban csak nem ugyan azon egy fokozaton áll. A' másikkól pedig ezt: Franciaországban egy ember két hectárból megélhet, Britanniában három hectár miveléséből élhet meg egy; tehát Franciaországban a' földmivelési szorgalomnak magasabb lépcsőzeten kell állani.

Már ha ezen öszve hasonlítások csak eddig is kétségbe hagynak bennünket, mennyire meg leszünk lepetve ha tudjuk, hogy Britanniának felényi számra sem menő földbirtokosai és földmivelői, a' csak nem felényi terjedelmű mivelés alá fogott földből kétannyi tiszta hasznot vesznek be, mint Franciaország több mint két annyira menő földmivelői és birtokosai csak nem kétannyi terjedelmű földmiveléséből.

Britannia tiszta jövedelme a' földmivelésből a' *Revue Encyclopédique* 1826 eszt. octoberi füzete szerint, honnét ezen a datok vétettek, 2681'000,000 frank, mellyből esik egy főre 357 frank; egy hectárra 128 frank tiszta jövedelem.

Franciaország tiszta jövedelme 1,344'700,000 frank, mellyből esik egy főre $68\frac{1}{2}$ frank, egy hectárra 33 frank 's ezeknek öszve hasonlításából következnek, hogy Britanniában a' földmivelésből minden egyes személy 357 frank tiszta hasznot húz, míg Franciaországban csak $68\frac{1}{2}$ frankot; minden hectár 128 frankot jövedelmez, míg Franciaországban 33 frankot; 's így Bri-

tanniában a' földművelés négyszer ötször jövedelmezőbb, 's ugyan azon arányban magasabb lépcsőn áll, mint Franciaországban.

Ezt állítani pedig egy kissé merészség volna. Mert ha a' britt nemzet a' francziát már a' földművelésben ennyire felmulná, mit kellene gondolnunk a' szorgalom egyéb ágaiban és a' kereskedésben, mellyekre nézve a' franczia nemzet még sokkal hátrább van; 's így ezen összehasonlítások után látnivalóképen előbb utóbb képtelenségekre vezéreltetnénk.

Nem tudjuk tehát, közel egyenlő földművelési szorgalmat tulajdonítsunk-e a' két nemzetnek, mert mind a' kettő tartományának terjedelméhez képest aránylagos tartalmú földet fogott művelés alá; nem tudjuk előbbre tegyük-e a' franczia nemzetet, mert a' művelés alá fogott területet jobban benépesítette, aránylag több emberi erőt fordít annak művelésére; Britanniában három hectárra esik egy földművelő, Franciaországban kettőre egy; nem tudjuk végezetre Britannia földművelési szorgalmát négyszerte jövedelmezőbbnek állítsuk-e mint azt a' hectárok szerinti összehasonlításból tehetjük; vagy szinte ötszörte a' mit földművelésre fordított emberi erő összehasonlítása mutat, 's e' két viszonynak mindegyike túlságosnak tetszhetik. Mind ezen nyilvános ellenkezések okának kétség kívül a' nemzeti szorgalom egyéb ágainak szoros összefüggésében kell rejtezni. És így tovább menvén.

b) *Készítő szorgalom.* A' készítő szorgalom előmenetele magával vonja a' termesztő szorgalom előmenetelét. Minél több becsét tud adni a' készítő a' nyers terménynek, azzal együtt egyszersmind a' nyers termény becsét is neveli; minél több és többféle anyagokat tudnak a' gyárok és kézműségek felhasználni, annál több és többféle belső terményre van szükség, a' földnemének fekvésének helyzetének 's mindennemű termékeinek használatára annál több alkalom nyílik. A' készítő szorgalom

vetélkedve igyekezik a' maga készítményeit minél olcsóbban előállítani, de ezzel együtt készítményeinek kelendőségét neveli, azokat olcsóbban adja. és hogy nyereségében csökkenést ne szenvedjen, azt neki semmi más ki nem pótolhatja, hanem a' nagyobb kelendőség. Így pedig mivel a' földművelőnek készítményekre is van szüksége, kétszeres nyereséget lát, egyfelől mivel a' szükséges készítményekhez alacsonyabb áron jut, tehát kiadásainak egy részét megkíméli; másfelől a' maga nyers terményeit mind nagyobb mennyiségben, mind magasabb áron adhatja el.

A' készítő szorgalomnak egy része, nevezetesen az, melly a' földműveléshez megkívántató eszközök készítésével foglalkozik közvetlenül hat a' földművelésre. A' megkívántató eszközök, műkönyök, épületek tulajdonképen a' készítő szorgalom művei, mindazonáltal azoknak használata nélkül tagadhatatlanul a' földművelés sem jöhetne kellő virágzásba, azoknak segédelmével pedig a' munkásság fogadata hathatósabbá tétvén, azzal együtt a' földművelő osztálynak lehetővé lesz aránylagosan több több fogyasztókat táplálni, 's az által a' készítő és kereskedő szorgalomnak felvirágzását előmozdítani. Ellenben viszonyosan, ha a' készítő szorgalom a' belső nyers terményeket belől az országban felemészti, 's azokat élvezeti áruczikké idomítja, megkíméltetik mind azon erő idő és költség vesztesség, mellyel különben a' hátramaradott szorgalmu nemzetnek a' maga nyers terményeivel kereskedést kell űzni; azokat külföldre szállítani, helyettök készítményeket becsereélni, 's a' már egyszer eladottakat más alakban ismét drága áron visszavásárlani.

Továbbá hogy a' termesztő és készítő szorgalom egyik a' másikat kölcsönösen elősegítse, közbe jó:

c) *A' kereskedés.* Sem a' kézműves sem a' földművelő nem szaggathatja félbe folytonos munkálkodását,

mellyhez szünetlen felvigyázás, emberiség és munkásság kívántatik; a' nélkül hogy az ilyen félbe szagztatásoknak tetemes kárát igen hamar észre venni kénytelen ne lenne, 's ennél fogva sem egyik sem másik a' természetű és készítő szorgalommal össze nem férhető kereskedést nem üzhet, egyik a' maga terményeit, másik a' maga készítményeit egyenkint el nem adogathatja, mind kettőnek kedvesebb azon vevő a' ki önmagától jön helyébe, mint az, a' kit ő neki kell felkeresni. Azért is a' szorgalom természetes kifejlése hozta magával, hogy a' természetők és készítők között kereskedő osztály támadjon, melly kikeresztőleg ezen kétféle nemű élvezeti anyagok kicserélésével foglalkozzék. Honnét a' kereskedés szükséges volta és hasznosságára már csak ebből is eléggé látható, de nem csak ezen szűk korlátok között határozatik; a' kereskedésnek, melly magában tudományos ismereteket, szemességet és ügyességet párosít az általános szorgalom felélesztésére többféle hasznos befolyása van. A' maga dolgához igazán értő kereskedőnek, a' ki nem csupa szerencsére ad, vesz, vásárol, nyer és veszít, és ha tudatlanságának egy helyütt kárát vallotta azt másutt ravaszsággal akarja helyre pótolni: ismerni kell a' termények és készítmények minőségét, 's ők a' szorgalom jutalmának annál igazságosabb elosztói, minél több ide tartozó ismeretekkel bírnak. Ők szabják meg első kézből azoknak méltányos árát, ők viszik tovább a' vásárra, ők a' szorgalomnak szószólói és képviselői midőn a' kezökön keresztül forgó árucikkeknek sajátságait, azoknak használati módját, minőségüket 's elsőbbségeiket vevőkkel megismertetik. Ők a' világ piacznán forogva kiismerik az emberek izlését, hajlamait, szükségait; ők látói, hallói, tapasztalói a' gáncsoknak, dicséreteknek, nyilatkozásoknak mellyek a' műveket illetőleg tétetnek; ezekre figyelmeztetik a' természetőt és készítőt, 's az ébredő szorgalomnak a' maga tökéletesítéséhez ösztönt és alkalmat nyújtanak. Ők a' távol levő tartományokat bejárják vagy ki kémle-

lik, a' belső mozgalmakat figyelemmel tartva a' külsőkkel összehasonlítják, tudósítást tesznek felőle mik azon termények és készítmények, a' mik nem csak bent az országban hanem annak határain kívül is legkelendőbbek legszükségesebbek és legjobban kerestetnek, mik azon termények és készítmények, mellyek itthon legkevesebb munkával és fáradságot jutalmazó nyereséggel előállíthatók 's a' külföld terményeivel és készítményeivel mind a' ma magános ipar üzők, mind a' közönség legnagyobb hasznával kicserélthetnek. A' valódi szemes kilátásra, tudományos ismeretekre és őszinteségre alapított kereskedés tehát, minden nemzeteknél a' szorgalom kifejlődésének elmúlhatatlan feltétele, de szintollyan igaz, hogy a' maga hasznát sem ismerő kereskedői haszonlesés, melly a' szorgalom minden ágaiban annak gyümölcseit a' maga számára kívánja kicsikarni; s' a' jelen nyereség és hirtelen gazdagulhatás reményétől elvakított szemlézet, melly a' jövővel nem gondol, 's a' közjót tekintetbe nem veszi, képes egy egész nemzetnek szorgalmi kifejlődését feltartani, vagy egészen tönkre tenni.

Igazán ítélnék tehát a' mivel nemzetek, kik a' kereskedést eleitől fogva a' közjólét egyik legsarkalatosabb alapjának tartották. De más részről a' legközelebb mondottakból könnyű által látni, hogy az innét húzott következtetéseknek; a' kereskedést elő kell mozdítani, a' kereskedésnek szabad kifejlődést kell engedni, a' kereskedést magára kell hagyni, mind egyike, mind másika egy oldalu hibás következtetés, melly sem a' tapasztalás bizonyítványaival össze nem egyez, sem az okosság bíró széke előtt meg nem állhat. A' szorgalom azon ágainak, mellyeknek hasznait a' telhetetlen nyeresztkedési vágy kezei közé csikarta, elébb utóbb el kell aljasodni, sokkal inkább pedig azon nemzetnek, mellynek kereskedése elfajult, hozzá nem értők, tudatlanok, ravasz szemlések kezébe esett, ezeknek 's a' naponkint sulyosbuló

szegénységnek martalékjává kell lenni. És ha ilyen esetben a' nemzet azon elvből indulván: a' kereskedést kell pártolni, kedvezéseket nyújt a' kereskedésnek, az ötet emésztő rosszat segíti elő, 's ha azt magára hagyja, nem orvosolja meg a' sebet, melly az egész testületet rothadással fenyegeti.

Az elsőbbik elvnek szomorú következményei már ma eléggé ismeretesek ugyan, azonban azon számtalan alakoskodások között, mellyekben a' balvélemények kisértetei újra meg újra elő kerülnek, igen távol van tőle a' közvélemény, hogy azoknak csábításaitól egészen megtisztult volna. A' másik elv pedig a' jót és rosszat egy nézet alá foglalja, nem különbözteti meg egyiket a' másiktól, tenyészni hagyja a' rosszat ha meggyökerezett, nem ad felvilágosítást annak megismerésére, nem mutat eszközöket annak kiirtására, magára hagyatva az emberi segedelem hozzájárulta nélkül várja az emberi célok legnagyobbikát, a' szorgalom feleledését 's a' közjólét előrehaladását. Azért is igen természetesen történt, hogy az egyik elvnek túlzásai mind inkább kezdenek ritkúlni, míg a' másik mind eddig gyakorlatba nem jött, és soha nem jöhet.

Elő kell mozdítani a' közjót, mert az önkénytesen sem egyik sem másik nemzetre nem tolakodik, hanem az egyesült értelmi és anyagi fáradozás érdemlett jutalma. Elő kell mozdítani mindent a' mi jó és hasznos, a' mi a' közjólétet elősegíti, hátráltatni eltávoztatni mindent, a' mi a' közjót akadályoztatja. Elő kell mozdítani a' kereskedésben is: azt, a' mi közhaszonra szolgál, hátráltatni azt, a' mi azzal ellenkezik, 's a' magános nyereszkedésnek a' szorgalom egyéb ágai lenyomásával, a' köz jó veszélyeztetésével kedvez. Elő kell tehát mozdítani épen azon eszközökkel, mellyek mind a' fölmivelő mind a' készítő szorgalom kifejlésére egyiránt hathatósan munkálódnak. 'S így a' statistica tárgya továbbá a' szorgalom kifejlődésének általános eszközei millyenek:

IV. *Közlekedés.* Valóban meglepő azon nagy hiány, melyet e' részben csak nem minden statistikai munkákban tapasztalunk; a' mennyiben ezen legfőbb figyelmet érdemlő tárgy körül a' biztos adatok közlése vagy teljességgel elmellőztetik, vagy legalább alig érintetik. Midőn annyi aprólékos haszonvéten, semmi összefüggésbe nem hozható, gyakran egészen kinyomozhatatlan adatok halmazát ezen tudományban többnyire rend és megválasztás nélkül összehordva látjuk, lehetlen észre nem vennünk hogy benne mind eddig az általános elvnek hiányzani kell. Alább számbeli viszonyokba összeállítva a' közlekedés arányát a' nemzeti jólét egyik alkotó elemének veendjük fel, addig is pedig azon nézetek elméleti felvilágosításául a' következő észrevételek szolgáljanak.

A' kereskedés összekapcsolja egymással nem csak a' termeszto és készítő osztályt, hanem egyszersmind a' kül és belföldet, 's ezen közvetítő állásánál fogva a' szilárd alapokon nyugvó rendszeres kereskedés szintolyan hathatós befolyással bír, mind a' termeszto mind a' készítő szorgalom felébresztésére 's munkásságban tartására, valamint ellenkező esetben az álfogásokkal élő ravasz nyeresztkedés az ott éledő szorgalmat minden lépten nyomon leverí. A' közhaszonra intézett kereskedésnek pedig azon elvektől kell vezeretetni, a' miket legközelebb látunk, hogy mind a' termeszto mind a' készítő szorgalom fáradozásinak méltányos bírāja és jutalmazója legyen, 's e' nemes kötelességétől magát a' magános nyereség reményétől eltántorittatni ne hagyja. Ezt azonban mint magában látható sem tiltó, sem parancsoló törvények, sem semminémű felügyelés véghez nem viheti, hanem csak egyedül a' kereskedési összeütközés (*concurrentia*).

Még a' maga hivatását legjobban érező, a' minden szükséges ismeretekkel felkészült, szilárd becsületes jellemű kereskedő is, ezen kívánatok betölthetésére a' közlekedés nem létében, vagy pedig annak legyőzhetetlen akadályai miatt, magától elégtelen. Hogy a' kereskedő

igazságos vevő lehessen ugyan, de a' mellett ön maga hasznát se kockáztassa, (különben kinek lesz javára ha az ilyenek tönkre jutnak?) szükséges az eladó vagyonoknak vásárra hozattatni, 's az illő árt nem lehet másképen megszabni, hanem a' hozzá érték összehasonlítása által. Nagyobbszerű népes kereskedő városok, lerakóhelyek, vásárok, vásárpia-czok pedig közlekedés nélkül nem támadhatnak, 's azon pontoknak, mellyek felé a' szorgalom húzódik, kereskedő városokká, rakhelyekké, vásárpia-czokká alakulását, semmi más eszköz hathatósabban elő nem segítheti mint a' közlekedés könnyítése.

A' kereskedésnek mint a' vérforgásnak a' tagokon, keresztül kell járni az ország minden részeit és vidékeit, hogy azokban a' természető és készítő szorgalom munkájának gyümölcseit felkeresse, azoknak különféleségeit egymással kicserélje, az egész tartomány gazdagságát mind a' bel mind a' külföldön szerteszt árassza, a' nemzeti munkásságot a' termények kelendőségével ébressze ösztönözze, 's a' szorgalom nagyobb sullyát azokra fordítsa, mellyek vagy a' belfogyasztásra legszükségesebbek 's annál fogva leginkább kerestetnek, vagy a' külkereskedésben idegen cikkelyekért legnagyobb haszonnal be-cseréltethetők. Azon nemzetek, mellyeknek közlekedésük akadályozva 's félbe szaggatva van, a' kereskedés ezen jóltéví hatásában nem részesülhetnek. A' megjárhatatlan vidékek sőt azok is, mellyekből a' szállítás költségei a' szorgalom után várható nyereséget felemészti; örökös tespedésre vannak kárhóztatva. Ezekbe nem nyithat út magának az értelmesebb földmívelés, folytatni kell azt úgy mint századok óta apáról fiúra maradt, azt kell természeteni, a' mi helyben elfogy, ha szinte a' föld más hasznosabbak előhozására alkalmas volna is, és a' természetők sem értelmessége, sem szorgalma nem hiányzanék. De más részről az értelmesség, miveltség és felvilágosodás sem könnyen hathat be olly vidékekre, mellyekből azt a' közlekedési akadályok kiszorítják; mert a' valódi hasznos is-

meretek elméletiek és gyakorlatiak egyszersmind. Ha megengedjük is, hogy a' tisztán elméletieket a' mivel társalgás közben jöttével szóval, beszéddel, olvasással némileg meg lehet szerezni és terjeszteni, noha tagadhatatlannál a' könnyű közlekedés e' részben is tetemesen elősegítő eszközül szolgál; de már a' gyakorlatiakra nézve tetteles útmutatások, tapasztalás, a' létező intézetek bejárása, a' természetű és készítő szorgalom műhelyeinek, tükélyeinek hátramaradásainak ismerete, azoknak megvitatása 's tetteles adatokra épült összehasonlítása kívánatik; 's mind ezeknek teljesíthetését a' közlekedés nehéz volta teljességgel megakadályoztatja. Hozzá tévén pedig mind ezekhez még azt is, hogy a' szorgalom felélesztésének az abból reményhető haszon leghathatósabb ingere, ha csak ugyan igaz, hogy a' közlekedési akadályok mind az elméleti, mind a' gyakorlati hasznos ismeretek és ügyesség terjedését 's kifejlődését gátolják, mind pedig a' termények és készítmények hasznosan leendő kicserélhetését lehetetlenné teszik: valamint a' szorgalom előhaladása legfőbb akadályának a' közlekedés nem létét, úgy annak legfőbb előmozdító eszközének a' közlekedés felnyitását és lehető megkönnyítését kell tekintenünk. És még itt sem állapodhatunk meg annak jótékonyágai előszámlálásában.

A' közlekedés könnyítése nem csak a' teherhordozáshoz, hanem minden ide 's tova járás keléshez, pedig mondhatni hogy az emberi foglalkozások legnagyobb része ebben áll, az időt és megkívántató állati erőt két és három annyiszor alább szállítja. Mennyi teméntelen idő, költség és mind emberi; mind állati erő pazaroltatik tehát el a' közlekedés nehézsége miatt 's annak következtében milly nagy legyen folytonosan évről évre a' nemzeti veszteség, könnyű által látni. Erő azon utolsó ok, mellynél felebb a' természeti tünemények fejtegetésében nem mehetünk. Erő hoz elő a' nemzetek között is bővséget gazdagságot, pénzt és jólétet; a' megkiméllett erő és idő, megki-

méllett pénz és bizonyos nyereség, melly a' nemzeti életben az általános jólét emelkedésében okvetetlenül kitűnik. A' közlekedés könnyítésével megkimélt emberi és állati erő is tehát, a' jövedelmező hasznos munkálatok tételére fennmarad, a' teher hordó állatok kevesebb megerőtetésnek lesznek kitéve, kevésbé csigáztatnak el, különben elkerülhetetlen elaljasodásnak elejévetetik, tenyésztésükre és nemesbítésükre több és sikeresebb gondot lehet fordítani, azon nagy számú felesleg, melly különben a' teher hordozáshoz elmulthatatlanul szükséges volt, vissza tér a' földműveléshez 's egyéb hasznos szorgalmi munkák üzéséhez, és mivel a' földművelésnek legsarkalatosabb alapját a' barom tenyésztés 's az ezzel együtt járó állati erők használata teszi, mennyi hatással legyen az, a' szorgalom felélesztésére, magában világos. A' fentebbiekben közlött statistikai adatokból kitűnik, hogy Britanniában egy hectár 128 frk. tiszta jövedelmet hajt, míg Franciaországban csak 33-at. Addig is míg ezen tetemesen eltérő arálynak további okait előterjesztenénk ez úttal elégedjünk meg azzal a' mi szorosabban ide tartozik. Angliában és Scotiában tizenkétszer annyi állati erő fordítatik a' földművelésre mint emberi erő, Franciaországban alig öt annyi; honét az állati erők használata az emberi munkásságot kétszerte inkább elősegíti Britanniában, mint Franciaországban.

Továbbá mivel a' megkimélt erő valóságos nyereség 's annak közvetlen eredménye a' magasabbra emelkedő jólét, gazdagság, bővölködés és népszaporodása, mind ezeknek okvetetlenül elő kell tűnni; a' mint hogy valóban kétséget nem szenved 's a' mindennapi tapasztalás tanúbizonysága szerint a' közlekedés könnyítése mind a' földbirtok jövedelmeit 's azzal együtt annak állandó becsét, mind a' népesedés szaporodását neveli. A' több népességben több értelmi és anyagi erőt kell feltennünk, a' sűrűbb népesedéssel szükségessépen együtt járó gyakoribb érintkezés kifejti a' lelkitehetségeket 's alkalmat nyújt a'

szükséges ismeretek és testi ügyesség megszerzésére, tá-
gabb kört nyit az emberi vágyaknak 's azokkal együtt a'
szorgalomra újabb ingereket szül, újabb ösztönöket ger-
jeszt, az emberi műveltség kifejlődését feltarthatatlan lép-
tekkel előbbre viszi. Mind ezeket tagadhatatlanul bebizo-
nyulva látjuk az előttünk ismeretes felsőbb műveltségű
nemzetek példájban a' kik szüntelenül fő gondot fordítá-
nak közlekedésük könnyítésére, 's azzal együtt természet-
es és készítő szorgalmukat, kereskedésüket népességök sza-
porodását és nemzeti jólétük 's műveltségök kifejlődését
folytonos előhaladásban tartják.

Igy tehát természet- és készítő szorgalom, kereskedés
közlekedés elválaszthatatlan szoros kapcsolatban vannak
egymással 's ezeknek egymásra hatása a' népszaporodására,
műveltségére 's a' köz jólét előmozdítására. Észre kell pe-
dig vennünk, hogy noha a' közlekedés' könnyítése köz-
vetlenül a' kereskedés elősegítésére látszik intézve lenni,
annak jótékonyágai azonban mind a' természet- , mind a'
készítő szorgalom felélesztésére egyiránt kihatnak, 's ép-
pen ebben áll a' kereskedés leghathatósabb ápolása, ha
annak kiapadhatatlan kútfeje a' nemzeti szorgalom meg-
nyittatik. Lehetne a' kereskedésnek a' földművelés 's a'
szorgalom egyéb ágai felett különösebb kedvezéseket
nyújtani, de az efféle elfogultságokból a' mai idők részint
kitisztultak, részint pedig a' mennyiben némely marad-
ványai még most is fen állanak, 's az előítéletek gyöke-
resen még mind eddig is ki nem irtatathattak, azokról
biztos elvek után egyenesen kimondhatni az elhatározó
ítéletet: hogy céljokat egészen tévesztve nem hogy a'
kereskedés előmozdítását eszközölnék, hanem annak
ártalmas elfajulására nyitnak tárt kaput, 's a' leveretett
termesztő és készítő szorgalom magát a' kereskedést is
sülyedésbe vonja maga után; mint ezt hasonlólag régiebb
időkből a' kereskedési rendszernek hódoló nemzetek' szá-
mos példái bizonyítják.

V. *Tudományok.* Az embernek saját jelleme, melly őt a' föld minden egyéb állataitól megkülönbözteti az ész, felsőbb tehetségei. Ezeknek erejével vizsgálja az okokat és okozatokat, ezeknek erejével látja azoknak összefüggéseit, okoskodásaival a' meglettekből a' multakra hág fel, 's a' jövődökre következtetéseket huz, a' tárgyakat elválogatja egymástól, megkülönbözteti, tulajdon nevökön nevezi, ismereteket szerez magának, azokat hasznovételre alkalmazza, tapasztalatokat gyűjt, szerzett ismereteit általános nézetek alá foglalja, rendszerbe szedi; azokat másokkal közli 's másokéval a' magáét neveli. Okosságának sugallatából állott társulatokba, 's a' társas élet viszont az észtehetségek kifejtésének örökké munkás rugója, leghűségesebb dajkája. Észtehetségeinek folytonos kifejlődésével vergődött felebb rendeltetésének kitűzött célja felé, 's a' műveltségnek azon fokozatán, mellyen jelenleg az eredeti vadsághól kivetkezett nemzetek állanak, sem a' tudományok elébb nem mehetnek nemzeti intézetek nélkül, sem tudományok nélkül a' nemzetek a' műveltség magasabb polczára nem juthatnak, sőt fel sem tarthatják magokat, hogy más műveltebb nemzetekkel összeolvadván elébb utóbb végképen el ne enyészenek. Minél inkább eltávozunk az eredeti együgyűség kútfejétől, annál inkább tágulnak vágyaink, szaporodnak szükségseink, mellyeknek betöltésére nem elégséges többé a' magára hagyott természet, mindazon gazdagságaival miket önkénytesen előnkbe feltár, hanem fel kell nyitogatnunk annak elrejtett titkos forrásait, öszvegyűjtenünk a' lakföld különböző részeinek 's éghajlatainak terményeit, 's mind azokat az élvezeti használatra elkészítenünk.

De gondoljuk magunkat azon állapotban, hogy a' tudományok vezérlő fénye közülünk kialudjék. Ha megszünnének azon nagy elmék munkálkodásai, kik a' végetlen üregbe forgó égi testek mozgásának törvényeit kitanulták 's azoknak útját pontos kiszámítások alá vetik, meghatározzák időről időre azoknak helyeit, egymás-

iránti állásuk viszonyait, felkeltük és lementöket, melyeket a' tengerész csalhatatlan adatokul használva, az elláthatatlan sikon, hol semmi látható földi tárgy szem elébe nem tűnik, utját azok után intézi, ha a' tudomány egy tekintettel felfogható alakban előnkbe nem terjesztette volna a' lakható föld minden részét 's azoknak egymásiránti viszonyos helyzetét, ha ezen ismeretektől az emberi nem megfosztatnék; ha ezen ismereteknek megszerzésére nemzeti közintézetek alkalmat nem nyujtanának, ha a' gályákat tudomány nem igazgatná azon sikúton, mellynek nyoma ugyan azon perczenetben vész el, a' mellyben támad, és sem az eltévelyedésnek, sem az útba igazodásnak jeleit testi érzékekkel észre nem vehetni; ha a' tudományok és mesterségek annyi számtalan eszközöket és műkönyöket nem találtak volna fel, mellyeknek segédmélvel gyenge testi erőnk alkalmazása foganatosabbá tétetik, vagy pedig az állati és holt erők használatával pótoltatik; ha a' a' tudományok a' használható anyagokat fel nem keresték 's azoknak számtalan szükségünk kielégítésére 's számtalan céljaink elérhetésire szükséges alkalmazását fel nem találták volna; ha az emberiség évezredek alatt szerzett hasznos ismeretei, tudományos rendszer nélkül szét szórva hevernének, ha a' tudományok mindazoknak további összegyűjtésével bővítésével tökéletesítésével folytonosan nem foglalkoznának: minden bizonnyal az élet minden ismert kényelmeitől egymásután meg kellene fosztatnunk, 's a' vad nemzetek és legrégebb századok nyomoraiba vissza sülyednünk. A' menyiben pedig ez, már most lehetetlennek látszanék, vessük össze legalább és tegyük hasonlatosságba egymással azon nemzeteket, mellyeknél a' tudományok ápoltatnak és virágoznak, azokkal kiknél elhagyatott állapotban veszteglenek: mindenütt tisztán fogjuk látni, hogy ott fakadoznak egyedül a' jólét és bővölködés áldást árasztó forrásai, hol azokat az ész 's a' tudományok hatalma felnyitogatja.

Valamint az emberiség kifejlődésének első lépcsője nem lehetett más, mint az ész nemes tehetségeinek, az ember egyedüli saját tulajdonának okos használata: szintűgy más eszköz, más út a' megkezdett pályán tovább haladásra nem nyílik. De a' teremő magasabb célűt tűzött ki az embernek mint sem hogy az, egyesek megoszott gyenge erejével elérhető volna. Azért is jelenleg sok milliomok összehatása által szerzett, év ezredek tapasztalásai által összegyűjtött hasznos igazságok és ismeretek tengere áll előttünk, mely nem csak elfogyhatatlan kincseket rejt magában, hanem egyszersmind ugyanazon forrásból az okosság örökké élő munkás kútfejéből időnkint végetlenül nevekedik; 's e' teménytelen kincs megszerzésének használatának gazdagításának kulcsa a' tudományok; mellyek társas életi minden tetteinkre, munkáinkra viszonyainkra vezérő fényt derítenek. Ezeknek útmutatása után haladnak elő a' szorgalom minden ágai. Tudomány kell a' földmíveléshez, melly mívelt nemzeteknél a' legeggyűbb szántóvetőben is az eszközök, a' föld természeti tulajdonságai, a' természetmennyek nemei minősége, az állatfajok 's azokkal bánás ismerete és számtalan egyebek, egy összetett egészet alkotnak 's a' tudományok csatornáin szivárognak le a' köznép legalsó osztályába; ugyan ez igaz a' készítő szorgalom sokféle elágazásairól a' kereskedésről és közlekedésről, mellyeknél fogva azon nemzeteknél szemlélünk legnagyobb előhaladást, mellyeket a' tudományok éltető ereje legátalánosabban keresztül hatott.

És most vegyük elő még egyszer azon szembetűnő eltérést, mellyet Britannia és Franciaország között a' fentebb közlött adatok szerint a' földmívelés jövedelmi körül tapasztalunk. Britanniában a' földmívelők száma úgy van a' nem földmívelőkéhez mint 1: 2-höz; Franciaországban épen megfordítva mint 2: 1-hez. Az az: Britanniában minden természetű két fogyasztót tud eltartani, Franciaországban épen megfordítva két természetűre egy

fogyasztó esik, vagy is: Britaniában egy természetűre négy annyi fogyasztó mint Franciaországban. Úgy találjuk pedig, hogy éppen ezen arányban Britanniában egy hektár jövedelme 128, frank Franciaországban 33 frk. a' jövedelem valamint a' fogyasztók száma szinte négy annyi, 's különben sem szenvedhet kétséget, hogy a' fogyasztók száma nevedésével a' termények árának és kelendőségének azzal együtt a' földmívelés jövedelmeinek szükségképen nevedni kell. Ezen egy oldalú észrevétel 's magában véve kétségbe vonhatatlan igazság sok tévedéseknek, hamis következtetéseknek, hosszú de semmi eredményre nem vezető vitatkozásoknak 's maig is fentálló balítéleteknek volt nemző kútfeje. A' fogyasztás és népesedés körül így okoskodtak:

Ha a' fogyasztók száma nevedik, nevedik a' terményeké is. Minél nagyobb a' szükség, annál nagyobb az inger annak kielégítésére. A' legnépesebb tartományokban látunk legnagyobb jólétet, kényelmet. Mások pedig éppen ellenkezőleg így:

Ha a' termények mennyisége nem nevedik, nem nevedhetik a' fogyasztóké; mert ez utóbbiak elegendő táplálékot nem találhatnak. A' népesség nevedése a' táplálék mennyisége által határozatlik meg 's a' megállapodott arányon felebb nem szaporodhatik. Ez ellen ismét mások a' felebbi véleményhez csatlakozva illy értelemben nyilatkoztak.

Hihás vélemény azt követelni, mintha a' táplálék mennyisége szabályozná a' fogyasztók számát és a' népességet. A' megfordított állítás a' természet törvénye. Ennek folytában igyekszik az ember a' maga szükségéit kielégíteni. Hogy nem a' táplálék mennyisége határozza a' népesség szaporodását kétségen kívül helyezi a' tapasztalás. Vannak tartományok, mellyek a' lakosok szükségét meghaladó élelem szereket természetnek, még is népességük csak nem egy állapotban marad, más népesebb

tartományokban pedig a' népesedés hirtelen halad 's még is folytonosan van kivinni való.

Messze vinne czélotól ezen nézetek részletesebb felvilágosításába ereszkednem, minekokáért az ellenmondások okait 's az okoskodások gyengéit felkeresni ez úttal olvasóim ítéletére kénytelen vagyok bizni, általánosan érinteni azonban multhatatlanul szükségesnek tartom. Elég az, hogy mind a' két fél érezhető a' másik nézeteinek nyomosságát és Say közép úton akarván maradni, 's mind Malthus túl népesedési félelmét, mind Sismonde-nak a' készítmények megtorlása iránti aggodalmait méltányolván megengedi: hogy kell határnak lenni, mellyben sem a' termeszto sem a' készítő szorgalom elébbre nem haladhat 's a' népesedés tovább nem szaporodhatik; de ha ez úgy mond bizonyos, ha a' természet önmaga mind kettőnek határt vet, minek siettessük azt?

A' következtetés épen az, a' mi a' szabad ipar rendszerének végső menedéke szokott lenni, — *hagyjuk a' természetre!* Igen is de ha okoskodásaink vég eredményei mindig ide vezetnek, hagyjunk fel azokkal is, bizzunk mindent a' természetre; melly magában ugyan igen kényelmes elv lehetne, ha ottan ottan nyugalmas álmainkból maga a' természet hatalmas kézzel fel nem rázna, 's más elvet nem harsogtatna fülünkbe: tegyünk valamit, ne bizzunk mindent a' természetre, az értelem és okosság nem azért adatott az embernek, hogy tehetetlenségbe merülve mindent a' természet munkálatától várjon, hanem hogy annak törvényeit nyomozza 's munkálatát igazgassa.

Ugyan ő Sismonde-nak azt feleli: A' megtorlás a' vállalkozók hibás számításainak az, az felvilágosítatlan szorgalomnak következménye. Ha a' földművelő, kézműves kereskedő, a' fogyasztók szükségéhez szabott terményeket és készítményeket tudnának előállítani, olly áron melly mindazoknak kelendőségét nevelné; 's a' fogyasztók a' maguk résziről kicserélésre való tárgyakkal ajánlkoz-

nának ezen összetorlásnak meg kellene szünni. E' bizonyos. Hanem az a' kérdés mi világosítja fel a' szorgalmat? mi feltételezi azon kívánatokat, mellyek az összetorlást megszüntetik?

Közgazdasági tárgyak körül, hol minden láncz szem egymásba akad és szorosán összekapcsolatik, sem egy oldalu nézetek, millyenek az előttünk álló természet és fogyasztás különös szemlélet alá fogott viszonyai, sem a' határozatlan feltételekkel kísért állitmányok szövevénye, mellyekben az ok az okozattól, az előzmények a' következtetésektől elválasztva nincsenek, nem sokat érnek. Az előnkbe tett adatokból a' következik, hogy Britanniában egy hektár négy annyit jövedelmez, mint Franciaországban, már tehát beérheti-e vele Franciaország hogy a' természet mind a' természet, mind a' fogyasztás arányának úgy is önmagától határt fog vetni, tehát miért siettesse azt? Bizonyos pedig hogy Franciaország hátrább van Britanniánál, 's talán a' természet valaha el fogná hozni azon arányt, mellyben Franciaország fogyasztása és természetése úgy állana mint jelenleg Britanniában, azaz minden hektar 128 frankot jövedelmezne; de a' szorgalom mostani kifejlődésének arányában is hihetőleg csak akkor midőn Britanniában minden hektár 512 frankot jövedelmezne, azaz szinte úgy négy annyit; mint előbb, a' természetre hagyva pedig, ha Britannia szorgalmi ereje nem csügged talán 6 talán 10 annyit 's többet.

Az adatokból tehát az eredeti okra kell felmennünk, 's e' részben az értelmiség kifejlődésénél felsőbb forrásra nem találhatunk. E' különbözeti meg az embert az okatlan állatoktól 's ezen végetlenül kifejlődhető tehetség az, a' mellynek jóléte végetlen előhaladhatását köszönheti; ennek segédelmével állati és holt erőket vet hatalma alá, 's erejének nevelésével az élvezhető anyagok mennyiségét neveli; melly továbbá több népesedésnek ad táplálékot, a' népesedés szaporodásával értelmi ereje nő, 's e'

közben forog az emberi munkásság félbe szakadhatatlan láncolata.

Akárhol kezdjük annak okáért, elsöben is a' brit nemzetnek a' franczia felett kifejlödöttebb értelmiséget kell tulajdonitanunk, legyen bár az akarmi összemunkáló körülményeknek következése. Ezen értelmi felsöbbség több állati és holt erőket hódított meg; milly egymásutáni következéssel vagy összefüggéssel az mindegy; vegyük fel azonban világosabb általláthatás kedviért azt, a' mi minden nemzetekkel közös, 's így azon minden nemzet szorgalmi kifejlödése pályája felé megindulhat, a' közlekedést. Britannia közlekedési viszonya jelenleg két annyi mint Franciaországé, ennélfogva két annyi állati erőt kiméltet meg mint Franciaország 's a' földmívelésre két annyi állati erőt alkalmazhatott. E' miatt ismét a' földmívelésnél kétannyi emberi kéz kiméltetett meg, 's az ipar üzők osztályába ment által. Ezek a' tudományok terjesztése, eszközök, műkönyök feltalálása körül 's a' készítő és kereskedő szorgalom ágaiiban foglalkozván, négy annyi holt erőt tettek munkásságba, mint Franciaország, 's mind ezeknek összefüggő következése lön, mostani népessége, természető és készítő szorgalmának miben léte.

A' szorgalom kifejlödésének ezen elemei közül egyiket sem lehet tekintet nélkül hagyni, mert mindegyik a' másikra 's az egészen kölcsönösen vissza hat. A' megkönnyített közlekedés szabadabb útat nyit a' kereskedésnek, melly közben járó a' természető és készítő szorgalom között, 's a' természetmények és készítmények egymással ki-cserélhetését eszközi. A' megkönnyített közlekedés hozza elő a' népesebb városokat, vásárpiazcokat, rakhelyeket, 's gátolja a' kereskedés elfajulását, hogy ez kevesek kezébe ne jusson, vagy a' mi legrosszabb egyed-árusságba által ne menjen; élesztí a' természető és készítő szorgalmat, mind azért, mivel a' nagyobb gyakoriság következtében hamarább akad igazságos vevő ki a' szor-

galom fáradozásait illőleg méltányolja, az árucikkek minőségét és becsét érdemök szerint bírálja; mind azért mert a' mélyebben beható terjedelmes kereskedés a' természetők figyelmét a' legszükségesebb cikkelyekre fordítja; a' készítőket pedig azon készítmények nagyobb mennyiségű előállítására serkenti, mellyek leginkább szükségesek; 's a' készítmények körül a' becsérelés közben tapasztalt hiányok fölül őket értesíti; mind azért mivel így szintűgy a' készítőket mint a' természetőket a' körükben és körülményeikhez leghasznosabban üzhető foglalkozásokról felvilágosítja; mind végezetre azért, mivel a' megkönnyített közlekedés útján az egész tartomány közös javai és termékei az egészben egyiránt elterjedhetnek, a' készítmények és termékek összetorlásától pedig nem lehet tartani, mert ennek a' jól értesített felvilágosult szorgalom ha ezen összehangzó rendszerben fejledezik mindenkör eleit veszi.

A' népszaporodása pedig 's azzal együtt a' nevedő fogyasztás, nem hoz elő több szorgalmat a' nemzetben, hanem inkább több inséget, leverí a' szorgalmat, jó kedvet, igyekezetet, 's megfosztja azt a' szorgalom előmozdításának eszközeitől, mellynek elébb vitelére mint mindenki tudja félre tett vagyon megkimélt javak és tőke kívántatik. Mert ha azt merjük állítani: minél nagyobb a' szükség annál nagyobb az inger annak kielégítésére, és még hozzá tesszük, hogy a' legnépesebb tartományokban látunk legnagyobb jólétet és kényelmet, ezt inkább így kellene szigorúan bizonyítanunk: minél nagyobb a' szükség annál nagyobb az inger annak kielégítésére, a' legnagyobb inséggel küszködő népeknél látunk legkifejlettebb szorgalmat. Ha pedig csak annyit mondhatunk, hogy a' legnépesebb tartományokban látunk legnagyobb jólétet és kényelmet nem bizonyítunk vele többet ennél: a' *kettő együtt jár*, de ezt soha sem, hogy szükség szüli vagy neveli a' kényelmet, jólétet, gazdagságot, sőt inkább a'

szükség és gazdagság ellenkeznek egymással, egyik előli a' másikat.

Hogy szükség szülné a' szorgalmat nem természet törvénye, hanem egy oldalú nézet, tévelygő vétkes állítás. A' szükség kényszerít életünk feltartására, de azért eszközöket nem ad kezünkbe 's nem is ösztönöz többre hanem hogy annak nyomasztó súlyától menekülhessünk, nem gerjeszt pedig felsőbb magasabb vágyakat, érzelmeket tisztultabb izlést 's nem tágtja elmetelhetségeink körét, noha ezek a' felsőbb szorgalmi kifejlődésnek kétségtelen feltételezői. Jólétünk előmozdításának eszközeit már a' míveltség' kifejlődésének legelső kezdetében is az okosság szolgáltató kezünkbe, mellyhez mindjárt eleinte, elsőben a' szükséges ismeretek megszerzése kívántatott; miután pedig a' természeti állapotból kivergödtünk elsőben azon ismereteket kelle magunkává tennünk, mellyek az emberi nem általános tulajdonaivá váltak; nem lehet másképen hanem ezen alapismertek segedelmével a' felsőbb ismeretek birtokába jutni, 's ezeket még újabbakkal gazdagítani nem minden egyeseknek adatott. Mivel pedig ezeknek megszerzésére társas életi viszonyaink következtében a' jólétnek bizonyos foka kivantatik, az az: valami felesleg az élet elmulhatatlan szükségéin kívül, mellyel míg azoknak megszerzésével foglalkozunk magunkat biztosíthassuk, ennél fogva a' jólét lépcsőnként halad előre; a' jólétnek alsóbb fokozata általmenetelül tartozik lenni a' felsőbbre; jólét idéz elő nagyobb jólétet; ellenben a' szükségbe sülyedés mindig mélyebbre vonsz alá 's ez úgy tartom a' természet törvénye, nem pedig a' vele ellenkező, és az igen is megállhat, a' fentebbi tapasztalattal; a' legnépesebb tartományokban látunk legnagyobb jólétet, kényelmet hozzá tévén egyszersmind, hogy hol legnagyobb jólétet és kényelmet látunk, ott látunk legnagyobb szorgalmat legvirágzóbb földmívelést készítményi ipart kereskedést tudományosságot és nép szaporodást.

A' természet törvényei nem zsarnokiak, ösztöneink rugóivá mindenütt az élvezet vágyait tette, az inséget szükségét nyomort pedig büntetésül szabta ha ezeknek nem engedünk; büntetésül a' nemzetekre is egész a' végső elenyészségig, hogy helyöket nemesebb elvektől vezérlett ember faj töltse be. Nemzetek előtt sem nyilik más út a' fény magas polczára mint az, hogy a' jelennek adományait a' jövendők alapjául tegye, mint azt minden emberi foglalkozásaink körében tapasztaljuk. A' földműves vet hogy arathasson, a' készítő nyersterményeket szerez hogy azokat elkészíthesse, a' kereskedő vásárol hogy azt a' mit bevásárlott nyereséggel eladhassa, a' kertész ültet és öntöz, hogy fáradságának gyümölcseit várhassa; nemzeteknek jövedelmező nemzeti munkálatokra kell vetni kezeiket, az inségtől kényszerített nevedő népesség mozgalmaitól pedig 's a' szükség ösztöneitől, nem a' közjólét felebb emelkedését, hanem inkább belső szerkezetének megbontakozását várhatja.

De már most lássuk a' népesedés feltételeit körülményesebben. Ennek legfőbb előmozdító eszköze a' házasság kötések. Ha a' házasságra lépők legalább emberileg előre látható hihetőséggel biztosítva nincsenek mind önmaguk élelem keresetükről mind arról, hogy leendő magzataikat táplálhatják és nevelhetik, hanem a' felállított vezér elv után indulnak, hiszen majd elő áll az inség és szükség az bizonyosan kényszeríteni fogja őket élelmük összeszerzésére 's kétségtelenül valami utat fog velük feltaláltatni — házassági szövetségük bizonyosan sem nem az okosság, sem nem a' természet törvényeire van alapítva. Mind szülei mind egymásiránti viszonyos köteleztetésük hozza magával, hogy jövedőjükről előre gondoskodjanak. Innét már egyenesen következik, hogy ha minél több élelem források nyilnak fel, ha minél nagyobb kezd lenni az' élvezeti anyagok bővsége, annál inkább szaporodnak a' házasság kötések, azzal együtt a' népesség; minél inkább felakadnak a' kere-

set módjai, minél érezhetőbb a' szükség ahhoz képest fogy a' szaporodás aránya.

De hát ha a' népesség szaporodása nem, 's ha a' nevedő szükség sem, vajjon mi hozhat elő nagyobb bővséget? Több erő, más semmi. És miképen lehet több erőt szerezni több népesség nélkül? hiszen több népben több erő van, 's több erőt szerezni több népesség nélkül képtelen kívánat.

Ha ez képtelen kívánat volna, képtelen volna egyzersmind a' nagyobb jólétre vágyakodás; de épen megfordítva áll a' dolog, több népesség több táplálékot kér, ezzel tehát a' jólétet nem nevelhetjük; a' több népesség nagyobb miveltséget hoz elő, több élvezeti vágyakat gerjeszt, több élvezeti szükségeket támaszt; 's így magában nem az előhaladó jólétnek, hanem elégtelenségnek forrása. A' mi találmányokat a' szükség állított elő, azok már az emberi nemzet kiseded korában feltaláltattak; testi erőnkre sem sokat számolhatunk, mert testi erőnk munkássága igen csekély foganattal bír; az is meghatározott körbe van szorítva; 's ugyanazt mondhatni az állati erőkről is. Kénytelenek vagyunk tehát észtehetségeinkkel a' természet kimeríthetetlen erejének meghódításához fogni, holt erőket tenni munkásságba 's azok által gyenge testi erőnket szinte a' végetlenségig nevelni, mellyekkel együtt azon arányban fog nevedni munkásságunk fogadata a' jólét bővülködés 's tőlök elmaradhatatlanul a' népesedés. Britannianak népességi ereje 9'596,000 érett idejü férfi munkásságát teszi, népesedése □ mértföldön 3888; Franciaország népességi ereje 12'609,000 népesedése □ mértföldön csak 3168. még is Britanniában a' szaporodás 0,014 Franciaországban nem több 0,0053-nál felényire sem megyen; de viszont Britanniában a' munkára fordított holt erő 20'942,000 Franciaországban 5'233,000. Magyarországon, hol a' természet erejét meghódító és munkatételre alkalmazó tudományok nevükről is alig ismeretesek, a' népesedés □ mértföldön csak 2364

az évi szaporodás 0,00284 földének minden termékenysége 's a' tartomány gazdagsága mellett is ötöd résznyi mint Britanniaé; és ha meggondoljuk, hogy ezen szaporodásra is leginkább az idegen nemzeteknek van befolyásuk, nem csuda ha magyar nemzet az olvadók és nem az olvasztók sorában foglal helyet.

Ezekből látnivaló lévén, hogy nem az emberi csekély erő eszközli a' nemzetek jólétét gazdagságát bővölködését szorgalmát, mellyet különben is legelebb az egész népesedés $\frac{2}{5}$ -nek számíthatni, hanem az ennél sokkal többre menő állati és holt erők használata 's még felebb az eredeti okra felmenvén a' tudományok és hasznos ismeretek, mellyek ezeknek használatát tanítják; minthogy ezen felsőbb szorgalmi kifejlődésre egyesek magánok sőt egyes testületek is az egész nemzetet fel nem emelhetik: szükséges végső elemül az egész nemzeti belső életmű szerkezetét tekintet alá venni, 's így a' további alosztályozatnak véget vetvén utolsó elem:

IV. *A' belső szerkezet.* Azok szerint a' miket legközelebb előadtam a' közjólét elébb menetelét 's az emberi műveltség előhaladását másképen képzelni sem lehet, hanem ha a' munkára fordított erő nevelése által. Minden élvezetiünkre tartozó anyagok, akár termények akár készítmények legyenek, erő szüleményei; 's a' természet azon felbomolhatatlan törvénye, melly az egész mindenséget keresztülhatja, hogy a' teljes munkásságában levő erőhatását semmi kigondolható módon nagyobítani nem lehet; hanem, ha a' munkatételt akarjunk nevelni, vagy az adott erőt kell újabb erővel nevelnünk, vagy a' különben elvesztegetettet megkiméllenünk és munkatételre fordítanunk, sehol a' természetben 's így az emberi munkásság körében is kivételt nem szenved. Már pedig így önként nyilvános, hogy ha ugyan azon népesség akar eddigi erejének nevelése, akár az eddig elvesztegetett erőnek megkiméllése és hasznos munkatételre fordítása által ezentúl több élvezeti anyagokat állíthat elő, nőni fog

közötte a' bővölködés, mellynek következtében több népesség élhetvén meg, a' népszáma szaporodik. 'S így nincs szükség azon nem csak emberiség, hanem természet elleni elvre, mint ha a' nép szaporodásából bekövetkező nagyobb nagyobb szükség hozna elő szorgalmat; hanem szükség van értelmi nagyobb kifejlődésre, melly több erőt szerezzen a' nemzetnek, 's az elvesztegetett erőt megkímélje hasznos munkatételre igazgassa. A' miket Malthus és követői a' népesedés jeleneteiről felhoztak, tökéletesen igazak; ellenben a' miket e' jelenetekből következtettek egyáltalában meg nem állhatnak. Ellenkezői amazokat czáfolták meg 's eddig igazuk volt; de midőn ezek után Malthus előzményeit is kétségbe vonták ismét ők hibáztak, a' tévelygés tévelygést szült, az igaz okot, minden emberi munkásság foganata nevededésének okát, az erő nevededésének forrását sem egyik, sem másik fél észre nem vevé.

Malthus iskolája igazán állítá, hogy a' népesség csak addig nevedhetik, míg azt nemzeti természet és készítő szorgalom a' szükséges táplálékkal és élvezeti anyagokkal eltartani megbirja, igazán hordták fel a' szintűgy kétségbe vonhatatlan mint kézzel foghatólag felvilágosító tapasztalati adatokat; millyenek voltak: hogy a' háborúk és halál vész által ejtett hiányokat a' természet azon mértékig míg a' kész élvezeti anyagok bővsége engedi azonnal helyre hozza: de az igaz előzményekből hamisan következteté, 's még önelveivel is ellenkezőleg, mint ha a' népesség szaporodása inséget vonna maga után. Észrevehették volna, a' mit az ellenvéleményűek mind untalan czáfolatuk alapjául használtak, hogy mivel nemzeteknél a' népesedés folyvásti előhaladásban van, és ha már azon meggyőződésre jutottak; mi szerint az élvezeti anyagok mennyisége csak meghatározott számu népesség eltartására elégséges, nekik legalább következtetesen önmagukkal, ezt kellett volna állítani; hogy a' népesség szaporodása arányában nagyobb bővségnek kellett származni,

ugyan is véleményük szerint különben nagyobb népesedésnek előtűnni lehetetlen lett volna. És ha már ezt megengedtük, kérjük továbbá miképen származhatott nagyobb hővség? Erre nem felelhetünk egyebet mint ezt, nagyobb erő munkássága által. Idáig érkezőn könnyen szemlélet alá vehették volna a' mívelt nemzetek munkás életét, a' kikenél naponként újabb találmányok fedeztetnek fel, újabb erőművek jönnek használatba, javítások tételnek a' mesterségek körül, utak, vas utak csatornák készülnek, a' folyamok rendbe hozatnak 'stb. mellyek által folyvást az eddig haszontalanul elvesztegetett erő munkatételre fordítatik, vagy a' csekély emberi és állati erő pótlására nagy mennyiségű meghódított természeti erők járulnak.

Nem különben kitetszik azon következtetés ere- deti kútfeje, mellybe önmagokkal ellenmodásban sülyedniük kellett. Nem látván által az igaz okot miért népesülnek a' mívelt nemzetek 's tapasztalás által sokféleképen bebizonyult ezen adatnál: *a' népszáma nem szaporodhatik többre, mint a' mennyit a' tartomány eltartani meg bír* maradván, a' túlnépesedés rémeivel folytatták sikertelen háborúikat. Holott, ha több népesség csak ugyan nem származhatik, mint a' mennyit a' tartomány el tartani meg bír, miképen félhetek túl népesedéstől teljességgel nem lehet megfogni, és akárhol húzták volna ök a' túlnépesedés határait, az e' feletti szaporodás mindig ellenük kiáltott volna, mert hiszen több népesség az önmaguk által elismert elv következtében soha sem származhatik, mint a' mennyi a' tartomány tapláló tehetségéhez képest meg élhet.

Zavarba hozatván e' szerint a' kérdés, melly annak egy oldalú felfogása miatt nem is lehetett másképen, még többen állottak elő 's azt a' mennyire tőlök kitelhetett még szövevényesebbé tették. Némeltyek mint már mondtam épen ellenkezőt állítottak, ezt: *A' több népese- dés szükségét idéz elő*. Ezek elfogadták az elébbi iskolából azt a' mi benne tévelygés volt 's félre vetették belőle az igazat. *A' nagyobb szükség több erőt fejt ki 's így*

a' népesedés segíti elő a' közjólétet. 'S hát ez nem tapogatható ellenmondás-e? Szükség fejt ki a' jólétet! és így a' szükségnek mint oknak meg kell előznie a' jólétet mint következtetést a' mi erre megy ki: valameddig jólétre törekszünk mindig a' nevededő szükség érzetére vagyunk kárhoztatva 's minél inkább megakarjuk célunkat közelíteni, töle annál inkább távoznak, annál elmulthatatlanabbul kell éreznünk a' szükség nyomasztó terhét.

Mások ismét nem csak a' túl népesedéstől tartottak, hanem aggodalmaikat ezen is túl terjesztvén, az élvezeti anyagok megtorlásától (Überfüllung) félték. Szerintök előre mehet a' természet és készítő szorgalom akármeddig; de ha fogyasztók nincsenek, mind a' természetményeknek mind a' készítményeknek meg kell torlani; 's a' közjólét elébbre nem mozdulhat. Ezek nem látták által, hogy a' készítő, fogyasztó a' természetnek; és a' természet viszont a' készítőre nézve fogyasztó. Nem látták által, hogy ha mind a' két osztály szorgalmi kifejlődése arányos előmenetelben tartatik, a' megtorlástól lehetetlen félni; nem látták által, hogy ennél fogva a' megtorlás minden esetre ezen arány megváltozásából ered, 's így végezetre nem figyelmeztek azon okokra, mellyek ezen arány megbomlását előhosszák és meggátolják. E' pedig semmi nem egyéb, hanem ezen utolsó elem, mellytől jelenleg emlékeztem, a' belső szerkezet.

Tehát több mint másfél száz esztendősen ezen kérdés ha valljon a' népesség szaporodását a' jólét jelenségének vagy elszegényedés jelének tartjuk-e? a' népszaporodása bővséget hoz-e elő vagy szükségét? 's a' szükség ösztönül szolgálhat-e az ipar szorgalom népesedés közjólét előmenetelére, vagy viszont a' szükség hátráltatja és megfogyasztja a' népszámát, leveri a' szorgalmat 's nemzeti elaljasodást von maga után? és reá kielégítő feleletet nem lelünk hanem inkább a' kívánt felvilágosítások helyett újabb meg újabb szövevényekbe látjuk burkolva.

Nem érhetjük meg azzal is a' mint Malchus a' vitának végét akarja szakasztani; hogy a' népesség a' jólét

jelenségének csak azon esetben tartathatik, ha nagyobb erő kifejlésének oka vagy következménye, mert hiszen épen ez a' kérdés hogy oka- e vagy következménye, és akár egyik akár másik, de honnét fogjuk ugyan azt elítélhetti? holott így a' jólét fokozatának kellene előbb ismerteknek lenni, honnét megtudhassuk ha valljon a' népszaporodás annak jelensége-e vagy sem? a' vitatkozás tárgya pedig épen a' jólét előmenetelét vagy hátra maradását érdekli, 's ennek biztos jelenségét akarjuk a' népesség szaporodásában és megfogyásában feltalálni.

Nem elég az is a' mit ugyan ő mond; hogy a' kérdésre nem lehet általánosan felelni, hanem egyedül a' tartományok helyzetének és a' nemzet viszonyainak tekintetbe vételével. Mert a' kérdés továbbra is fent marad mi helyzet és mi viszonyok tehát azok, mellyeknek tekintetbe vétele után a' népszaporodását a' nemzeti jólét előhaladásának vagy elszegényülés előpostájának tartjuk?

Végezetre a' harmadik kitérés sem elég, mintha az egyik fél a' kérdést általános szempontból vette volna fel, a' másik pedig különösebben egyes tartományokra alkalmazva, mert ezen körülmény jelen esetben nem tesz különbséget. Ha Malchus szerint az egyik fél, melly azt állítja, hogy a' nép szaporodásával együtt kell nőni a' nemzeti gazdagságnak a' kérdést általános szempontból tekinté, az általánosságban bele kell foglalítani az egyes eseteknek 's azon félnek ugyan azt a' mit általánosan állított, egyes esetekben is külön tartományokra nézve állítania kellett. És ha a' másik fél úgy vélekedett, mintha a' népszaporodás nemzeti elszegényülést vonna maga után, a' vitatkozás tárgya leginkább Britannia túl népesedése körül forgott, pedig ezen ország van legkiterjedtebb összeköttetésben a' világ minden részeivel, 's a' mit Britannia túlnépesültségéről mutogattak; mind azokat annál inkább kell érteni más nemzetekről, kiknek külső összeköttetések szűkebb körbe szorítóznak.

Mind ezen módosítások tehát helyet nem találván, a' tévelygéseknek okát a' közgazdasági rendszerek ingatag hibás elveiben 's az ezekre épített egy oldalu nézetekben kell keresnünk. A' kereskedési rendszer azt tartotta: a' kereskedést kell pártolni 's ezen egy oldalu nézet leverte a' természet szorgalmat 's annak a' készítő ipart ültette felibe; mert készítményekkel üzni kereskedést hasznosabb, mint nyers terményekkel. Azután a' készítő szorgalom a' természetön felül emelkedvén midőn a' kifejlődés elérhető pontjára felhágott, 's ugyan azon arányban a' földművelés alá hanyatlott; bővségnek kellett előállani a' készítményekben szükségnek a' természetményekben, egyiránt kárára mind a' két osztálynak 's szintűgy kárára a' pártolást igénylő kereskedésinek.

Mivel hát a' kereskedési rendszernek nem lett olly fényes következése mint várták, sőt azzal épen ellenkező; előállottak mások, kik a' természet szorgalom pártolását sürgették; szintolly egy oldalú nézetektől vezéreltetve mint amazok, 's ugyan azért semmivel sem kedvezőbb sikerrel. Ezentúl támadott a' szabad ipar rendszere 's tanította a' még egyedül felmaradt tévelygést — nem kell előmozdítani sem a' természet sem a' készítő ipart, magára kell hagyni mindent úgy a' mint van, a' mint történetesen magától kifejlik, jó vagy rossz mindegy.

Nem csuda ha az elvek illy egy oldalu ingatag létében a' népszaporodása felett megindított vitatkozás sem folyt több körülnézéssel, és ha egyik a' túlnépesedéstől félt nem látván eszközeit hogy a' szorgalom a' nevedő népességet el tudhassa tartani; másik a' termények 's készítmények megtorlásától rettegett, mert ez valósággal igen is könnyen megtörténhetik akár azon elv mellett ha az iparnak csupán egy neme mozdítatik elő, a' másik elhanyagoltatik vagy szinte lenyomatik akár a' másik mellett, ha mindent történetes ki fejlődésre bízunk 's egyiránt hagyjuk mind a' jót mind a' rosszat tenyészni: a' harmadik fél már most ismét kétségbe vonta mind egyik

mind másik állítását 's azokat a' tapasztalatokkal, melyek a' népesedés arányában nagyobb jólétre mutattak, nem találta összeegyezőknek.

Tekintet nélkül hagyták mindnyáján a' nemzeti jólétnek egyik legsarkalatosabb elemét a' közszorgalmat, közigazgatást, sőt nagy bölcsen hirdették: hogy a' felsőbb igazgatásnak a' szorgalom ügyébe avatkozni káros. Káros volt az igaz először egy oldalulag 's kirekesztőleg a' kereskedést pártolni; azután ismét káros volt egyoldalulag a' természetű szorgalmat ápolni; de hát a' kettő között nem lett volna józanabb elv a' történetes kifejlődésre támaszkodás helyett (mellynek következményei nem különben történetesen szintűgy károsok mint hasznosok lehetnek) más elvet állítani fel? ezt: egyiránt 's igazságosan részrehajlás nélkül elő kell mozdítani a' kereskedést, természetű és készítő szorgalmat, 's mind háromnak munkáját a' közjólét nagy célja elérhetésire összpontosítani.

Ott a' hol alkotmány, törvényhozás, felsőbb felügyelés, közszorgalom 's minden a' mit a' nemzeti belső szerkezet nevezete alá foglalhatunk, arra egyesül: hogy az egész nemzeti erő hasznos munkára fordíttassék, midőn más részről egyik szorgalmi osztály a' másik felibe ne emelkedhessék, hanem a' közhaszonban mindenik érdemeihez képest aránylagos részt vegyen, nem lehet megtorlástól tartani; 's ott a' népesség sebes szaporodása a' mindig fejlődő erőnek következménye; ott a' nagyobb bővölködés von maga után nagyobb népesedést; ott nem a' szükség zsarnoki szava parancsolja a' szorgalmat, hanem arra kit kit a' felébredt és beteljesíthető élvezeti vágyak ösztönöznek; ott a' népszaporodás együtt jár a' jóléttel 's annak kétségbe vonhatatlan bizonyos jelensége. Más részről ott, hol ezen sarkalatos elem hiányzik, akármit tesz a' magános szorgalom, erőtesse meg magát akár-hogy, hiába küzd az ellentszegülő akadályokkal, és ha

jólét mutatkoznék is, az csak egyik vagy másik osztály kirekesztő tulajdona, egyiknek vesztével boldogul a' másik.

Mik legyenek pedig a' közjólétet általánosan előmozdító eszközök úgy is már felebb néhány szavakkal érintetem: a' közlekedés és tudományok. Az első egyiránt osztja fel a' tartomány különféle természeti áldásait, 's mind ebben mind a' közlekedés könnyítése által megkíméllett erő hasznáiban, kézműves földmivelő kereskedő egyiránt osztozik, A' másikat szükség kiterjeszteni a' hasznos ismeretek minden nemeire, mert a' nemzeti társulat minden tagjai egyiránt kívánhatják és követelhetik a' nevelés jótéteményeit, 's az egyoldalú tudományos nemzeti kifejlődésnek következései szintollyan károsok szintollyan elmaradhatatlanok, valamint minden más egyoldalú szorgalomé; 's a' tudományok hátra maradásának egyik főoka itt gyökerezik.

GYÖRY SÁNDOR.

XI.

NÉPTANÍTÓINK'

SIKERES KIKÉPEZÉSÉRE ÚJ JAVASLAT.

Alnépünk' neveléséről, népnevelőink, 's tanítóink sikeres kiképezéséről eddig olly sokat, és sokan szólottak, 's írtak; olly különféle módokat, eszközöket, 's javaslatokat terjesztettek elő többben részint hirlapjainkban, részint világi 's egyházi folyóiratainkban, hogy ez ügyet majd kimerítettnek tekinthetnök, 's akár ki is könnyen hihetné, és gondolhatná, hogy e' dologban még valami új ajánlat, vagy javaslattal föllépni, lehetetlen, vagy legalább fölösleges. Én azonban mind e' mellett is, tudva, 's jobbadán elolvasva a' hirlapok, és folyóiratokban megjelent, a' nép, 's néptanítók' kimivelését illető czikkeket, 's gyakran untató értekezéseket; bátor vagyok e' sorokban föllépni olly javaslattal, mellyről eddig senki, — legalább tudtomra —, nem szólott; annál is inkább, mert hiszem, hogy véleményem. ohajtásom, 's javaslatomban mindazok osztozni fognak örömezt, kik a' népnevelést, 's néptanítóink' kiképezését szivökön hordozzák, ezt nem csupán szóval, de hő tettekkel is pártolják, és jól tudják, milly csekély sikere volt, és van

jelenleg is az eddig ajánlott, foganatba azonban csak itt ott lépett eszközök, 's módoknak. Új javaslatom, mind a' tanítókra, mind az iskolák 's ezeknek nevendékeire nézve szép eredményekkel kecsegtet, és biztat.

Némethon' több tartományaiban, sőt édes hazám' némelly egyházi megyéiben divatozik maiglan is ama' dicséretes, és soha eléggé nem ajánlható szokás, melly szerint évenként, vagy félevenként minden esperestti kerület' lelkészei, és segédeknek, ismeretköröket illető kérdések adatnak föl írásbeli kidolgozás végett, kik a' meghatározott időre feleleteiket tisztán leírva, az illeté-nyes (respectivus) főesperesteknek beküldeni tartoznak. A' főesperest, — itt azt óhajtanám, bár az illy felele-teket ne' egyes személy, hanem inkább egy egész vá- lasztmány olvasná el, bírálná, 's itélné meg —, a' be- küldött dolgozatokat szorgalmasan átolvassa, bírálja, 's megítéli; és a' legjobb felelet íróját megdicsérteti az egész esperesti kerület' lelkészei, és segédei előtt, vagy pedig bizonyos pénzbeli tiszteletdíjjal, — hol e' követés- re méltó, és további ösztönül szolgáló jó szokás divato- zik —, jutalmazza őt meg. E' kérdések, 's feleleteknek leginkább az célja, hogy az egyházi hatóság megyebéli papságának tudományos haladása, 's álláspontjáról hite- les tudósítást vehessen. — Valljon e' rendelmény hasz- nos, czélszerű, 's helyeselhető- e, avagy, mint itt ott hallhátni néhány szót a' homályból, — mert úgymond e' hang, „alkalmatlan, terhes, 's időbe kerülő az illy kér- dések' fejtegetése, és kidolgozása“ —, inkább eltörle- ndő- e? én e' fölött nem akarok nyilatkozni e' lapokban; de igenis bátor vagyok e' kérdést tenni; valljon nem vol- na- e valóban tanácsos, hasznos, sikeres, 's népneve- lőink' miveltségét biztosan előmozdító eszköz, ha éven- ként egy, vagy két tudományos körökből választott kér- dés intéztetnék hozzájuk, mellyekre írásban kelljen fe- lelniök? E' kérdésre föltétlenül „igen“nel válaszolok, 's hiszem, hogy mindaz, ki a' népnevelői, és tanítói vi-

lágot közelebből ismeri, 's gyakrabban észrevételeket tett körülé, véleményemben osztozandik, 's legkevesebbé sem vonakodva, „igen“nel fog válaszolni; 's ha e' kérdést mellőzni akarjuk, és szükségtelennek nyilvánítani, úgy alapokat kell fölhoznunk, millyenekkel előállani, bár kinek is nehéz volna.

Alapokaim, mellyek véleményem, 's óhajtásom minden tartózkodás-nélküli nyilvánítására bírnak, következendők: szeretett honunk' számtalan helységekben nem csekély része a' néptanítóknak, míveltsége, 's tudományos ismereteire nézve olly ponton áll, hogy nem csak nem bírja a' tanítás, 's neveléshez szükséges előismeret, készület, és ügyességet, hanem szembeötlő, sokszor botránkoztató erkölcsi hibákkal is teli van; 's ha néhány közülök volt is valamely képintézetben, honnan némi dicseretes tulajdonokat, 's tudományos ismereteket hozott magával, de ezekben magát nem igen gyakorlá, a' hallottakat, 's tanultakat nem ismétlé, szükségkép felednie kell rövid idő alatt az egykor szerzetteket; 's így a' helyett, hogy a' sebesen röpülő idővel haladna, ismereteinek körét tágítaná, tapasztalatait rendezné, szóval: önmagát mivelné, és tökélesitené, igen észrevehető, 's leggyorsabb léptekkel megyen rákként hátrafelé. Ez állításomat úgy hiszem, bebizonyítani nem kell; járja el valaki falusi iskoláinkat, terjesztve észrevételeit leginkább a' néptanítókra, 's közölje minden részrehajlás, és személyválogatás nélkül őszintén a' tapasztaltakat, és főntebbi állításom egy betűig leend bebizonyítva. Főleg áll ez népesebb helységeinkről, hol több a' tanító, és segéd: itt majd mindenkor kettő három közül egy, hanyagabb, 's tudatlanabb.

A' melly tanító, 's nevelő nem halad a' tudományok, és szelidebb művészetek' pályáján a' józan korszellemmel, 's nem igyekszik magát tökélesíteni mindenkép, hanem egy ponton, 's körben áll folyvást; abban a' tiszta hivataliránti szeretet lassudan kialszik, míg végkép' ki-

nem hal, hogy elhallgassam, miként illy egyén, a' tanítónak magas hivatását, és fönséges hivatalát rövid idő alatt mesterséggé aljasítja, mellyben hírének vesztével kontárkodik, 's a' tudomány is, melly ápoló kezekre vár, 's gyakoroltatni kíván, hogy gyümölcseit láthassuk, csakhamar a' költöző madárseregként elröpül, sokkal lassabb léptekkel térendő vissza, mint milly sebes szárnyakon vön tőlünk bucsut. — Igaz ugyan, hogy jelenleg hála az égnek! honunkban ritkulnak már naponként a' mesterműhelyekké aljasult iskolák, mellyekben még csak tíz év előtt is sarut, csizmát, vagy ruhát vartanak némelly mestertanítóink az iskolai leczkék alatt; de a' szellemileg kontárkodóknak mind e' mellett, mais véghetetlen nagy a' száma még falusi iskoláinkban, és valószínűleg sok víz folyand alá még a' szőke Dunán, míg e' bajra, a' mindeneket gyógyító idő irt nyujtand. 'S valljon nem szolgálna-e némileg e' baj' orvoslására, vagy sikeres enyhítésére azon tanács; hogy hatóságaink, népiskoláinknak tanítóit, 's nevelőit lélekismeretes dolog, és munkálkodásra kényszerítsék? Én hiszem, hogy e' tanácsnak valósitása sokat, kik már már bucsuzni készülnek könyveiktől, rendeltetésök', 's fönséges hivatások' ez egyetlen hü barátjaik, és gyámjaiktól, hogy életpályájokat kényelmesebbé tegyék; e' szándéktól visszatartóztatna; sok szunyadó 's hanyag tanító pedig e' nemes kényszerítésnek neme által hanyagsága, és véstokozó álmából fölébresztetnék; holott a' jámbor, hivatalát szerető, 's híven teljesítő tanító ez által ösztönt nyerne, kettőztetett erővel munkálni, szorgalmát, 's lankadhatlan igyekezetét tapinthatólag bebizonyíthatni. Csak ezen eszköz, 's mód által tudhatnák meg hitelesen illetényes hatóságok, 's ezek által a' kormány is, ha ezer gondjainak közepette ide is terjeszthetné kezeit: kik hagytak föl néhány év alatt az egykoron hir, 's névvel bíró tanítók közül tudományos műveltségökkel, 's kiknek lankadott el szorgalmok, 's lelkesedésök tetemesen; ellenben megtudatnék azon néptaní-

tók' száma is, kik habár hajdan gyengék, és kevés jó reménnyel kecsegtetők valának is, most híven örködve nemes hivatások fölött, és megfeszítve minden lelki, és szellemi tehetségeiket, tudományos ismereteiket gyarapították, 's az emberképezés' nehéz, és nagy munkáját valaminthelyett egy részről a' legnagyobb buzgalom, 's lelkesedés-ügy más részről a' legszebb sikerrel, 's üdvösebb eredményekkel vizsik, és teljesítik.

Tekintsünk némelly ismeretekkel bíró, 's reményteljes fiatal néptanítóinkra, valljon első látások, 's viseletök nem indít-e bennünket gyakran sajnálat, 's könyörületre? Úgy van; sok a' helyett, hogy ünnep, 's vasárnapokon a' következő leczkékre készülne, megfélemlítve hivataláról, boros kancsókat forgat a' falu' korcsmájában, vagy tudatlanokkal versenyt iszik a' község házában, éjfélig kártyáz, és nem ritkán a' reá következő napon boros társai pórbizodalmanak jeleivel, — két foltokkal —, megbilyegezve jelenik meg iskolájában, nevédekének az erkölctant, vagy a' hit' ágozatait magyarázandó. — Másoknak legyőzhetlen szenvedélyök a' vadászat, 's mihelyt a' délutáni órákat felében harmadában az iskolában bevégezzék, azonnal fegyverök után nyulnak, 's fölkeresve gyorsan a' vadászat' szenvedélyes pórbarátait, — ha mégis saját erdejök van —, vagy egyesülve, a' helybeli erdő kerülőkkal, avagy uradalmi vadászlegényekkel, megjárnak erdőt, völgyet, hegyet, rétet mezőt, és szántóföldet, 's midőn bágyadtan, izzadtan martalékokkal hazatérnek ágyba sietnek, 's édesen nyugosznak, édesebben tán, mint ha a' nevelés, 's tanítás' munkájában a' legnehezebb akadályokkal küzdöttek volna vagy a' leghosszabb, 's mélyebb fejtörés, 's megfeszítés után egy új nevelési rendszer, egy eddig, hallatlan tanítási fölfedezésnek jutottak volna nyomába. — O! milly sok szép remény öleték el ekkép' első csirájában? milly sok fiatal, 's reménydús tanító romlott meg rövid idő alatt ekkép, 's lön hűtelen nevének, és nemes hiva-

tásának? Azért a' helybeli lelkészek, ha szívökön fekszik népök' ideigleni, és jövődő boldogsága, soha, de soha ám, akár kárhoztató engedékenységből, akár helytelen könnyüireletesség, 's irgalomból a' tanító iránt, el ne nezzék, és tőrjék a' nép nevelőinek érintett botránkoztató hibáit, 's hivatalának legszebb kötelességeit elhanyagoltató szenvedélyeit, hanem magas hivatásoknak hűn megfelelőleg tanítsák, intsék 's ha szükséges dorgálják is őket; és ha többszöri intésök, 's dorgálások siker nélkül marad, ha szívindító szavaik a' pusztában hangzanak el, 's a' tanító erkölcstelen életpályáját, botránkoztató hibáit, jobb tulajdonokkal nem akarja fölcserélni, egész komolyság, és szigorúsággal szólamljanak föl félévenként adandó hiteles információkban ott, 's annyiszor, honnan, 's mennyiszor a' baj' sikeres orvoslását méltán várhatják, szóval: az illy charactertelen tanító mozdítassék el minél hamarább, és helyébe jámborabb, példásabb, 's szilárdabb lelkületű tétessék.

Ne mondja itt senki, hogy igen fölcsigázom ez ügyet, 's valami bebizonyíthatlant állítok; ki szavaimnak hitelt adni nem akar, vizsgálódjék szorgosabban a' mondottak körül, 's látandja, hogy állításom élő példákön, tagadhatlan tetteken alapszik. Sőt megvallom őszintén, hogy emgem a' lelkészek' szokott félévi információi is, millyeket ugyan adniok kellene, de valljon elég lélekismeretességgel adják-e azokat? egész bizonyossággal állítani nem merem, nem elégítenek ki, és nyugosztalnak meg teljesen; mert alig olly szorosak, és szigoruak, mint millyeneknek lenniök kellene; 's azért inkább azt ohajtanám, bár minden egyházi megyében egy különös, 's állandó választmány, mellyben ítéletem szerint tudós, részrehajlatlan, jámbor, 's tiszta katolikus szellemtől áthatott világi személyek is állhatnának, rendeltetnék, melly évenként legalább négyszer eljárna szorgalmasan az iskolákat, hogy önszemeivel győződnék meg, mind az iskola' kül, 's belső állapotjáról, mind a' ne-

vendékek' értelmi, 's erkölcsi előmeneteléről, mind végre a' tanító' buzgalmáról, tudományos, és vallásos álláspontjáról. Ezt téve, de e' fontos tárgyhoz illő legnagyobb komolyság, 's lélekismeretességgel, meglátnók, és megtudnók bizonyosabban, kik haladnak néptanítóink, 's nevelőink közül a' műveltségben, kik tanítanak hivataloknak élve buzgón, 's nevendékeiknek jeles értelmi, 's erkölcsi előmenetelével; ellenben, kik hanyagok kötelesegeik' teljesítésében, 's kik veszélyeztetik tanítványaik' üdvét kevesebbé 'dicséretes magokviseletével; a' szorgalmasakat nem csupán szóbeli dicsérettel, melly egyszerűenél többször elegendő ösztön a' nagyobb buzgalom, 's igyekezetre nem lehet, hanem pénzbeli jutalommal, — ezt kettőztetve ismételni lehet —, vagy helyheztetésöknek tetemes javításával, vagy áttételökkel jobb, 's jövedelmesebb helyre illenék ösztönözni, ébreszteni, és megtisztelni; midőn a' tisztókben hanyagokat, 's feslett életűeket azonnal hivataloktól' elmozdítással kellene büntetni, hogy többet ne ronghassanak, és árhassanak ott, hol folyvást építeniök kell vala.

Ha jó, 's rossz tanító, szorgalmas 's hanyag nevelő közt nem tétetik különbség, ha nem vétetnek méltó tekintetbe a' lélekismeretes szolgálat' évei; ha nincs, ki megismerje a' hű tanító' érdemeit, 's azokat aránylag megis jutalmazza, úgy nem ok nélkül tartok: hogy sok fiatal, tudományos ismeretekkel ellátott néptanító, mivel egy nyomorult helyen kell néki több évtől fogva peshednie, 's mert legkevesebbé sem gondoskodnak róla azok, kik szerencsésjét sikeresen előmozdíthatnák, 's szerzett érdemeit illendőkép' megjutalmazhatnák, végreis elcsüggedve, 's mintegy kétségbeesve, hivataliránti szeretete, kedve, 's buzgalmában lankadni fog, miután látja és sajnosan tapasztalja, hogy fáradságait, érdemeit senki el nem ismeri. A' gyenge tehetségű, 's pangó szellemű ugyan nincs e' veszélynek kitéve, de annál jobban folyton munkáló, szilárd lelkületű, 's törekvésű nevelő. Én úgy

vélekedem, ki több jót teszen, ki sokakat boldogít, megmutatva nekik önpéldájával az ideigleni, 's jövendő áld' utját, az több 's nagyobb jutalomra is méltó, és ha az érdemek' jutalmát csak némileg is szabad helyhezettünk egy jobb helyrei áttételben, mért ne tehetnők mi ezt, miután Némethon' több tartományaiban e' dicséretes szokás máris divatozik, 's a' néptanítóknak hathatós ösztönül szolgál, minden idejüket, 's tehetségeiket hivataloknak szentelni, és csupán annak élni is; csakhogy az illy áttételekben azután ne az önkény, személyválogatás, 's részrehajlás, hanem valódi érdemmélytánylás, 's igazságszeretet uralkodjék. Valamint mindenütt, úgy leginkább az érdemek' jutalmazásában roszalható az önkény, mellynek az által vettetik egyedül biztos gát, ha a' kormány, vagy azon társulat, mellyre a' fontos népnevelési ügy bizaték, az ország', 's nép' tanítóit igyekezeteik, tehetségeik, 's munkálkodási körök szerint jó ismeri, és tudja, mit kelljen bennök keresni, 's mennyit lehessen tőlök mélytányosan várni; már pedig én hiszem, hogy egyik biztos útja ez ismeretszerzésnek az, ha a' főntebbi mód szerint a' tanítók, 's nevelők évenként, vagy félévenként bizonyos kérdésekre felelni kénytelenítetnek, melly feleletjükből tudományos haladások, vagy hátramaradások világosan kitünjék.

Hány tanító van édes honunkban, ki néhány iskolát középszerű előmenetellel bevégezve, — sokszor illyennel sem —, minden előleges próbatét nélkül, mellyből szükséges tehetségei, tulajdonai, 's tudományos ismeretei kitünnének, tanít falukon? hogyan kérdezi tán valaki? hallgassa csak, 's kísértse meg véletlenül, sőt a' próbatét' alkalmával is tanítványait, és látni, hallani fogja a' sikert; de egyszersmind föl is jajduland a' kisedek' erkölcsi, 's értelmi miveletlensége, 's nevelletlensége miatt; azonban ezt ne igen csudáljuk, illy sajnos tapasztalás tanúi nem csupán ott lehetünk, hol az imént jellemzetthez hasonló a' tanító, hanem gyakran ott is,

hol képzintézetben készült tanító ül a' széken, ki, ha a' képziskolában szerzett tudományos ismeretekben gyakorolja vala magát, elémozdíttandotta volna sikeresen csemetéinek kiképzését; de miután hivatásáról megfélekedve, vagy annak csak könnyebb oldalait fölfogva, 's teljesítve, magát elhanyaglá, mi csuda? ha iskolája a' helyett, hogy emelkednék, 's virágoznék, napról napra alább szál, 's rákként visszafelé megyen.

Sok néptanító tudományos művelődésében gyakran azért sem halad, mert jól tudja, hogy miután az egyszeri próbatétet, akár a' képzintézetben, akár az elemi főiskolában, az igazgató előtt kiállotta, nincs mit tartania második kísértettől, mellyből az előjáróság észrevehetné, valljon néhány év' lefolyta után a' szükséges tudományokban eléggé gyakorlá, 's tökélesíté - e magát, avagy csak azon ponton, vagy még alább áll-e, mellyen képzintézetből kijöttekor állott? de ha évenként, hol ez, hol ama tudományt illető kérdések adatnának föl kifejtés, 's dolgozásul tanítóinknak, és ez legnagyobb komolyság 's szigorúsággal történnék, azonkül a' népiskolák, 's tanítóira ügyelő választmány évnegyedes látogatásakor megkísértené gyakran a' tanítók' tehetségeit, 's ügyességét, úgy hiszem, hogy kiben becsületérzés, 's hivataliránti szeretet van, alig hanyaglaná el magát valaha, hanem inkább iparkodnék minden lehető módon, mind ügyességét a' tanítás, mind művelődésében haladását csalhatlan tanúkkal bebizonyítani; 's így az említett választmány igazán kitanulná, 's megismerné az ország' tanítóink valódi érdemeit, mellyekhez illő, 's arányos jutalmat is szabna. — Sokban követtük eddig a' művelt külnemzeteket, és a' jóban akárkit is követni soha sem vált, válik, 's válandik valaha szegényünkre, mért ne követhetnök tehát azokat és különösen e' fontos nevelési ügyben, melly nálunk még igen sok javításra, és czélszerűleg munkáló kezekre vár, a' németeket, kiknél az illy üdves rendelmények után olly szépek, olly bizonyosak az

áldástterjesztő eredmények. A' máris jeles sikereivel kínálkozó jót nem csak szabad, de kell is elfogadnunk, és hasznunkra fordítanunk, ha más polgárosított nemzeteknél hátrább maradni nem akarunk. Haladni való dila g, 's a' jóban akármely nemzetet is követni, valamint a' követett nemzet', úgy saját nemzetünk', és honunk' dicsőségét emeli, 's fényét neveli!

Vélekedésem szerint a' főntebbi javaslat, ha sikerítetnék, a' legszebb eredményeket szülné, egyszersmind honunk' néptanítói, 's nevelőinek körébe élénkebb mozgalmat, és szellemiebb életet lehelne. A' szorgalmas, 's kötelességeit híven teljesítő tanítók örömmel fogadandának e' felsőbb rendelményt, melly által a' legszebb alkalom nyújthatnék nekik egy részről, mind tudományos ismereteiket, 's mivelődési haladásokat, mind tanítói ügyességeket jelesen bebizonyítaniok; más részről pedig ösztönözné, és táplálná őket azon édes remény, hogy hosszú fáradságaik, 's a' tanítói pályán szerzett többrendü érdemeik után, julalom gyanánt, egy jobb, 's kívánatosabb jövendő várakozandik reájok, melly reményükben, bizakodva a' felsőbbség' igazságszeretetében nem is fogának egy könnyen csalatkozni. A' hanyag, 's pangó szellemü tanítók ugyan e' rendelménynek, kivált ha szigoruan vitetnék véghez, nem igen örülnének, mert hanyagságok, 's tudományos miveletlenségök, valamint tanítói ügyetlenségök is csak hamar kitünnék szegként a' zsákból, — habár hinni merem, hogy többen a' tömegből ez üdves rendelmény' következtében, hosszú álmokból fölébrednének, és józanabban eszmélkedve az elmulasztottat helyrehozni iparkodnának tehetségeik', 's tudományos ismereteik' tökéletesítésével — ; épen azis-egyik kitünőbb célja az említett rendelménynek, — melly csak a' szorgalmasabbaknak, 's nem a' hanyagoknak is kedvez — , hogy kiismerje a' hon biztosan a' csupán kényelmeket, és szellemi nyugodalmat vadászó tanítókat, 's ezeket minél hamarább elmozdítsa hivataloktól, he-

lyökbe alkalmasabbakat állítva. Mennyire volna tehát óhajtható, 's kívánatos, a' mondottak után ítélve, hogy a' kormány, melly eddig is, és kivált most a' legmelegebb kebellet, részvétellel, 's fáradhatlan szorgoskodással pártolja, illeti, 's üeli a' népnevelés' fontos ügyét, és néptanítók' tudományos, 's erkölcsi kiképzését, a' többszer említett tárgy, 's javaslatra is terjeszteni jótékony kezeit, hogy így biztosabban, hamarább, és czélszerűebben világítassék föl értelmileg, 's holdogitassék erkölcsileg népünk!

Mielőtt értekezésemet befejezném, legyen szabad még arról is nyilatkoznom röviden, hogy t. i. kit illetne leginkább, 's tulajdonlag az évenként, vagy fél-évenként kiszabandó kérdések' föladata, melyekre a' néptanítói, 's nevelőinek a' meghatározott időre írásban felelniök kelljen? Itt azt mondhatná valaki azonnal, természetesen, 's mindenek előtt a' nevelésre ügyelő főhatóságot, — a' kormányt —, illeti e' jog, igaz; azonban új kérdés támad, valljon kívánatos volna-e, hogy valamely más hatóság, avagy egyes személy határozza meg inkább kidolgozásul? Én úgy vélekedem, alig volna kívánatos, hogy a' kérdéseket maga a' kormány szabja ki, nem csupán azért, mert a' kormánynak ezer a' gondja, 's így alig terjeszthetendné kezeit e' kicsiségekre is úgy szólván; hanem azon egyszerű oknál fogva is e' tárgyra vonatkozólag, minthogy akármely tartományban, tehát honunkban is igen nagy a' néptanítók' különfélesége, 's különbsége; legalább csakugyan nagyobb, hogy sem egy, vagy két feleletül kitűzött kérdés tehetségeikhez teljesen mérve, 's alkalmazva lehessen. Valamint honunk' megyéi általán, úgy azoknak jeles tagjai is változnak miveltségre, és a' különféle megyék, 's tájak' néptanítói is e' szerint, vagy kisebb, vagy nagyobb fokán állanak az értelmi, 's erkölcsi mivelődésnek, és ha ez áll, — alaposan alkalmasint senki ezt nem tagadandja, a' közönséges tapasztalás' bizonyítványa ellen —, úgy

könnyen megtörténendhetik, hogy a' melly kérdések egyik táj' tanítóira nézve általán igen nehezek, 's művelődési fokokat fölülhaladóknak látszanak; ugyanazok más, és miveltebb táj' tanítóira nézve igen könnyűek, és tudományos köröknél sokkal alantiabbak legyenek. — Továbbá nem osztozhatom azoknak véleményében, kik czélszerűebbnak hiszik e' tárgyat illetőleg, hogy az illetéyes lelkészek, vagy az egyházi kerületek' esperestei adják föl évenként, vagy félevenként néptanítóinknak a' kérdéseket, meghatározva előlegesen a' kidolgozott feleletek' beadásának határnapját is, azon oknál fogva, mert ez esetben a' föl-adandó kérdések' igen nagy változékonysága, 's külön-félesége állana be, melly miatt az egyes dolgozatok', és feleletek' összehasonlítása, 's megbirálása véghetlenül nehezítenék, akár a' kormányt, akár valamelly megállapított társulatot illetné e' terhes átnézeti, 's bírálati munka. De ha sem a' kormányt, sem az egyes lelkészeket, 's esperesteket nem véljük megbizandóknak a' kérdések' föladatával a' fön említett okok miatt, kire, vagy kikre fogjuk tehát végre is e' munkát czélszerűleg bízhatni? Kormány, és egyes személyek közt közepén állhat azon testület, társulat, vagy több egyházi, 's világi egyénekből szerkezett választmány, mellyre a' nevelés', és tanítás' ügye bízva van egy egész megyében, vagy kerületben, 's melly szép, és nemes hivatalánál fogva, — mert mondók fölebb, hogy illy választmány évenként négyszer az iskolákat meglátogassa, 's néptanítók' álláspontja, és tudományos haladása körül szigoruan vizsgálódjék —, ismerheti minden oldalról az iskolák', 's tanítóinak állapotját, és így legczélszerűebben teheti föl a' kérdéseket is, mellyek a' tanítók tehetségeihez, 's ismereteiknek köréhez mérve, sem igen könnyűek, sem módfölött nehezek ne legyenek. E' közép utat az is ajánlja, minthogy imígy a' kérdések' tarkás sokfélesége is elkerültesse, mert egyegy kerületben félevenként legfölebb két, vagy három kérdés' fejtegetése, 's írásbeli kidolgozása jutand bírá-

lat, és vizsgálat alá, 's ekkép' mint a' dolgozatok' egy-behasonlítása, mind a' vizsgálat' eredménye: mellyik tanító haladott t. i. műveltségében, 's mellyik hagyott alább buzgalomból? könnyítetik. E' választmánynak azután a' kormányval is kellene tudatnia legalább kivonatban évenkénti vizsgálódása, 's munkálódásának sikeret, mellyekből a' kormány szinte világosan, 's hitelesen látná, tudná az ország' jeles tanítóinak mind számát, mind állapotját.

Végezetül még ez egyet óhajtanám, hogy soha ne egy, hanem legalább két, vagy három kérdés intéztesék évenként, vagy félevenként a' néptanítókhöz, nem azért: hogy mindenki mind a' három kérdésre legyen köteles egyszerre felelni, hanem, hogy kiki e' három közül tetszése szerint egyet válasszon, és kétségkívül azt választandó, melly mind egyéniségének, mind lelki, és szellemi tehetségeinek, mind pedig ismeretkörének jobban megfelel, 's mellynek jelesebb kidolgozásához többet bizhatik. Már e' szabad választás is a' föladandó kérdésekből, mellyel ekkép' a' nép nevelői, 's tanítói fölruházatnak, némileg, részint szellemi haladásokat, részint közelebbi megismertetésöket segítené elő.

Milyenek legyenek a' választmány által kidolgozásul föladandó kérdések? ennek mélyebb, és részletesebb taglalatába ereszkedni nem akarok, kivált a' tárgyakra vonatkozólag, hanem velem együtt mindenki a' választmány' bölcsesége, 's mély belátásában megfoghat nyugodni. Egy észrevételt mindazonáltal bátor vagyok itt mégis tenni, hogy t. i. a' kiszabandó feleletek minden esetre nehezebbek, 's magokban többecske foglalkó legyenek, mint millyeneket a' néptanítónak tán próbatéte alkalmával az igazgatóság rendesen tenni szokott; mert jogosan várhatjuk, 's követelhetjük azt, hogy olly tanító, ki több évig'viseli már a' nevelés', 's tanítás' terhes munkáját, és abban sok szép tapasztalásokat szerezhete, 's hasznos észrevételeket tehete, többet, jobbat, és jele-

sebbet nyújtson annál, ki csak most lép a' kiállott szigorú próbatét után a' tanítói pályára. Ez utolsónak, bár szemléleti ismerettel bir is a' tanítás, és nevelésről, nincs még gyakorlata, nincs tapasztalása, 's azért ettől soha annyit méltányosan nem várhatunk, nemis követelhetünk, mennyit nyolcz, vagy tíz éves tanítótól jogosan várunk szabad, és lehet.

Adja a' jó ég, hogy szavaim pusztán el ne' hangozzanak, 's föntebbi véleményem, és javaslatomban' minél többen osztozzanak, kivált azok közül, kiket isten nem csupán jó akarattal, de elegendő physical, lelki és szellemi tehetségekkel is ellátott, hogy a' tanácsolt jót sikerítsék is. Rövid értekezésemben egyedül azon irányt tűztem ki magamnak, hogy emeljem néptanítóink' javát, 's így mozdítsam elő némileg népünk' ideigleni boldogítását is. Az idő fog javaslatom fölött határozni, mely valamint eddig számtalan jónak vala egyedüli szülője, úgy hiszem erősen, még jövőendőben is véghetlen sok jót, 's javításokat hozand létre!

BRIEDL FIDÉL.

XII.

AZ ÉSZJOGTUDOMÁNY

FEJLŐDÉSE 'S JELEN ÁLLAPOTJA.

Második czikkely.

„Das Naturrecht ist so alt als die Menschheit, oder die Menschennatur, aber die Wissenschaft desselben ist neu“

Carl von Rotteck,

(Vernunftrecht I. 107. l.)

I.

A' 16-ik században megjelent 's az észjogtan' főkérdéseit tárgyzó munkák ¹⁾ bő anyagot nyújtottak egy bölcsészeti elveken alapuló jogrendszer kidolgozásához, és ennek szüksége a' 17-ik század elején mindinkább érezhetőbbé vált, mivel a' reformatio után megszűnván azon,

¹⁾ *Verulamii Baco* közvetett befolyásáról az észjog művelésére lsd. *Warnkönig* Rechtsphilosophie. Freiburg, 1839. 35. l. 's *Virozsil*, Jus nat. Privatum. Pestini, 1833. l. k. 279. 280. l.

— a' vallás közösségéből eredt kötelekek, — mellyek Europa nyugati népeit, testvérileg összefűzék, ezen hiányt sem az egyedül magányviszonyokra alkalmazható római jog, sem a' nemzetek egy részétől többé el nem ismert canoni szabályok, sem végre az, — ezerféle alakzatokban változó, 's csak egy ország határaitra terjedő honi törvényhozások nem pótolhaták. Ezen közszükség érzetétől ösztönöztetve *de Groot Hugo* ¹⁾ (sz. 1583 † 1645), ki hivatalos állásánál fogva, mint svéd követ a' francia udvarnál, egy nemzetek közti általános jogrendszer nélkülözhetlenségét naponként tapasztalá, 's már ifjúságában a' tenger szabadságáról írt értekezésében ²⁾ mély tudományának kitünő bizonyosságát adá, — „*De iure belli et pacis*“ című ³⁾, 13-ik Lajos francia királynak ajánlott munkáját közrebocsátá, büszke öntudattal állítván, hogy a' nemzetek közti akár természetesen, akár szokáson alapuló jogtudományával előtte kevesen foglalatostkodának, egész kiterjedésében pedig ki sem tárgyalá.

⁴⁾ — Ezen világhírű munkában *de Groot* a' nemzetek közötti jogviszonyok megfejtését célul tűzvé ki szükségkép az álladalmak' természetét, 's a' magányjog' alapelveit is taglalni kénytelenítetvén a' bölceleti jogtan három főalkotó részei egész terjedelmökben, ámbár céljához képest különböző arányban tudományilag tárgyalá, 's ez által az észjog tudományos rendszeres művelésének ébresztője lett, és a' tevéleges törvényektől független, az ész örök szabályain nyugvó jogtudomány' eszmé-

¹⁾ Ezen nevezetes férfi életviszonyairól lsd. *Luden Hugo Grotius nach seinen Schicksale und Schriften*. Berlin, 1806. *Lerminier* Introduction generale a l'histoire du droit Paris 1829. ch. VIII. 's *Warnkönig* 40. l.

²⁾ *Mare liberum sive de iure quod Batavis competit ad Indica commercia* dissertatio Lugd. Batav. 1609.

³⁾ *De iure belli et pacis* Libri III. Parisii, 1625.

⁴⁾ *Prolegom.* 1.

jét a' tudományos világban honosítván, az észjogot testvér tudományai koszorújába fűzé ¹⁾, melly ezen idő óta nyomos tényezővé válván a' nemzetek történetében, olly eldöntőleg hatott a' politicalai élet' fejlődésére, a' törvényhozás 's törvénykezés kiképezésére, szóval a' statusintézmények irányára, hogy hatásának nyomaira világrészünk évkönyveinek majd minden lapján akadhatni. ²⁾ — de Groot, munkája bevezetésében 's első könyvében, a' jog alapelveit fejtegetvén, minekutána Carneades az igazságot a' czélszerűséggel összezavaró tana ellen, nyilakozott volna ³⁾, a' jogot, tova minden fellengző szemlőldéstől az emberiségnek a' társas élethözi természetszülte vonzalmára alapítja ⁴⁾, 's a' jogszabályokat vagy az emberi természetből, vagy tevőleges törvényekből származtatja. ⁵⁾ A' természeti jog' főelve a' cselekmények' őszhangja az ész 's társas természet szabályaival ⁶⁾; ... 's ezen jog olly szent, olly igaz, hogy az isten sem változtathatná meg ⁷⁾; elvei még azok által is elismerendők, kik egy örökös mindenható lény' lételetét tagadnák, 's részint

¹⁾ Laetabunda vero ex temporum ruina servatam, experfectam a Grotio ideam iuris exceperant secula gratulabunda, quod obcoecatis dira nocte ac stupore servitutis, quam legibus serviissent animis resurrexerit rationis lux illucescens iuris ac civitatis causam ac finem una, perpetua, sempiterna! *Gärtner* De summo iuris naturalis problemate. Bonnae, 1838. 17. l. de Groot könyve' befolyásáról a' politicalai életre lsd. Staatslexicon X. k. 10. l.

²⁾ *Heerens* kl. historische Schriften B. II. Über die Entstehung und den Einfluss politischer Theorien. francziára fordítá *Ch. Trerably* Annales de legislation I. Vol. Genève 1820. 145—231. l. magyarra *Horváth Mihály* az 1842. Tudománytárban.

³⁾ Proleg 5. 6.

⁴⁾ A' jog alanyi 's alagi meghatározásáról lsd. L. I. c. 1. §. 3. 4.

⁵⁾ L. I. c. 1. §. 9.

⁶⁾ L. I. c. 1. §. 10.

⁷⁾ L. I. c. 1. §. 5.

az észből, részint a' műveltebb nemzetek' általánosan elfogadott szokásaiból bebizonyíthatók ¹⁾; — a' tevé-
leges törvény vagy isteni, vagy emberi, az első vagy az egész emberi nemre terjed, vagy csak a' zsidó nép-
nek szól, a' második polgári- 's nemzetekére osz-
tatik, ez utóbbi szokáson 's a' tudósok' bizonyítvá-
nyain alapszik. ²⁾ A' tulajdonnak jogcíme az öközős-
ség szülte felosztási szerződés ³⁾; az álladalmak végczél-
ja a' jogok' békes élvezete 's a' közjó előmozdítása ⁴⁾;
— az álladalom a' családfők szerződésén, a' polgári fő-
hatalom pedig vagy szabad megegyezésen, vagy büntetés-
képeni meghódításon alapul ⁵⁾; — a' népfelség eszméje
ellen de Groot határozottan nyilatkozik ⁶⁾, — az ellen-
állási jogot tagadja ⁷⁾; — de, némely esetek kivételé-
vel, a' kiköltözést szabadnak mondja. ⁸⁾ A' háború, mint
utolsó eszköz a' sértett' jogok' helyreállítására igazságos,
de a' durva erőszak még ezen állapotban is az ész paran-
csainak alárendelendő. ⁹⁾ A' rabszolgaság jogos, ha sza-
bad megegyezésből vagy születésből származik, mivel az
utóbbi esetben az ápolás' visszaterítésének kötelessége
forog fenn, de a' futás általi menekvés mind a' két eset-
ben nem tilos. ¹⁰⁾ E' munka hiányai közé tartozik az er-
kölciségnek gyakori összezavartatása a' joggal, főelvé-

¹⁾ L. I. c. 1. §. 12.

²⁾ Az idézett helyen §. 13. 14. 15. A' ius naturale stricte dictum és laxius értelméről lsd. *Warnkönig* 42. 43. l.

³⁾ L. II. c. 2. §. 1. 2.

⁴⁾ L. I. c. 1. §. 14. lsd. *Maurenbrecher*, Grundsätze des heut. deutschen Staatsrechts Frankf. 1837. 30. l. n. a.).

⁵⁾ L. II. c. 5. s. 22. §. 13. *Maurenbrecher* 41. l. azok közé számítja kik a' polgári főhatalmat az atyai hatalomból származtatják, melly véleménynyel azonban a' II. L. 5. c. 6. §. nyilván összeütkezik,

⁶⁾ L. I. c. 3. §. 8.

⁷⁾ L. I. c. 4. §. 2.

⁸⁾ L. II. c. 5. §. 24.

⁹⁾ L. II. c. 1. 22. 23. L. III. c. 11. 12. 13. 14.

¹⁰⁾ L. II. c. 5. §. 27. 28. 29.

nek elhanyaglása és az egyes tételek' nem az észből, hanem mások írásaiból hiábizonyítása, a' nemzetek' jogviszonyainak a' magányjog elvei szerinti eldöntése 's egy tudományos rendszer hiánya, mellyhez még a' „természeti jog“ helytelen elnevezésének a' tudományos világban de Groot által történt honosítása járul, mi számtalan halvéleményre okot szolgáltatata ¹⁾; de viszont jelességeinél fogva számos kiadásokban, fordításokban jegyzetekkel, commentárokkal ²⁾, bővítve oly nagy tekintélyűvé lett hogy de Grootot *Bülaiként* ³⁾, a' nemzetek közti jog törvényhozójának mondhatni, 's véleményei még mai napig is azoknál divatoznak, kik egyébiránt alapelveiben tőle eltávoztak, 's tagadhatatlan „hogy munkái az érettebb izlés kifejlésére 's megállapodására, a' felvilágosított és szelíd gondolkodás módjára a' tudományos dolgokban elhatározó befolyással voltak 's maradandó becsüek“ ⁴⁾, de Groot által versenyre buzdítván *Selden János* (sz. 1584 † 1654.) az angoly hajóhad főnöke a' természeti jogot hét kötetű munkában a' szent írásból, jelesen a' Noachidák hét parancsolatjából megfejteni igarkodék. ⁵⁾ Mig de Groot helyzeténél fogva a' nemzetek közti jog tárgyalására vezéreltetett, az angoly forradalom szülte viszátkodások *Hobbes Tamásnak* (sz. 1588 † 1679.) a' statusjog' művelésére indító okúl szolgáltak, ki hono-

¹⁾ Ld. Das nat. Privatrecht nach Zeiller von Egger Wien 1815. 38 l. 's *Raumer*, Über geschichtl. Entwicklung der Begriffe von Recht Staat und Politik. Leipzig, 1832. 31 l.

²⁾ Commentatorairól lsd. *Virozsil* I. 288. l. 's *Warnkönig*, 45 l. Leghíresebbek *Gronovius János Fridrik* 's *Barbeyra I.* jegyzetei.

³⁾ Staatslexicon X. köt. 28. l. — de Groot munkája a' lützeni csatában Gustav Adolfnál találtatott.

⁴⁾ *Balogh* Phil. Pályamunkák I. Budán 1835. 89. 40. l.

⁵⁾ De Jure Nat. ac Gent. Juxta disciplinam Hebraeorum Lond. 1640. lsd. *Warnkönig* 46 l. *Lerminier* ch. VII.

salt a' forradalmak örvényéből visszaidézni kívánván, két rendbeli munkájában ¹⁾, az álladalmak' jótékonyágát 's szükségét fejtegeté. — Hobbes tanítása szerint az ember nem csak nem társas lény ²⁾ hanem önző 's haszonleső, kinek természeti állapotjában mind azt tennie szabad, mit önlétele fenntartásához szükségesnek talál; mivel pedig az álladalmon kívül nincs felsőbbség, mely ezen szükség határait kijelölhetné, az emberek egyenlőségénél fogva mindenkinek mindenre joga van, miből egy általános folytonos háború, az ököljog 's durva erőszak' uralkodása szükségkép következik; — az illy állapot az ész örök szabályaival, mely a' békés társas öszlétet kívánja, nem különben az egyének önhasznával homlokegyenest összeütközik, minthogy a' mindenre illető jog, teljes jogtalanságnál nem egyéb; megszüntetése tehát ész szabta kötelesség, mi azonban csak úgy történhetik sikeresen, ha szabadságukról egyenlőségükről lemondván szerződések által álladalmat alkotnak ³⁾, 's egy hatalmas uralkodónak hódolnak, ki mindenki jogkörét meghatározza 's közérővel védelmezi, 's ennél fogva csak a' hódolati szerződésen alapuló jog érvényes, teljes erejűnek tekinthető, az állományon kívül pedig csak jogtalanság divatozhatik. — A' kormányalakot illetőleg a' monarchia már azért is elsőbbséggel bír, minthogy a' háború idejében egy főhatalmú vezér kikerülhetlenül szükséges; — a' monarchának az egyesség 's kellő félelem fenntartása tekintetéből korlátlannak kell lenni, jogát eladhatja, elajándékozhatja; iránta a' polgárnak csak kötelességei vannak, jogai nincsenek,

¹⁾ Elementa philos. Sectio III. De Cive Paris. 1642. — Leviathan or concerning commonwealth Lond. 1651. (latinul Amstelod. 1667.).

²⁾ De Cive c. I. §. 2. és c. II.

³⁾ De Cive cap. 5. de causis et generat. civitatis 's cap. 7 de civit. speciebus Lsd. *Zachariae* Vierzig Bücher vom Staate Stuttg. 1820. (első kiadás) II. k. 174. l.

's a' statuspolgár a' rabszolgától csak abban különbözik, hogy amaz a' közállománynak, ez pedig honfiának szolgál, — még a' vallás is, mint eszköz a' status céljához a' fejedelem parancsainak alárendelendő; — de ennek joga is csak addig érvényes, míg alattvalóit védelmezheti és ekkép hatalmának megszűntével elenyészik; 's ámbár lehetnek esetek, mellyekben az alattvaló az engedelmet megtagadhatja, még is az illy engedetlennek kivégeztetése a' fejedelem jogaihoz tartozik; — az állományon kívül igazság 's igazságtalanság közt nincs különbség, a' lopás, házasságtörés, gyilkosság polgári bűnök ¹⁾, és a' tevőleges törvény is csak annyira kötelező, mennyire mások által tartatik. ²⁾.

¹⁾ Quid sit furtum, homicidium, adulterium et iniuria cognosci potest e legibus civilibus. De Cive cap. 6. §. 16.

²⁾ Leviathan 21.

PAULER TIVADAR.

(Folytatása következik.)

T A R T A L O M.

É R T E K E Z É S E K.

	<i>Lap.</i>
IX. Egy pár szó Dürer Albrecht' kellő méltánylására. (Vége.) HENSZLMANN Imre	131
X. Nemzeti viszonyok' I. erőelemei. GYÓRY SÁNDOR	139
XI. Néptanftóink' sikeres kiképezésére új javaslat. BRIEDL FIDEL	174
XII. Az észjogtudomány' fejlődése 's jelen állapota. II. cikkely. PAULER TIVADAR	188

L I T E R A T Ú R A.

Két angol költész bűnvallomása	81
--	----

CRITICAL SZEMLE.

Nemzeti gazdaság.

Friedr. LIST, das natürliche System der politischen Oeco- nomie	87
K. von ROTTECK, Handbuch der ökonomischen Politik	105

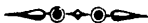
BIBLIOGRAPHIA.	115
------------------------	-----

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

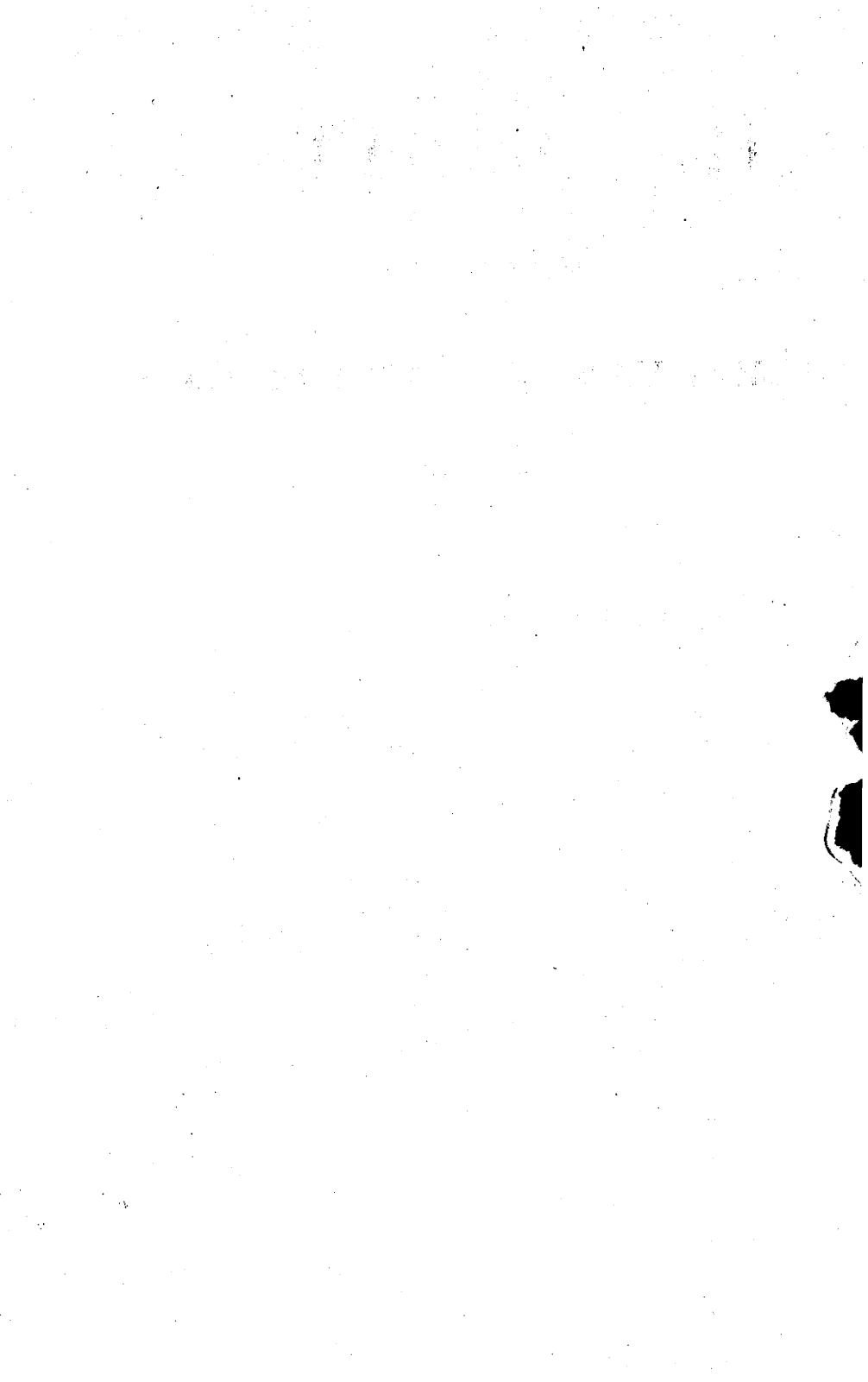
APRILIS, 1843.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czim alatt, időről időre közönség elebe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függelékül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETÜIVEL.

Magyar Királyi
egyetemi
nyomda

XIII.

NEMZETI VISZONYOK

II. MUNKÁSSÁG FOGANATA.

Mellőzván a' különböző rendszereket, azok a' miket felebb előadtunk főképen a' nemzeti erő elemei mellyekből a' nemzetek egymás iránti viszonyait el kellene itélnünk. De ha mind ezek előadattak is, már magokban olly különféle nemüek, olly sokféleképen változók, olly aránytalan vegyületekben találatnak fel, két 's több összehasonlitandó nemzeteknél, hogy belőlök valami megállapított következtést vonni, 's két nemzetet egymással szembe állítani csak nem képtelenségnek látszhatik.

A' pénz mindent kiegyenlít. Ennélfogva a' nemzeti tőkét, és nemzeti jövedelmet meghatározni 's annak aránya után kivált Britanniát és Franciaországot egymással összehasonlitani sokan törekedtek. Minthogy tehát a' fentebb előszámlált különnemü 's egymással össze nem hasonlítható elemekből a' nemzeti viszonyok elítélhetésinek kulcsát fel nem találhatjuk: ez utóbbira nézve legalább némi

adatokat, igen fáradságos utána járásoknak eredményeit bírjuk, lássuk ezeket.

Némellyek szerint Britannia tőkéje 57,600 millio frankra becsültetett, Franciaországé 47,000 millióra melyekről azonban Say I. köt. XI. fejezet utólján azt vallja, hogy ő az adatok szigorú vizsgálata után nem tudná meghatározni ha kétannyira tegye-e vagy épen felényire?

Mások számba vették mind azt a' mit a' külső belső kereskedés forgásban tart, 's az, pénzbeli értékre vonva, Malchusnál 25-ik §-ban tétetik Britanniában 10,496'000,000 fr. Franciaországban 7,323'610,000 franknak. Ugy de ha ezen adatok eléggé biztosok volnának is, a' minthogy kétségen kívül biztosabbak lehetnek az elébbinél, belőle semmi következtést sem a' nemzeti szorgalomra sem a' gazdagságra és jólétre húzni nem lehet, nyilván való lévén hogy itt, nem a' külső belső kereskedésben forgó anyag pénzbeli értéke bír eldöntő sullyal, hanem inkább a' felmaradó nemzeti tiszta haszon. Ha bár Franciaország több értékű mennyiséget, tartana is forgásban mint Britannia, de ha ez kevesebb tiszta hasznot hajtana, Franciaországot e' miatt sem gazdagabbnak sem szorgalmasabbnak nem tarthatnók, és ha több értékű áru cikkek jönnek is forgásba mint eddig, midőn más részről rajtok semmivel sem mutatkozik több nemzeti nyereség, sem a' nemzeti szorgalom és gazdagság, sem a' nemzeti jólét elébbre nem haladt, sőt a' mennyiben ugyan azon nyereség előállítására több értékű anyag forgásba tétele és aránylagosan nagyobb erő kivántatott, méginkább hátra ment.

Ugyan ezt mondhatni a' belső kereskedésből származott fogyasztásra, melly Britanniában 8,601'800,000 frankra tétetik, midőn Franciaországban 6,476'160,000 frankra, 's abból egy főre esik Britanniában 402 fr. Franciaországban 213 frank. Ugy de a' jólét mértéke fejenkint a' volna, ha tudnók mennyit fordíthat abból kiki a' maga élvezetére egyenkint, 's mennyi vész kárba élvezeti használat nélkül 's e' körülmény az arányt végetle-

nül sokféleképen módosíthatja. Ha például Britanniában a' 402 frankból 100 frank élvezeti használat nélkül vész el, midőn Franciaországban 150; a' jölet aránya lenne 302 : 63 ha pedig Britanniában megy kárba 150 fr. Franciaországban 100; ugyanazon arány leand: 252 : 143. az első arány szerint Britannia jóléte csak nem 5 annyi, az utolsó szerint kevéssel több két annyinál mint Franciaországban.

Nem különben vizsgálatok tétettek a' különféle nemzeteknél és országokban keringésben levő pénzmennyisége körül, 's azokat Malchus a' 68-ik §-ban következőleg adja:

	<i>Rh. taller pengő.</i>	<i>Rh. taller papíros.</i>	
1. Britanniában	230'000,000	139'500,000	
2. Franciaországban	959'000,000	
3. Ausztiában	213'500,000	46'600,000	
4. Oroszországban	49'000,000	204'200,000	
5. Poroszországban	67'000,000	
6. Spanyol és Portugálban	46'000,000	26'200,000	
7. Svecziában Dániában	8'500,000	31'600,000	
8. Németországban	233'000,000	2'900,000*	Szászországban
9. Európa több részében	233'500,000	16'600,000*	Pápa hírokozásban
Összesen	2,040'000,000	467'600,000	

Ezen összeállításokból, hozzá adván még a' rézpénzre 's egyéb készpénz gyanánt forgandóságokra számítható mennyiséget, Malchus az egész Európában forgásban lévő pénz 4350 millio rhenusi forintnak határozza, a' kereskedésben forgásban lévő mindennemű anyagok értékét pedig már elébb 22,163 millio forintnak állapítván, azt következteti: hogy a' pénzforgásnak körülbelől 5 szörösnek kell lenni, 's ezen nézetet sokan elfogadván, noha ez, ha igaz volna is, legfelebb általánosán egész Európára tartozhatnék: a' nemzet keringő pénzét a' termények és készítmények összes értéke ötöd vagy legfelebb negyed részinek szokták felvenni.

És hát ezekről mit tartunk? Colquhoun 1812-ben Britannia kész pénzét 59 millio fontra becsülte 's abból csak 15 milliót számított (egy negyed részt) a' valóságos körbenforgásra. Azóta 30 millio fontal több pénz eresztett ki, de mi maradt belőle forgásban mi nem? mennyi ment külföldre, mennyi jött be külföldről, mennyi fordított arany és ezüst ékeségekre ki tudja? Mind ezek általán a' többi országokra és nemzetekre nézve is, minél fogva bizonyos lévén, hogy a' kieresztett pénz hasonlatos a' kitöltött vízhez melly azonnal mindenfelé foly, nyilván való, hogy a' kieresztett pénz mennyiségéből a' forgásban levőre alig lehet valamennyire hihető következtést húzni. Így pedig Malchus is Colquhoun becsüje szerint 15 millio fontot felvén ehhez hozzá teszi az azóta kieresztett 30 millio fontot, (lehet pedig hogy ennek egy része az elébb forgásban levő pénzből húzatott be más része leolvasztott arany és ezüsből került be melly ki eresztetvén ismét ugyan azon haszonvételre fordítatott) azután tekintetbe veszi, hogy az elébbi 29 millióra menő bankjegyek $18\frac{1}{2}$ milliomra leszállítottak 's ezen adatok nyomain a' Britanniában keringő pénz mennyiségét a' 62. §-ban 25 — 30 millio font sterlingnek határozza, mellyek szerint tenne 230'000,000 p. p. és 139'500,000 papiros, összesen 359'500,000 rhenusi tallért. Alább

azonban a' toldalékban adott felvilágosítások szerint ezen összetet a' kerületi bankok nem különben az irlandi és scotziai bankok jegyeinek beszámításával 100 — 110 millio font sterlingre becsüli, mely tenne 766 — 843 millio tallért, mint egy két annyit mint az imént közlött kitételekben felvétellett,

Franciaország keringő pénzről illy formán értekezik. Kieresztetett 1726 — 1785-ig arany pénz 986'643,888 Livre; ezüst 1,917'657,989 Livre; de az aranyból másodsori újra veretés alkalmával csak 746'358,144 került be, minélfogva az aranyat csak ennyinek számítja; meghagyván pedig az ezüstöt elébbi mennyiségében, teszi a' pénzmennyiségét 1791-ben 2,663'996,133 franknak azóta 1813-ig hozzá jött 753'460,736 fr. leszen az egész össet 3,417'456,869 frank. Már most ha meggondoljuk, hogy 1726ban is szép mennyiségü arany pénznek kellett az egész országban forgásban lenni, azonkívül még 1785-ig 986 millio bocsátatott ki, 's mind e' mellett újra veretéskor mindössze sem került be több 746 millionál igen könnyen által láthatjuk, millyen tetemes arányban kellett a' kinntlévő aranynak megfogyatkozni. Képzeltetjük-e pedig hogy e' közben az ezüst minden hiány nélkül elébbi mennyiségében megmaradhatott volna. Mind ezekből tehát okszerűleg azt következtetethetjük: hogy mivel mind az 1726 — 1785-ig kibocsátott ezüst pénznek mind az 1813-tól fogva idáig forgásba tett pénzt mennyiségének, mind az ujonnan vert 746 milliom aranynak a' jelen időkig (1826) tetemesen fogyatkozni kellett, Franciaország keringő pénzét 3,417 milliónak még csak távolról sem számithatni.

Poroszországnak csak 60 millio tallér számittatik holott jelenleg a' kincstári jüvedelmek is fölül mennek 50 millio talléron 's így az egész ország 60 millióval forgó pénznek nyilvánosan be nem érheti 'stb. Ezen egynehány példából eléggé látható, hogy a' közlött adatokból a'

forgásban levő pénz mennyiségének végire menni lehetetlen.

Mások a' kincstári jövedelmeket hasonlítgatják össze. De ha az adó terhelő, akkor a' kincstári jövedelmek bővsége nem mutathat nemzeti jólétre; ha pedig a' kincstári jövedelem csekély, talán szegénység jelének tartjuk, midőn épen az által, hogy az adózó népet nem nyomja annak jólétét neveli.

Végezetre a' mint már fentebb is előhoztam, Britanniának és Franciaországnak tiszta jövedelmei földmivelésben, egymással összehasonlítottak. Ezekhez természetesen legtöbbet bízhatni; mert mind a' föld mennyiségét mind annak jövedelmeit a' legnagyobb hihetőséggel lehet meghatározni és minthogy ez egyszersmind az egyenes adó kulcsa, hogy errenézve minden lehető módok elővételtek felőle nem kétkelhetünk. Legalább a' föld mivelésnek összehasonlítására, tehát ezen becsü úgy látszik biztos kulcsot nyujtana kezünkbe. De ha úgy volna is, még akkor a' két nemzet általános viszonyairól mitsem ítélnünk, a' szorgalmi viszony másik eleme egészen ismeretlen maradván. Másfelől a' szorgalom előmenetelével együtt a' földmivelés hasznai szint azon arányban nevednek, hol a' készítő szorgalom több értéket tud adni a' nyers terményeknek egyszersmind drágábban is megvásárolhatja azokat, és a' hol ügyesebb szemesebb kereskedés fejlődik, utána igazodik a' földmivelés, azon terményekre, fordítja fő figyelmét mellyek legkelendőbbek és legtöbb hasznot hajtának, végezetre midőn nevededik a' fogyasztók száma a' természetkéhez képest, ugyan azon arányban nevededik a' termények ára, 's mind ezekenézve Britannia és Franciaország között felette nagy a' különbség.

Fel van számítva az is, Britanniának összes külső belső kereskedése 10,496 milliom frank értékű kelmeket tart forgásban, Franciaországé 7,324 milliora menőt. Azonban egyik nemzet hasznosabban űzheti mind külső mind belső kereskedését mint másik, 's ezen egyetlen egy

észrevétel elégséges annak által látására, hogy ezen adatokból is két összehasonlítandó nemzet kölcsönös viszonyairól semmit nem ítéhetünk.

Mindezekből nem látunk egyebet, hanem hogy a' pénz semminemű alakban a' nemzeti viszonyok összehasonlításának alapjául nem szolgálhat; így nem marad fel egyéb hanem ezen kérdés, van-e más valami összehasonlítható tárgy a' nemzeti élet és munkásság körében, melly erre nézve nem csak biztosabb alapul szolgáljon, hanem ha lehet még a' pénzbeli viszonyoknak elítélhetésire is kezünkbe kulcsot adjon.

Illyen főképen és legegyszerűbb kitételben a' népesség a' maga viszonyaiban: népszám, népesség sűrűsége, és szaporodása együtt, mert külön külön egymástól elválasztva magában egyik sem elég.

a) A' nemzetben több erő van ha több számú népességgel bír, ezt még senki kétségbe nem vonta 's úgy is magában eléggé világos. Britannia népessége volt 1827-ben 22'178,482; Franciaországé ugyan akkor 31'800,000:

b) Aránylagosan nagyobb nemzeti erő kifejlésére mutat a' népsűrűsége. E' talán a' fentebb előadott vitatkozások miatt kétséget szenvedhet ugyan, mindazonáltal a' mik eddig e' részben felhozattak nem annyira a' jelen népességet mint annak szaporodását illetik, melly miatt túl népesedéstől lehetne tartani. Sőt inkább minden tapasztalati adatok azt bizonyítják, hogy valamely tartomány a' maga állapotjának bizonyos meghatározott időszakában bizonyos számú népességet tarthat el, mellynek mértéke lévén a' népesség' sűrűsége ezt is biztosan az erő kifejlés mértékének tarthatjuk. Hozzá kell pedig tennünk hogy ezen arány nem csak a' szorgalmi, hanem egyszersmind a' tartomány természeti erejének is mértéke, mert a' termékenyebb tartomány egyenlő emberi szorgalom hozzá járultával mindig több népességet táplálhat. Britannia területelve lévén 5706 □ mértföld Franciaországé 10050; a' népsűrűsége □ mértföldön Britanniában 3886,78; Franciaországban 3168,32.

c) Szaporodás. Ismét azon adatokra támaszkodva mellyek bizonyítják hogy a' tartományok, szorgalmi kifejlődésük bizonyos felvett állapotjában, csak bizonyos meghatározott mennyiségű népet képesek táplálni, következtethetjük, hogy ha szaporodásuk nagyobb, nevedni kellett a' természetű és készítő szorgalomnak 's azon arányban a' nemzeti erő kifejlődésének sebesebb vagy lassúbb előhaladásban kell lenni.

Britannia népessége volt 1827-ben 22'178,482; 1841. 26'856,026 honnét évi szaporodása = 0,013756.

Franciaország népessége volt 1827. 31'800,000; 1837. 33'540,910 honnét évi szaporodása = 0,005345.

Már most mind ezeket összeállítván találni fogjuk a' nemzeti viszonyok arányát

Britanniában: $22,178,482 \times 3886,78 \times 0,013765$
= 11,865.

Franciaországban: $31'800,000 \times 3168,32 \times 0,005345$
= 5,385

honnét Britannia viszonya Franciaországhoz
11,865: 5,385 = 2,2034: 1.

Ezen arányban áll Britannia szorgalmi ereje pénze gazdagsága Franciaországhoz képest.

Mindazonáltal minden kétségnek eltávoztatására a' a' két nemzet közötti viszonyt más elemekből kiszámítva is összehasonlíthatjuk, melly közben a' kettő közötti eltérés megfogja mutatni mennyi biztosságot tulajdoníthatunk mind kettőnek. Erre nézve

a) Britanniában általában minden földmivelőre két ipar üző számíttatik; Franciaországban megfordítva minden ipar üzőre két földmivelő. Az ipar üzők és földmivelők közötti viszonyt az értelmiség arányának szokás nevezni. Mert a'hol az ipar üzők száma a' földmivelők-höz képest csekély, ottan elsőben ugyan közvetlenül szembe tünhetik hogy a' szorgalmi kifejlődésnek is ugyanazon arányban csekélynek kell lenni; de más részről a' földmivelésnek is hátra maradását mutatja, mert a' hol a' föld-

mivelés virágzóbbá lesz, egyszersmind minden földmivelő több fogyasztót tarthat el. Innét Britannia érielmiségének aránya = 2 míg Franciaországé = $\frac{1}{2}$.

b) Különösebben felszámítottatott hogy Britanniában a' földmivelésre fordított emberi erő 3'198,669 meglelt idejű férjfi ereje; az állati és holt erők öszvete pedig 28'889,478. A' szorgalomban emberi erő 6'397,339 az állati és holt erők öszvete 21'820,825.

Franciaországban földmivelésre fordittatik 8'406,308 emberi erő; állati és holt erő összesen 28'871,730; Nem különben a' szorgalomban munkás 4'203,019 emberi erő; állati és holt erő összesen 7'333,000.

c) A' munkásság foganatát neveli a' fentebb érinteteken kívül a' közlekedés könnyűsége. Mellyért is a' két ország közlekedési viszonya következő. Angliában és Vallesben a' hajókázható folylamok és az árapályi hajózás összesen 1821 a. mtf. Irland és Scoczia hajókázható folyamai ezen számban nincsenek foglalva, de mivel a' két tartomány terjedelme csak nem egyenlő, népessége a' két utóbbinak valamivel csekélyebb, tekintvén a' közlekedés miben létének a' népesedésre tetemes befolyását, ennél fogva Irland es Scotzia hajókázható folyamait a' népesség arányában 1654 a. mtföldnek kell tennünk. A' csatornák Britanniában összesen 2682 a. mtf. Vasútak 1554. Mind ezen közlekedési vonalakat összeszámítván együtt = 7721.

Franciaországban a' hajókázható folyamok 4668 a. mtf. Csatornák 2303 a. mtf. vasútak ezen időtájban (1832ban melly évről az adatok vétettek) mint egy 78 a. mtf. összesen 7049.

d) Ezen adatokból a' két nemzet munkásságának foganatát mind a' földmivelésben külön, mind a' szorgalomban külön, ki számíthatjak. Ugyan is az emberi erő foganatának nevelését eszközli: az emberi erő mennyisége, a' népsűrűsége, közlekedés, értelmiség. Az állati és holt erőkét pedig ugyan ezeknek mennyisége nép sűrű-

sége és közlekedés. A' nép sűrűsége azért, mert ennek következtében az állati erők kevesebb hasznaltalan ide 's tova járásra vesztegettetnek, a' közlekedés könnyűsége pedig szembetűnőképen 's közvetlenül erejüket kéméli. A' holt erőkre nézve ugyan ezt kell érteni, mert azoknak ké-sztményei kereskedésbe jönek 's itt mind a' nép sűrűsége, mind a' könnyebb közlekedés a' munkálat foganatát egyiránt elősegíti. Az értelmiség arányát azonban ezekre nézve számba nem vehetjük, mert a' mennyiben állati és holt erők, azoknak értelmiséget nem tulajdoníthatunk, a' mennyiben pedig az emberi észnek srüleményei 's csak az által forlítottatnak hasznos munkálatra: a' nagyobb emberi értelmiségnek viszonya az erő mennyiségének kitételeiben közvetlenül befoglaltatik.

e) Mind ezen munkás erőnek tárgyát a' természeti adományok, teszük 's mivel azok megszámlalhatóan különfeleségben találtnak, 's a' különböző éghajlat és tartományok termékei hasznos volta egymással össze nem hasonlíthatatik, hanem ha annyiban, a' mennyiben annak az emberi szorgalom hasznát veszi: ennélfogva a' tartományok természeti erejét is elemül vévén annak viszonyát a' tartomány terjedelmi viszonyában kell megállapítanunk. Britannia terjedelme 5706 □ mértföld Franciaországé 10050 □ métföld.

Ezen rövid felvilágosítások után, melyeknek alkalmazása példában még érthetőbb leszzen a' fentebb közlött adatok következtében, az előadott elemek összesokszorozásából találtnak:

1. *Britannia földmívelési viszonya.*

$$\text{embri erő} = \frac{3'198,669 \times 22'178,482 \times 7721 \times 2}{5706} = 19198,80$$

$$\text{állati és holt erő} = + \frac{28'889,478 \times 22'178,482 \times 7721}{5706} = 86698,91$$

2. Szorgalmi viszonya.

$$\text{emberi erő} = \frac{6'397,339 \times 22'178,482 \times 7721 \times 2}{5706} = 38397,54$$

$$\text{állati és holt erő} = + \frac{21'820,825 \times 22'178,482 \times 7721}{5706} = 65485,40$$

Franciaország fölmlvelési viszonya.

$$\text{emberi erő} = \frac{8'406,308 \times 31'800,000 \times 7049}{10,050 \times 2} = 9374,84$$

$$\text{állati és holt erő} = \frac{28'871,730 \times 31'800,000 \times 7049}{10,050} = 64396,30$$

2. Szorgalmi viszonya:

$$\text{emberi erő} = \frac{4'203,019 \times 31'800,000 \times 7049}{10050 \times 2} = 4687,27$$

$$\text{állati és holt erő} = \frac{7'333,000 \times 31'800,000 \times 7049}{10050} = 16355,80$$

I. Britannia viszonya földművelésben:

emberi erő	19198,80
állati és holt erő	86698,91
összesen	105879,71

Britannia viszonya szorgalomban:

emberi erő	38397,54
állati és holt erő	65485,40
összesen	103882,94

*Britannia viszonya földmivelésben és szorgalomban
együtt :*

földmivelésben	195897,71
szorgalomban	103822,94
	<hr/>
összesen	209780,65

Franciaország viszonya földmivelésben :

emberi erő	9374,84
állati és holt erő	54396,30
	<hr/>
összesen	73771,14

Franciaország viszonya szorgalomban :

emberi erő	4687,27
állati és holt erő	16355,8
	<hr/>
összesen	21043,07

*Franciaország viszonya földmivelésben és szorgalomban
együtt :*

földmivelésben	73771,14
szorgalomban	21043,07
	<hr/>
összesen	94814,21

Britannia általános viszonya Franciaországhoz :

$$209780,65 : 94814,21 = 2,21254 : 1$$

Ezen viszony ugyan az a' mit fentebb' találtunk, mellytől nem egészen egy század részben különbözik, 's ennél nagyobb össze egyezést egészen különböző statisztikai adatokra épült kiszámításoktól várni sem lehet, azonkívül is a' nagyobb összeegyezés keresése merő haszontalankodás volna.

Egyébiránt eddigi lehozatink összeegyezéséből már most biztosan néhány nagy érdekű igazságokat következtethetünk. Még pedig:

a) Mivel az összehasonlítás mind egyre megyen ki akár a' népesség mozdultait: nép számát, □ mértföldi népsűrűségét, és évi szaporodását vesszük alapul; akár pedig más elemekből indulván az egész nemzeti munkás erőt: népszámát, népsűrűségét, állati és holt erőket, közlekedés és értelmiség viszonyát; elsőben is a' kitalált viszonyok' igaz voltáról semmi kétség fel nem maradhat: azután pedig nyilvános egyszersmind az is, hogy előadásainkban a' nemzeti általános jólét viszonyainak minden elemei befoglaltattak, azoknál sem több sem kevesebb nincs; a' mi ezekben fel nem találtatik nem lehet eleme az általános jólétnek, mert ha csak egy is kimaradt volna, ellenmondhatlanul tetemesen tapasztalható különbségnek kellene mutatkoznia. Általános jólét viszonyának nevezem pedig a' nemzeti gazdagság egyenlő felosztását, és azon mennyiséget, melly abból fejenkint külön külön mindenkire esik. Ettől természetesen felette különbözik az egyesek jóléti viszonya, melly azt adná elő, hogy egyenkint kinek kinek mennyi része van, az összes nemzeti jövedelemből 's így miképen állanak egymáshoz a' nemzet egyes tagainak jóléti viszonyai; a' mi azonban látnivalóképen semmi megállapítható szabályok alá nem tartozhatik, semmi szemléleteknek és vizsgálatoknak tárgya nem lehet. Reánk ebből csak ennyi tartozik:

b) Hogy szemléleti úton, az értelmiség és közlekedés vagy az elvesztegetett erő megkimélése 's annak további hasznos munkálatra alkalmazása nélkül, a' nemze-

ti általános gazdagságot nevelni teljes lehetetlenség. A' nemzeti erő 's ezzel együtt a' nemzeti gazdagság csak ezen szorzókkal (factorokkal) együtt nevekedhetik, minden felesleges erő vesztegetéssel ellenben a' nemzeti erő fogy, 's a' nemzeti gazdagság csökken. A' nemzeti erővel együtt nő a' nemzeti gazdagság, népesség népszaporodás; a' nemzeti erő fogyásával, erő vesztegetéssel, sok munkával kevés sikerért, együtt fogy a' nemzeti gazdagság, jólét és szaporodás. Akárminémü szemléleti intézetek tehát nem czélozhatnak egyébre 's nem is lehet tőlök más foganatot várni, hanem hogy az egyesek között való aránytalanságot helyre hozzák, vagy hogy sok esetekben a' fent álló arányt egyes osztályok között az egyiknek kárával a' másik részire fordítsák. A' létező viszonyok megtartása mellett pedig a' köz jólét emelésére nincs más mód, mint a' fentebbiekben előadott elemekkel a' nemzeti erőnek nevelése. Ezeknél, fogva lehet például népesítéssel telepítvényekkel nemzeti kölcsönnel 's a' szorgalom egyes ágainak különösebb ápolásával mulékony (vorübergehend) jólétet előidézni, de valódi tartós jólétet eszközölni 's azt folytonos előmenetelben tartani, soha sem.

c) A' nemzeti erő kifejlése tehát szoros kapcsolatban lévén a' népesség szaporodásával, a' nép szaporodásának folytonosan egyenlő előhaladása a' jólét emelkedésének legbiztosabb jelensége, 's annak ingadozása a' kifejlődés egyenetlenségére mutat. Ha a' jólét csupán látszatos, ha nem nyugszik szilárd alapokon, hanem egy oldalú nézetekből származott hiányos intézkedések következménye, akkor egy időre hirtelen szaporodás áll elő, nagyobb élénkség és úgy szólván sebesebb érverés mutatkozik a' nemzeti életben; de ez kevés évek múlva ellankad, utána a' szaporodás alább szál 's bizonyos évek elforgásával a' nemzet csak azon ponton áll vagy még alacsonyabb fokra szálott le, mintha minden az elébbi állapotban maradván a' kifejlődés rendes folyamata meg nem háboríta-

tik. Ezért a' telepítvények nem másképen nevelik a' népességet hanem ha a' rendes szaporodás feltartásával, azonban ha azok által több mivelttség, több ismeretek, eddig nem ismert mesterségek hozatnak be, mind ezen körülmény az értelmiség nevelésének elemei közé sorozandó 's a' telepítvények csak ezen tekintetben lehetnek a' közjóra hasznos befolyással. Azonban még ekkor is mennyivel kevesebb kölcségre és fáradságba kerülne 's mennyivel méltányosabb volna a' belföldiek értelmi kifejlődését elősegíteni mely rövid időn kétszeresen pótolná ki a' telepítvények által okozott népszaporodását. Más esetekben a' szinte miveletlen durva néptömegből álló gyülelévész csoporton nincs haszon, hanem inkább kár, mert egy részről ugyanazon arányban tartóztatik fel a' rendes szaporodás, más részről az idegen véralkat nehezen honosodik meg új lakában. Hasonló tünetmények mutatkoznak, a' nemzeti veszélyek háború és halálvész' dühöngései között. Ha a' közcsapás elvonult gyorsabb szaporodás következik reá és az ejtett hiány azon mértékig meddig a' nemzeti erő kifejlődése engedi rövid időn újra kipótoltatik. Ezeknél fogva:

d) A' népszámának lehető pontos összeírásai egyedül adhatják azon kulcsot, mely a' nemzeti viszonyok elítélhetésire kezünkbe biztos eszközöket szolgáltathat. Olly nemzetekről kik iránt abbéli adatok hiányzanak semmi összehasonlítási fogalmaink nem lehetnek, sőt az, a' maga erejének miben létét, előmenetelének lassu vagy gyorsab előhaladását önmaga sem ismerheti. Annál megbocsáthatatlanabb hiba pedig némelly felületes statistikai munkákban hogy a' népszáma csak hozzá vetőleg szokott kitétetni még ott is hol biztos adatok, ha nem szinte azon évre is legalább az elébbiekre nézve nem hiányzanának; a' szaporodás arányának kinyomozása pedig alig szokott figyelembe vétetni. 'S itt meg kell jegyezmem hogy midőn a' statistika a' nemzetek jelen állapotját akarja előadni, a' jelen állapotot nem kell olly szűk körbe vennie mint

a' naptárok egy évi időszaka, hanem mivel egyik legfőbb kelléke az, hogy biztos adatokat nyújtson, ezen adatokat azon évekből kell összeszednie, a' mellyekből legbiztosabbak találtnak.

e) A' népesség mozdulataiból tett általános kiszámításokon kívül egy másikat is közlöttünk, az erőnek vagy munka foganatának elemeiből. Ezen utóbbi a' mennyiben külön terjeszti elő a' szorgalom és földművelés viszonyait, részletesebb az elsőbbnél, minthogy azonban többféle adatokból van összeszerkeztetve, nem annyira bizonyos mint a' másik; a' kettőnek összehasonlítása legalább felvilágosíthat iránta, hogy a' kihozott eredményekhez mennyire bízhatni. Felvett példánkban az összeegyezés minden kívánható várakozásnak megfelel, miszerint a' két ország kétféle összehasonlítása között, a' különbség egészen századrészre sem megyen, melly is a' nemzetek közti viszonyokban annyi mint semmi. Láttuk már fentebb, hogy a' nemzeti tőkének megtudásában teméntelen fáradság után is csak annyira sem lehetett menni, hogy tudassék ha valljon annyi- e mint a' mennyire becsültetik, vagy felényi vagy épen kétannyi, 's ugyan ezt mondhatni a' keringő pénz meghatározásairól.

f) A' jólét részletes elemei közé a' második kiszámítás szerint olyan feltételek foglaltatnak, mellynek eszközlésére magánosok teljességgel tehetetlenek, ilyenek a' nemzeti értelmiség nevelése és a' belső közlekedés javítása, mellyből egyenesen következtetjük, hogy e' kettőt szükség magának a' nemzetnek gondja alá venni. Az elsőt, mint tudjuk, minden mivel nemzetek megtették 's közönseges nevelő intézeteket állítottak. A' másokra nézve noha nem általánosan nemi kivételül szolgálhatna Britannia példája, hol számos vasútak és csatornák magános társulatok költségén létesültek. Innét egy darabig azon balvélemény kezdett terjedezni sőt szinte meggyökerezni, mint-ha a' közlekedési vonalak' vaspályák és csatornák létesítését magános vállalkozóktól kellene várni, mellyet ki-

váltképen ezen álokoskodással támogattak: azon közlekedési vonal, melly elegendő kamatokat nem hajt, nem érdemli meg a' belefördítött tőke pénzt, ez is annál hasznosabb a' közjóra nézve, minél több hasznot hajt a' vállalkozóknak 's a' magános és a' közhaszon szoros kapcsolatban áll egymással, mert a' közhaszon nem egyéb mint minden magánosok haszna együtt véve; a' mi a' magános hasznot előmozdítja aránylagosan mozdítja elő a' közjólétet; és végezetre a' közfelügyelés nem igazgathatja 's nem folytathatja hasonló sikerrel a' munkálatok végrehajtását, mint a' magános társulatok, kiknek a' szemes felvi-gyázás önérdékükben fekszik.

Am de Britanniáról venni példát 's annak tetteit utánozni nem minden nemzettől telik, 's mi előtt ezt tenné, azon magas álláspontra kellene magát emelni, a' mellyen jelenleg Britanniát szemléljük, 's annak is vannak árnyék oldalai, mellyek nem egyiránt kívánatosok. Ottan teméntelen tőke pénz egyesek kezébe van összehalmozva, kiknek a' sok kincs szinte terhelő, és ha szinte kevés de biztos jövedelmet várhatnak is, tőke pénzüket olly vállalatokba fektetni mindenkor készek, mondhatni kénytelenek; ottan néhány magánosok annyit összehajthatnak a' mennyit másutt közerővel egész nemzet alig képes előteremteni. És még is Britannia sem csupán magános vállalkozások után juthatott oda ahol van. Csupán Anglia és Wales csinált útai 120,000 a. mtföldre mennek, ezeket nem magános vállalkozók készítették 's a' szárazföldi közlekedés jó karban léte leginkább azon fő feltétel, mellynek közben jöttével a' magános vállalkozások sikerülhettek, és ha valaki Britannia példájára hivatkozik, illő hogy e' körülményt se felejtse. Ezenkívül a' Caledoniai csatorna és a' Skotziai közlekedés helyre állíttatása szintén közkölségen hajtván végre mintegy 9 — 10 millio pforintba került.

A' mi pedig az előadott okoskodásokat illeti, azok együl egyig hamis állítmányok 's leghathatósan a' mindennapi tapasztalat által megczáfoltatnak. Nem igaz,

mintha csupán azon közlekedési vonalak érdemlenék a' létesítésökre megkívántató költség kiadásokat, melyek elegendő kamatokkal jövedelmeznek. Ezen szempontból indulva kevés vagy semmi csatornák és vasutak létre nem jöhettek volna, mert azok közül eleintén a' szokott századbréval talán egyik sem jövedelmezett, még is azoknak tetemes befolyásáról a' közjólét előmozdítására talán senki sem kételkedhetik. A' közjölömenetelét nem a' kamatokon mutatkozó több 's kisebb nyereségből, hanem az általános nemzeti erő kifejléséből kell elítélni. Nem igaz, mintha a' magános haszon mindig szoros kapcsolatban állana a' közjával; sőt inkább a' magános haszon igen gyakran összeütközésbe jöhet a' közjával, a' magános vállalkozók magök részire vonhatják a' nemzeti közhaszon gyümölcseit 's ennek kárával gazdagulhatnak. Nem igaz, mintha a' közfelügyelés a' munkálatok vezetését nem folytathatná hasonló sikerrel mint magánosok, mert a' mi ezen vélemény támogatására felhozatik, hogy őket erre önérdükük ösztönözi, nem különben ellenük szól, ha mondjuk, hogy őket ebben önérdükük megvakítja és félre vezeti. Sőt inkább a' magános vállalatok körében is mindennütt és mindenkor a' szükséges felvilágosításokkal, tanácslásokkal, útasításokkal kellett a' közigazgatásnak a' létesítendő tervek kiviteléhez járulni. És ha az így van, sokkal inkább igaz, hogy magános vállalkozók a' közlekedési munkálatok vezetését soha sem intézhetik olly sikerrel 's olly tellyes foganatú munkatételre, mint az e' végre minden megkívántató eszközöket magában egyesítő felsőbb felügyelés. E' halvélemény tehát hihetőleg onnét vette eredetét, mivel talán némelly munkálatok a' felsőbb felvigyázás alatt nem egészen sikerültek 's a' közvélemény ezeket az igazgatás hibáinak tulajdonítani igen hajlandó. Úgy de más részről hány nem sikerült magános vállalkozók felvigyázása alatt is? ilyenkor azonban a' közvélemény hallgat.

g) A' nemzeti jólét elemei a' közjó előmenetelével együtt a' nemzeti erő nagyobb kifejlődését feltételezik, tehát ezekben az utolsó kútfőre vezéreltetünk, mellynél a' természeti túnemények fejtegetésében felebb menni nem lehet. Egyébiránt ezen erő bontogatásába ereszkedvén úgy találjuk, hogy az emberi erő magában véve igen csekély, pótlékul kell hozzá járulni az állati és holt erők sokszorosán nagyobb mennyiségének. Az állati erőket egyenesen csak eszközök által lehet munkatételre fordítani, 's azon munkának foganatját a' közlekedés könnyítése által nevelni, mi közben egyszersmind a' szorgalmi foglalkozásokból felmaradó állati erő a' földműveléshez tér vissza. A' holt erők haszonvételéhez pedig igen összetett leleményes szerkezetű műkönyök kívántatnak, honnét csekély testi erőnk nevelésire, melly magára hagyatva alig volna képes csak középszerű népességet is az élet legelső szükségeinek kielégítésével tengetni, akár a' holt akár az állati erőket, és ezek használatához megkívántató eszközöket, találmányokat, műkönyöket, ismereteket tekintsük a' tudományok elmulthatatlanul szükségesek, jólétünk forrása e' kútfőből áradoz, nem a' tartományok terjedelme, termékenysége 's éghajlata, helyzete, nem arany és ezüst bányák teszik a' nemzeti jólét leghíztosabb alapjait, mind ezeket csak egy felsőbb látatlan a' gyenge testi erőt végtelenül felmuló lelki erő várazsolhatja elő az ész, okosság, és tudományok.

h) Végezetre az előterjesztet kitételekből a' népese-
 dés iránt támasztott szövevényes kérdés magában megoldódik. Ugyan is az erő foganatjának kitétele lévén a' népszám, népsűrűség és szaporodás tevéte, (factum) viszont ha ezen foganatot vagy is az erő munkásságából származott élvezeti anyagok értékét a' népszámával elosztjuk, a' jólét viszonyát fogjuk feltalálni, az az: mi esik mind azon élvezeti tőkéből egyes tagokra egyenkint. M'nél több, annál nagyobb a' jólét.

Fent marad pedig ezentúl még a' népsűrűség és szaporodás tevéte, mellynek is kitételünk szerint a' jólét viszonyával egyenlőnek kell lenni. A' jólét továbbá két elemből áll: fogyasztásból vagy élvezésből, és tőkésítésből, 's a' népesség mozdulataiban minden bizonnyal a' szaporodás nem más, mint tőkésítés, azért is a' fogyasztásnak a' népsűrűség arányában kell nőni és fogyni. Ezt maga a' tapasztalás szembetűnőleg mutatja. Hol több ember él együtt, ottan több élvezeti vágyak fejlődnek ki, ottan például népes városokban nevededik a' fényűzés, nevededik a' népesség nöttével a' fogyasztás.

Már most tegyük, hogy a' népesség valamelly tartományban nem a' rendes folyamatú szaporodás, hanem más ingerlő vagy mesterkélt eszközökkel szaporítottassék a' nélkül, hogy a' munka foganata észrevehető nevededést nyerne. Felvételünk annyival inkább meg állhat, minthogy a' kifejtésekből láthatóképen, mivel nemzeteknél az állati és holt erők munkássága igen tetemesen felülhaladja az emberi gyenge erő munkásságát. Britanniában az emberi erő nem megyen egészen 10 mlra. az állati és holt erő összesen több 50 milliommál. Franciaországban az emberi erő kevesebb 13 milliommál, az állati és holt erő összesen 36 milliommál felebb hág, mellyekhez még az értelmiség és közlekedés arányát hozzá számítván, a' csupa népszám öregbítésén nyert erő alig jöhet tekintetbe. Már most az eddig mondottakat alkalmazván ha csupán a' népszáma nevededik, a' nemzeti munkásság ugyanazon foganata több népesség között oszlik fel, ennél fogva az elébbeni jólét szükségképen alább száll. Továbbá a' jólét ezen megkisebbedett viszonyának ezentúl is annyinak kell lenni, mint a' népsűrűség és szaporodás tevéte, (factum) honnét a' szaporodás kitaláltatik, ha a' megkisebbedt jólétet a' megnagyobbodott népsűrűség viszonyával elosztjuk, az az: a' különben rendes folyamatú szaporodásnak a' megkivántató egyensúly helyre állítására okvetetlenül hátra kell menni. Malchusnak az igazság képe

lebegett szeme előtt midőn mindgyárt az 1 §-ban a' népsűrűségről illy értelemben nyilatkozik: „A' népesség nevekedeése csak akkor tartathatik haladás elemének és jelenségének, ha az, vagy nagyobb erő kifejlésének következtése, vagy azt von maga után, melly nélkül a' legnagyobb népsűrűség is csupán holt mennyiség. Csak hogy e' mondat igen általános kifejezésekben lévén foglalva nem eléggé világos. Ellenben fentebbiekben előadott fejtegetéseinket alkalmazván láttuk: hogy a' nemzeti erőnek a' népesség száma nagyobbításán kívül sokkal több sullyal bíró elemei: az értelmiség, közlekedés, állati és holt erő. És így ha a' népsűrűsége Malchus értelme szerint ezen nagyobb erő kifejlésének következtése, akkor haladás elemének és jelenségének tartathatik, különben csupán holt mennyiség. De hát vannak-e más eszközök a' népszámának szaporítására? Igen is vannak, mert hiszen csak hogy a' szorgalommal együtt járó igaz utat elkerülhesse, az emberi nem már e' tekintetben is minden kigondolható eszközöket elővett, de ezek eltérnek a' természetes kifejlődés ösvényéről, annál fogva nem a' nagyobb erő kifejlődésének következményei, 's mint Malchus igazán mondja, az ekként származott legnagyobb népsűrűség is csupán holt mennyiség. Illyenek tehát a' telepítvények, a' házasság kötésekre ösztönözés, a' nagyobb számú gyermekeket felnevelő család fők jutalmazásai. A' két utóbbiról alig lehet szó, mert a' természeti ösztönök sokkal felül mulják mind azt, a' mit ember e' részben kigondolhat és véghez vihet, a' mi pedig az erő egyéb elemeit illeti, hogy mind azokkal sem az állati és holt erők hatása, sem az értelmiség és közlekedés előbbre nem megyen, magában látható. Lehet azonban kérdés az elsőbbről a' telepítvényekről 's általánosán akárminemű beköltözködésekről. Ezek ugyan is ha csupán csak a' népszámát nevelik, a' népsűrűség sem nem nagyobb erő kifejlődésének következménye, sem nagyobb erő kifejlődését nem vonz maga után, és így előhaladás elemének vagy jelenségének nem tartathatik

hanem csupán holt mennyiség. Ennélfogva e' tárgyat már fentebb is rövideden érintvén mondtuk: hogy a' gyülevész népből a' kivándorló sepredékből összegyűlt telepítvények nincsenek javokra az őket befogadó nemzeteknek. Más kérdés az, midőn szorgalmas értelmes felsőbb műveltséggel bíró külföldiek honosulnak meg, mert ezeknek megtelepülése értelmi nagyobb kifejlődést vonz maga után, az erő elemének leghathatóságát az értelmiséget neveli. Azért is a' Hugonották száműzése sok előbb műveletlen nemzeteket a' jólét szorgalom és műveltség felsőbb fokára segített.

A' gyarmatosítások legközelebb nálunk is szóba hoztattak. Némelyek nagy nyereségnek tartanak ha mostani népességünket még a' moldvai magyarok számával lehetne szaporítani, mások kiszámították, hogy Németország évenként mint egy 50,000 fővel szaporíthatná Magyarország mostani népességét, 's úgy vélekednek, hogy ezzel ki tudja milly hathatós eszközt nyujtanának a' nemzeti szorgalom felélesztésére. Bizonyos pedig, hogy sem egyik sem másik nem lenne nagyobb nemzeti erő kifejlődésének következménye, 's ennélfogva nem mozdítaná elő a' nemzeti jólétet. Hogy nagyobb erő kifejlődését vonzana maga után, a' már előadottakból azt sem állíthatjuk, mert az ember-erő magában véve a' legcsekélyebb elem a' nemzeti munkásság körében, reményeink beteljesültét csak akkor várhatnók, ha azon beköltözés által észrevehetőképen több tudományos ismeretek hozatnának bé, de azt a' nép legalsó osztályának beköltözése (mert többet nem várhatunk) nem eszközölheti, 's így az ekképen származott nagyobb népesség csupa holt erő maradna.

Nagyobb érthetőség kedviért példával világosítom.

Britannia népessége 1827-ben volt 22'178,482; 1841-ben 26'856,026 a' lefolyt idő alatt 4'677,544-el nevedezett. Britannia túlnépesedéséről már régóta foly a' vitatkozás, és valóban a' legnagyobb képtelenségnek látszhatott volna a' népességet 4'677,000 el szaporítani, de mi-

vel ez, 1841-ben még is csakugyan megtörtént, kellett valami okának lenni; megtörtént pedig nem telepítvények által hanem a' maga rendes folyamataiban nagyobb nemzeti erő kifejlődésével.

Tegyük fel: hogy Britannia kormány férfiai jónak találták volna az akkori népességnek idegenek általi 23 milliora szaporításával a' nemzeti erő kifejlődését siettetni. Mostan kiszámításaink így állanak.

Előbb az emberi munkás erő volt földmivelésben és szorgalomban együtt $3'198,669 + 6'397,339 = 9'596,008$; mostan a' népszámának szaporodásával ugyan azon arányban lenne

$$= \frac{9'596,008 \times 23'000,000}{22'178,482} = 9'951,440$$

népesség \square mtföldön lenne

$$= \frac{23'000,000}{5706} = 4030,84$$

Egyebeket változtatlanul hagyván, munkás ereje lenne:

$$\begin{aligned} \text{emberi erő } 9'951,440 \times 4030,84 \times 7721 \times 2 \\ = 61942,03 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{állati és holt erő } 50'710,303 \times 4030,84 \times 7721 \\ = 157821,30 \end{aligned}$$

összesen . . . 219763,33.

A' munkás erő kitételét fentebbi kiszámításainkban találtuk $= 209780,65$ honnét is az első egyenletben a' szaporodás arányát ismeretlennek tévén kellene lenni:

$$\begin{aligned} 23'000,000 \times 4030,84 \times x \\ = \frac{219763,33 \times 11,865}{209780,65} = 12,4296 \end{aligned}$$

$x = 0,0133141$ a' rendes szaporodás alább szállott volna.

Eddig annyit láthatunk, hogy a' népesedés természetes kifejlődése siettetésével lehet ugyan a' népszámát nevelni, néhány ezernyi fővel a' mennyi teméntelen költséggel és fáradsággal meghonosíthatatik, és az inség nyomorúság daczára a' megváltoztatott éghajlat 's életmód ellenére felmarad, mindazonáltal ez is nem egyéb, mint holt mennyiség, mellyel egy időre ugyan a' nép száma szaporított, a' belső szaporodás aránya azonban megfogyatkozik. Kérdhetjük tehát, mi nyereség van a' telepítvényekben, idegen nemzetek természet elleni meghonosításában? Nem hozná-e elő maga a' természet önkénytelen néhány évek alatt ugyanazon népesedést, és mikorra?

Erre nézve ha tesszük az ismeretes alkatban:

1) $\text{Logu} = \text{Loga} + n \text{Logp}$; mellyben (u) az utóbbi, (a) a' kezdetkori népességet, (p) a' szaporodás arányát egységgel megtoldva jelentse; nem különben a' telepítés után (u'; a'; n'; p') ugyanazon megfelelő mennyiségeket leszen:

$$2) \text{Logu}' = \text{Loga}' + n' \text{Logp}'$$

mellyből megtaláltatván Logu' a' meghatározott évszámhoz képest, 's azontúl tétetvén $\text{Logu}' = \text{Logu}$ az első egyenlethől az (n) értéke ismenetessé leszen

Példánkban Britannia népessége volt 1827-ben $22'178,482 = a$; $\text{Loga} = 7,3459321$; az évi szaporodás $= 0,013765$ azért is $p = 1,013765 \text{Logp} = 0,0059371$.

Ha pedig a' nép száma mint felvettük 23 millióra szaporított volna, lenne: $23'000,000 = a'$; $\text{Loga}' = 7,3617278$; továbbá találtuk a' megfelelő szaporodás arányát $= 0,0133141$; $p' = 1,0133141$; $\text{Logp}' = 0,0057440$

Tehát számítsuk ki Britannia leendő népességét 10-ről 10 évre ötven évek alatt, feltétvén hogy a' kezdetkori népesség 23 millióra szaporított volna, lenne

	1827-ben	1837-ben
a =	23'000,000 ;	= 26'252,300 ;
Loga =	7,3617278 ;	= 7,4191678 ;
	1847-ben	1857-ben
	= 29'964,500 ;	= 34'201,700 ;
	= 7,4766078 ;	= 7,5340478 ;
	1867-ben	1877-ben
	= 39'038,000 ;	= 44'558,200 ;
	= 7,5914878 ;	= 7,6489278 ;

Ezeknek megfelelő esztendő számok, Britannia kezdetkori valóságos népszámával 1827ben $a = 22'178,482$ és valóságos szaporodásával $= 0,013765$ $p = 1,013765$;

a =	23'000,000 ;	= 26'252,300 ;
	1829, $\frac{3}{4}$	1839, $\frac{3}{4}$
	= 29'964,500 ;	= 34'201,700 ;
	1849, $\frac{3}{4}$	1859, $\frac{3}{4}$
a =	39'038,000 ;	= 44'558,200 ;
	1869, $\frac{3}{4}$	1879, $\frac{3}{4}$

Eddigi kiszámításaink tehát valósággal mutatják hogy a' felvett 822,000-re menő népesítés, minthogy az nem a' nagyobb erő kifejlésének volt következménye, sem pedig, mivel felvételünk szerint nem felsőbb értelmiségű mivelt osztályt képezett, melyre úgy is telepítvényeknél számot sem lehet tartani ; valóságos holt mennyiség. Ugyanis, a' kitett szaporodást különben is $2 \frac{3}{4}$ év múlva ; melly egy nemzet életében tekintetbe sem vétethetik, önkénytesen bekövetkezett volna, 's ugyan azon különbség folyvást fent marad 10 ; 20 ; 30 'stb. évek múlva.

Azonban még egy kérdés adja elő magát; így megy e' ez végtől végig, vagy ezentúl bizonyos évek múlva az arány meg fog változni 's ez esetben haszon következik-e belőle vagy kár? nagyobb népesség-e a' rendes folyamatú népesedésnél vagy kisebb?

Ha ezen arány valaha megváltozik, úgy kell lenni egy időszaknak mellyben $u = u'$; $n = n'$; tehát leszen:

$\text{Log } a + n \text{Log } p = \text{Log } a' + n \text{Log } p'$; mellyből találatik

$$n = \frac{\text{Log } a' - \text{Log } a}{\text{Log } p - \text{Log } p'}$$

Példánkban: $n = \frac{0,0157957}{0,0001931} = 81,80.$

azért is a' leendő szaporodást, illetőleg 80; 90; 100; 150; esztendőre kiszámítván találni fogjuk

$$a' = 23'000,000; p' = 1,0133141$$

1907-ben	1917-ben	1927-ben	1977-ben
66'259,500	75'628,900	86'323,200	167'235,000

ellenben, népesítés nélkül:

$$a = 22'178482; p = 1,013765$$

1907-ben	1917-ben	1927-ben	1977-ben
66'206,500	75'905,200	87'024,600	172'384,000

Mellyből láthatni: hogy 80-évig ugyan a rendes szaporodással nevekedett népesség folyvást kisebb maradna annál, a' mit a telepítés utáni szaporodás nevelt, ellenben 80-éven túl a' 90-dikben már 276,300-al a' 100-dikban 701,400-al a' 150dikban pedig 5'149,000-el kevesebb; a' száz ötvenedik évben a' rendes kifejlés megháboríttatása miatt származott veszteség az egész népességén 5'149,000-re menne.

Bármí váratlanlannak lássék is pedig ezen következ-
tetés, annak okát mindazonáltal mind a' tapasztalásban,
mind a' fentebbi kifejtésekben feltaláljuk, 's nem külön-
ben a' tévelygésnek kút fejét melly a' régibb időkben egy
értelmű véleménnyé vált, hogy a' nemzeti erő a' népes-
ségben van, 's a' népesség szaporításával a' nemzeti
erőt lehet nevelni, a' műveltséget 's közjólétet elő mozdí-
tani. De már Malchus felidézett szavaiban más vélemén-
nyel találkozunk, ezzel: a' népszáma csak úgy lehet az
előhaladás jelensége, ha vagy a' nemzeti erő nagyobb ki-
fejlődéséből származik, vagy a' nemzeti erő nagyobb ki-
fejlődését vonja maga után, különben a' népszáma csu-
pán holt mennyiség. Jelenleg úgy találtuk: hogy nem csu-
pán holt mennyiség hanem bizonyos évek multával a' né-
pesség rendes szaporodásának is ellent áll, 's azt teteme-
sen nem csak hátra tartóztatja, hanem valósággal megke-
vesíti. Ugyan is:

Egy oldalu nézet úgy vélekedni, mintha a' nemzeti
erő a' népesség számában rejteznék 's azzal aránylago-
san nő és fogy. Sőt inkább a' nép száma legcsekélyebb
eleme a' nemzeti erőnek, mert az emberi erő csekély 's
ezen erőnek is nagyobb része mint a' nőnemé, kiskoruké,
aggottaké számba sem vétethetik. Sokkal több munkás
erő rejtezik a' megszelidített állatok testi erejében, még
több a' holt erőkben, az eszközökben, műkönyökben,
mesterségekben és tudományokban, következőleg ha a'
nemzeti erőt akarjuk nagyobbítani, nem a' népszáma ne-
velésére kell fordítani figyelmünket, mert a' mit annak
nevelése által az erő mennyiségében nyerhetünk, az a' töb-
biekhez képest alig észrevehető. Hanem, nevelni kell az
állati és holt erőket, javítani a' közlekedést, elébbre
vinni a' mesterségeket és tudományokat; a' lekisebb ja-
vítás is, melly ezeknek körében történik, sokkal na-
gyobb befolyással bír a' nemzeti erő kifejtésére, mint
a' népesség szaporítása, különben is pedig a' gyor-

sabb szaporodás és népesedés a' nemzeti erő nagyobb kifejlődésével elválhatatlanul együtt jár. A' népesség szaporításával együtt nevededik a' nép sűrűsége 's ennek arányában a' külszinü látszatos miveltség a' jólét ösztöne és fogyasztás. Mivel pedig a' jólét két végső elemekre oszlik fel: a' fogyasztásra vagy élvezetre, és tökécsítésre vagy szaporításra; az elsőnek nöttével ezen utóbbi kezd megfogyatkozni, 's a' szaporodás arányának csökkenésével, behozott telepítvényeken nyert nép szám' daczára is, a' népesség nevededésén, hosszabb' idők multával, elébb utóbb nemzeti vesztesség mutatkozik.

Ellenben egészen más eredmények tűnnek fel, az emberi munkásság leghathatósabb elemeinek az értelmiség nevelésének és a' közlekedés javításának közben jöttével, melly kettő egyik a' másikat szükségesképen feltételezi. A' megjavított közlekedésen út nyitattik a' miveltség és értelmiség szabad terjedezésének, és viszont a' nemzeti általános értelmiség felebb emelkedése következtében lehetetlen gondolni, hogy a' közlekedésre is nagyobb gond ne fordítottassék. Felvett példánk mellett maradván, fentebbiekben Britannia 1827-dik népességének számát nem szinte egy harminczad résszel szaporítottuk, 's ezen felvételre voltak alapítva kiszámításaink. E' két elemre nézve sokkal alantabb maradván tegyük fel az értelmiség és közlekedés viszonyai nem többel, hanem csak egy ötvened résszel neveltessenek. Ha meggondoljuk egy részről, milly szorgos ápolás kell a' gyarmatoknak, míg azok felüdülnének, mennyi kedvezés, mennyi gyámolítgatás és még mind e' mellett is őket a' gyakori elpusztulásoktól alig lehet megóvni, de ha meggyökereztek is, nem tudjuk: ha az éltető nedvet nem a' szomszéd vidékekből szívták-e magokba és talán az általános népesedés aránylagos visszatartásával nöttek fel; ha meggondoljuk más részről hogy félmiveltségü nemzeteknél is az értelmiség nevelésére számos intézetek állanak fel, 's azoknak időnkinti javításához, hogy céljoknak teljesen megfeleljenek, csak

némi csekély gond és gyámolítás kívántatnék; 's ugyan ez a közlekedés állapotjára nézve is igaz, melyet hasonlólag kevés gondnal és fáradsággal öszvehangzó rendszerbe lehetne hozni, az évi kiadásokat és reá fordított munkát hathatósabb foganattal vezetni és kirekesztőleg a közhaszon előmozdítására intézni; ezen felvételt, hogy; ugyan azon áldozatokkal, mellyel a népesség nem szinte egy harminczad résszel idegenek behozatala által szaporíthatatik, az értelmiség és közlekedés arányát egy ötvened résszel felebb vihetni, nem csak feleslegesen felvett aránynak nem tarthatjuk, sőt sokkal hihetőbben ezen arányt a népesítési arányon felül emelhetnök. Mindazáltal, hogy eredményeink annál biztosabbak legyenek, maradjunk ennél. Akkor a nemzeti munkásság elemei következőképen fognak változni.

A népességet semmivel sem neveljük, tehát maradjon úgy, a mint volt előbb 22'178,482; 's ebből a valósággal munkára fordított erő = 9'596,007; a népesség □ mértföldön 3887. Ellenben a közlekedés 2 szádrésszel javulván leszen 7721 + 154 = 7875; az értelmiség = 2,02. Továbbá az értelmiség egy ötvened résszel több állati és holt erőket teend munkásságba 's e mellett tekintetbe sem vévén azon állati erőt, melly a könnyebb közlekedés miatt még ezenkívül munkatételre felmarad, az állati és holt erők mennyisége 50'710,303 + 1'014,206 = 51'724,509; Következőleg

A nemzeti munkás erő lenne

$$\text{emberi erő } 9'596,008 \times 3887 \times 7875 \times 2,02 \\ = 59338,50$$

$$\text{állati erő } 51'724,509 \times 3887 \times 7875 \\ = 158340,30$$

$$\text{öszvesen } 217678,80$$

Mivel pedig a munkás erő kitételét első egyenletünkben találtuk = 209780,65 azért is az első egyen-

letben a' szaporodás arányát ismeretlennek tévén, kel-
lene lenni :

$$22'178,482 \times 3887 \times x \\ = \frac{217678,80 \times 11,865}{209780,65} = 12,2834$$

$x = 0,0142804$; A' rendes szaporodás nevededett.

$p = 1,0142804$; $\text{Log } p = 0,061580$

a' népszám pedig a' felvett szaporodáshoz képest kö-
vetkező:

<u>1837.</u>	<u>1847.</u>	<u>1857.</u>	<u>1867.</u>
25'557,100	29'450,400	33'936,900	39'106,800
<u>1877.</u>	<u>1927.</u>	<u>1977.</u>	
45'064,100	91'565600	186'050,000.	

A' 19-dik század közepiről tekintsünk most vissza
másfél századdal elébbre, mert az Angol nemzet is lép-
csönkint jutott mostani magas állásu fény pontjára. Mivel
pedig az egészről biztos adataink nincsenek, meg kell elé-
gednünk Anglia és Wales népességének Statistikájával,
melly a' 18-dik század eleitől fogva, így nevededett.

$$1700 = 5'475,000; 1710 = 5'240,000; 1720 \\ = 5'565,000; 1730 = 5'796,000; 1740 = \\ 6'064,000; 1750 = 6'467,000; 1760 = 6'736,000; \\ 1770 = 7'428,000; 1790 = 8'675,000; 1801 \\ = 9'168,000.$$

Ebből szembe tűnő lehet hogy még a' 18-dik
század elején Anglia mind népességre mind szaporo-
dásra nézve sokkal hátrább volt Europa mostani kö-
zép miveltségű tartományainál. Négyyszög mértföldön csak
2007 lakost számlált, évi szaporodása 1700 — 1730-ig

volt 0,0019; Anglia és Wales népessége 1827-ben □ mértföldön 4674 évi szaporodása 0,01277.

Vannak-e tehát jelei a' túlnépesedésnek? Még a' felhozott időszakaszban szűken alig táplálhatott 2000 lakost □ mtf., ritka háznak volt kéménye, az ágybéli mind öszve szalmazsákból állott 's rajta párna helyett egy darab fa, a' cselédeknek pusztá szalmával kellett beérniök, mellyre durva terítő sem jutott. 'S ennyi nélkülözés mellett az emberi kifejlődöttebbb szorgalom hozzá járulta nélkül a' természet nagy részint magára hagyatva nem tudott több népességet eltartani, 's nem tudta többel szaporítani 0,0019-nél. Mostan jóval több mint két annyi népesség hasonlíthatlanul kéjelmesebben él, még is az évi szaporodás hatszorta több, 's mit kell tartanunk, nem de túlnépesültebb volt az elébbi század elején mint most? És vallyon a' túlnépesedést szükségképen a' □ mértföldre eső népszámából kell-e ítélgetnünk, vagy sokkal helyesebben a' szaporodás csökkenéséből és a' szorgalmi erő kifejlődésének hátra maradtából?

Azon szaporodásnak, melly jelenleg tapasztaltatik, nem egészen egy ezere résznyi nevelésével Britanniának leendő népessége számát 1977-ben 186'050,000-nek találjuk, 's e' talán hihetetlennek látszhatik. Pedig kitudja? nem sokkal alantabb marad-e az igaznál. Felvételünkben a' szaporodást egy ezere résszel sem neveltük, noha az elmúlt nem egészen másfél század alatt hatszornál többre nevededett. Middlesexben jelenleg is közel 100,000 népesség esik egy □ mértföldre, és csak 50,000 et számítván Britannia egész népessége 285 millióra menne, 's még ebben sincs sem hihetlenség sem végső határ. Britannia sokkal kisebb arányban áll a' lakható föld terjedelméhez mint Middlesex Britanniához és az észtehetségek hatása nincsen a' tartomány szűkhatárai közé szorítva, sőt inkább önként hódoló adófizetőivé teszi a' föld minden lakosait tartományait. És midőn még a' mivelt Európában is □ mértföldre 1396; Ausztráliában

csak 12 lakos esik 's midőn a' lakható föld 1'800,000 □ mértföldre számíthatatik, illy csekély népességgel, túl népesedéstől tartani felesleges aggodalom.

Britannia népességének illy gyors szaporodását nem idegen nemzetek meghonosításának köszöni, hanem köszönheti műtudományos ismereteinek 's közlekedése jó karban létének, melly egyik a' másikat kölcsönösen elősegíti. Ha e' két elem nem hiányzik, előmegyen a' népesség szaporodása gyorsan, feltarthatatlanul, ha ezek hiányznak az erőtetett népesítés feltartóztatja a' rendes szaporodás folyamatát 's ennek végső következménye előbb utóbb nemzeti veszteség mind a' nép számán, mind az értelmiség kifejlődésén. Britannia közlekedésének miben létéről fogalmunk lehet, ha meggondoljuk, hogy Surdiffe a' csatornákra 25 év alatt tett költségeket 300 millio pengő forintra becsüli 's még erről Gerstner azt tartja, hogy talán két annyira is felmegy. De ha csak ezen számoknál maradunk is, és az útakra tett vasutakra költségeket még egyszer ennyire tesszük, volna a' közlekedésre fordított költség 600 millio pengő forint, 's egy körülbelől olly terjedelmű ország, mint Britannia ha szinte évenként 2 milliót szánna is el, Britannia mostani közlekedése állapotját 300 esztendő mulva érhetné el. Nem csuda tehát ezen nemzetnek hasonlíthatatlan szorgalmi kifejlődése, mivel azt a' mint látjuk nem természet feletti okokból a' nemzet különös hajlamaiból, tehetségeiből, jelleméből 'stb. hanem igen is tapogatható tapasztalati okokból könnyű felfejteni. Ha más nemzetek idáig jutnak, ők is minden bizonnyal elfogják érni a' szorgalmi kifejlődésnek ugyanezen tető pontját, e' nélkül pedig valamint Britannia nem volna ott hol van, szintúgy más nemzetek sem kecsegtethetik magokat, hogy a' mire amaz eszközök használatával eljutott, ők azt a' megkívántató segéd eszközök félre tételével elérhetik. Mi érdemet lehessen pedig a' nemzeti erők illy sebes előhaladása 's műveltségnek összeütköző küzdései között ezen mondatnak: *ha a' természet mind ezeknek úgy*

is határt vel, miért sietlessük azt? könnyű által látni. Mert a' természetben rejtező titkos erők véghetetlenek 's a' természet nem vetett határt az emberi ész mindenható hatalmának. A' lakható föld egész terjedelmére jelenleg 's általában csak mint egy 500 lakos számíthatatik □ mértföldenkint; 4000 lakost felvenni miveltségünk mostani kifejlődéséhez képest sem látszhatik túlságosnak, 's mikor fog még az emberi nem ennyire szaporodni? Ezen kívül a' föld $\frac{2}{3}$ ad részét tenger árja borítja, mellyből időről időre több szigetek tűnnek fel; kérdés mind végig megkell-e változatlanul ezen aránynak maradni? és ha megkellene is e' teménytelen víz tömeg nem oszolhatik-e fel más vegyülettel, hogy annak egy tetemes része a' száraz föld nedvesítésére és termékenyítésére használtassék, 's ugyan annyival több lakható föld a' tenger árából kiszabaduljon. Ugy látszik tehát, mintha a' túlnépesedés kérdése még egy pár év ezredig bátran elmaradhat, 's nem a' bölcs természet kimeríthetetlen gazdagsága, kifogyhatatlan tápláló ereje, 's minden emberi előre látást túl haladó bölcs törvényei; hanem az emberi miveltség van hátra, az elérendő végső cél véges erejének végetlen távolságban mutatkozik, 's a' természet nem vetett más határt az emberi nem miveltégi előhaladásának, hanem hogy a' mivelt nemzetek a' hatalom legfelsőbb polczait elfoglalják 's a' miveletlenebbeket magokkal egybe olvasszák.

E' felvételnél már most, hogy mivelt nemzeteknél a' szaporodás aránya a' mostaninál alább szállani nem fog, bizvást megmaradhatunk. Erre bátorít bennünket mind a' tapasztalás, mind az okszerű következtetések. A' következő más félszázad kifejlődésétől évek számára nézve csak annyira vagyunk mostan, mint az ez előtt másfélszázaddal éltek mi hozzánk; azt pedig nyilvánosan látjuk, hogy a' közlött adatok szerint a' szaporodás Britanniában nemcsak alább nem szállott, hanem hatszor annyira nevedett. A' terjedező miveltség-

gel együtt több több eszközök és műkönyvek jönnek használatba, mellynél fogva az erőszakolt munkát állati és holt erők végezik, 's az emberi erő könnyebb, kényelmesebb, értelmesebb munkára tartatik fel, 's mind ez, tetemes befolyással van az általános életidő meghosszabbítására. A' szükséget, inséget szenvedő erőszakos munkával küzdő vad népek, fiatal korukban halnak el. A' miveletlen tartományokban az erőszakos munkára kényszerített népek 's nemzetek között ember és állat faj egyiránt elaljasodik, erőtlen test alkatúvá lesz, korán vénül, korán hal; sőt ezen különbséget még a' miveltebb nemzetek összehasonlításában is észre vehetni. Britanniában 58-ra esik egy halálozás, Franciaországban 39-re; 's nem különben Britanniában a' 18-dik század elején a' halálozás aránya volt 1: 30 ugyan ezen század utólján 1: 40 's jelenleg a' 19-dik század közepe táján 1: 58-ra tétetik, mostan hihetőleg 1: 60; Magyarországon a' mennyire hozzá vehetni 1: 25.

Azon nemzetekre nézve tehát mellyektől biztos adataink vannak, azok, 's a' belőlők kihozható viszonyok következők:

1) *Britannia'* népessége volt:

1827-ben	22'178,482;	} 5706 □ mtf.
1841-ben	26'856,026	

2) *Franciaország* népessége:

1827-ben	31'800,000;	} 10050 □ mtf.
1837-ben	33'540,000	

3) *Ausztriai* a' Magyarországtól elvált külön tartományokban összesen:

Népessége	1830-ben	19'996,885;	} 6252 □ mtf.
„ „	1837-ben	20'617,243	

4) *Magyarország* közellítőleg:

1825-ben	9'471,263 ;	} 4181 □ mtf.
1840-ben	9'876,967	

5) *Poroszország*:

1828-ban	12'780,772 ;	} 5054 □ mtf.
1840-ben	14'907,091	

Népsűrűség:

		□ mtföld.	viszonya Franciaországhoz.
1) Britannia	1841-ben .	4706,72	1,4103
2) Franciaország	1837-ben .	3337,31	1
3) Ausztria	1837-ben .	3297,67	0,98812
4) Magyarország	1840-ben .	2362,35	0,707861
5) Poroszország	1840-ben .	2949,54	0,883809

Szaporodás:

	évenként	viszonya.
1) Britannia	0,013765	2,5753
2) Franciaország	0,005345	1
3) Ausztria	0,004370	0,817586
4) Magyarország	0,002800	0,523854
5) Poroszország	0,012900	2,41347

Előadván okaikat, melyeknél fogva biztosan állíthatjuk, hogy a' mivelt nemzetek szaporodási aránya alább szállani nem fog, mert az, a' fejlődő emberi miveltiséggel együtt halad előre; érdekes leszen a' jövődőségbe tekinteni, és ha nagyobb szaporodást nem feltételezünk is, melyre minden eddigi tapasztalatok, és szint-

úgy az okszerű következtetések jogosítanának: lássuk leg-
alább a' felvett szaporodással mi nemzeti viszonyoknak
kell be állaniok a' jövő 1850-dik évben 's ehhez képest
a' következő év ezred kezdetén 2000-dik esztendőben.

I. 1850-ben.

a)	Népesség	viszonya.
1) Britannia	30'371,000	0,844945
2) Franciaország	35'945,000	1
3) Ausztria	21'820,000	0,607039
4) Magyarország	10'157,000	0,282572
5) Poroszország	16'946,000	0,471453

b)	Munkás erő	viszonya.
1) Britania	22,2526	3,23832
2) Franciaország	6,87165	1
3) Ausztria	3,32794	0,4843
4) Magyarország	0,6909	0,100543
5) Poroszország	7,33012	1,06672

II. 2000-dik esztendőben.

a)	Népesség	viszonya.
1) Britannia	236'000,000	2,9528
2) Franciaország	79'924,000	1
3) Ausztria	41'982,000	0,52527
4) Magyarország	15'485,000	0,193308
5) Poroszország	115'980,000	1,45117

b)

	Munkás erő	viszonya.
1) Britannia	134,36	39,548
2) Franciaország	3,3973	1
3) Ausztria	1,2319	0,36261
4) Magyarország	0,15986	0,04705
5) Poroszország	34,336	10,106

Ezekből a' felvett kérdésre: hogy ha a' szorgalmi erő kifejlődésének maga a' természet úgy is határt vet miért sietessük azt? könnyű a' felelet. Mikor és mi határt vetend a' természet, azt nem tudjuk, de ha csak másfél századra tekintünk is elő, melly még a' nemzetek életében nem felette nagy idő; lehet hogy akkorra Britannia népessége a' mostani szaporodás arányát megtartván 236 millió leszen, Poroszorszáé 116 millió; Franciaorszáé csak 80 millió, 's Magyarorszáé alig megy felül 15 millión. Mondhatjuk hogy ezen népesség eltartására Britannia, Poroszország 'stb. elégséges nem leszen, noha ezt semmi adatokkal sem támogatni, sem bebizonyítani nem lehet; még is ha szinte úgy volna is, ki állhat ellent az erőnek, hogy magának tért ne szerezzen, 's akármi történnék az erő győz, a' gyenge hódol. Magnus ab integro seclorum nascitur ordo.

GYÖRÝ SÁNDOR.

XIV.

AZ ÉSZJOGTUDOMÁNY'

FEJLŐDÉSE 'S JELEN ÁLLAPOTJA.

Második cikkely.

(Folytatás).

Hobbes mind ítélőtehetségére, mind előadására nézve de Grootot jóval felülhaladván, eredeti ¹⁾, 's következetesen kifejtett rendszere által nagy figyelmet gerjesztett, de minden elveit az ember érzéki természetére alapítván mind gyakorlati, mind elméleti munkáiban az empirismus 's materialismus fölé nem emelkedhetett ²⁾; a' rendetlenség 's anarchia szülte szenvedélyek fékezése tekintetéből a' despotiához ragaszkodott, 's a' statuspolgárt megfosztván minden biztosító alkotmányi intézményektől Machiavellként rabszolgává alacsonyította, végre a' fejedelmi jog alapját a' phy-

¹⁾ Azonban a' status eredetéről nézete már *Plátó* munkáiban is található lsd. *Gärtner* de summo problemate 19. l.

²⁾ Ld. *Balogh*, Philos. Pályam. 34. l.

sícai erőbe helyezvén, az igazság eszméjét a' tevőleges törvények rendeleteiből származtatván, minden jó szándéka mellett, a' status, thronok, és polgári szabadság alapzatait egyaránt megrendíté ¹⁾, de Groot rendszerét ellene *Cumberland Richard* (sz. 1632 † 1718.) peterboroughi püspök védelmezé, az ember társasági ösztönét a' mások iránti természet szülte jóakarásból származtatván. ²⁾ *Spinoza Benedek* (sz. 1632 † 1677.), ki a' régi görögök pantheismusát sirjából felidézvén, hathatós befolyású volt az összes bölcsészet fejlődésére az Epicureok tanát követvén a' jogot a' physical erőre alapítá ³⁾, állítván hogy minden lény jogainak mérsabálya természeti ereiben rejlik, és ennél fogva a' mit az ember tehet, azt természeti jog elvei szerint tennie szabad, mert ez sem a' harcot, sem a' haragot, sem a' ravaszságot nem tiltja, mivel az ember cselekvényei nem egyedül az ész, hanem a' természeti vágyak 's ösztönök szerint megítélendők. — Mivel az emberek' egymás iránti ellenséges indulatuknál fogva, minden tetteik végczélja t. i. önfentartásuk ⁴⁾, könnyen veszedelmezethetnék, állományi szerződések által jogaikat biztosítani igyekeznek; — de az álladalom jogalapja ismét csak physical erőn nyugszik 's azért a' polgári főhatalom azt illeti, kinek legtöbb ereje van ⁵⁾, 's

¹⁾ Ld. *Raumer* 38. 39. l. *Stahl* Philos. des Rechts Had. 1832. l. k. 79. l. *Egger* n Priv. Recht 39. 40. l. *Virozsil* J. n. P. l. 286. és *Feuerbach Anti-Hobbes* Erlang. 1798.

²⁾ *Disquisitio philosophica de legibus naturae* Lond. 1672.

³⁾ *Tractatus theologicus-politicus*. Amsterod. 1670. *Tractatus politicus* in op. posth. ed a Lud. Mayer Amsterod. 1677. Újabban *Bened. Spinoza opera quae supersunt omnia* Ed. Paulus H. Vol. Jenae, 1802. 1803.

⁴⁾ *Tract. pol. cap. II. §. 2. 3. 4 §. 18.* 'stb. 's *cap. III. IV. Tract. theol. pol. cap. XVI.* lsd. *Zachariae* Vierzig Bücher l. 155. 156. l.

⁵⁾ *Summum ius habet in omnes, qui summam habet potestatem.* „*Tract. theol. pol. cap. XVI. Summae potestatis*

fejedelmi jogai addig terjednek, míg tehetsége; minden egyéb jogalap pusztá ábránd, nevetségre méltó képzemény.

1). Szomorító joggyilkoló tan! mellyhez azonban Spinoza, lelke jobb sugallatára figyelvén, hív maga sem maradhat.

2). Az első, ki az észjogtudományt kellő figyelemmel a' magányjogra is, egész terjedelmében rendszeresen művelni kezdé báró Puffendorf Samu³⁾, (sz. 1632 † 1694.) volt, — ki azon elvénél fogva, miszerint a' természeti törvényeket csak az emberi természet vizsgálatából tanulhatni, az öfenntartási ösztönből a' társas élet föltételetlen szükségét következtetvén, ennek fenntartásában az egész hölceleti jogtan alapelvét találja, mellyet azonban, mivel törvény törvényhozó nélkül nem képzelhető, még azon magasabb elvből „élj az isten akarata szerint“ származtat. — Jogos viszonyok Puffendorf tanai szerint csak társaságban létezhetnek; társaságok pedig csak szerződések által alakíthatók, tehát az álladalmak is, melylyek' jog szerinti alapítására három szerződés szükséges; az első által egyesülnek a' családtyák egy közczél elérésére, másodikban a' kormány alakja határoztatik meg, a' harmadikban pedig a' polgári főhatalom iránti hódolatkat nyilvánítják⁴⁾; a' statushatalom tehát nem származik közvetlenül az istentől, hanem jogalapja a' statustagok közmegegyezésében található; fejedelmet azonban az alap-

ius sola eius potentia determinetur et definiatur“ tract. pol. cap. IV. §. 1.

1) Lsd. Tract. pol. cap. I. §. 1. 7.

2) Lsd. *Gärtner* de summo iuris nat. prob. 29. 25. l. *Warnkönig*. 49. l. *Stahl*, kinek véleménye szerint Spinoza tanai-ban az alapi rationalismus magva csirázik) I. 62 — 66. *Raumer* 41—47.

3) *Elementa iurisprud. univers. Lugd. Bat.* 1660. De Jure nat. et gent. L. VIII. *Lund. Scan.* 1672. De officio hominis et civis *Lund. scan.* 1673.

4) De Jure nat. et Gent. L. VII. cap. II.

szerezés megsértéséről csak akkor vádolhatni, ha a kormányzást végkép elhanyagolná, vagy a hódolat nyilvános feltételeit megszegné; az álladalom végczélja a jogbiztosítás¹⁾; a főhatalmi jogok felosztását roszalván a' a' fejedelmek korlátlan hatalmát védelmezi²⁾; a' nemzetek közötti jog, véleménye szerint csak az álladalmak viszonyaira alkalmaztatott magányjog lévén, ettől különböző tudománynak nem tekintethetik. — Puffendorf főérdeme abban áll, hogy az észjog minden részeit aránylag kidolgozván, az első ezen tudományt a' *heidelbergi* (1661 — 1670) később a' *lundí* egyetemnél nyilvánosan tanítá, 's illykép az academiái tanulmányok' sorába fűzvéen továbbí szorgos művelését mintegy biztosítá; — ő ellenkezőleg azok véleményével, kik az erkölcsi jó 's rosz fogalmának egyedüli kutforrását az isteni kinyilatkoztatásban keresék, a' gyakorlati bölcsészet szabályait az észből is hébizonyíthatóknak állítván, ezen tudományt a' tevőleges theologia gyámsága alól fölmenté³⁾, és az észjogban a' rationalis iránynak előbajnokává vált⁴⁾; a' társalkodási elvet nem csak rendszerének homlokára tűzé, hanem az előforduló viszonyokra is következetesen alkalmazta, 's a' statusszerződések fölötté nyomos tanára új világot derített; — köztetszéssel fogadtatott 's számos kiadásokban megjelent munkái⁵⁾ által, de Groot alapelvei egész

¹⁾ Lsd. *Maurenbrecher*, Grundsätze des deutschen Staatsrechtes 28. l. not. a).

²⁾ Ez oknál fogva híres a' *Severini de Monzambano* neve alatt bibocsátott munkájában (de statu imperii Germanici Haagae 1667). Némethon alkotmányát politicaí szörnyetegnek nevezé.

³⁾ Lsd. *Friesz* Geschichte der Philosophie II. köt. Halle 1840. 479. 480. l. *Balogh* Philos. pályam. 42. l. *Warnkönig* 50. 15. l. *Gros*, Lehrbuch der philos. Rechtswissenschaft 6. kiad. Stuttg. 1841. 24. l.

⁴⁾ *Stahl* Philos. der Rechts. I. k. 68—83. 108—124. l.

⁵⁾ Munkáinak rövid foglalátát lsd. *Warnkönig* 51. 52. l.

Europában elterjesztettek ¹⁾, 's tanai még ... a' 18. 's 19. században is követőkre találtak, nyomaira *Hutcheson Warburton*, sött *Locke*, 's *Montesquieu* munkáiban is akadhatni, és még mai napig nagy tekintélyűek a' francia törvényszékekben ²⁾; mas részről iratai de Grootként tudományos idézésekkel tulterhelvék, az erkölcsiségnek a' jogtöli meg nem különböztetése által az észjogtudomány körét határozatlanná tevé, 's a' nemzetek közti jog elhanyagoltatására követőinél alkalmat adott ³⁾. Az erkölcsiant a' jgtudománytól szorosabban megkülönböztetni kezdé *Thomasius Keresztely* (sz. 1655 † 1728). „a' jgtudomány nagy reformatora“ ki első munkájában ⁴⁾, a' társalkodási elv követője, később ⁵⁾, az észjogtudomány főelvéül, az emberi élet boldogságának fenntartását tüzé ki ⁶⁾; a' jog fogalmát az erkölcsiség-'s tisztességtől, külön, azonban csak a' kitételen egymástól különböző alapelvek felállítása által ⁷⁾, elválasztá, 's a' jgtudomány körét csak a' kényszerítő eszközökkel létesíthető követelményekre és ezeknek megfelelő tartózasokra szorítá. — A' jog' alapja a' külső szabadság ⁸⁾; az észjog kutforrása nem az isteni kinyilatkoztatásban, hanem „a' nyugalmas elme okoskodásaiban“ ⁹⁾. keresendő, és a' természete-

¹⁾ „Er wuzzte zu lehren, und der geordneten Doctrin, deren Principien er aus den Werken seiner Vorgänger schöpfte, überall Eingang zu verschaffen“ *Warnkönig*, 50. l.

²⁾ Comentatorainak nevei olvashatók *Virozsilnál* J. n. P. I. 291. l. Föellenei *Rachel* 's *Alberti* valának lsd. *Martini* de lege nat. pos. 292.

³⁾ Lsd. *Bauer* Lehrb. des Naturrechts Götting, 1825. 381. l.

⁴⁾ *Institutiones iurisprud. divinae* Libr. III. Lips. 1688.

⁵⁾ *Fundamenta iuris nat. et gent.* Halae 1705.

⁶⁾ „Facienda sunt, quae hominis vitam reddunt et maxime diuturnam et felicissimam, et evitanda quae vitam reddunt infelicem et mortem accelerant“ cap. VI. §. 20—23.

⁷⁾ Lsd. *Warnkönig* 56. l.

⁸⁾ L. I. cap. 5. §. 9.

⁹⁾ Ungyanott §. 29.

ti jog isteninek csak azért neveztetetik, mivel az isten mint az ember teremője fölveit az emberi szívbe eltörülhetlenül vésé; — a' tevőleges jog' a' természetinek alárendelendő ¹⁾, de ezzel a' rabszolgaság nem ellenkezik; — a' közjogban a' polgári főhatalom istentől közvetlen származtatásának ellene ²⁾, *Vandal's Maasius* tanait czáfolá ³⁾, a' nemzetek jogát pedig Puffendorf nyomdokit követvé a' magányjoggal egy tudománynak tartá ⁴⁾. *Thomasius*, kinek alapnézetei *Benthaméhoz* hasonlók ⁵⁾, tudományunk önállása kivivására az első elhatározó lépést tevő, ámbár az erkölcsiség 's jogosság közti különbség' lényegét ki nem merité; — egész életében az igazság rendíthetlen bajnoka, az előitéletek 's lélekbénítő iskolafesznek tüzes ellene, mind előadásaiban, mellyeket német anyai nyelvén tarta ⁶⁾, mind munkáiban a' gyakorlati életre hatni kívánván, az észjog eddig csak elméletileg tárgyált elveit a' közintézetekre alkalmazá, 's a' törvénykezés számos hiányait, a' kinpadot, a' boszorkánypöröket 's egyéb visszaéléséket tolla' éles fegyverével megtámadá, szóval a' jogbölcsészet tanait gyakorlatilag gyümölcsözővé tenni törekedett ⁷⁾, és ezen az emberiség szent ügyébeni lelkes munkássága által, mellyet a' számkivetés sulya sem lankaszthata, hervadatlan babérkoszorút fűze

¹⁾ „Contra ius naturale stricte dictum quod prohibet laesionem aliorum nihil plane potest efficaciter disponere ius positivum.“ §. 53.

²⁾ Ld. *Maurenbrecher*, Lehrbuch des deutschen Staatsrechtes 39. l. not. d.

³⁾ Nevezetes tudományos harczáról *Maasius-Pfeifer's Carpzovval* lsd. *H. Ludens* *Thomasius* nach seinem Schicksale u. Werken Berlin 1805. 's *Statslexicon* II. k. 434. l.

⁴⁾ Ld. *Egger* das nat. öffentliche Recht. Wien und Triest 1810. II. k. 32. l.

⁵⁾ Ld. *Warnkönig* 57. l.

⁶⁾ *Balogh* Philos. Pályam. 42. l.

⁷⁾ *Virozsil* J. N. P. I. 292. l.

halántékaira még akkor is virulót, midőn több országpusztítás 's véresharcz szülte borostyánt rég már elemészté a' felvilágosodás fényt derítő szövétnéke ¹⁾. A' híres *Leibnitz Godofréd Vilmos* (sz. 1646 † 1716.) észjogi rendszert ugyan ki nem dolgozott, e' tárgyróli nézeteit azonban több munkáiban kifejtvén ²⁾, az ujjabb elveket a' régiekkel összeforasztani iparkodék; ő a' bölcséleti jogtant mint a' tevéleges törvény bölcsészetének eszméjét fölfogá és jogtudomány történeti, bölcséleti 's dogmaticai oldalát megkülönböztetvén, a' mostan divatozó jogtanítási rendszert talpkövétt veté ³⁾; sokban de Groot 's Puffendorf elveit követvén, még sem tagadá el saját eredetiségét és a' természeti jogban még az ember jövő életét is tekintetbe venni javaslá, minthogy e' földöni rendeltetése egyébként feloldhatatlan rejtély. ⁴⁾ A' természeti közjog fejlődésére befolyással voltak a' polgári főhatalom eredetéről jogalapjáról ezen században folyt, 's legübbnyire politicai körülmények által élénkitett vitályok. *Vandal* dánországi püspök a' fejedelmek határtalan hatalmát közvetlenül az istentől származtatá ⁵⁾, állitván hogy Ádam mint első király fejedelmi jogait örökség gyanánt utódainak hagyá, 's minden későbbi korlátozások csak a' népek által ledaczolt jogtalan bitorlások; munkája Dániában

¹⁾ Ld. *Raumer* Geschichtl. Entwickl. 67 68. l.

²⁾ *Nova methodus docendae discendaeque iurisprudentiae* Lips. 1667. és a' *Codex Juris gentium* bevezetésében (I. köt. XI — XXII. l.) 'stb.

³⁾ Közvetett befolyásáról az észjogtudományra lsd. *Raumer* 66. l.

⁴⁾ „*Finis scientiae iuris naturae ambitu huius vitae non debet includi.*“ *Stahl* (I. 85. 86.) Leibnitznek tulajdonítja a' jog és erkölcsiség közötti különbségnek kifejtését még *Thomasius* előtt: „*Leibnitz war der erste der die Eintheilung in Recht und Moral vorausbestimte die Ausführung ist des Thomasius.*“ 85. l.

⁵⁾ *Jus Regium Hafniae* 1663.

Maasius bizonyítványa szerint „symbolicus könyv“ tekintélyével birt. ¹⁾ Hasonlólag *Filmer Robert* (sz. 1604 † 1674.) a' statusfelség jogait Ádámtól származtatá 's az atyai hatalomra alapítá. ²⁾ Ezen tan czáfolásához fogott *Algernon Sidney* ³⁾, (sz. 1618 † 1683.) ki a' polgári szabadság szeretetétől illetve a' népek jogaiért sorompóba lépe; de midőn a' köztársasági rendszert védelmezé, másik tulzásba esvén, a' monarchiát a' kényurasággal összezavará, 's ezen hibás nézeténél fogva a' polgári szabadság egyedüli menedékhelyét a' köztársaságokban találhatónak mondá. Munkája azonban előadásának ereje, számos történeti adatai miatt maradandó becsü, 's szerzője nemes 's hona alkotmányáért buzgó lelkületének örökös bizonyítványa. ⁴⁾ *Locke János* (sz. 1632 † 1704.) ki Baco elveit Descartesével egyesítvén, ugyanazon előzvényekből, melyekből később Kant kiindula, egy nemcsak honában, hanem Franciaországban 's Hollandiában is közkedvességet nyert érzéki rendszer alapítója az lön elméleti bölcsészethen ⁵⁾, az észjogtan fejlődési történetében is említendő. Hires munkája ⁶⁾ elején Filmert czáfolván majd saját nézeteit fejtegeti. Véleménye szerint létezik természeti állapot, mellyben az emberek szabadok, jogaikra nézve egyenlők; cselekvényeik mérsabálya az ész örökös törvénye, mellynélfogva minden jogsértést erőszakkal is meggátolni szabad; tulajdonjog eredetileg elfoglalás által szerzetetik meg, 's az elfoglalt dolog művelése által tartóssá

¹⁾ *Thomasius* czáfolata Kopenhagában hohér keze által égettetett meg. Ld. Staatslexicon II. 434.

²⁾ *Patriarcha or from the natural power of kings* London 1680. Munkája csak ellenei írásaiból ismertetik lsd. *Zachariae* Vierzig Bücher (első kiad.) I. 181. l.

³⁾ *Discours concerning government* London 1698.

⁴⁾ *Raumer* Geschichtl. Entwickl. 54. l.

⁵⁾ Ld. *Friesz* Gechichte der Philosophie II. kötet 387—403. és *Balogh* Philos. Pályam. 35. l.

⁶⁾ *Two treatises on civil government* Lond. 1698.

válík. ¹⁾ De mivel az illy állapotban elegendő jogbiztoság nincs, az álladalom szükségessé lesz alapja csak szabad megegyezéssel kötött szerződés, célja a' polgárok jogainak biztosítása ²⁾; a' végrehajtó hatalom kötelessége a' közjót előmozdítani, de határozatai 's rendeletei a' nemzet többségének kívánata szerint elintézendők, mivel a' felség a' népnél van, melly a' netalán az alapszerződésből eredt kétségek 's viszálykodások természetes 's örökös birája. Locke nézetei nem csak az angol alkotmány fejlődésére, hanem a' nyilvános észjog aaptanaira is eldöntő befolyásnak valának. Végre a' 17-ik században még említendők *Zouchy Richard* ³⁾, 's *Textor János Farkas* ⁴⁾; kik a' nemzetek közti jogot szorgosan kidolgozott kézikönyvek által művelék.

III.

A' 18-ik században „melly egy régiebb kor álhiedelmivel vivott, ezer előítéleten tört keresztül, ezer visszaéléseknek vete véget 's Europa jövődjét készítgeté“ ⁵⁾, melly a' „kitünőleg bölcselkedési század“ nevével czímezetik, az észjog tudományát rendszeren főkép némethoni tudósok művelék, kik ugyan azon egy czélnak elérésére t. i. az ész örökös szabályainak minél tágasb terjesztésén 's világosabb kifejtésén munkálódván, még is különböző ösvényeket követtek 's ekkép több iskolákra szakadtak. —

¹⁾ On Govern. c. 4. Lsd. *Virozsil* J. N. P. II. köt. 98. l.

²⁾ *Maurenbrecher* Grundsätze 28. l.

³⁾ *Juris et iudicii fecialis sive iuris inter gentes et quaestionum de eodem explanatio Oxonii* 1680.

⁴⁾ *Synopsis iuris gentium Basiliae* 1680.

⁵⁾ *Csató Pál*, A' francia költészet a' XIX. században Tudománytár I. köt 81. l.

Báró Cocceji Henrik ¹⁾ (sz. 1664 † 1719) frankfurti jogtanító a' társalkodási elvet a' jog megalapítására elégtelennek állítván még egy minden embertől szükségkép elismerendő tekintélynek hozzájárultát nélkülözhetlenné mondá, ezt pedig isten akaratjában, mint az emberi cselekvények főzsinormértékében találá; — az isten akaratja pedig az ész által a' természet' rendéből, az emberi természeti tulajdonságaiból, a' teremtő tökéletességeiből, 's a' nemzetek összhangából megismerhető; — a' mint az isten akaratja az észjog szemlélődő ugyanazon tétel „mindenkinek a' magáét“ az észjog gyakorlati föelvé. — Ezen alaptanokra építé Cocceji rendszerét, mellynek kifejlésében az akkor közdivatban lévő római jog törvényszabályait az észjog tanaira visszavezetni, 's ezekkel összhangba hozni iparkodék, úgy hogy munkáiban a' később kifejlett történeti irány zsenge csirájára akadhatni. ²⁾ Követői között említésre méltók fia *b. Cocceji Samu* porosz nagycancellár ³⁾, sz. 1679 † 1755. ki atyja rendszerét bővebben kidolgozta, *Cramer* ⁴⁾, 's *Kesztner* ⁵⁾, 's a' nagyhírű *Heinecke János Theophíl* ⁶⁾; (sz. 1684 † 1741.) ki némely tekintetben Cocceji iskolájához számitandó.

Thomasius nyomdokait követte *Gundling Miklós Jeromos* ⁷⁾; halléi jogtanító (sz. 1671 † 1729.) ki a' jog-

¹⁾ De principio iuris nat. unico vero et adaequato respondente filio Sam. Cocceji Franc. 1699. (par saltera 1700.) 's Grotius illustratus Tomi III. op. posth. Vratisl. 1744 — 1748.

²⁾ Ld. *Rotteck* Vernunftrecht I. k. 114.

³⁾ Introductio in Grot. illustratum Halae 1748. Novum systema iustitiae nat. et romanae Berol. 1748. 'stb.

⁴⁾ Coccejana scripta iuris nat. et gent. edente F. H. Cramer Lemgov. 1713.

⁵⁾ Prudentia iuris nat. Rintelii 1705.

⁶⁾ Elementa iuris nat. et gent. Halae 1737.

⁷⁾ Jus Naturae et gentium Halae 1714.

nak főbéléget a' kényszerítési tehetségbe helyezvén, a' külső békének szükség esetében, erőszakkali fenntartására ¹⁾, jogrendszerre alapítá, 's ezen szempontból az egyes jogviszonyokat taglalá; a' szerződések tehát azért megtartandók mivel felbontásuk a' külső békét háborgatná, a' sajátjog meg nem sértendő, minthogy ki más birtokába avatkozik a' békét fölzavarná 'stb.; — a' közjogban meg a' kényuraságot is, ha vagy meghódításon vagy örökségen alapulna pártolá 's a' rabszolgaságot a' természeti joggal összeférhetőnek állítá. — Gundling' rendszerének főhibája abban rejlik, hogy a' jog főismertető jeleül a' kényszerítést tűzvén ki, a' következtetést az okkal összevegyíté; és a' kényszerítés sem bölceleti alapját, sem határát ki nem jelöle, sőt mind kettejét a' tevőleges törvényekből kölcsönözte; — de mind e' mellett még is a' Thomasius által ébresztett szikrát híven örzé, míg kedvezőbb körülmények közt a' jog 's erkölcsiség homályos viszonyát felderítő szövétnekké válhatott. ²⁾ Thomasius iskolájához tartoztak még (*Gerhard Ephraim* (sz. 1682 † 1718.) Gundling kortársa ³⁾); az éleseszű és a' fogalmak világos meghatározása által tündöklő *Koehler Henrik* ⁴⁾ (sz. 1685 † 1725), továbbá *Glafey Ádám Fridr.* ki történeti példákkal felvilágosítá az észjog elvont tételeit ⁵⁾, *Fleischer J. L.* ⁶⁾, *Wolf J. G.* ⁷⁾, *Bayer G.*

¹⁾ „Pacem externam ante omnia sectare et serva ubi haberi potest, ne prorsus ad vitam cum aliis traducendam virtutemque acquirendam inutilis fias.“

²⁾ Ld. *Bauer*, *Naturrecht* 12. l. *Friesz*, *Geschichte* II. 481. 482. lap. *Raumer*, 68. 69. l.

³⁾ *Delinatio iuris nat.* Jenae 1712. Isd. *Gros Lehrbuch der phil. Rviss.* 25. l.

⁴⁾ *Exercitationes iuris nat.* Jenae 1729. *Juris social. et gent. ad ius nat. revocati specimina* 8. Jenae, 1736.

⁵⁾ *Vernunft- und Völkerrecht* Frankf. u. Leipzig. 1723.

⁶⁾ *Instit. iuris nat. et gent. secundum principia Thomasi.* Halae 1722.

⁷⁾ *Instit. iurispr. nat. tum priv. tum publ.* Halae 1720.

¹⁾, *Weidler J. F.* ²⁾, *Sammet J. G.* ³⁾, és *Achenwall Godofréd János*, (sz. 1719 † 1772.) ki az első egy határozott rendszerű tökéletes észjogi munkát bocsátván közre ⁴⁾, az erkölcsiség 's jogosság közti különbséget már világosabban kifejté 's mind világhírű neve tekintélyével, mind írásai 's előadásai által az észjognak az erkölcsstantól elkülönözött művelését hathatósan előmozdítá. ⁵⁾.

Leibnitz elveire új bölcséleti rendszert alapítá háro *Wolf Keresztely* (sz. 1679 † 1754) 's ez által az összes bölcsészet' nem különben, mint az észjogtan fejlődésére annál hathatósbab befolyással volt, minthogy német nyelven írott munkái által honosai tömegére sikeresen hatott, 's sajátóságos úgy nevezett mathematicai tanrendje még hona határain kívül is közdivatossá lett. ⁶⁾. A' gyakorlati bölcsészetet három főalkotó részre: erkölcsstanra, természeti jogra 's politicára osztván, a' másodikat terjedelmesen fejtegeté. ⁷⁾. *Wolf* tanítása szerint az emberi természet lényegéből bizonyos kötelességek szükségkép folynak, mellyek, mint az ember természete lényegesen egyenlő, úgy általánosak 's közönségesek; ezek közt első helyet foglal a' physical 's szellemi tökéletességrei

¹⁾ *Delineatio iuris div. nat. et pos. univ. Wittenb. 1712.*

²⁾ *Institut. iuris nat. et gent. Wittenb. 1731.*

³⁾ *Vorlesungen über das gesammte Naturrecht. Leipzig, 1799.*

⁴⁾ *Elementa iuris nat. Göttingae, 1750. Jus Naturae in usum Audit. Götting. 1755.*

⁵⁾ Ld. *Bauer* 27. l. *Virozsil* l. 304. l. *Warnkönig* 60. l. Ellenkezőleg itél *Raumer* 70. l.

⁶⁾ „Mirum porro non est eam methodum Germaniae scholas tantum non omnes breviter occupasse et in dies magis dilatare.“ *Martini de lege nat. por* 296. E' taurendről lsd. *Hegel's Werke* XV. Band. 475. l.

⁷⁾ *Jus Naturae methodo scientifica pertractatum* 9. tomi Halae 1740—1749. — *Instit. iuris nat. et gent. Halac, 1750. németül 1754.*

törekvés, mert annak elérésében fekszik az ember főboldogsága, 's azért mind saját mind mások tökéletességének előmozdítására mindenki az ész parancsa által szoríttatik, ezt tehát tennie szabad, arra joga van 's lennie kell, és illykép a' kötelességből jog; mely vagy tökéletlen; a' mint t. i. a' megfelelő tartozás határozott köteleztetési alapon nyugszik, vagy mások jó akaratjától függ; amazokat kényszerítő eszközökkel is létesíteni szabad. — Ezek előrebocsátása után, minekutána az emberek eredeti jogegyenlőségét elismerte volna, a' mathematicai tudományokban fölvelt tanrend szerint az egyes jogviszonyokat, még a' tisztán tevőleges intézeteket is, mint a' váltójogot hüberjogot 'stb. részletesen taglalja. — A' közjogban a' status hatalmat szerződésekre alapítja ¹⁾, végcélját a' közjó előmozdításába helyezi; a' nemzetek közti jogot a' magányjogtól, kellőleg megkülönbözté, de egyszersmind egy általános tevőleges népjog 's egy egyetemes nemzetálladalom helytelen eszméjét honosítja e' tudományban. ²⁾ Wolf idejétől a' bölcsészeti rendszerek elhatározó befolyásuk levének az észjog művelésére; 's ámbár az észjog tanainak részletes kifejtésére 's világosabb magyarázatára üdvösen hatván, az egyes jogviszonyok természetére nagyobb fényt derített, még is a' tudomány sarkelveire tekintőleg nem nagy előmenetelt tevé ³⁾, „ő rázta le teljesen a' scholastica lélekbénító 's minden magasb előrehaladást akadályoztató béklőit a' philosophiai tanulmányokról 's egyszersmind utat tört a' szabadabb szellemű philosophiára“ ⁴⁾, ámbár más részről saját rendszere egy új scholasticus dogmatismus' szülője

¹⁾ *Maurenbrechers Grundsätze* 30. l. not. a.

²⁾ Lsd. *Egger das natürl. öffentl. Recht* II. köt. 33. l.

³⁾ A' rabszolgaságot némelly esetekben jogilag lehetségesnek állítja *Jur. Nat.* §. 959.

⁴⁾ *Balogh* 43. l.

volt, melyben az eredetiség termő szelleme teljes hiányával csak máshonnan kölcsönözött eszmék rendszeresítettek; — főelve mint a' haladás 's tökély utáni törekvés jelszava a' 18-ik század utolsó felében a' státusalkotmányok 's törvényhozások változtatására nem csekély hatása vala. ¹⁾ Számos követői közül, kivált a' jogászok elveit sokféleképen módosíták, legnagyobb híreik *Daries J. G.* ²⁾, *Baumgarten A. G.* ³⁾, *Hollmann Samu Keresztely* ⁴⁾, *Meier G. F.* ⁵⁾, *Nettelbladt Dániel* ⁶⁾, *Westphal K. E.* ⁷⁾, a' népjog nagy tekintélyű írója *Vattel Imre* ⁸⁾, az ausztriai birodalom tanulmányi rendszer fejlődésére olly nagy befolyású báró *Martini Károly Antal* ⁹⁾, *Pestel* utrechti tanító ¹⁰⁾, *Zallinger* jesuita ¹¹⁾ 'stb. sőt még több 19-ik századi nevezetes, főkép francia munkákban Wolf alapelveire akadhatnak. ¹²⁾

Ezen három iskolán kívül voltak Némethonban olly férjfiak, kik egy rendszer követői közé sem tartóznván, mindegyikből munkáikba azt vevék föl, mit az igazsággal összeférőnek találtak 's az *ecclecticusok* ¹³⁾, nevezete

¹⁾ *Friesz* II. 380—386. 's 484. l. Staatslexicon IX. k. 184. l. 's *Warnkönig* 72. l.

²⁾ Instit. iurispr. univ. Jenae. 1720.

³⁾ Jus Naturae. Halae, 1763.

⁴⁾ Jurispr. nat. primae lineae Götting. 1751.

⁵⁾ Recht der Natur. Halle, 1767.

⁶⁾ Systema elementare iurisprudentiae nat. Halae, 1749.

⁷⁾ Instit. iuris nat. Lips. 1776.

⁸⁾ Le droit de gens etc. Leide 1758. II. Vol

⁹⁾ De lege naturali et de iure Civ. Positiones Viennae, 1762. Exercitationes VI. de lege nat. Viennae 1776.

¹⁰⁾ Fundamenta iurisprud. nat. Ultrajecti 1774. francz. 1775.

¹¹⁾ Institut. iuris naturalis Aug. Vindel. 1784.

¹²⁾ Lsd. *Warnkönig* 70 71. l. 's *Kritische Zeitschrift für Rechtsw. und Gesetzgeb. des Auslandes* 1829. I. B. 280—282. lap.

¹³⁾ Nem kedvező ezen iskoláról *Pölitz* ítélete Staatswissenschaften I. k. 63. l. ellenkező vélcmenyű azonban *Rotteck* VR. I. 115. l.

alatt, ha nem is az iskolai rendszert, de a' mi ennél több 's üdvösebb, az észjog elveinek nagyobb 's tágash körü terjesztését 's a' gyakorlati élet viszonyaira hatását munkásan előmozdíták 's e' tekintetben az utókor hálás méltánylatát megérdemlék úgymint: *Feder János György Henrik* ¹⁾, (sz. 1740 † 1821.) *Höpfuer L. J. F.* ²⁾, *Schlettwein J. Ágost.* ³⁾. *Bartenstein János* 'stb. ⁴⁾, Végre minden osztályozáson kivüliek: *Hqbergk zu Vach János* ⁵⁾, ki a' socialis iskola' alapelveit kétkedőleg bírálgatja, a' göttingai jogtanító *Schmausz J.J.* ⁶⁾, (sz. 1690 † 1757.) 's *Claproth J. K.* ⁷⁾, kik az észjogot anthropologicai alapra visszavezetni iparkodának, *Flatt J. F.* ⁸⁾, ki a' kényszerítés lehetőségét álladalmon kívül tagadá, — *Schwarz, Desing Roys*, kik egyházi polemiai szempontból a' természetijogot taglalák ⁹⁾, és a' történeti iskola elődei *Pütter, Michaëlis, Möser, Schlosser* 'stb. kik az észjogtudományt a' tevőleges törvények bölcsészetének tekinték. ¹⁰⁾.

¹⁾ Untersuchungen über den menschl. Willen Götting. 1779. IV. §. h.

²⁾ Naturrecht der einzelnen Menschen Gesells. und Völcker. Giesen, 1780.

³⁾ Recht der Menschheit Giesen, 1784.

⁴⁾ Natur- und Völckerrecht für Joseph II. Wieu, 1790. és többiek neveit 's munkáit lsd. *Bauer* 28 l. *Pölitz* 63. l. *Warnkönig* 73 l. *Virozsil* J. N. P. I. 306. és Staatslexicon X. köt. 12. l.

⁵⁾ Dubia iuris naturae. Duaci 1719.

⁶⁾ Neues System des Rechtes der Natur Gött. 1754.

⁷⁾ Grundriesz des Rechtes der Natur Götting. 1794.

⁸⁾ Ideen zur Revision des NR. 1785. a „Vermischte Versuche“ czímű gyűjteményében.

⁹⁾ Ide tartoznak az olaszok közül *Concinna, Finetti, Guarini* 'stb. Munkáik czimeit találhatók *Warnkönig* 75 l. 's *Virozsil* J. N. P. I. 298 l.

¹⁰⁾ Lsd. *Warnkönig* 76. l.

Europa többi nemzetei figyelemmel kísérték ugyan a' német jogbölcseletet fejlődését, hanem közülök a' 18-ik században olly író, ki eredeti rendszert alkotott volna, nem találkozott ¹⁾, 's akkor megjelent munkákban csak német eszmék viszhangjára találhatni, ugy a' Franciaországban nagy híré *Burlamaqui* († 1750.) de Groot 's Puffendorf, Wolf rendszere által módosított elveit népszerűen 's kellemes modorban fejtegeté ²⁾, ugyan azt tevék *Felice* ³⁾ 's *Vicat* ⁴⁾, jogtanítók, 's Olaszthonban *Lampredi* ⁵⁾, *Paschali* ⁶⁾, *Mocenigo* ⁷⁾, 'sth. De annál nagyobb előmenetelt tőnek a' politicalai 's morallbölcseleti tudományok, mellyek taglalása azonban ámbár az észjogra is közvetve hatottak, jelen értekezésünk határain túl esik ⁸⁾, 's egyedül némelly férjfiak munkáira fordítandjuk figyelmünket, kik a' bölcseleti jogtan csak némelly részeit ugyan 's főkép gyakorlati szempontból taglalák de olly sikerrel, hogy nem csak a' tudomány irányára, hanem a' történeti viszonyok fejlődésére is erőteljesen hatottak és írásaik nyomai a' világ történetek' évkönyveiben szemlélhetők, úgy mint *Montesquieu* 's *Rousseau* Frankthonban, *Filangieri* 's *Beccaria* Olaszországban.

¹⁾ A' francia forradalom előtt csak egyetlen egy természetjogi tanszék volt az egész országban a *College de France* el Parisban, melly 1773. állítottott Lsd. krit. Zeitschrift für Rechtswissenschaft des Auslandes I. 1829. 274. l.

²⁾ *Principes du droit naturel*. Geneve 1748. *Element du droit naturel ouvrage posthume* Laus. 1775.

³⁾ *Leçont du droit de la nat. et des gens* Yverd. 1769.

⁴⁾ *Traite du droit nat. etc.* Laus. 1774.

⁵⁾ *Jus nat.* Livvni 1779. Tom. II.

⁶⁾ *Del diritto della natura e delle gente* Napoli 1788. II. V.

⁷⁾ *Trattato iuris filos. polit. sopra lo stato de l' uomo libero etc.* Venez 1789.

⁸⁾ A' francia és angol érzéki morallbölcselet' érdekes rajzát adá Warnkönig *Rechtsphilosophie* 77 — 94 a' scot iskoláét pedig 94 — 102. lap. Lsd. azonkívül *Staatslexicon* X. 15. lap.

Montesquieu Károly (sz. 1689 † 1755.) a' törvények szelleméről ¹⁾, itt remek munkájában az állodalmat a' kormányalak tekintetéből monarchiákra, köztársaságokra 's despotiákra, a' másod rendűeket pedig aristocriatiákra 's democratiákra osztván ²⁾, ezen osztályozás lényegét nem csak az uralkodók külön személyességében, hanem az életelv' különbségében lelé, melly a' monarchiában a' becsület, aristocriatiában a' mérsékelttség, democratiában az erény, despotiában pedig a' félelem. — A' monarchiában a' fejedelem törvények által korlátoltatik, míg a' despotiában, önkénye szerint törvényt szab; amannak tartósága 's biztossága egy nemesi rend' 's különféle osztályok lételet kívánja, mert ellenkező esetben vagy köztársasággá vagy kényurasággá válik. Az aristocriatia annál tökéletesebb minél inkább közelít a' democratiához, ebben pedig a' szavazók száma, tulajdonságai 's a' törvényhozás módja szorosan meghatározandó. A' státushatalom főjogai a' törvényhozó, ítélő 's végrehajtói hatalomra ágaznak, melyeket a' politicai szabadság tekintetéből több személyek vagy testületek közt tanácsos felosztani ³⁾; a' fennálló alkotmányok között az angol leginkább felel meg a' józan politica követelményeinek, de minden jelességei mellett még sem mindenütt alkalmazható, minthogy az éghajlat 's országok geographiai fekvése szerint az erkölcsök, szokások, 's törvényes intézetek fölötte különbözök, 's az alkotmányos viszonyokra eldöntő befolyásúak. — Munkája folytatában a' három érintett életelv' hatását a' törvényhozásra, 's enek következésében a' törvényes szabályok módosítását a' nevelésre, jogvédelemre, polgári szabadságra vallásra 'sth nézve taglalván, a' tevőleges törvények okszerű bölcsészetének remek mintáját állítá elő ⁴⁾,

¹⁾ De l' esprit des lois Amstend. IV. Tom. 1748.

²⁾ Ezen felosztás hiányairól lsd. *Rottek* V. R. II. 178. l.

³⁾ Livre IX. ch. VI.

⁴⁾ I.d. *Hegel* Grundlinien der Philos. des Rechts (Berlin 1810).

melly a' természeti álladalom jogra nem különben a' gyakorlati életre nagy hatású volt, annál is inkább, mint hogy az eddig elkülönözött bölcsészeti elméletet, a' történeti tapasztalás gazdag kincsével füzé össze, 's munkája minden lapján a' jog tiszteletének bizonyítványait adá, hiányai fényoldalaihoz képest elenyésznek és „a' törvények szelleme“ *Ancillon* szép mondása szerint a' 18-ik század „örökös diszkoszorújának“ legillatosabb virágainak egyike. ¹⁾ *Rousseau János Jakab*, (sz. 1712 † 1778.) a' természeti állapot eszméjéből indulván ki ²⁾, ebben teljes egyenlőséget még anyagi tekintetben is létezőnek állítá, melly utóbb emberi intézmények által különfélekép módosítatva az álladalmat mint szükséges jogbiztosítékot huzza maga után; melly azonban, mivel az ember eredeti természetszülte szabadsága csak közakarat által korlátozható ³⁾, csak társasági szerződésen alapulhat; ez által mindenki saját akaratját a' közakaratnak alá rendeli 's egy testület tagjává válik, minek célja a' személy- 's vagyon bátorság biztosítása, a' korlátlan 's bizonytalan szabadságnak jogos állapotnali fölcserélése. ⁴⁾ A' társasági főhatalom a' társak összegénél van ⁵⁾, kik a' mennyiben a' főhatalom részei polgárok-nak, a' mennyire pedig a' törvények rendeleteinek alá

25. l. Ellenkező itéletet hoz *Haller*, *Restauration der Staatswissenschaften* I. 57. l. de lsd. *Philo. Die Volkssouverainität* Breslau 1833. 146. 146. 147. l. Montesquieu munkájához commentárt írta *Voltaire* 's újabb időkben *Destutt de Tracy* (1811) kiről lsd. *Raumér* 144—146. 's *Rotteck* V. R. I. 116. l.

¹⁾ Über den Geist der Staatsverfassungen Berlin- 1825.

²⁾ Discours sur l'origine et les fondamens de l'inégalité parmi les hommes Amsterdam 1755. — Contract social ou principes du droit politique Amsterd. 1762.

³⁾ Contrat social L. I. ch. 1—5.

⁴⁾ I. ch. 6.

⁵⁾ ch. 7.

vannak vetve alattvalóknak neveztetnek; — a' főhatalom általános, elidegeníthetetlen, feloszthatatlan, csalhatatlan ¹⁾; 's ámbár minden tagnak saját jogköre van, mellyben a' társasági célra nemleges cselekvényeire nézve független, még is ezen kör határainak kijelölése a' társaságot illeti, melly oktalanságot nem akarhat. ²⁾. A' mint minden tethez akarat 's erő kívántatik, úgy az álladalmban törvényhozó 's végrehajtó hatalom nélkülözhetlen ³⁾; a' törvényhozás csak a' közakarat által gyakorolthatatik mint a' főhatalom lényeges sajátsága ⁴⁾; a' törvények célja a' szabadság 's egyenlőség biztosítása ⁵⁾; a' végrehajtó hatalom a' kormányt illeti, melly a' főhatalmat azonban soha sem bírhatja; jogai nem is szerződésen hanem felhatalmazáson alapulnak ⁶⁾, 's azért visszavehető; sőt minden népgyűlés alatt felfüggesztetnek, 's ennek első feladványa arról tanácskozni, hogy kívánja-e a' jelen kormányt meghagyni vagy sem? az illy gyűlésekben a' szavazatok többsége határoz, mind a' közakarat' törvényes tolmácsa. ⁷⁾. A' kormány külön elrendezése szerint az álladalmak vagy monarchiaiak, vagy aristocratiaik, vagy democratiaik vagy is vegyes kormányalakúak, ezek közt egyet sem lehet általánosan tökéletesnek vagy legjobbnak mondani, hanem ezen kérdés eldöntése a' nemzetek műveltségi fokától függ ⁸⁾; a' democratia azonban csak kisebb közállományokra alkalmazható, nagyobb kiterjedésűekben a' monarchia elsőbbséget érdemel; igen nagy terjedelmű statusok céljaiknak meg nem felelhet-

¹⁾ ch. 7. 's II. ch. 1. 2. 3.

²⁾ II. 4.

³⁾ III. ch. 1.

⁴⁾ uott.

⁵⁾ L. II. 7—11.

⁶⁾ III. ch. 1.

⁷⁾ L. III. 12—14.

⁸⁾ L. III. ch. 2—8.

nek. Végre minekutána több a' régi romaiakhoz hasonló statusintézmények' felállítását ugymint: tribunátot, censurát, dictaturát javasolta volna, a' status vallásról nézeteinek kifejtésével végzi be munkáját. ¹⁾ Rousseau ellentétben Montesquieuvel nem a' történetből, hanem elvont fogalmakból indulván ki ²⁾, eleinte a' közjogra csekély befolyásúnak látszott lenni, de később egyoldalúsága daczára a' francia forradalom fejlődésére nagy hatású volt. ³⁾ Említendők még a' *phjsiocraták* ⁴⁾, kik az iparszabadság fölötti vitályaik, 's a' francia ügy nevezett *encyclopaedisták* ⁵⁾, kik messze terjedő tanáik által mind a' statusviszonyok, mind az erkölcsiség-jog- 's álladalmról nézetek' fejleményére nem csekély befolyást gyakoroltak. ⁶⁾ *Filangieri Cajetan* (sz. 1752 † 1788.) azon elvnel fogva, hogy mind a' római mind hűbéri törvényhozás Europa kívánatainak többé meg nem felel, 's Montesquieu inkább a' már fennálló, mint létesítendő intézményekről hülselkedék a' törvényhozás tudományának rendszeres kidolgozásához fogott ⁷⁾; melly munkában a' természeti állapotot ellentétbe helyezvén a' polgárral, a' törvényhozás főczélját a' nyugalom 's béke oltalmazá-

¹⁾ L. IV. ch. 8.

²⁾ Miért is a' társasági szerződésről írt munkáját *Lemunier* szép költészetnek nevezé. Rousseau hibáiról lsd. *Raumer* 80—95. lap.

³⁾ Lsd. Staatslexicon X. 18. l. *Warnkönig* 113—118 l. Hogy azonban Rousseau munkái a' francia forradalom főokának nem tekinthetők, már *Gentz* Burke munkája fordításában II. köt. 15. l. megmutatá, lsd. *Scheidler* Paränetische Propädeutik der Rechtsphilosophie 1842. 133—138. l.

⁴⁾ Lsd. *Rotteck* Vernunftrecht II. köt. 37. l. Staatslexicon II. 16—17.

⁵⁾ Lsd. Statslexicon V. 72—84 l. 's *Raumer* 79. l.

⁶⁾ *Voltaire* 's *Mably* apát befolyásáról az észjogtanra lsd. *Warnkönig* 112 's 119. l.

⁷⁾ La scienza della legislazione ap. Net Ven. 1780. francziul *Constant Benjamin* commentárával. Párisban, 1822.

sában találja 's emberszeretetet ihlette kebelvel korának elő-
 itéleteit 's visszaéléseit megtámadván, a' népesség szapo-
 ritása, nemzeti gazdagság czélszerű intézmények általi
 öregbítése, jogegyenlőség, sajtószabadság 's szende bün-
 törvények mellett szót emelvén, a' haladás ösvényét kije-
 lölni iparkodék, tervei kivitelét 's létesítését a' szaba-
 dítékos osztályok nagylelkűségétől várta, de munkája be-
 fejezése előtt őt számos tisztelői köréből a' halál kiraga-
 dá. ¹⁾ Honosa *Beccaria Caesar* (sz. 1735 † 1793.) kis
 terjedelmű de nyomatékos értekezésében ²⁾, büntetőjog alap-
 elveinek vizsgálatához fogván, az emberiség 's igazság
 szereteteért lángoló kedélylyel, virágduzs szívreható írás-
 móddal szerkesztett szózatában kortársait a' büntörvény-
 kezés számtalan undok visszaéléseire, az isteni 's termé-
 szeti törvény elleni kegyetlen zsarnokságaira figyelmez-
 teté, a' kinpad eltörlésére, a' halálbüntetések kevesbíté-
 sére jelt ada 's nem csak a' tudomány, hanem a' törvény-
 kezés ezen ágában is egy szebb idő hajnalát idézé elő,
 úgy hogy *Welcher* méltán mondható ³⁾, miszerint Bec-
 caria írása által ártatlan embertársai százezereinek életét
 egészségét mentette meg. ⁴⁾ A' 18-dik század vége felé
 a' francia forradalom 's a' criticalai bölcsészet keletkezése
 az észjogtudomány fejlődésében egy új korszakot idézének

¹⁾ Ld. *Weitzel* Filangieri a' Staatslexiconban V. 525—534. 's
 Krit. Zeitschrift für Rechtswissenschaft des Auslandes
 XIV. köt. 1842. 402. l.

²⁾ *Da delitti e delle pene* Nap. 1764. *Voltaire* commentá-
 rával franc. 1766. Ezen munka jeles fordításával honi iro-
 dalmunkat gazdagítja *Császár Ferencz* (Zágráb 1834).

³⁾ Staatslexicon II. 306.

⁴⁾ *Vico János* (sz. 1660 † 1740.) jogbölcsészeti munkájáról
 (*Principi di una scienza nuova* 1725.) lsd. *Warnkönig*
 109. 110. l. *Raumer* 96 l. 's miud erről mind a' 18-ik
 század többi olaszjogászokról *Mittermaier* értekezését
 Über die Fortschritte der juristischen Litteratur in Italien
 a' fennérintett folyóírás jelen évi 2 fűzet 400—404. l.

elő; a' francia forradalom orkánja az europai statusviszonyok sarkköveit megrendítvén, az eddig csak elméletileg fejtegetett közjogi kérdéseket a' gyakorlati élet terére helyezé át, 's az e' fölötti iskolai vitályokat életkérdésekké változtatá, mi által a' bölcséleti jogtan 's főkép az álladalmjog nélkülözhetlen tanulmánynyá vált, 's ámbár ezen a' francia forradalom szülte véleményharcz idejében megjelent iratok, legtöbbyire a' politica körébe vágnak, még is a' statusjog legfontosabb kérdéseit tárgyalván, ennek bővebb rendszeres kiművelésére hathatós indítókul szolgáltak. Ide tartoznak *Sieyes Emanuel* (sz. 1748 † 1836.), *Mirabeau Honore* (sz. 1741 † 1791.) *Condorcet* (sz. 1743 † 1793.) *Billaud Varennes*, *Mounier*, *Malouet*, *Clermont-Tonnerre*, *Paine Tamás*, *Rous*, *Mackintosh*, *Young*, a' hatalmas szellemű *Burke Edmund* (sz. 1730 † 1797) a' szellemdúzs *Gentz Frídrik* (sz. 1764 † 1832.) *Rehberg*, *Brandes*, *Broxtermann* 'stb. munkái ¹⁾; mellyek' taglalása azonban, mivel többyire alkotmány taniak értekezésünk czélját túlhaladná.

¹⁾ Czimeik találhatók *Bülau*, *Litteratur der Staatswissenschaften* című czikkelyében a' *Staatslexiconb.* X köt. 18. 19. némelylek bővebb taglalatát adja *Raumer* 97—116. Lsd. *Warnkönig* 77—125. l.

XV.

BOSNYÁKORSZÁG¹⁾

TÖRTÉNETE. *)

Vannak, kik a' bosnyák nevet a' tartomány' Boszna nevé folyamától származtatják. Ám de közönségesen nem nemzet folyamtól, hanem ez kölcsönözi nevét a' nemzettől.

Boszna a' messze régiségben illyr királyokat uralt. A' roppant római birodalom' fegyvere Jézus' születése előtt meghódította 's a' kereszténység első századiban is provinciája volt. A' népvándorlás gyengíteni kezdé a' mohón nőtt képtelen hatalmat, több tartományok, ezek közt Dalmát és Bosznaország is az igát lerázák. Boszna ismét szláv királyaitól és bánjaitól kormányoztatott. Azok idővel megszüntek, ezek az évkönyvekben imígy említetnek:

B á n o k.

a) *Barich.* Ennek elhunytá után b) *Kulin,* kinek 36 évi kormánya alatt olly boldogul éltek a' tartomány'

¹⁾ Ugy közöltetik, mint Bosznában szokták tanulni.

lakosi, hogy halálát követett későbbi időkben is, ha szerencse kezdte mutatkozni, közmondásuk volt: Kulini időkre térünk vissza. c) *Miklós* bán, ki Bzovius szerint 1233-dikban a' *Domonkos* atyák javaslatára kat. anyaszentegyházunkba lépett. d) *Zibislaus*, kit IX. Gergely igaz kat. férfinak nevez. e) *Ninoslav*, kit Béla magy. király parancsára letettek. f) *Kottroman János*, ez és családjának utódai a' magyar királyok' kedvencei voltak, 's innét a' báni méltósággal hosszas időig diszesítettek. Történt azonban, hogy ezen családból István bán 1310 körül elhunyt és három fia, u. m. István, Ninoslav és Vladislav egyenlő hatalommal kezdett uralkodni. A' bosnyákok látván egyességöket, féltvén régi jogaikat, mindnyájok ellen halált forraltak. De a' hercegi testvérek korán értesítettek 's *István Raguzába*, a' másik kettő *Horvátországba* menekültek, *Danika* nőtestvérök pedig *Rómába* vonult, hol életét el is végzé, mint emez epitaphiuma bizonyítja: „Hic jacet Danica Illyrica.“ — A' raguzaiak' közbenjárása nem soká a' békét visszaállítja és István, mint elsőszülött, bännak ismertetett, ki a' pártütő *Hercegovinát* is (*Ducatus S. Sabbae*) fegyveres kézzel meghódítja.

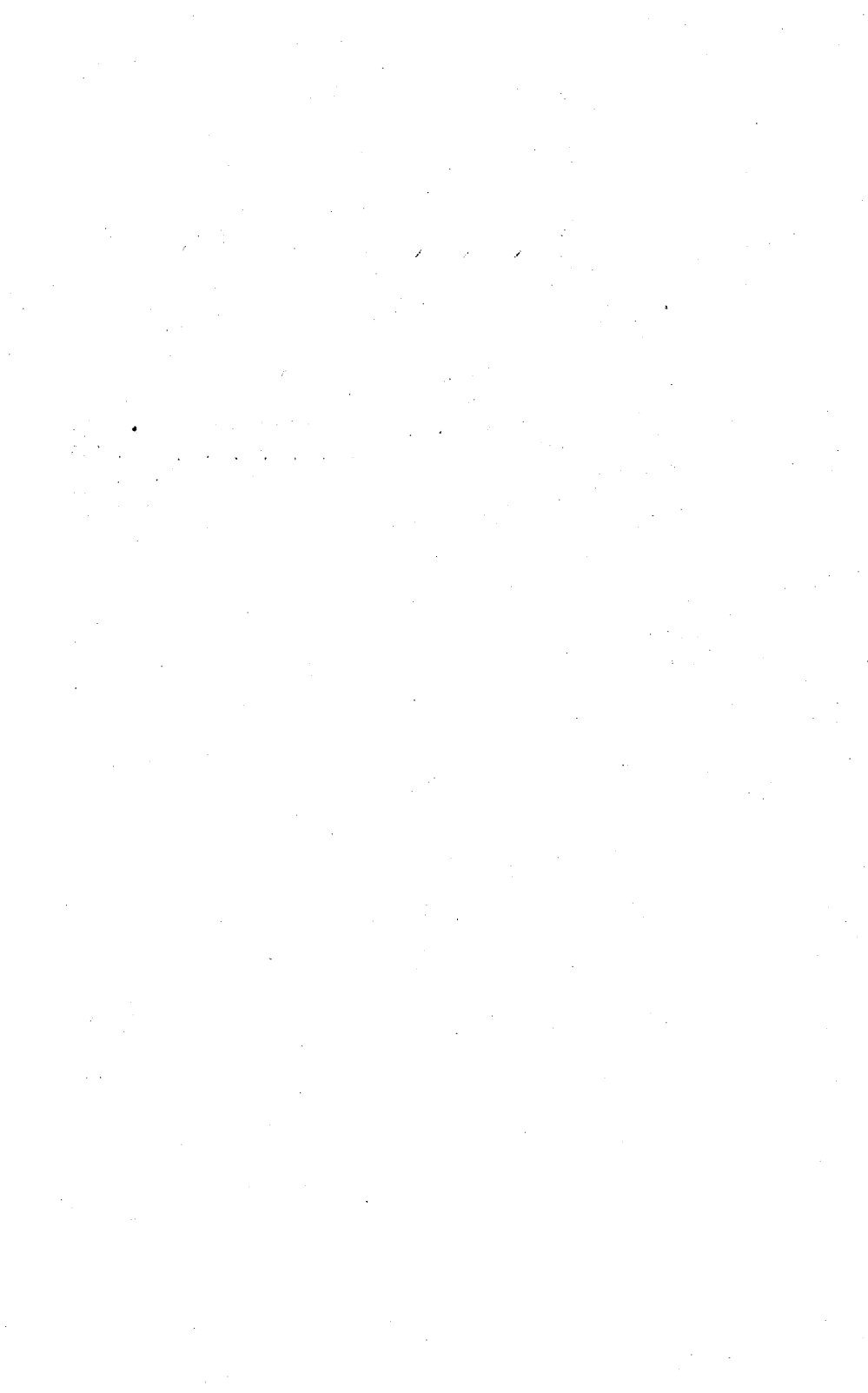
K i r á l y o k.

István örökös nélkül hunyt el. *Tvertk* választaték utána. Ez rokonát *Lajos* kir. jegyesét meglátogatandó, a' királynak hódolandó Magyarországba utazott. Távollétében édes anyját hagyta helyettesének. Alig távozott el a' bosnyákok gyűlölni kezdék az asszonykormányt, az elégtelenség kitört 's a' felzendültek *Tvertk* anyját a' *naventani* vidékre száműzván, ücscsét *Vukich*-t bännak köszöntötték. Ezt meghallván *Tvertk* fegyveres kézzel sietett haza. *Vukich* nem ment vele megütközni, elébe jött hűséget esküdt és megbékültek. Ezután *Tvertk* annyira meg-

tudta magát kedveltetni hogy, 1376 körül *királynak* kiáltatott és koronázáskor I. István-nak neveztetett. Lajos m. kir. meghalálozván Hercegovinát, melyet Magyarországbani időzésekor átengedett vala, Bosznához visszakapcsolta, 's hogy biztosan megtarthassa két várat építtetett: *Barsnikot* a' naventani és *Ujvárt* a' kottori vidéken. Meghalt 1391-ben. Második kir. II. *Tvertk*, első Istvánnak természetes fia, ki ellen *Christich* felzendíti a' népet, 's magát választatja. De *Tvertk* a' töröktől védetve némelly részeknek birtokában marad. III. kir. *Christich*, a' raguzaiak ellen harczol, de balszerencsével, későbbben festett élete miatt királyi méltóságtól közakarattal megfosztott. IV. kir. *Jablanovich* István, ennek uralkodása zavaros volt, mert a' letétezt *Christich* Stambulhoz folyamodott, *Radivoj* nevű fiát zálogul hagyta és a' nyert erővel Boszna ellen indult. *Jablanovich* egyesült *Tvertk*kel, ellentállottak és a' vérontást eme' békealku követé, hogy mind a' hárman egyenlő joggal 's királyi czímmel uralkodjanak. Azok kimulván, ismét V-dik kir. *Tvertk*. *Radivoj* meghallván atyja halálát, haddal közelít, de megveretik, mindazonáltal *Tvertk* a' hazában megszenvedé, söt javakkal halmozá. VI. kir. *Christich* Tamás. Ez *catuchumen* lévén, a' koronázás után *Carvajal* János bibornok által megkereszteltetett és István nevet nyert. A' manicheusokat catholicismusra kényszerítette, vagy száműzte. Sokan Hercegovinába vonultak. II-ik Mahumeddeli szorosb barátsága miatt gyűlöletes kezde lenni nemcsak Hunyady Mátyás magy. király, hanem tulajdon nemzete előtt is. Innét István természetes fia 's *Radivoj* testvére megfojták. Neje, *Katalin*, Mahumedhez folyamodott, hogy e' tettet megboszulja, ki örömet élt az alkalommal, betört Bosznába tüzvel vassal pusztított. Úgy fájt ez a' királynőnek, hogy bűnébánni Romába ment, hol meg is halt. Sirkövén eme' felírást olvashatni: „*Hic jacet Catharina filia Ducis Stephani et Conjux Stephani Bosnesium Regis.*“ VII. és utolsó kir. *Christich* István volt,

Tamásnak természetes fia, de, mint említők gyilkosa is. Ezt elkövetett vétkéért mindenki utálta, de Mahomed által, kinek adót ígért, trónra jutott. Azonban nem uralkodhatott sokáig, mert ígétét nem teljesítvén a' császár Bosznára üte. A' királyt és az ország színét a' jajci (jajcensis) környékre, azon ürügy alatt, hogy jogaikat megerősítendi 'stb. kihivá. Megjelentek 's im a' királyt elevenen megnyuzatá, 's a' szinte (9) kilencz ezer nemeséget felkonczoltatá. 'S így 1463-dik évben az atyáknak gondatlansága fiaik 's utódaiknak szerencsétlen fejét török igába ejté, melly alatt ma is nyögnek.

P. GEGŐ.

F A R V A R O I.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
XIII. Nemzeti viszonyok. II. Munkásság' foganata. GyóRY SÁNDOR	195
XIV. Az észjogtudomány' fejlődése 's jelen állapotja. II. cikkely. PAULER TIVADAR	231
XV. Bosnyákország' története. P. GEGŐ	255

L I T E R A T Ú R A.

Visszapillantás a' német irodalom' újabb 's legújabb átala- kulásaira	121
--	-----

CRITICAL SZEMLE.

Útleírások.

URQUHART, der Geist des Orients u. s. w.	142
PAUL WILHELM HERZOG VON WÜRTEMBERG, erste Reise nach dem nördlichen Amerika u. s. w.	151
GREVERUS, Reise in Griechenland.	156
BIBLIOGRAPHIA.	159

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

MÁJUS, 1843.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosoknál, 's állatok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függelékül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŪIVEL.

Papai Csinosé
v. s. l.

XVI.

M A G Y A R O R S Z Á G

A' XVI-ik SZÁZAD VÉGÉN.

A' britt museumban (Harley-gyűjteményi kéziratok közt 7314-ik szám alatt) levő eredeti angol kéziratról lemásolta Blackwell E. J. Magyarra fordítá Tasner Antal magyar tud. társasági l. tag.

Magyarország' leírása. ¹⁾

Magyarország haszon-'s gyönyörre szolgáló terményeinek bőségét tekintve, Europa legtermékenyebb tartományai közé sorozható; találtatik benne gyümölcs olly különféle és jóízű mint Olaszországban; gabona elegendő, lakosai táplálatára; bor annyi, hogy szomszédjait (Lengyelországot) Szileziát, Morva- és Csehországokat) is elláthatja; hal olly mennyiségben, mellyből idegenek is részesülnek; Magyar- és Oláhországokból (Egernek 96-ban történt eleste

¹⁾ Az olvasó könnyen és mindenütti külön figyelmztetés nélkül is észreveendi, hogy az e' leírásban fogtalt adatoknak nem mindegyike helyes.

előtt) hajtatanak ökrök Olasz-és Német-föld minden részeibe, mellyek jelenleg, mióta a' török félbeszakasztá e' közlekedést, szükségét szenvednek az említett czikkben. — A' magyar lovak, bátrak, erősek, kitűrök és gyorsak levén, természetüknél fogva alkalmasok volnának háborúba; minthogy azonban nyereg alá nem tanítatnak, egyéb szolgálatra nem igen valók, mint utazásra, melly használatra nézve az olasz bérkocsisok és német szekerezők felette jóknak találják azokat. — Magyarország a' Duna folyam által két részre van osztva, az egyik hegyes 's azért Fel-Magyarországnak neveztetik, aranyat, ezüstöt és rezet bőségben nyujtván; a' másik, Al-Magyarország, csupa sík föld, és termékenysége miatt Olasz és Németország éléstáranak mondatik. Magyarország azon részének, mellyet a' császár bír, fővárosa Pozson, kicsiny és nem igen szép, szintűgy mint Esztergam, Kassa, Nyitra, Nagyszombat, vagy az ország bármelly egyéb városa; minek oka az lehet, mert a' magyar urak falun laknak, a' polgárok pedig építéseiteknél inkább haszonra mint díszre tekintenek.

H a t á r a i.

Magyarország éjszokról Lengyel- és Morva — ; keletről Erdély- és Oláh — ; délről Bolgár-, Szerb-, Bosnyák-, Tót- és Horvátországokkal határos; nyugatról Stájerország és Ausztria környezik. Két harmadát a' török bírja.

Lakosai és ezek szokásai.

A' lakosok, testalkotásra és arczra nézve nem igen különböznek az angoloktól, életmódjuk hasonlít a' szegény irlandiakéhoz; erősek, vitézek és kitűrök háborúban; a' pénzt mód nélkül szeretik; nagyobb mindazáltal bennök a' vágy mint az ügyesség meggazdagulni; mert városaikban

a' lakást és kereskedést csupa hanyagságból németeknek engedvén át, kevés vagy egy sem emelkedik közülök szorgalom által nevezeteseb vagyonosságra. Egymás közt soha nem vívnak, hanem minden bántalmat csupán szóval tolnak vissza, kivéve a' gyávaság vádját, melly alól a' vádlott mindaddig fel nem oldatik, míg párviadalban törökkel nem mérközött. Régi szokás szerint nálok olyasnak, ki törököt ölt, szabad egyedül tollat viselni, 's a' tollak száma által mutatni elejtett ellenségeinek számát. — A' házasságtörést és paráználkodást halállal büntetik, a' férj nejét, az atya leányát, és a' fítestvér nőtetsvérére kénytetvén vesztőhelyre. — A' fiúk egyaránt részesülnek örökségeikben, többnyire közösen foglalván el az atyjok halála után rájuk szállott birtokot; a' leányok a' jószág egy részének értékét pénzben kapják ki. — A' háborút végtelenül kedvelik; táboraikban nem tartanak senkit, ki harczra nem való, 's ekkép szolgálk is csupán férfiakból állanak; hadaik csapatonként mennek, a' lovasok és gyalogok külön tanyáztván, de nem azon jó renddel, mellyel a' németek szoktak, kik mind századaikat mind ezredeiket utczák által választják el, podgyászaikat hátul vagy oldalvást helyezvén, a' mint a' vidék fekvéséhez képest alkalmasabb. Sem a' táborban sem a' városokban öreik nem járnak körül, hanem e' helyett egyik ör a' másakra kiáltoz, szintúgy mint a' törököknél is szokás. Midőn harczra készülnek, a' lovasok sorba állanak a' németek módja szerint, hasonlókép a' gyalogok is, lövészeiket mind elül állítván fel. Megrohanásuk felette tüzes, és mihely az ellenséget megtörték, tüstént zsákmányláshoz fognak; az üldözéssel legkisebb préda kedvéért is felhagyván; ha pedig ok a' vesztesek, szertefutnak, mindegyike saját hazája felé, a' nélkül, hogy ismét egyesülnének, és futamlásuk alatt meglesvén a' németeket utfélen kirabolják, nagyobb félelem gerjesztése végett a' tatárokat mimelvén; kiktől csupán süvegeik alakja által különböznek.

K o r m á n y.

Magyarország kormánya régente egyházi és világi volt: egyházi ügyeit az esztergami érsek (ki egyszersmind az ország cancellárja vala) és a' kalocsai érsek kormányozván. Ezek alatt 12 püspökség állott, mindegyik alatt 6, mellyek most mind a' török birtokában vannak, kivéve Esztergamat, Nyitrát, Győrt és Vácot. A' világi ügyekre nézve, kellő igazságkiszolgáltatás végett a' régi királyok 20 vármegyére osztották az országot, mindegyik vármegyében egy bárót nevezvén ki kormányzóul és melléje 12 segédet, kik az ugyanazon kormánynak szabályul szolgáló törvényekben jártasak valának: fentartván a' királyok a' felebbvitelt mindenkor magukhoz, netaláni törvénytelenység megorvoslása és minden zsarolás meggátlása végett. Melly uralkodásmód (mióta austriai hercegek ülnek a' trónon) egészen megszűnt, helyébe az austriai főhatalom lépvén; minélfogva a' parasztok annyira lekötvék, mikép földesuraiktól el nem költözhetnek, gyermekeiket ki nem házasíthatják, sem szolgálatba vagy valamely szabad, vagy kézművi mesterségre nem adhatják azokat földesuraik engedelmé nélkül; úgy hogy e' nyomorú embereknek valóságos rabszolgai állapotjukhoz csupán csak a' rabszolgai név hiányzik még. Az émlített régibb kormány idején, ha a' király a' köz-igazgatásban bármilly változtatást behozni, háborút indítani vagy békét kötni kívánt, bizonyos helyre egybehívá az ország három rendeit, úgymint az ország nagyait, a' püspököket és nemeseket; 's ezek többségének megegyeztével a' királynak hatalmában álla törvényt erősíteni, eltörlení vagy alkotni, háborút üzeni, békét kötni, és az országra szükség szerint adót vetni ki. Ezen egybegyűlés még most is szokásban van, de a' tanácskozás módja megváltozott, Mátyás főherceg, a' császár helytartója Magyarország-

ban, jelenleg semmi egyebet nem terjesztvén az egybegyült rendek elébe, mint az adó tárgyát, mire a' nemesség bizonyos kitűzött napon végzést hoz, mely a' 96-ik és 97-ik években abból állott, hogy mintán a' török császár személyesen szándékozik jőni, a' nemesek egész erejükkel táborban szállni ajánlkoztak, és jobbágyaik részéről (így nevezik a' parasztokat) minden háztól egy egy személyt és katonatartásra két tallért ígértek. A' török császár azonban személyesen nem jöven el, a' nemesség nem vélte magát többre kötelezettnek, mintsem' hogy jobbágyai minden háztól egy egy tallért adózzanak, mely pénzből 20,000 lovas és gyalog katona vala fizetendő; e' számnak azonban fele sem jelent meg a' táborban, mind a' három fővezér hadsergeiben, úgymint Teufenbachében Felső-Magyarországon, Pálffyében a' Duna mellékén, és Zrinyiében Alsó-Magyarországon összesen 9000-nél soha több nem levén.

Hadi ereje szárazon.

A' kereszturi ütközetnél pedig 96-ban (hol a' legnagyobb erő vala jelen, melyet a' török ellen a' három frigy: Német-Magyar- és Erdélyország egybegyűjthetett) a' harcosok száma nem ment 51,000-re, t. i. magyar volt 6000 lovas és 10,000 gyalog, erdélyi 6000 lovas és 12,000 gyalog, német 9500 lovas és 7000 gyalog. A' németeknek mind lovassága mind gyalogsága olly jól vala felkészülve, hogy akár fegyvereik akár lovaik minőségét tekintve különben sem lehetett volna. A' gyalogok $\frac{1}{5}$ része kopjás volt, egészen fűdött testtel, a' többi lövész, és ezeknek $\frac{3}{4}$ része puskás. A' lovasok mind páncezósak valának, és sokan közülök felette golyóhatlan mellvassal ellátva. Némelyek öt, legtöbben négy pisztolyt hordtak, kettőt mindnyája. Nem kis hiba volt azonban sergükben, hogy ennek $\frac{1}{6}$ része szolgálkából állott a'

németek általános szokása szerint, kiknél sok szolgál nyolcz lóra járó fizetést is húz. A' magyar és erdélyi gyalogság mind födetlen testtel vala; része két lábnyi puskát hordott, a' többi 9 láb hosszú kopját; melly mind két fegyvernemnek csekély vagy semmi hasznát sem vehetni sem megtámadásra sem védelemre, legyen az bár várban, szorosokon vagy sikon, A' lovasok mindnyájan 12 lábnyi hosszú üres lándzsát hordtak, mellyet nyergaikhez csatolt szíj segítségével szoktak lökni; egyéb-iránt ki ki tehetsége szerint fegyverkezik, a' gazdagok mellvassal, a' kevesbbé tehetősek vértinggel, a' szegények vért-kar-ujjal, mindnyája sisakkal. Melly készület valamint nem igen védi őket lövés ellen, úgy még kevesbbé alkalmasokká lesznek lovaikat tekintve, mellyek (lovaglásmódjok, kantárjok és nyergök minőségénél fogva), inkább az ellenségnek győzedelem utáni kergetésére, kiszáguldásokra és kémlélődésre, mintsem megtámadásra vagy roham visszaverésére valók.

Hadi ereje vízen.

A' magyarok (tulajdonkép a' császár) hadi ereje vízen sokat vesztett Győr elestével 94-ben, hol a' törökök 13 hajó közül 10-et foglaltak el. E' veszteség még nincs kipótolva, a' császárnak jelenleg nem levén több 5 hajójánál, mellyek (Esztergam ostromlásánál) nem valának képesek a' város felszabadítására jött három török hajónak ellentállani. Azonkívül a' Dunán rendszerint 16 sajka tartatik, 12 láb szélességű, 50 láb hosszáságú; ezeknek elején 2 kis álgyu van, 3 láb hosszú és egy fontos golyóú; a' sajka mindegyik oldalán 20 katona evez, kiknek fél-kopja áll mellettük és hátukon puská függ; a' kapitány kormányozza a' sajkát, a' hadnagy az ágyukra ügyel. E' sajkák (mennyire én láttam) inkább kémlélődésre, és őrizetre a' tábor mellett, midőn a' had-

sereg a' folyam hoszában vonul vagy szállásol, mintsem útközetre valók.

V á r a í.

A' magyarok szabad mezőni vitézségökben többet bízván, mint erre okuk volna, felette elhanyagolták határszéleik megerősítését, ezen, kisebb országoknak nagyobbak berohanásai ellen megóvására újabb időkben kigondolt legcélszerűbb eszközt; melly hibát észrevevén az austriai herczegek (kik 50 évvel ezelőtt jutottak ez ország birtokába) némelly szorgalmat fordítottak ugyan e' tárgyra, de olly kevés itélettel, hogy az egész országban egyetlen egy várat sem mondhatni erősnek, kivéve Győrt (melly mult martz. 18-ikán vétetett vissza); a' többi vagy csupán fekvése által erős, mint Tokaj, Ujlak, Esztergam, Komárom, Óvár, Pápa, Kanisa; vagy csupán mesterség által, mint Érsek-Ujvár és Nógrád; vagy sem mesterség sem fekvés által, mint Kőszeg és Sopron (nagy fontosságú helyek Alsó-Magyarországban), számtalan egyebekkel. Tokajt, Óvárt, Pápát és Kanisát németek kormányozzák és őrzik. Nógrád, Érsek-Ujvár, Esztergam és Komárom magyar kormányzók alatt letéznek; őrsergeik nagyobb része azonban német-alföldiekből áll; melly intézkedés által a' császár hihetőleg Magyarországot kívánja magának szintűgy biztosítani, mint a' várakat a' török ellen védni, minthogy e' szolgálatra a' magyarok sokkal alkalmasabbak mint a' németek, ha hasonló fegyvereik volnának. Az említett várak általában, jól ellátvák mindennemű hadi készülettal, ágyukkal, löporral gólyóval, tüzi-művekkal, és eleséggel; de nincs annyi védőjük, mennyi olly hatalmas ellenség ellen, mint a' török, szükséges volna, a' legnépeseb várban sem lévén 2500 főnél több. némellyekben 200 sincs.

H a d i k é s z ü l e t e i.

Magyarország élelembeni bővelkedéséről nem hozok fel többet, mint a' mit e' leírás elején említettem, hogy t. i. ezen ország Europa legtermékenyebb tartományainak egyike, melly a' hadsereget mindennel elégségesen ellátja, 's e' tekintetben egy szomszédjára sem szorul; mi az Austriából leszolgáltatott kenyeret, bort és zabot illeti, ezeket a' kereskedők csak akkor, midőn a' tábor a' Duna melléken tartózkodik, hordják le a' folyamon nyerekedés végett, nem pedig mintha azok hiánya miatt szükségét szenvednének a' sergek. Pattantyúk Bécsből a' császári fegyvertárból küldetnek le, minthogy a' magyarok sem nagyobb sem kisebb ágyukat nem öntenek magok, hanem mind ezt Németországból szerzik, valamint a' löport és golyót is; mi végtelen hanyagságnak jele, miután hazájokban e' célra felséges ércz találtatik, melyet Németországba hordanak ki.

J ö v e d e l m e.

A' császárnak Magyarország koronája legnagyobb hasznot hajt bányái által, mellyekből évenként egy és fél millio forint foly a' császári kincstárba tiszta jövedelmül, minthogy az őrizeti katonaság bére, valamint a' Mátyás főherczegnek, királyi helytartóskodásaért, járó 30,000 tallérnyi díj is az adóból fizettetik. Második Maximilian császár a' székes és káptalani egyházak javadalmait saját kezei közé vette, a' püspököknek és kanonokoknak bizonyos fizetést vetvén ki; mi által évenként fél millio forintot nyert. A' szerzetesek, félvén a' töröktől, majdnem mind odahagyák kolostoraikat, kivéve a' szürke barátok rendét, mellynek egyedül kedvez a' török. A'

faluk hasonlóképp számosan részben, némelyek egészen elpusztulvák, a' parasztok kiköltözvén a' török által birt földre, hol kevesb nyomatást tapasztalnak mint a' császár alatt. Mind a' szerzetesek mind jobbágyok ekkép megürült birtokai elkoboztattak, 's ez által az ország évenkénti jövedelme tetemesen szaporodott.

Vélemény a' Magyarországból folyó háború sikeréről.

Már most az előrebocsátottakból kitetszvé, milly kevés ereje van Magyarországnak a' török roppant hatalma ellen fentarthatnia magát: méltán kérhető, mi volt oka, hogy mintegy 250 év óta, midőn legelőször ütött be az országba, tökéletesen meg nem hódította azt, mind eddig csak $\frac{2}{3}$ dát foglalván el? Tán azon segédeszközök hiányzottak részéről, mellyekkel fejedelmek hatalmukat öregbíteni szokták, úgymint: pénz, hadi készület, katoná, fegyver, vagy (a' mi földolog) elég ügyesség a' jó alkalom használása - és sarkalásában? Erre azt felelem, hogy a' török császár, 400 év óta, akár kincstárát akár hadi készületeit tekintve, nem csak Magyarország királyait, hanem a' világ bár milly más fejedelmeit is felülhaladta; ugyanezt mondhatni vezéreinek és köz katonáinak mind számára mind vitézségére nézve. De azon módról ítélve, mellyel ügyeit folytatja, világosan kitetszik, mikép hadi tanácsa (egyedül Persia barbár iskolájában okulva) mindenkor tökéletlenebb volt a' keresztényekénél, valamint most is az; míg más részről a' császár ez utolsó időkben gróf Mansfelt Károl, Germano Savorgnano, Alexandro Malaspina, Francesco di Monte marchesé-k, és báró Schwartzenberg, Basta György, Ferrante di Rossi 'stb. szolgálataival élt, kik mindnyájan vagy a' német-alföldi háborúban nyert tapasztalásaik vagy a' történettanban szerzett tudományok, vagy mind kettőbeni fáradozásaik által több idő óta nagy katonák

hirére jutottak; melly gondosság mind jelenleg a' császárnak mind ezelőtt több fejedelmeknek részéről nem kevesésé gátolá a' törököt szándéklott hódításaiban. Akadályozta őt továbbá saját katonáinak rossz fegyverzete, kiknek nagyobb része védtelen testü, és, a' mi szintolly hiány nálók, egy sem visel semminemü megtámadási fegyvert, kivéve a' jancsárokat, kik hosszabb és tágabb csövü puskákat hordanak mint a' németek. 'S ha a' jancsárok mostani számához (melly háromszor 12,000-re megy) még 20,000 kopjás katona járulna, hadsergök Magyarországnak, melly szorosok által van biztosítva, meghódítására sokkal alkalmasabb lenne mint jelenleg lovasaik felesleges sokasága, mellybe a' török olly nagy bizodalmat helyez. Végre valamint meg kell vallanom, hogy a' török minden eddigi hadviselésit Magyarország ellen fellette okosan intézte el, csupán akkor támadván azt meg, midőn maga szomszédaival békében élt, a' keresztények pedig egymás közt viszátkodának, 's e' szemessége által számtalan győzelmet aratott is: úgy más részről tagadhatlan, mikép ha a' szerencse kedvezéseit mindenkor kelő állhatattal és gyorsan hasznára fordítá vala, Magyarország meghódítása már rég be volna fejezve. De minden illyes elmulasztásai közt egy sem volt nevezetesb mint Keresztturnál 96-ban, midőn ottani győzelme által 3-ik Mehemetnek nemcsak Magyarország hanem egész Austria, kezeiben vala; mert a' keresztény hadsereg helyrehozhatlanul meggyerve és minden város mind védkatonáitól mind hadi készületeitől kipusztítva levén, az egész ország elfoglalásához semmi egyéb nem kívántaték mint a' nyert győzedelemnek tovább nyomdoklása.

J e g y z é s.

Magyarország ez ismertetése a' Lansdownekézirat-gyűjteményben is megvan 775 szám és illy czim alatt „Magyarország leírása, ezen ország egy főúranak írva, 1599 évben, Hausard Richard által“ és a' lajstromban álló jegyzés szerint Erzsébet királyné uralkodása alatt irattott által. A' Harley-gyűjteményi kézirattól csak némelly szók írásmódjára nézve különbözik. Minthogy írója, ki hihetőleg Dalgettyféle katonai kalandor vala, a' 11-ik lapon (e' fordítás 265-ik lapján) Győr visszavételét említvén, azt „mult mart. 18-ikán“ történtnek mondja: ismertetésének 1598-ban kelle iratnia, miután az érintett várat Schwartzenberg és Pálffy ugyanazon évi martz. 29-én vették vissza.

L. B.

A' f o r d í t ó j e g y z é s e.

A' fentebbi jegyzés végén olvasható következtetés nem áll; mert a' kézirat 1599-ik évi januar vagy februar hónapjaiban is irathatott 's a' szerző, Győr visszavételét ez esetben is mondhatá“ mult martz. 18-ikán“ történtnek.

XVII.

NEMZETI VISZONYOK

III. PÉNZ VISZONYOK.

Mennyire ellenkezzenek egymással a' pénzviszonyok körüli különböző nézetek: arra nézve mielőt a' tárgy taglálásához fognánk Malchusnak néhány ide tartozó szavait idézzük. Az 59-ik §-ben ezeket olvashatni:

Minthogy az adás vevés legfőbb emeltyüje 's elősegítő eszköze a' pénz, mind adás vevés élénkségire, mind az áru czikkek illendő pénz becsének feltartására nézve lényeges feltétel, hogy a' közlekedésben levő pénz mennyiség annak szükséges voltával kellő arányban legyen, sem felette sok, sem felette kevés. Az utóbbi nem, mert pénz hiánya miatt a' közlekedés, 's az élet javainak szétoszlása felakad, mellynél fogva a' felesleg becsteleonné válik; az első sem, mert ha a' pénz többre nő mint a' mennyit az élet javak forgatása megkíván, ekkor ismét a' pénzbeli felesleg válik holt mennyiséggé.

Mennyi pénz kívántatik tulajdonképen a' közlekedéshez? é' kérdés szintollyan sokszor fel volt már téve, valamint csak nem különbözőképen féjtetett meg, 's nem ritkán ugyanazon elemekből eltérő eredmények vonattak. Nehezzén is leszen valaha lehetséges kielégítő feleletet

adni, mert ezen arányt nem annyira a' forgásbeli javak mennyisége mint azon szer és mód (Art und Weise) mi szerint azok forgásban tartatnak, 's a' keringés sebessége feltételezi.

Átalában felvétethető, hogy a' természeti állapotban, 's mind addig még ezt valami ok meg nem háborítja, minden tartomány annyi pénzzel bír, mennyit a' keringés megkíván. Azért is a' nemzeti viszonyok ismeretére e' kérdés feloldása gyakorlati haszon nélkül való; minden esetre kevésbé érdekes, mint a' keringő pénz mennyiségének, átalában a' közlekedési eszköz (circulations Mittel) mennyiségének, melly az adott tartományban, kiszabott idő alatt, körben forog, meghatározása.

Már csak e' kevés sorokban is, íme ott kezdtük hogy a' pénz mennyiségének arányossága az adás vevés élénkségének legfőbb előmozdító eszköze és lényeges feltétele, még is záradékunk ez, hogy: ezen kérdés feloldása: mennyi pénz kívántatik a' közlekedéshez? gyakorlati haszon nélkül való. Tovább menvén mondtuk, hogy pénz hiánya miatt a' közlekedés felakad, 's viszont annak bővségében a' pénzbeli felesleg holt mennyiséggé válik; azután ezzel ellentétben ismét mondtuk, hogy természeti állapotban mind addig valamíg azt valami ok meg nem háborítja, minden tartomány annyi pénzzel bír mennyit a' keringés megkíván. E' két állítás sem igen férhet meg egymással. Mert ha természeti állapotban minden tartomány annyi pénzzel bír, a' mennyit közlekedése meg kíván, akkor ugyan az adás vevés élénkségének sem előmozdító sem akadályoztató eszköze nem lehet a' pénz, hanem sokkal inkább mind kettőt 's nem különben mind a' pénz hiányát, mind a' pénz feleslegét ugyanazon okoknak kell elő hozni, mellyek a' természetes állapotot megháborítják. Ezen kívül mit nyerünk ez utóbbi elv felállításával? Természetes állapotban egyetlen egy tartomány sincs 's nem is lehet valamíg valamennyi természetes állapotban nem leszen, nyilván való lévén, hogy egyik nemzetnek termé-

szet elleni állapotja ellenmondhatatlanul befolyással van a' vele összeköttetésben lévő nemzetekére. Ezenkívül így látszik, még sokkal nehezebb feladat volna meghatározni mi legyen a' nemzetek természetes állapotja, mint épen ezen kérdés feloldása, mellynek lehetőségéről kételkedünk: mennyi pénz szükséges a' közlekedéshez?

Összehangzóbbak lennének állításaink ha így okoskodnánk, hogy: hűzomos idő alatt a' fentálló körülmények tetemes megváltozása nélkül minden tartomány a' maga közlekedése 's a' maga pénz mennyisége közötti kelendő arányt egyensúlyba hozza. Ha a' pénz kevés a' belső közlekedés felakad, a' dolgok ára alább száll, a' belső felesleg külföldre keres kimenetelt, 's a' csere által pénz jő a' különben pénztelen tartományba. Ha sok a' pénz az adás vevés élénkebbé lesz, a' termények és készítmények bent a' tartományban kelendősegre kapnak és felemésztetnek, e' közben a' dolgok ára felebb emelkedik mi alatt más részről az élet javak felemésztettek, a' külszorgalom nyereséges vásárt talál a' sok pénzü tartományban, és készítményeit ide hozza be 's helyette pénzt viszen ki, mind addig, valamíg úgy az első mint az utóbbi esetben a' különben is feltarthatatlan egyensúly magától helyre áll.

Már most ítéljük el, mellyik kérdés megfejtése érdekesebb, az-e mennyi pénzre van valóban szüksége valamely tartománynak? vagy ez, mennyi pénz van nála közlekedésben bizonyos idő szak alatt valósággal? Az idézet helyen az utóbbinak adatik az elsőség, noha az előzményekből egészen más következtetést várhattunk volna. Ugyan is ha a' pénz feleslege csupa holt mennyiség mint elő volt bocsátva, és ha a' felvett tartomány, ha csak valami ok által meg nem háborítatik, annyi pénzzel bír a' mennyire szüksége van, úgy ezen kérdés mennyire van szüksége? azonos ezen másikkal: mennyi pénz van valósággal a' természet elleni különös okok befolyása nélkül? tagadhatatlan pedig, hogy a' nemzeti viszonyok

ismeretére e' kérdés nem csak sokkal érdekesebb amannál: történetes, mulékony, a' rendes viszonyokat megháborító körülmények között bizonyos időszakban mennyi pénz volt forgásban? hanem egyedül az elsőbbnek feloldása vethet fényt és világosságot a' nemzeti viszonyok megállapítására.

Valamig ezen elv körül, valljon pénz hoz-e elő bőviséget gazdagságot nemzeti jólétet és szorgalmat? vagy pedig épen ellenkezőleg a' nemzeti szorgalom jólét bővesség gazdaság varázsolja be a' nemzetek közé azoknak tartományaiba a' pénzt, 's a' pénz mind ezeknek nem egyebe, mint külszíne árnyéka képviselője, tétovázunk mind addig e' részbeni okoskodásaink közben a' tévelygések 's ellenmondások elkerülhetetlenek. Innét van hogy a' felidézett helyen is elsőben a' pénz a' közlekedés élénksége legfőbb eszközének állítattott; holott inkább az élénk közlekedés a' pénz szerzésének legfőbb eszköze, 's mind az a' mi a' közlekedés élénkségét előmozdítja pénzt hoz a' nemzetek közé, mind az mi a' közlekedést lankasztja elszegényíti a' tartományokat. Azután ezen elv az utóbbi okoskodásokban alkalmazható nem lévén, végezetre még is ki kellett mondani, hogy különös okok megháboríttatása nélkül minden tartomány csak annyi pénzzel bír, a' mennyit közlekedése megkíván.

Eddigi lehozatainkban a' nemzeti gazdagság kútfejének a' nemzeti erő kifejlődését állítottuk 's e' közben a' szabad ipar rendszeréről tetemesen eltávoztunk. Teljességgel nem hisszük mintha munka volna a' nemzeti jólét alapja. Sőt inkább a' legszegényebb nemzetek, 's a' természetű miveletlenségéből alig kifejlett vad népek élnek leg-sanyarúbb munkával, éhséget hideget meleget egyaránt szenvednek, 's egyedül gyenge testi erejükre szorúlva, csupán erőtetett testi munkával szerezhetik be az élet fentartására megkívántató szűk táplálékot. És valóban mit érne a' pénzgazdagság, ha azt nem másképen hanem rabszolgai megerőtetett munkával lehetne szerezni 's elég-

séges inger- e egy kis kéjelem vagy mulékony öröm után vágy, hogy érette évekig tartó súlyos munkálat terhe alatt görbedjen? A' teremő és természet törvényei neme- sebb czélt tüzttek ki az embernek 's ezekkel összehang- zásban nem gyenge testi erejének használata, annál in- kább nem az erőszakos fáradtságos munka szolgálnak jó- léte alapjául. Azok kik az emberi és állati erők mun- kássága körül tapasztalatokat tettek Coulomb Desaguliers 's mások úgy találták, hogy az erő legfogatosabb hasz- nálatára nézve az idő, teher és sebesség között bizonyos megállapodott arány van, mellyen túl az erőtetett mun- kásság kevesebb fogatot mutat 's a' túl feszített szorga- lom és megerőtetés lankadságot von maga után 's vagy a' sebességet, vagy a' tartósságot megkevesítvén, vesztesé- get okoz.

Azért is nem a' munka, hanem a' munka fogata a' jólét alapja, e' pedig annál nagyobb minél kevesebb erő- vel vihetünk véghez minél többet. Ezt a' mivel nemzetek viszonyainak összehasonlításából vett tapasztalati adatok minden kétségen kívül helyezik. Ott látunk legnagyobb jólétet, hol nem csak az emberi erő, hanem aránylago- san az állati erők is lehetőleg megkiméltetnek. A' britt nemzet tagadhatatlanul minden nemzetek között a' gazdag- ság legfelsőbb polczán áll, 's ott a' legnagyobb testi erő- vel járó földmívelési munkálatokkal a' népesség csak egy harmad része foglalkozik, két harmad része a' szorgalmi vállalatokban munkás, tudományokat gyakorol, hivata- lokat mivel, mesterségeket és kereskedést üz, mellyek ta- gadhatatlanul kevesebb testi erőt kívánnak, mint a' föld- mívelés. Sőt ismét a' földmívelésben Britannia 12 szerte több állati erőt foglalatoskodtat, mint emberit, Francia- ország mintegy öt annyit; tehát Britannia az emberi erőt kétszerte jobban kiméli mint Franciaország. A' közleke- dés kétszerte jobb Britanniában mint Franciaországban 's e' körülmény miatt ismét mind az emberi mind az állati erő kétszerte jobban kiméltetik amott, mint emitt. Hason-

ló összehasonlításokat más nemzetekkel is tehetni, mindazáltal elégedjünk meg azon égsyszerű megjegyzéssel, hogy mivel a' legközelebb mondottak szerint az erőszakolt munka laukadságot von maga után 's mindig a' huzomos kitartás csökkenésével esik, ezen erő kiméllésnek tulajdoníthatni a' britt nemzet vállalkozó szorgalmi magas kifejlődését 's azon állhatatosságot, hidegvérüséget kitartást, melly e' nemzetet jellemzi; midőn ellenben a' nehéz munkával élő miveletlen nemzetek között mind az ember, mind az állat faj elalljasodik, 's ezeknek ha különös ingerek által tettere hevülnek is, igyekezetök szalma tűz.

Lehozataink alapjául tehát a' munkás erőt, 's kiváltképen az állati és holt erőkön, nem különben a' közlekedés könnyítésén nyert erőt 's annak foganatát tettük, a' pénzt nem egyébnek tekintvén mint tüneményt, melly az erő foganatával aránylagosan együtt jár 's annak elmaradhatatlan következménye. Azért is bármi lehetetlennek látszik is első tekintetre a' forgalom (Verkehr) fentartásához megkívántató pénz mennyiséget meghatározni akarni, minden nehézségek azonnal elenyésznek, ha meggondoljuk, hogy a' pénz forgatásához 's annak szerzéséhez is erő kívántatik, és ha már az eddigiekben az erő ismeretére jutotunk abból hihetőleg útat találunk a' forgalomhoz megkívántató pénzmennyiség meghatározhatására. Azon ellenvetések pedig, mellyekkel a' feladat megoldhatásának lehetetlensége bizonyíttatik, hogy: e' végre az egész tartomány és népesség mennyiségét, tulajdonait, szorgalmi kifejlődését, a' természetmények és készítmények mennyiségét, erkölcsi 's miveltségi miben létének fokozatát, életmódját, hajlamait, vonzalmát a' takarékosagra vagy pázarlásra, gyönyörre fényüzésre 'stb. ismerni kellene, semmit nem nyomnak. Mind ezekből okszerűen nem lehet többet következtetni hanem csak ennyit: ezen elemek számba vehetetlenek, tehát a' forgalomhoz megkívántató pénzmennyiségét más elemek számba vételéből kell keresni. Hasonlag nem sokat nyom, hogy azok a'

kik a' nemzetek pénz kellékét (Geld bedarf) akarták meghatározni e' részben sikerétlenül fáradoztak, vizsgálódásaiknak eredményei egymástól annyira eltérnek minél fogva alig nyujtanak elég biztosságot, hogy tudjuk ha valljon az általok meghatározott mennyiség felényi- e vagy épen két annyi. Mert ezen vizsgálatok, végre mehetetlen soha elég pontossággal nem eszközölhető becslügetésekre voltak alapítva, minden vezér eszme nélkül létező összefüggetlen adatok után könnyen tévedésekre vezető gyakorlati úton tétettek. Mennyi számtalan igazságok vannak pedig a' tudományok birtokában, mellyekhez közvetlenül tapasztalatilag eljutni a' leglátzatosabb képtelenség lett volna, ellenben a' szemléleti okosság kevés, de biztos adatokra épít, az okok és következmények egybefüggését keresi 's a' tapasztalati úton eszközölhetetlen rejtett igazságokat ezen összefüggésekből nyomozza.

Már hát a' kérdéshez közelebb térvén a' fentebb előszámlalt ingatag elemeket szemléleteink sorából egészen ki hagyjuk 's mind azoknak helyébe egyetlen egy elemet állítunk az erőt. Legyen bár a' nemzet akármí jellemű, tunya, dologtalan, fény üző pazarló, kéjelmet kedvelő 's több efféle, annál kevesebb erőt fog fordítani pénz keresésre 's annak megtakarítására, annál többet a' vesztegetésre, kevesebb pénzzel birand, szegényebb leend. Legyen ellenben szorgalmas, munkás; takarékos, vesse meg a' fényüzést hiúságot a' vesztegetésre ingerlő élvezeteket, több erőt fordítand a' hasznos munkálatokra, kevesebbet a' gyümölcstelen időzésre, több pénzzel birand és gazdagabb leend. 'S így az erő foganatát minden egyéb számba vehetetlen elemeknek helyettesíthetjük 's ennek számba vétele mint már ki volt mutatva, nem lehetetlen.

Mostan annak okáért Britannia és Franciaország körül folytassuk további szemléleteinket 's igyekezzünk azoknak pénz viszonyait meghatározni. Erre nézve mint legbiztosabb adatot az ingatlan vagyon tiszta jövedel-

meit vegyük fel további kiszámításaink alapjául, melyly a' már fentebb megnevezett kútfő szerint Britanniában: 2681'150,000 Franciaországban 1344'703,000 frank.

Összes nemzeti jövedelemről lévén szó, mivel a' felhozott adatokban nem találunk mást, hanem csupán a' földmivelési tiszta haszon egybehasonlítását, 's mivel ez magában elég nem lévén, ezen kívül a' szorgalmi haszonvétel mennyiségét is tudnunk kellene 's e' kettőnek öszvete teszi az egész nemzeti jövedelmet; tehát ezen utóbbit keresnünk kell.

Továbbá a' földmivelési haszonvétel is nem csupán a' földmivelési erőnek tulajdonítható, mert ebben részt vesznek a' tudományok, a' mennyiben a' rendszerbe hozott 's annak elvei szerint folytatott gazdálkodás már maga is tudomány; részt vesznek a' mesterségek a' mennyiben ezek szolgáltatják a' földmivelésre szükséges eszközöket, részt vesz a' kereskedés, a' mennyiben e' szabja meg a' nyers termények és készítmények kölcsönös becsét, és végezetre a' mi hasznot a' föld birtokosok bevesznek, azt a' fogyasztók osztályától veszik be. Mi része legyen már most a' szorgalomnak a' földmivelési termények elő hozásában 's azok becsének megállapításában ismét nem tudjuk, tehát ezt is keresnünk kell.

Tudjuk ellenben, hogy sem Britanniában sem Franciaországban a' csupán földmivelési erő magában, a' kitett mennyiséget elő nem hozhatta volna, hanem ahhoz egyszersmind szorgalomnak kellett járulni. Tegyük tehát Franciaországban a' szorgalomra eső részt ismeretlennek = x ; leszen a' tisztán földmivelési erőnek tulajdonítható haszon = $(1344'703,000 - x)$ frank.

Britanniában sem tudjuk mit kelljen a' tisztán földmivelési erőnek tulajdonítani mit nem? Tudjuk ellenben a' már fentebb közlött kiszámításokból, melylyek iránt, többféle összehasonlítások után kétségünk nem támadhat, hogy Britannia viszonya Franciaországhoz szorgalomban:

$$103,883 : 21,043 = 4,9367 : 1$$

Azért is minden Franciaországban a' szorgalomra eső részt tettük $= x$; ugyan akkor Britanniában kell tennünk $= 4,9367 x$; honnét:

Britanniában a' földmivelési erő által okozott nemzeti tiszta haszon

$$(2,681'150,000 - 4,9367 x) \text{ frank.}$$

Ezek lután:

Mind két országban az egész nemzeti jövedelem áll, a' földmivelési és szorgalmi jövedelmekből együtt. Tudjuk pedig hogy Franciaországban a' szorgalmi erő úgy van a' föld mivéléshez mint:

$$21,043 : 73,771 = 0,285248 : 1$$

tehát Franciaország egész nemzeti jövedelme:

$$1,344'703,000 - x + 0,285248 (1,344'703,000 - x - x) \text{ frank.}$$

$$= 1,728'275,000 - 1,285248 x \text{ frank.}$$

Nem különben:

Britanniában a' szorgalmi erő viszonya a' földmivélésihez:

$$103,883 : 105,897 = 0,98098 : 1$$

honnét az egész nemzeti jövedelen földmivélésben és szorgalomban együtt:

$$2681'150,000 - 4,9367 x + 0,98098 (2681'150,000 - 4,9367 x) \text{ frank.}$$

$$= (5,311'300,000 - 9,7795 x) \text{ fr.}$$

Már most:

Britannia viszonya Franciaországhoz földmivélésben és szorgalomban együtt, a' fentebbi kiszámítások szerint találtatott:

$$209,780 : 94,814 = 2,21254 : 1$$

azért 's kell lenni:

$$2,21254 (1728'275,000 - 1,285248 x)$$

$$= 5311'300000 - 9,7795 x$$

$$3823'900,000 - 2,84366 x = 5,311'300,000$$

$$- 9,7795 x$$

$$6,93584 x = 1487'400,000$$

$$x = 214'471,000$$

megtalálattván x ismeretessé leszen az egész nemzeti jövedelem

Franciaországban:

$$1,728'275,000 - 1,285,248 x = 1,452'627,000$$

Britanniában:

$$5,311'300,000 - 9,7795 x = 3,214'080,000$$

Britannia nemzeti jövedelmeinek viszonya Franciaországához:

$$3,214'080,000 : 1,452'627,000 = 2,21254 : 1$$

épen az a' mi fentebb találtatott

Britannia nemzeti jövedelme:

földmivélésben:

$$2,681'150,000 - 4,9367 x = 1622'470,000$$

szorgalomban:

$$0,98098 (1622'470,000) = 1591'610,000$$

$$\text{összesen} \dots 3214'080,000$$

Franciaország nemzeti jövedelme:

földmivélésben:

$$1344'703,000 - 214'471,000 = 1,130'232,000$$

szorgalomban :

$$0,285248 (1,130'232,000) = 332'396,000$$

$$\text{összesen} \dots 1,452'628,000$$

E' két országra nézve elegendő adataink lévén hogy belőlök a' nemzeti tiszta jövedelmeket mind a' földmívelésben és szorgalomban külön külön, mind pedig együtt véve, meghatározhatjuk: ezek után tehetségünkben leend más nemzetek tiszta jövedelmeit is meghatározni, mellyek iránt legalább a' népességet és szaporodást illetőleg kielégítőn biztos adatokkal birunk, mellyekből a' nemzeti munkásság foganata ismeretessé lévén, annak arányában lesznek a' nemzeti tiszta jövedelmek.

Ausztria népessége a' Magyarországtól külön vált tartományokban 6252 □ mértföldön volt 1818-ban 17'408,236; 1837-ben 20'617,243 mellyből az évi szaporodást találjuk 0,008944; a' négyszög mértföldre eső népességet = 3297,7; azért is a' nemzeti erő foganata:

$$20'617,243 \times 3297,7 \times 0,008944 = 60809,4$$

a' nemzeti tiszta jövedelem pedig, Franciaországhoz képest aránylagosan:

$$\frac{1452'628,000 \times 60809,4}{94814,21} = 931'656,000$$

Poroszország terjedelme 5054 □ mértföld. Népessége az 1828-diki öszveírás szerint volt 12'780,772 az 1840. öszveírás szerint 14'907,901; mellyből a' szaporodás (körülbelől azon időszak alatt honnét Britannia népesedését számítottuk), 0,01293 a' □ mértföldre eső népesedés 1828-ban = 2528,71; következőleg,

a' nemzeti erő foganata:

$$12'780,772 \times 2528,71 \times 0,012913 = 41731,10$$

tisztá jövedelme:

$$\frac{145'628,000 \times 41731,10}{94814,21} = 639'355,000$$

Mivel azonban a' forgalomhoz megkívántató pénz-mennyiségét keressük, erre nézve sem a' közlött adatok sem az eddigi kiszámítások nem elégségesek. Mert a' tisztá jövedelem a' forgásban lévő tőke pénz mennyiségéből 's annak egyszersmind lassubb vagy sebesebb keringéséből származván, ezen utóbbiról még eddig semmi belátásunk nem lehet 's így még egy ismeretlennek meghatározására 's ennél fogva még egy hiányzó adatra volna szükségünk. Ezt is feltaláljuk a' kincstári jövedelmék mennyiségében, mellyek körül a' fent nevezett három országra nézve eléggé biztos adataink vagynak.

Britannia bevétele volt 1827-ben 54'932,518 fl
1828-ban 55'187,000 fl közép számmal 55'059,759.

Kiadásai 1827-ben 53'800,291 fl 1828-ban
49'336,000 fl közép számmal 51'568,145 fl .

A' kincstári kiadásokon kívül közép számmal fennmaradt 3'491,614 fl .

Azért is a' kincstári kiadások a' pénz mostani értékéhez képest 1 fl 23,2634 franknak számítatván tesznek 51'568,145 fl = 1199'640,000 fr.

A' bevételi felesleg 3'491,614 fl = 81'2265 fr.

Franciaország kincstári bevételeit és kiadásait egyenlően, ugyan ezen idő alatt közép számmal kereken 1000 millio frankra tehetjük; tehát:

Britannia kincstári kiadásai Franciaországhoz ké-

$$\text{pest } \frac{1199'640,000}{1000'000,000} = 1,19964 \text{ fr.}$$

Nemzeti jövedelme Franciaországhoz képest

$$\frac{3214,000,000}{1452'680,000} = 2,21254$$

Összesen: $(1,19964 + 2,21254) = 3,41218$

Ellenben:

Franciaország kincstári kiadásai Britanniához ha-

sonlítva, $\frac{1000'000,000}{1199'640,000} = 0,83358.$

Nemzeti jövedelme:

$$\frac{1452'680,000}{3214'000,000} = 0,451985.$$

Összesen: $(0,83358 + 0,45985) = 1,285565.$

Már most, annak hogy Britannia nemzeti jövedelme több mint Franciaországé, 's nem különben kincstári kiadásai többre mennek mint Franciaországé; egy felől semmi más oka nem lehet, mint a' pénz mennyiségének és forgásának aránya; más felől: ha Franciaország pénztökéje ugyan ezen arányban neveltetnék, ezzel együtt a' forgásban lévő tőke ugyanazon szaporodásának kellene mutatkozni. Akármilyen legyen pedig Britannia forgásban lévő pénz mennyisége, melyet még eddig nem tudunk, annyi bizonyos hogy a' forgatás közben így nevededett.

Nemzeti tiszta jövedelm . . .	3214'000,000
Kincstári kiadások . . .	1199'640,000
A' bevételi felesleg . . .	81'226,500

Összesen . 4494'866,4000 fr.

Mivel tehát ha Franciaország keringő pénzének mind mennyisége, mind forgásának sebessége azon arány-

ban nevednék, mint Britanniában; 's ezen arány Britanniában Franciaországhoz képest 3,41218 ugyanazon pénzmennyiségnek kellene elő állani; ha tesszük Franciaország keringő pénzét mint ismeretlent = x; egyenletbe tehetjük:

$$3,41218 x = 4494'866,500$$

mellyből Franciaország keringő pénze találtatik:

$$x = \frac{4494'866,500}{3,41218} = 1317'300,000$$

Hasonlag a' fentebbieket alkalmazván, mivel Franciaország keringő pénzének nevedése:

$$\text{Nemzeti tiszta jövedelem} = 1452'680,000$$

$$\text{A' kincstári költségek} = 1000'000,000$$

$$\text{Öszvesen} \quad . \quad . = 2452'680,000 \text{ fr.}$$

's a' pénz forgás és mennyiség aránya Franciaországban Britanniához képest = 1,285565 tétetvén Britannia keringő pénze = x'; találtatik:

$$1,285565 x' = 2452'680,000$$

$$x' = \frac{2452'680,000}{1,285565} = 1907'860,000$$

mellyhez a' kincstárban maradt felesleg, mely a' forgásból kimaradt, hozzá számíttatván Britannia tőkége tészen:

$$(1907'860,000 + 81'226,000) = 1989'806,000 \text{ fr.}$$

Elsőben vessük össze ezeket némelly tudva lévő statistikai nyomozásokkal:

Colquhoun 1812-ben a' Britanniában keringő pénzmennyiségét a' bankjegyek beszámításával együtt 80 millió font sterlingre becsülte, 's tenne ez a' pénz akkori értékével, egy fontot 24,7646 franknak számítván 1981'170,000 frankot, mellynél kiszámításaink 8 mil-

lióval többet mutatnak, 's így azóta a' keringő pénzmenyisége 8 millióval nevededett volna, 's ennyiben kiszámításaink Colquhoun nyomozásaival tőrhetőleg öszve egyeztek. Más részről Petty kiszámításai szerint tett volna 40 millió fontot, épen felényit mint a' mennyire Colquhoun becsülte, 's Davenant szerint 140 milliót, minél fogva a' legkisebb becsü a' legnagyobbtól 100 millió fonttal különbözik, 's a' hiba sokkal felebb hág mint Britannianak egész forgásban levő pénzmennyisége.

Ellenben Malchus 1826-ban azon időtájban, mellyről kiszámításaink szólanak (1826 — 1828 között közép számmal) Britannia keringő pénzét 100 — 110 millió font sterlingre becsüli, 2300 — 2500 millió frank között. Ettől kiszámításaink felette eltérnek, nem ugyan olly borzasztólag mint Petty és Davenanté egymástól, de még is 300 — 500 millió különbséget két ezer millió nem lehet keveselleni. Igen, de Malchus becsüje is nagyon ingatag alapon nyugszik, mellyeknek egyike ez: hogy Lord Liverpoolnak a' felső házban kiejtett nyilatkozása szerint 1821 — 1825-ig a' fiók bankok a' magok jegyeit két annyira szaporították, másika ez: hogy a' scocziai és irlandi bankjegyeket hasonlag csupán hozzá vetésből 15 — 20-millió fontra veszi fel, 's ezek közül sem egyik sem másik felvételre nem lehet biztosan építeni.

Malchus becsüje mellett, és ha akarjuk kiszámításaink ellen szólana, hogy 1812-től fogva 1826-ig a' népszáma tetemesen szaporodván, ahhoz képest a' keringő pénz mennyiségének szaporodása melly kiszámításaink szerint Colquhoun becsüjével öszve hasonlítva csak 8 millió frankot teszen, igen kevésnek látszhatk. De ha ezen becsü iránt, melly általában az igazsághoz legközelebb járónak elismertetik, kétséget nem támasztunk is, noha a' Petty és Davenant számba vételei olly tetemes eltérései után méltán támaszthatnánk: ezen elv szemléleti igazságáról legalább, hogy *a' nemzet nem tarthat forgásban több pénzmennyiséget mint a' mennyit a' forgalom szüksége megkíván, semmit*

nem kételkedhetünk. És ha továbbá meggondoljuk, hogy 1812 óta nem csak a népesség nevededett, hanem egyszersmind a közlekedés következőleg azzal együtt a pénzforgás sebessége bámulandó előhaladást tett, sőt maga a nép szaporodása is a közlekedés gyorsaságát neveli, a kiszámításainkból keletkező 8 millióm frank pénz nevedetését semmi okunk sincs aránylagosan kevésnek tartani. Mellyről annyival inkább meggyőztethetünk, hogy Colquhoun egyszersmind a forgalomhoz megkívántató pénzmennyiséget a nemzeti jövedelem értékéhez képest ezen arányban állapítja meg 1 : 5, 38. Azóta a mennyiben a népesség nevededett, ugyanazon arányban több népesség többet készít és többet természet, a pénz forgás sebessége pedig a közlekedési gyorsaság előhaladtához képest nem csak meg nem lassúdott, hanem inkább nevedednie kellett, 's így a nemzet illetőleg kevesebb pénz tömeggel megérheti mint előbb; még is a Colquhoun által adott arányt megtartván, ha Britannia nemzeti jövedelmeit forgalmi vagyonainak értékét, melly ez időtájban 10,496'000,000 frankra becsültetett a nevezett aránnyal elosztjuk, a forgalomhoz megkívántató pénz mennyiség találatik 1960 millio franknak, e pedig sokkal távolabb jár Malchus becsűjétől mint kiszámításainktól. Kiszámításaink ugyan is 29 millióm frankkal mennek többre, 's még ennyi különbség a Colquhoun által adott arány meghatározásába könnyen beférkezhetett, Malchus becsűje közt ellenben a különbség 340 — 540 millióm frank 's illy tetemes eltérést egyedül Colquhoun hibájának tulajdonítani alig lehet, sokkal hihetőbb, hogy az igazság valahol a két szélsőség között létezik, 's valóban kiszámításaink többet mutatnak annál a mit a Colquhoun által adott arányból következtethetünk, kevesebbet pedig a Malchus által kitett mennyiségnél 's e tekintetben kiszámításaink ellen semmi kifogás nem tétethetik.

Sokkal nagyobb eltérést tapasztalunk ennél Franciaország keringő pénzének meghatározásában, mellyet

kiszámításaink 1317'300,000 franknak mutatnak. Malchus azt a' Financz-Commissio 1826-diki jelentésére, 's ezenkívül 1726-tól fogva 1826-ig vert és kieresztett pénzmennyiségének számba vételére támaszkodva 3047'900,009 frankra teszi, megjegyezvén hogy még ebbe a' 39 millio rézpénz nincs befoglalva, honnét Franciaországnak forgásban lévő egész pénzmennyiségét ke-
 rek számmal 3087 millio frankra kellene tennünk. E' pedig csak nem harmadfél annyira hág, mint a' mennyit kiszámítá-
 saink mutatnak. Igen de ha igaz azon józan elv, mellyet Malchus mindjárt a' II-dik szakasz elején ön maga elfoga-
 dott, 's minden további fáradságos okoskodás nélkül első tekintettel kétségbe vonhatatlannak látszik, hogy: *termé-
 szetes állapotban 's mind addig valámig azt valami ok meg
 nem háborítja*, (egyszerűbben és világosabban: tartós változatlan körülmények között) *minden tartomány annyi
 pénzzel bír, mennyit a' forgalom megkíván*; úgy valóban a' kieresztett pénzmennyiségéből a' forgásban lévő pénz-
 mennyiségének meghatározására következtetést semmiké-
 pen nem húzhatunk, erre volt pedig a' Biztosság jelen-
 tése is építve. Mert ha minden tartomány természetes ál-
 lapotban annyi pénzzel bír, mennyit a' forgalom megkíván,
 látnivalóképen a' forgalmi kelléken felül mutatkozó feles-
 leget okvetetlenül ki kell magából ereszteti, vagy az,
 akármimódon a' forgásból ki marad. Ha ez, már magá-
 ban is a' természetes állapotra nézve igaz, annál inkább
 igaznak kell lenni olly körülmények között, mellyek felet-
 te sok pénzmennyiséget elnyelnek, mint a' millyenek vol-
 tak Franciaországnak ez időközben folytatott háborúi.
 Minekokáért tegyük itt is a' sentebbiekhez hasonló egy-
 behasonlításokat. Franciaországban a' nemzeti jövedelem
 és a' keringő pénzmennyisége közti arány volt 1812-ben
 $5 : 21 = 1 : 4, 2$. Ez, ugyan azon ok miatt a' men-
 nyiben a' közlekedés azóta tetemesen javult, alább nem
 igen szállhatott, azért is ha ezen arányt 1826-ban is
 megtartjuk, mivel ekkor tájban a' nemzeti jövedelmek

7,323,600,000 forintra becsültettek, találatik a' forgalomhoz megkívántató pénzmennyisége 1247 millio franknak, 's ez, kiszámításainktól 70 millio frankkal tér el a' Biztosság jelentésétől pedig 1840 millióval.

Ennyi elég legyen annak megmutatására, hogy az eddig követett úton, az igazságot felfedezni sőt csak megközelíteni is teljes lehetetlenség. Igaz lehet hogy Franciaországban 1726 — 1826-ig 3417'456,869 frank vert arany és ezüst tétetet forgásba, de hogy azóta annak nagy része a' széles föld mellyik tartományai-ban kereng, ki tudja? 's mi maradt a' nemzet kezei között bent az országban, ezen adatokból soha semmiképen kihozhatni nem fogjuk. A' mi a' kérdés másik részét illeti, hogy ha lehetséges volna is a' forgalomhoz megkívántató pénzmennyiségének meghatározása, abból semmi gyakorlati hasznot nem várhatni, mivel azt nem annyira a' forgásban levő javak mennyiségének értéke, mint inkább a' forgalom körülményei határozzák, erre nézve egyszerűen felelhetjük, hogy keressünk előbb módot ha lehet, a' forgalomhoz megkívántató pénzmennyiségének meghatározására 's akkor talán tisztábban által fogjuk látni ha leszen-e valami gyakorlati haszna vagy nem? Az eddigiek legalább azt mutatják, hogy az ennél érdekesebbnek állított adatok számba vétele, *mennyi pénz volt forgásban valamely nemzetnél szabott idő alatt?* valósággal semmi gyakorlati hasznot nem ígér, sőt inkább elkerülhetetlen ellenmondásokra, képtelenségekre vezet, és meglábolthatatlan tévelygésekbe merít. Azután pedig, a' forgalom körülményeinek felvilágosítására is talán épen a' szükséges pénzmennyiségének tudása nyújthat legbiztosabb kulcsot kezünkbe, annyival inkább, mivel idézett helyen már előre ki volt mondva: *hogy az adás vevés legfőbb emelcsője és elősegítő eszköze a' pénz* 's ezen állítást ama másikkal, miszerint a' forgalomhoz megkívántató pénzmennyiség kinyomozásából semmi gyakorlati haszon nem származhatik, öszve nem egyeztethető.

Azért is más útat véltünk követendőnek, hogy biztos adatok után a' nemzeti tiszta jövedelem mennyiségét, 's mind ebből mind az állodalmi költségek arányából a' forgalomhoz szükséges pénzmennyiséget meghatározhasuk. Mostan annak vizsgálatára kell által mennünk, hogy miután a' fentebbiekből ugyan láthatólag, ezen meghatározások ellen semmi alapos kifogás nem tétethetik, ezennel azt mutassuk ki, mennyire lehet ezen meghatározásokat az igazsághoz közelítőnek tartani, avagy mutatnak-e ezek több öszve egyezést amazoknál?

Ausztria és Poroszország nemzeti jövedelmeit fentebb kiszámítottuk. Mind a' két ország függetlenül Franciaországtól határozza meg és veszi be a' maga állodalmi jövedelmeit 's így a' kettőnek egymásközi viszonya szükségesképen nem csak egészen más, mint Franciaországé, hanem a' körülményekhez képest a' kormány és nemzet akaratja szerint önkénytesen változik. Imént Franciaország keringő pénzét Britanniához tett öszve hasonlításból találtuk 13 17' 300,000 franknak. Ennek, ha kiszámításaink az igazsággal egyeznek, sem többnek sem kevesebbnek lenni nem kellene, és mivel Britannia, Ausztria, Poroszország egészen különböző adatokat szolgáltatnak kezünkbe, ha azoknak felvételével öszve egyező keletkezményekre (resultatum) akadunk, úgy azok, kiszámításaink valósága mellett kezeskednek; ha pedig nem, úgy az eltérés kisebb vagy nagyobb tetemes voltából elítélhetjük, mennyire bizhassunk hozzájuk.

Ausztria nemzeti jövedelmeit fentebb 93 1' 656,000 frankra számítottuk, melynek viszonya Franciaországé-

$$\text{hoz képest teszen } \frac{93\,1\,656,000}{145\,2\,680,000} = 0,641,358 \text{ fr.}$$

Kincstári bevételei 's kiadásai Springer statistikája után a' szemlélet alá vett tartományokban 279' 890,000 ft. v. é.

$$\text{melly teszen } \frac{279\,890,24}{23,54} = 285\,323\,000 \text{ frankot 's}$$

ismét ennek is viszonya Franciaország kiadásaihoz képest $0,285,323$ a' kettő együtt $(0,641,358 + 0,285,323) = 0,926681$; végezetre a' nemzeti jövedelmek és kincstári kiadások együtt $(931'656,000 + 285'323,000) = 1216'979,000$.

Ha tehát újlag teszük Franciaország ismeretlen töképenze mennyiségét $= x$; itten is igaz leszen, hogy ha az, azon arányban neveltetnék vagy kisebbítették, mint a' nemzeti jövedelmek és kincstári kiadások viszonyának öszvete, a' kereset ismeretlen tőkének annyinak kellene lenni, mint az ausztrial nemzeti jövedelmek és kincstári kiadások öszvete, az az:

$$0,926681 x = 1216'979,000; \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{1216'979,000}{0'926,681} = 1313'000,000.$$

Fentebb találtuk $1317'300,000$ -nak; különbség a' kétféle, egészen más adatokra, 's más nemzeti viszonyokra épített kiszámítások között $4'300,000$ melly a' fentebb kimutatott $300 - 500$ sőt 1840 millio különbséghez képest, minden bizonynal tekintetbe sem vétethető csekélység.

Poroszország nemzeti jövedelmeit találtuk: $639'355,000$ franknak 's ennek viszonya Franciaország jövedelmeihez képest:

$$\frac{639'355,000}{1452'660,000} = 0,440,136$$

1829-ben, ugyanazon időben, mellyből a' nép számát, 's mind Britanniának, mind Franciaországnak kincstári kiadásait, 's nemzeti bevételeit számítás alá vontuk, Poroszországban a' kincstári bevételek és kiadások egyenlő mennyiségben $50'796,000$ porosz tallerra mentek,

melly teszen $\frac{50'796,000 \times 20}{14} = 72'565,000$ fr. pp.

$$= \frac{181'412,000 \times 24}{23,54296} = 184'933,000 \text{ frank}$$

ennek viszonya Franciaország kincstári kiadásaihoz képest $= 0,184,933$ a' kettő együtt:

$$(0,440136 + 0,184933) = 0,625069$$

a' nemzeti jövedelmek és kincstári kiadások' öszve

$$(639'355,000 + 184'933,000) = 824'288,000$$

tehát ha ezen viszonyból ismét Franciaország forgalmi tőkét keressük: $0,625069 \times = 824'288,000$

$$x = \frac{824'288,000}{0,625,069} = 1318'500,000$$

Britannia viszonyaiból találtuk $1317'000,000$ -nek; minél fogva kiszámításaink az utolsó millióig összeegyeznek; az Ausztriával tett össze hasonlításokból származó, különben is csekély eltérésnek pedig elegendő oka lehet, hogy ott, mind a' népesség száma és szaporodás aránya egészen más idő szakaszból vétetett, mint emitt; nem különben a' kincstári jövedelmek Britanniában, Francia- és Poroszországokban illetőleg 1828 — 1829-ben Ausztriában 1838-ban; 's így az előbbieken az összeegyezés szembetűnőbb, noha az utóbbiban is alig tekintetbe vétethető csekély eltérés mutatkozik. Hogy pedig a' soha tökéletesen ki nem nyomozható statisztikai adatok miatt pontos összeegyezést sem várni, sem kívánni nem lehet, magában látható.

Minekokaért az eddigiekben előadott kiszámítások mellett maradván, mindenben a' fentebbiekhez hasonlatos lehozatok következtében találandjuk:

A u s z t r i á b a n :

A' nemzeti jövedelmek viszonyát Franciaországhoz képest:

$$\frac{145'2680,000}{931'656,000} = 1,55919$$

a' kincstári kiadások viszonya :

$$\frac{1000'000,000}{285'323,000} = 3,50480$$

a' kettőnek öszvete :

$$(1,55919 + 3,50480) = 5,06399; \text{ mellyből}$$

$$5,06399 \times = 2452'680,000$$

Ausztria forgalmi tőkéje:

$$x = \frac{2452'680,000}{5,06399} = 484'337,000$$

Malchus Ausztria forgalmi tőkéjét vert pénzben 250 — 300 millió között közép számmal 275 millió conventiós forintra, ezenkívül pénzben 149'321,000 váltó forintra öszvesen: 836'821,000 váltó forintra.

$$= \frac{836'821,000 \times 24}{23,54296} = 853'060,000 \text{ frankra}$$

becsüli.

Mi pedig adatok hiánya miatt, csupán a' Magyarországtól külön vált tartományok forgalmi tőkéjét vévén kiszámítás alá; mivel ezen utóbbiak népessége 13'000,000 lehet, az egész ausztriai birodalom forgalmi tőkéjét:

$$484'337,000 + \frac{484'337,000 \times 13}{20'600,000} = 789'987,000 \text{ frankra tehetjük.}$$

És ha a' vert pénzmennyiségét nem tesszük többre 250 millionál, a' papiros pénzzel együtt 774'321,000

váltó forintra; leszen Malchus felvételei után:

$$\frac{774'321,000 \times 24}{23'54296} = 789'350,000 \text{ frank 's így}$$

kiszámításaink a' Malchuséval igen közel összeegyeztek.

P o r o s z o r s z á g b a n :

A' nemzeti jövedelmek viszonya Franciaországhoz

$$\text{képest: } \frac{1452'680,000}{639'355,000} = 2,27202$$

a' kincstári kiadások viszonya:

$$\frac{100'0000,000}{184'933,000} = 5,40735$$

a' kettőnek öszvete:

$$(2,27202 + 5,40735) = 7,67937$$

$$7,67937 \times = 2452'680,000$$

P o r o s z o r s z á g f o r g a l m i t ö k é j é :

$$x = \frac{2452'680,000}{7'67937} = 319'385,000 \text{ fr.}$$

Krug Poroszország forgalmi tőkéjét ezen szárad elején 60,000,000 porosz tallerra körülbelől 215'000,000 frankra becsülte, 's ugyan ennyit Malchus Poroszországnak mostanában, csak némi kétkedéssel veszen fel; megdolván, hogy noha a' francia berohanás a' pénztökében nagy veszteséget okozott, azóta azonban ismét sok

pénz folyt vissza, a' forgalom élénkebbé lett, 's a' kereskedői mérleg kedvezőbbre változott. Ennyit mindazonáltal egy olyan nemzetnek, hol csupán a' kincstári jövedelmek 51 millió tallér = 184'933000 fr. hoznak be első tekintetre látnivalóképen kevés, minélfogva kiszámításaink csak nem fél annyi forgalmi tőkét mutatnak.

Egyébiránt ugyan ezen kiszámításokból a' pénzforgásból sebességének viszonyai következők: lesznek:

Britanniában:

$$\frac{4494'866,000}{1989'086,000} = 1 : 2,2597.$$

Franciaországban:

$$\frac{2452'680,000}{1317'300,000} = 1 : 1,8662.$$

Ausztriában:

$$\frac{1216'979,000}{484'337,000} = 1 : 2,5127.$$

Poroszországban:

$$\frac{824'288,000}{319'385,000} = 1 : 2,5809.$$

Melleykétől szembetűnő lehet, hogy a' pénzforgás sebességének egyik főfeltétele az adó mennyisége és a' nemzeti tiszta jövedelmek között megállapított arány. Ugyan ezért, Franciaország a' maga nemzeti tiszta jövedelmeihez képest legterhesebb adót visel. 's ugyan ott

egyszersmind a' pénzforgása leglankadtabb. A' hol az adó mennyisége a' nemzeti tiszta jövedelmekhez képest felebb hág, ottan aránylagosan nagyobb mennyiséget kell az adófizetésre megtakargatni és forgásból kivenni, egyszersmind nagyobb pénzmennyiségnek a' kincstárban vesztegleni, melly mind kettő a' pénzforgás megakasztására szükségképen befolyással van, 's egyszersmind ugyan ezen körülmény miatt a' forgalomhoz több pénz kívántatik.

GYÖRY SÁNDOR.

XVIII.

A' SZERBEK ÉS MAGYAROK.

Az alsó Pannoniával és Száva vizével határos Moesia, vagy Mysia a' Duna jobb partján és annak folytatában egész a' Feketetengerbe (Pontus Euxinus) szakadtáig terjedett. E' tartomány a' rómaiak alatt felsőre és alsóra vala felosztva; amaz (Moesia superior) jelenleg Szerbország, ez (Moesia inferior) most Bulgárország néven hivatik. Dardania, Moesiának középtartománya vala, melyből Aurelián (270 — 275) császár, ide szállítván át Daciából (Erdél) a' római csapatokat új Dáciát alkotott. Thráciát (Rumilia) a' Haemus (Balkán) bércek választják el alsó Moesiától, mellynek éjszaki tartománya Pontus¹⁾ a' tenger és Duna között fekvék, ez utóbb Thráciához kapcsoltatván, ezzel együtt Scythia tartománynak hivaték.

¹⁾ Ovidius, ki Tomisvárott (Tomi) mint száműzött sokáig tartózkodott, éneкли:

„Ut sumus in Ponto, ter frigore constitit Ister,
Facta est Euxini dura ter unda maris.“

Ovid. Trist. Lib. V. Eleg. X.

A' horvátok' és szerbek' költözése.

A' szlávok, szláv nevezet alatt Európában az ötödik század előtt épen nem jönnek elő. Ismerték-e és ha igen, miféle név alatt ismerték a' régi görögök és rómaiak a' szláv népeket? azt így szól Gatterer, még csak gyanítólag sem lehetett ekkorig meghatározni. Innen történt, hogy az irói sereg Gatterer, Schlözer és más jeles történetvizsgálók' fáradozása után a' hajdani szlávok' nyomoztában majd a' régi jazygeseket, szármata népet és dácusokat vagy gétákat hirdeté alaptalanul szlávoknak; majd azt állítá helytelenül, hogy a' trákok, illurok, bulgarok, bissenusok (besenyők), pannonok 'stb. együlegyig szláv nyelvűek valának.

Jordánes máskép Jornandes, ki a' szláv népeket Szilezia, Galliczia, Lodomeria és Lengyelországba egész a' Visztuláig (Weichsel) helyezteti, 552-dik évben írja: „*Ab una stirpe exorti tria nunc nomina reddidere — Veneti (Venedi, Heneti), Antes, Sclavi, (Sclaveni), qui quamvis nunc, ita facientibus peccatis nostris, ubique desaeviunt, tamen tunc omnes Ermanurici (regis Gothorum) imperiis serviebant.*“¹⁾ Ha a' szlávok, vagy szlavenu-sok (gloriosi, kérkedők) hajdani néven alazones, euchaetae valának: úgy Herodot korában, kinek születése Kr. előtti 484-dik évre esik, Bayer' magyarázata szerint Podóliában laktak; és így Bessarabián túl, hol Jordanes antes nevü szláv népe Dnizster vizétől a' Dneper folyamig terjedett²⁾; következőleg Kiev híres város fölött, a' Dneperbe szakadó Pripiecz, vagy Przypice folyam körül, hol a' bársony palotában született Constantín görög császár szerint a' vervian, druguvita, krivicza, szerb, és

¹⁾ De rebus Geticis. cap. XXIII.

²⁾ „Antes — — a Danastro extenduntur usque ad Danaprum.“ (nem Danubium: mert ez hibás olvasás). De rebus Geticis, cap. V.

az orosz hatalomnak hódoló 's adózó más szláv népek tanúztak ¹⁾).

E' vidékekről indulának ki azon chrobátok és szerbek ²⁾, kik Heraclius (610 — 641) görög császárnál kerestek menedéket; a' horvátok e' császár' oltalma alatt Dalmátország' részeit foglalták el, mire a' szerbek is, kik két csapatra szakadtak, neki bátorodának, egyik rész kiköltözvén előbbi lakhelyéből, Heraclius' megegyeztetével Thessalia sivatag tájait foglalta el, honnan hamar idő alatt felső Moesiában, mostani Szerbországban települt le.

A' magyarok' ide költözése.

Ne hagyjuk el még, hol előbb valánk, ama' Danapris, azaz Dneper, hajdan Borysthenes' vidékét, egykor kétszáz évnél tovább volt magyar hazát. A' krimeai félsziget (Chersonesus Taurica, v. Scythica) volt egykor a' chazarok, azaz kúnok' közép — akarom mondani székestartománya; mert tartozékai a' Feketetenger' partjain, a' regényes Kaukaz körül éjszak felé a' Kiptschák pusztaságon keresztül, szinte a' Volgán (Athel, Ethel, Rha) túli téreken valának elszórva.

E' Chazaria vagy Cumania, azaz kún tartomány mellett nyugotnak terjedt azon magyar haza, melly történeteinkben Lebedia, első vajdája pedig meglepő hasonlaltal Lebedi név alatt ismeretes. Tanítsanak bár mást Dankowszky, Hammer, Kállay 'stb. Lebedia' fekvéséről; ezen éjszakknak Kiev, délnek Tauria közötti síkföl-

¹⁾ Commentarii Academiae Scient. Imperialis Petropolitanae. Petropoli. 1744. 4. Tom. IX. p. 413.

²⁾ Constantin Porphy. a' szerbeket mindig Σέρβλοι; azok lakhelyét pedig Σέρβλια néven nevezi; másoknál amazok Σερβοι, ez Σερβια nevezet alatt fordul elő. Egyébiránt Constantin' Bagibaria-ja 's Boiki nevű vidéke, még bővebb vizsgálatot kívánnak.

det Ingul (Chingylus) és Ingulecz öntözgetik; amaz a' hajdani Hypanis most Bug folyamba szakad, ez a' Dneperbe ömlik, hol Lebedyn város ama' két víz között fekszik.

Ide, hol Kiev Tauro Scythia városának és Sabaria (Szombat, *Σαμβατὰς*) néven hivaték, hol a' kievi hegyek Nestor korában még magyar bérczeknek neveztettek, a' hajókázható Dneper miatt küldhetett a' kún fejdelem követeket Krimeából az olly vitéz, mint nemes Lebedi magyar vajdához, állandó frigyársához: jönne le hozzá hajókon (*Χελώνδιου*, chelandium) bizodalmas tanácskozáásra, mellynek következtében Árpád választaték és ünnepelesen kún szokás szerint (solenni Chazarorum more), paizson emelteték vezérül.

A' tauriai kúnság mellett keletnek volt Uzia, a' Kaukaz körül Alania, az Athel (Volga) és Geich (Jaik, Ural, Jaxartes) folyamok között a' paczinákok, azaz besenyők rettentő hatalmának régi tartománya. E' paczinák nép harczainak szakadatlan fergetege foglalta el a' magyarok lakhelyét, kiket a' meghasonlás átka két felekezetre szakasztott: egyik csapat Perzsia mellett települt le, hol Mohammed vallását követvén, utóbb az oda tódult európai keresztes hadak ellen harczolt ¹⁾; a' másik felekezet nyugat felé indúlt hol Bessarabiát, Moldvát és Oláhországot foglalta el, melly tartományok Etelkuzu, Etelköz azaz Vízköz, utóbb fekete Magyarország név alatt említetnek.

A' magyar fegyverben bizakodó VI. (bölcs) Leo (886 — 911) görög császár szövetségre lépett az új hazában letépült magyarokkal, Simon bulgár fejdelem ellen, kik mivel Oroszlános (Leontinus) Árpád fia vezérlete alatt szerencsésen harczoltanak; Arnulf német császár is nem sokára segédhadat kért Árpádtól, Szvatopluk morva

¹⁾ E' csapatnak csak kised része került ismét vissza úgymint: a' turcopolusok, turcopolák, törökfiak, azaz: a' mostani *turopolyai nemesek*.

fejedelem ellen. Ekkor tölté Simon bulgár fejedelem az előbbi csatavesztés óta főtt mérges boszúját a' magyarokon; míg ezek Arnulf mellett harccolnak, az alatt Simon a' szövetséges paczinák csapatokkal rohant a' védetlen magyar hazára. A' kevés számu fegyveres őrcsapatok hamar elhullottak, a' fegyvertelen nők, látván miként tódul mindenfelől vértgőzölgő kezekkel a' rabló ellenség' özöne, kétségbe esve széledeznek a' távol harczoló magyar sereg felé, honnan az egész haderő már sieté ugyan hazája' megmentésére; látván azonban a' magyarok, hogy hazájok elkerülhetlen végpusztulásnak van kitéve visszafordulának, és egyezés mellett a' mostani lakhelyet foglalták el, ezt áldás harmatozá körül, és a' nép nemzet-té, a' lakhely Magyarországgá változott; mert népekből nemzetek emelkednek, ezek ismét a' népek sorába hanyatlanak vissza az időben.

A' szláv isteni tisztelet és irás.

Igy költöztek ide a' magyarok, amúgy miként látuk, felső Moesiába a' szerbek, kiknek legrégebb főnökeiről, zsupánairól ¹⁾, halgat a' történet; utóbb Voiszlav, Radoszlav, és Prozegoj többnyire romlott neveken említetnek ugyan, de ezek' története szinte bizonytalan ²⁾. Heraclius' gyáva utódi alatt a' szerbek függetlenségre törekedvén, Byzancztól elpártoltak, ők inkább a' Volgán túli nagy Bulgáriából már előbb alsó Moesiába költözött bulgarokhoz csatlakozának; utóbb látván miként képes I. Vazul (867 — 886). görög császár ellenségeit félelemre gerjeszteni, ennél kerestek követek által pártfogást és

¹⁾ „Principes vero, ut ajunt, hac gentes non habent, praeter Zupanos senes, quemadmodum etiam reliqui Sclavorum populi.“ (Const. Porphy. De adm. Imp. cap. XXIX).

²⁾ „Boisesthlabus, a quo Rodosthlabus, a quo Prosegoes etc.“ (Const. Porphy. De adm. Imp. cap. XXXII.)

oltalmat, ki nem az ígért hűségnek, hanem azon ajánlatnak örült leginkább, hogy a' vallás' terjesztésére papokat küldhet Szerviába, kiktől ekkorig a' szerbek idegenkedének.

Akkoron Constantin, szerzetes nevén Cyrill és testvér bátyja Method voltak a' szláv népek' apostolai, kik a' szláv ajku népeknél 863-ban szláv nyelven kezdék hirdetni az üdvösség' ígését. Cyrill a' görög betűkből anyai nyelvükre alkalmazott betűket alkotván, a' szent könyvek' fordításához fogott; Method pedig szláv nyelven kezdé meg egyházi foglalatosságait. E' liturgia utóbb szlávnak, szerbnek, némelykor helytelenül illyrnek is mondaték, ámbár ama' régies koronként változott, de az időről időre szükségképen haladó társalgási nyelvhez egészen még sem simulhatott.

A' görög valású felekezetheli szláv ajku népek szabadon hódoltak' ezen szláv isteni tiszteletnek; de a' római anyaszentegyház' papjai nem valának olly engedékenyek szláv, vagy bármely más nyelvű híveik iránt, ezek onnan indulának ki, hogy valamint az örök nagy igazságokat, úgy az isten iránti tiszteletet ama' három nyelven illik, sőt kell hirdetni 's nyilvánítani egyedül, mellyeken Pilátus a' világ' megváltója czimét iratá fel a' keresztre; és ámbár VIII János (872 — 882) pápa megengedé, sőt parancsolá a' szláv isteni tiszteletet, és iránta következőleg nyilatkozék: „Litteras denique Sclavonicas a' Constantino (Cyrill) quodam philosopho reperi-tas, quibus Deo laudes debita resonent, iure laudamus, et (ut) in eadem lingua Christi Domini nostri praeconia et opera enarrantur, *inbemus* — — — quoniam qui fecit tres linguas principales, *Hebraeam* scilicet, *Graecam* et *Latinam*, ipse creavit et alias omnes ad laudem et gloriam suam.“¹⁾: még is a' latin nyelvet terjeszték minden

¹⁾ Neues Lehrgebäude der Diplomatik. Erfurt, 1761. 4. II. Th. 167. F.

népeknél, mint hihető olly meggyőződésből, hogy ez védi 's oltalmazza legbiztosabban hiveiket minden hitszakadástól; és így valamint a' magyarokat keresztelő olasz, német és cseh papok, úgy a' római térítők latin nyelvre tanígtatták mindenütt még a' megtért köznépet is. XXII. János (1316 — 1334) pápa 1318-ban írja az örmény királynak: figyelmeztetné az alattvalóit térítő szerzeteseket, hogy a' „Latini sermonis peritiam, functi praeceptoris officio, gratis atque copiose diffundant.“¹⁾

A' szláv íráshoz és isteni tisztelethez szokott és buzgalommal ragaszkodó²⁾ népet féltették leginkább, hogy általa könnyen a' keleti hitvallást fogadhatná el; ezt törekvők meggátolni akárki volt amaz ügyes horvát tudós, ki Dobrowsky szerint, a' XII. század' végével megváltoztatá a' Cyrill betűket, és írásba foglalván az általa különfélesített betűkkel a' szláv liturgiát, azt sz. Jeromos munkájának hirdeté, ezt utóbb mint sz. Jeromos könyvét IV. Incze (1241 — 1254) pápa jóvá is hagyta olly reménnyel, hogy általa a' külön felekezetű szlávok majd annál könnyebben egyesülnek; mivel sz. Jeromos dalmátországi szlávnak tartaték, kinek a' vaticáni könyvtárban álló szobrán ez olvasható: „S. Hieronymus litterarum Illyricarum inventor.“ Így eredett a' *Cyryll* vagy *kyrilicza*, és át *Jeromos* vagy *bukvicza* máskép *glagolit* nevű különféle szláv írás.

Szerbország sz. István első királyunk alatt nem volt Magyarországgal szorosabb viszonyban és összeköttetésben.

János gvercsei főesperes, Imre vezérről I. István királyunk' fiáról írja: „*Filia Cresimiri futura uxor, sive*

¹⁾ Raynald, Tom. XV. p. 172. n. 15. 16.

²⁾ „Ut captis potius armis omnes disperire malint, quam eas

sponsa Emerici Ducis Sclavoniae declaratur."¹⁾ Miből Engel²⁾, azt gyanítá, hogy *Cresimir* horvátországi fejedelem, Imre vezérnek mint leendő vejének engedte át Szerbországot vezérségül; mivel úgy mond, a' hildesheimi krónika 1031-re írja: „Et Heinricus (azaz: Emericus) Stephani regis (Vngarici) filius *Dux Ruizorum* in veneratione ab apro discissus periit flebiliter mortuus.“ Azonban a' gvercsei főesperes XVI-dik századi író, 's így tekintete e' tárgyban igen keveset nyom³⁾; az egykorú hildesheimi krónika pedig, mellyre Engel hivatkozik Imrének orosz vezérségéről szól, mellyet nem Szerbországban, hanem Engel szerint is.⁴⁾ Moson vármegyében *Oroszvár* körül kell keresniünk; azt pedig hogy már vezéreink alatt is sok orosz (rusnyák) költözött Magyarországra, II. Béla király' névtelen jegyzője bizonyítja, innen magyarázható, hogy annyi *Orosz*, *Oroszfalu*, *Oroszláza*, *Oroszi*, *Oroszvég* 'stb. helység találtatik hazánkban. A' marosi és kisoroszi oroszok hajdan Visegrádon királyi ajtónállók valának. Istvánfi is állítja: „(Turcae) capto Visegrado, ac trajectis lento passu copiis et tormentis, Nogradum obsidione cingendum oppugnandumque constituerunt, quatuor milliaribus a' Vacia, ad cujus Episcopum antiquitus pertinebat, distans. Secundis castris ad oppidum *Ruthenorum*, quod *Orosfalvam* vocant est peruentum. *Illud appidum ante quadringentos annos Colomanus Rex Pannoniae, deductis e Lodomeria et Gallicia*

relinquere.“ (Neues Lehrgebäude der Diplomatik. Erfurt, 1761. 4. II. Th. 167. E.) Ilyen a' valláshoz kötött nyelv és nemzetiség!

¹⁾ Kercselich, Notitiae Praeliminares, de regnis Dalm. Croat. Slav. p. 101.

²⁾ Geschichte von Serwien und Bosznien. Halle, 1801. 4. 184. lap.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1834. I. 87. l.

⁴⁾ Geschichte des Ungrischen Reichs, und seiner Nebenländer. Halle, 1797. I. 354.

Russorum provincia colonis condiderat, lege lata, ut caetera liberi essent portas duntaxat et januas Regum custodirent; quod nostra aetate observatum esse meminimus.“¹⁾.. Nógrádvármegye czimere is hihetőleg innen magyarázható.

A' mostani illyr népek.

A' hajdani Illyricum, vagy Illuricum egész a' Duna-ig terjedett. Volt nagy és kis Illuria; az elsőnek Strabo, Suetonius és mások igen nagy kiterjedést tulajdonítanak; az egész Duna tájéka délszakra, vagy az ádriai tenger, bodeni tó (Lacus Acronius, Brigantinus) és Duna közötti vidék egész a' Feketetengerig majd mind ahhoz számíthaték, az utóbbi vagy kis Illyricum: Japydia, Liburnia és Dalmatia, vagy Delmatia tartományokat foglalta magában. Ámbár bizonyos, hogy a' hajdani illyr népek nem voltak szlávok¹⁾, e' tartományok neve még sem tünt el régi lakosival, hanem magok az ezek' lakhelyét később elfoglaló szláv népek is megtarták az illyr nevet; mert más és más népet találunk csaknem mindeütt, valahányszor más korból tekintünk vissza bármely népnek előbbi lakhelyére. Jelenleg az illyr szó használata azonkívül hogy helytelen, még határozatlan is, és fellelhetetlen. Nyelvre nézve illyr a' szerb, bosnyák és dalmátországi nyelv, ámbár a' horvátok is illyr szlávoknak nevezgetik magokat. Vallási tekintetben az egyesült

¹⁾ Nicolai Istvánfi, Regni Hungarici Historia. Coloniae Agrippinae, 1724. fol. Lib. XVI. p. 168. Georgii Pray, Dissert. in Annales veteres. p. 132. et seqq.

²⁾ Dass die alten Illyrier Slaven gewesen, wie verschiedene Schriftsteller behauptet haben, hat nicht mehr als alles wider sich.“ (Adelung's, Mithridates. Berlin, 1809. S. II. Th. 633).

szlávok hivatnak illyr néven, a' nem egyesültek pedig ráczoknak neveztetnek. Magyarországbán a' nem egyesült ó hitű déli szlávok a' szoros értelmű illyrek; mert a' déli catholicus (kevés protestans) szlávok: horvát, shokacz, bunyevác, vend 'stb) nevezetek alatt ismeretesek; (az ó hitű oláh-görög népről, czinczárókról, és rusnyákokról itt nincs szó). Németországban illyrek a' Karinthia, Krajna német tengerpartból 'stb. 1816-ban állítatott Illyrkirályság' szláv lakosi. Európában az illyr nevezet általában a' magyarországi déli 's délnyugati, németországi délkeleti, és törökországi éjszaknyugati szláv népfajoknak tulajdonítatik.

És hogy végre határozottabban szóljunk, jelenleg illyreknek tartatnak:

1. A' horvátok, mind római catholicusok, és mivel a' XVI. században beköltözött uszkok nép a' horvátokhoz, a' török horvátországi horvátok pedig a' bosnyákokhoz számítatnak: a' magyar és horvátországiak' száma:	886,079.
az Ausztriában és Morvában lakóké mintegy:	30,000.
	<hr/>
együtt	916,079.

tétetik.

2. Rácok, azaz: a' nem egyesült ó hitű illyrek, ezek száma magyar és horvátországi 884. helységben: 828,365. megyen.

3. A' római catholicus, kevés protestans, vend, vagy vindus népség. Száma az alsó Stajerszágbán, Karinthiában, Dráva balpartjain, Krajnában, szóval az Illyrkirályságban: 950,000. Magyarországbán, mivel Somogyvármegyében megmagyarasodtak: 40,864.

együtt 990,864.

teszen.

4. A' római catholicus és ó hitű *dalmaták* Dalmátországban, ide számítván a' morlákokat és raguzaikat: 230.000-et tesznek.

5. *Shokaczok*, vagy a' magyarországi catholicus illyrek. Laknak: Verőcze, Posega, Szerem, Bács, Baranya, Somogy, Fehér, Krassó, Temes megyékben, és a' német bánági végezredben. A' Szabadkán és vidékén letelepült bunyeváczoikat is ide számítva, 561. shokacz helységben: . . . , 429,268-ra mennek.

6. A' szerbek. A' 700. mérföldnyi Szerbországot nem egyesült görög hitű szerbek lakják, keleti részein csak kevés bolgár és oláh találtatik. A' szerbek száma 1835-ki összeírásban: 752,570-re tétetik.

7. *Bosnyákok*. Bosznaország' kiterjedése 730. mérföldre, népessége 850,000-re határoztatik ugyan, de e' népességből 450,000. mohamedanus, 400,000. pedig részint óhitű, részint catholicus; és mivel csaknem 150,000 mohamedanus bosnyák nyelven beszél; ide foglalván a' török Horvátország' és Montenegro lakosait, a' bosnyákországi illyreket: . . . 550,000-re tehetni.

És így a' mintegy 3000. mérföldnyi térségen lakó mostani illyr nép' száma e' következő:

1. horvát	„ „ „	916,079.
2. ráczt	„ „ „	828,365.
3. vindus	„ „ „	990,864.
4. dalmata	„ „ „	230,000.
5. shokacz	„ „ „	429,268.
6. szerb	„ „ „	752,570.
7. bosnyák	„ „ „	550,000.

összesen „ 4,697,146. a' mostani egész illyr népség.

Magyarországi szerb gyarmatok.

A' töröktől szorongatott szerbek több ízben költöztek Magyarországra, hol mindig pártfogást és biztos szállást nyertek. ¹⁾ A' ráczevi és sz. endrei gyarmatok már Zsigmondtól nyertek' jeles szabadságokat ²⁾, sőt törvényeink is pártolják őket ³⁾; I. Leopold' 1690-ki felszólítására ⁴⁾, Csernovich Arnéz patriarcha' vezérlete alatt 37,000 szerb család települt le Szeremségben, Sclavoniában, Buda's sz. Endre vidékein, ezek I. Leopold, József, Károly és Mária Theresziától nyerték szabadságaikat, mellyeknél fogva, de leginkább az 1791: 27. törvény' következtében Magyarországon és tartományai-ban polgári joggal bírnak, vallásukat szabadon gyakorol-

¹⁾ Innen magyarázható annyi ráczt melléknevű hely Magyarországon, mint: Rácztbösörmény, Rácztkanizsa, Rácztalmás'stb.

²⁾ Katona, Hist. Crit. Tom. XII. p. 510.

³⁾ 1481: 3. 1495. 45. 1609: 25. kor. u. 1613: 30. 1655: 27. kor. u.

⁴⁾ Kerchelics, Not. p. 434. Katona. Hist. Crit. Tom. XXXV. p. 655.

hatják még azon tartományokban is, honnan a' protestansok kizáratnak. Egyházi dolgaik' kormányzása 1752. körül állított illyr udvari választmányra bízatek, melly 1777. megszüntetett. 1771. Bécsben könyvnyomtató intézetet nyertek ¹⁾, melly utóbb a' magyar kir. egyeteméhez kapcsolatott. És ámbár a' nemzet keblében élő sokféle nép csak közös cél és érdek által válhatik nemzet részévé, de külön nemzetté máskép nem, mint ha valamelyik közülök a' nemzet' erejét felülmúlja 's a' nemzet maga a' népek' sorába sülyed: még is 1791-kí mart. 5-kén illyr udvari cancellaria lépett életbe, gróf Balassa Ferencz elnöksége alatt, de ezen intézet 1792-kí jul. 4-kén, és ugyanazon 1792: 10. törvény által is eltöröltetett, és azóta hazánkban a' hivatalos illyr nevezet is elenyészett.

A' magyar tartományok.

A' magyar király' hadserege hajdan különbözött az ország' hadaitól; ezek a' király' személyes vezérlete alatt egyedül az ország' részeiben védőleg használtattak, amazzal a' király támadólag külföldre is rohanhatott. Azért mondatik a' bécsi képes krónikában II. Istvánról (1114 — 1131.): „Deinde misit exercitum, solummodo phalangas aulicorum suorum, et partes Bulgariae et Serviae

¹⁾ Bécsben nyomatott Rajcs Jánosnak A' szláv népek, kivált bulgarok, horvátok és szerbek' története. 1794. 8. IV. k. A' műszka undvar e' munkáért Rajcsnak aranyemlékpénzt és aranylánczot, Novákovics kiadónak pedig 100. aranyat küldött. Kiadatott utóbb Pétervárott (Petersburg) is, szintazon betűkkel. Nem voltak oly szerencsések, de a' törvényes szabadságát rájok is kiterjesztő magyar nemzethez hívebbek igen, azon szerbek, kik magyarul írtak. (Tud. Gyűjt. 1817. VIII. k. 76. l.)

devastavit.“¹⁾ Innen történt, hogy az ország hadainak segedelme nélkül meghódított tartományok, nem az országhoz, hanem a' magyar koronához tartoztak, a' király' tetszése szerint kormányoztattak, kinek hadseregét, az országnak minden haszna nélkül, sőt gyakran pusztításával többítették. Zsigmond királyunk 1433-ban előterjeszté az országnak: vállalja magára a' magyar tartományok' védelmét²⁾; de az 1435-ki országos tanács e' javaslatot elmellőzve, az 1222: 7. 1267: 7. és más sarkalatos törvények' rendeletéhez ragaszkodván, Magyarország határain kívüli hadakozás' terhét magára vállalni nem akarta.

Királyaink kezdetben nem tartományaiktól, sem népeiktől, hanem egyedül a' nemzettől vették czimeiket. István első királyunk, ki ámbár fiához intézett szavaiban azt állítja, hogy az egynyelvű 's egyféle szokásu ország gyenge és romlékony³⁾: még is majd *Ungrorum*, majd *Ungarorum Rex* czímen nevezi magát. A' sz. mártoni monostor' részére 1001-ben kelt oklevelében: „Stefanus superna prouidente clementia Ungrorum Rex:“ olvastatik, és pecsétén: „UNGARO (rum) REX.“ még most is látható. I. András 1055-ki oklevelében: „Pannoniorum inuictus Rex.“ czímen fordul elő. Utóbb tartományaik' neveit kezdék czímül használni királyaink; de ezek között

¹⁾ Cron. P. II. cap. LXIII.

²⁾ „Rex Hungariae utitur ultra titulum Regni Hungariae, horum regnorum titulis, videlicet: Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, et Bulgariae, que scilicet Regna sunt, ab antiquo eidem Regno Hungariae incorporata. — — Utrum idem dicant, et velint esse, dicta Regna incorporata fore Regno Hungariae, intelligenturque includi, et existere, sub metis eiusdem.“ (Kovachich, Supplement. ad vestigia Comitiorum. Tom. I. pag. 375. 412).

³⁾ Lib. I. cap. 6. §. 3.

Erdél és Sclavonia nem jó elő, mert ezek Magyarország-nak alkotmányos részei valának ¹⁾. Ez utóbbit hajdan a' királyfiak, mint sclavoniai vezérek birták, és ez főoka annak, hogy a' királyainktól vagy azok' nevére a' királyfiaktól Sclavonia' részére veretett pénzek, nem a' magyarországi tartományok, hanem egyenesen Magyarország' pénzei sorába tartoznak.

A' mostáni Varasd, Kőrös és Zágráb megyékből álló Horvátország volt az egykori Sclavonia; mert a' többi Dráva és Száva közötti vidék, az 1745-ben Verőczével egyesített Valkó, Pozsega, és Szerem vármegyék úgy, miként a' gradiskai, bródi és pétervári őrségek első elfoglalás óta alsó Magyarország' részei valának ²⁾. I. László 1091-ben a' Száván túli Horvátországot foglalván el, azt Almusnak, Kálmán öccsének adta át vezérségül, és Kálmán (1095 — 1114) királyunk' okleveleiben majd *Ungarorum*, majd *Rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie*, cím olvasható.

A' Szerviaival határos Boszna vagy Rama ³⁾, Magyarország' végtartománya, őrsége vala. Hunyady Mátyás 1464-ki törvényének 6-ik cikkelyében mondatik: „Qui castra in confinibus Regni, et signanter in Regno Bosznae tenent.“ E' tartomány' czímere, melly vaskarú kézben meztelen kardból áll, szinte őrséget látszik kül-

¹⁾ Transilvania Hungarorum et Hungariae Regis titulo in literis aevi medii contenta est. — — Sclavoniae vero Regni titulus vix ante Ferd. I. reliquis intercalatus est.“ (Mart. Schwartner, *Introductio in rem Diplomaticam*. Budae, 1802. 8. p. 236.)

²⁾ „Et habitant quidem trans Danubium flumen Turcae (így nevezi a' magyarokat) in terra Moraviae, atque etiam ulterius inter Danubium et Sabam (Száva) fluvios.“ (Const. Porphy. *De adm. Imp. cap. XLII*).

³⁾ „Bozense regnum, quod et Ramam vocamus.“ (Chron. P. IV. cap. LXXV).

söiteni. Egyébiránt *Bosznát már II. László, vak Béla királyunk' fia bírta vezérségül.*

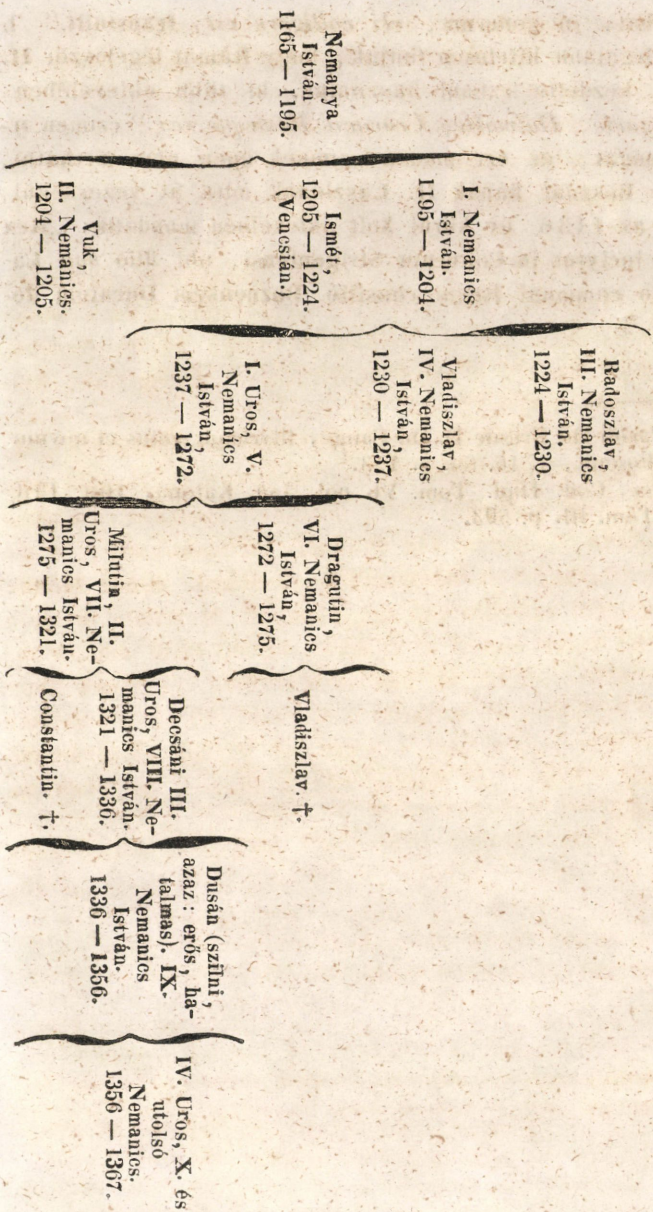
I. Gyéza gyermekei közül egyik Kálmán vala, a' másik Almus. Kálmán kora' szellemét meghaladó királyunk (1095 — 1114) az egyben menthetetlen, hogy a' magyar koronát fiának II. Istvánnak akarván biztosítani, nem csak testvér öcscsét Almust, hanem ennek fiát, a' még gyermekora' örömein andalgó Bélát is megvakítatá. Almus, ki Kálmán boszúja elől majd Bajor-majd Lengyelországba keresett menedéket, végre hogy II. István' kegyetlenségeit kikerülje Konstantinápolyba menekült, hol Comnenus János (1118 — 1143) császártól kedvesen fogadtaték, kinek Piroska, máskép Irene nevű neje, I. László királyunk' leánya 's Mánuel utóbb (1143 — 1180) császárnak anyja vala. A' gyermektelen II. István még is Almus fiát, a' pécsváradi monostorban lappangott vak Bélát volt kénytelen nevezni utódaul a' királyi székörkölés miatt már is pártokra szokodozott hazában, Ilonát Uros (1122 — 1136) szerb fejdelem, vagy zsupán' leányát rendelvén neki nőül. A' bécsi képes krónikában II. Istvánról mondatik: „Statimque misit nuntios in Serviam, et filiam Vros comitis magni, in legitimam vxorem Belae traduxerunt.“¹⁾ Ilona boszújának a' véres aradi gyűlés leendő örökös emlékjele, a' miért is sokan Baricshoz, a' Kálmántól eltaszított Predszlava fiához menekültek: de Ilona által esett Boszna a' magyar korona birtokába, mint Du Fresne gyanítá: „Eam is (Bela II.) Serviae partem, quae scriptoribus Hungaricis Rama, Graecis Bosina dicitur, non tam iure armorum, quam dotis nomine, anno 1133. (mások szerint 1129.) cum regno Hungariae coniunxisse dicitur. Socer namque eius, Vrosus hanus, et Magnus Serviae Comes, ius quod sibi in Bosniam eorum Serviae subiectam, regionemque Tarnouiensem com-

¹⁾ Chron. P. II. cap. LXIII.

petebat, in generum, *vti colligere est*, transtulit.“¹⁾ Azt legalább hitelesen tudjuk, hogy Rámát legelőször II. Béla kezdte czimül. használni, ki több oklevelében: *Hungarie, Dalmatie, Crovacie Rameque rex.*“ czimen írja magát, és ezt pusztá czimnek épen nem tarthatni; mert Bosznát fiának II. Lászlónak adta át vezérségül, mint az 1136. év körül kelt oklevélben mondatik: „Rex Bela inelytus in Conventu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi Regni consilio Boznensem Ducatum dedit.“²⁾

¹⁾ Caroli Du Fresne D. Du Cange, *Illyricum vetus et novum.* - Posonii, 1746. fol. p. 153.

²⁾ Pez, *Cod. Dipl.* Tom. VI. col. 355. Katona, *Hist. Crit.* Tom. III. p. 503.

Nemanya István.

1165 — 1195.

Tessa, Dessa, másképp *Tihomil* (1162 — 1165.) szerb zsupán, a' magyarok iránt nyilvánított hűsége miatt *Mánuel* (1143 — 1180). görög császárnál gyűlötségbe esett, mellynek következtében megfosztatván zsupánságától fogolykép Konstantinápolyba vitették és fia *Nemanya István* emeltetik a' szerb zsupánságra, kiben főkép keleti nevelése miatt Mánuel különösen bizott; 'ámbar István' engedelmessége nem volt egyéb színlett alázatosságnál, ki a' magyarok' villongásait, és azoknak Mánuel ellen vitt csatáit hasznára tudta fordítani. Bosznát csakhamar elfoglalta, rohanást tón Mánuel' tartományaira, 's már Horvátországot szándékozik meghódítani, midón Mánuel' jöveteléről tudósítván megfélemlert. Mezitláb, nyakába kötelet vetve sietett a' császár elébe, kitől miután magát, előtte letérdelve bűnösnek vallá, kegyelmet nyert. Több egyházat és kolostort alapítván, 1195-ben zsupánságát szerzetes élettel váltotta fel ¹⁾, hol el is hunyt, *István, Vuk*, és *Raczkó* három öröküst hagyván maga után.

Ennek tulajdonítám már máskor ²⁾ keleti nevelése miatt azon pecsétet, mellyet Zanetti ³⁾ bocsátott közre Lucius után ⁴⁾, és mellynek felirata ez:

¹⁾ In Papicio monte fit monachus, "mond Niketas. Keleten egyedül basilita szerzetesek és apácák valának.

²⁾ Athenaeum, 1842. II. félcév, 13. sz. 102. l.

³⁾ Zanetti, De numis regum Mysiae seu Rasciae. In Argelati Collect. Dissert. de monetis Italiae. Mediolani, 1750. 4. P. III. p. 17.

⁴⁾ Lucius, De Regn. Dalm. et Croat. Lib. V. cap. III.

előlapon:

CΦΡΑ
 Γ, CTE
 ΦΑΝΟΥ
 ΜΕΓΑ

hátlapon:

ΑΟΥ
 ΖΟΥΗ
 ΑΝΟΥΤ
 ΟΥΝΕΜ
 ΑΝΙΑ

Azaz: *Σφραγισμα Στεφανου μεγαλυ Ζουρανυ τα Νεμανια.* (*Szphragisza Sztephanu megalu Zuranu tu Nemanya.*) *Sigillum Stephani magni Zuranu de Nemanya.* *Nemanya István nagy zsupán' pecséte.*

Ambár ezt mások majd I. majd III. Nemanics Istvánnak tulajdonítják.

I. Nemanics István. ¹⁾

1195 — 1204.

Nemanya István két fiára, *Istvánra* és *Vukra* bízván a' kormány' terheit, zsupánságát a' kolostori magánnyal váltotta fel. Hitese *Anna* apácák közé iratá magát, hol *Anastasia* nevet választott. Legkisebb fia *Raczkó*, (*Rascus*, *Rastca*), szerzetes nevén *Szabbas*, vagy *Száva*, már előbb fogadá el a' monostori élet' törvényeit és utóbb a' szentek közé iratott ²⁾. Magyaror-

¹⁾ Ez rövidebb, mint *Nemanovics István*, miként sokan írják; egyébként is, ha például az apa *Román*, úgy fia *Romanov*, és csak unokája *Romanovics*.

²⁾ „S. Sabbae Dynastia, quae a *Stephano Herczeg*, quem Ducis nomine Fridericus III. Romanorum Imperator insignivit 1440. Teutonica lingua *Herczegovina* nuncupa-

szág' kormánya akkoron III. Béla kimultával fiára *Imre*-re (1196 — 1204) szállott, kinek országlását öcsece II. *Eudre*, utóbb (1205 — 1235) királyunk, háborgatá, ki Horvát- 's Dalmátországot foglalván el azokban vezéri hatalmat gyakorolt, innen Boszna ellen fordítá fegyverét, hol *Kulint* (1198 — 1204) nevezé ki bánnak.

Szerbországban *Vuk* (Vulcus, Vulcanus ¹⁾), hogy bátyját Istvánt kivethesse zsupánságából, III. Incze (1198 — 1216) pápához, mint rokonához folyamodék: fordítaná az anyaszentegyházba térni ohajtó Szerviára figyelmét, jelentvén neki, hogy küldötteinek akaratját annál készebb mindenben teljesíteni, mivel úgy is a' magyar királynak Boszna tartományában, Kulin hánsága alatt tízezernél többre megy már a' patarén eretnekek száma.

István szerb zsupán, mivel nejét, Eudociát, III. Elek (1195 — 1203) görög császár leányát, kivel *Radoszlav*, *Vladiszlav*, és *Uros*, három szerb királyt nemzett, mint alacson gonosztevőt rabnő öltözetben magától elűzte, a' keleti segédhadra számot épen nem tarthatott; ő is tehát szorongató állapotjában, hajlandóságot színlett a' római szék iránt, késznek jelentvén magát követeinek elfogadására, ha védelmet, királyi hatalmat és koronát nyerend a' pápától. III. Incze fiui bizodalmat látván István' kérelmében, rá állott hogy megkoronáztassék.

Imre királyunk, amint hírül hozák neki a' zsupán' terveit, azon főhatalomnál fogva, mellyet a' magyar királyok Szerviára nézve gyakoroltak, István törekvéseit a' független királyi hatalomra pártütésnek tekintvén, legott hadsereggel sietett Szerbországba, Istvánt elűzte

tur." (Pray, Specimen Hierarchiae Hung. P. II. p. 405).
1459-ki oklevélben: „*Stephanus Cossarich noster fidelis Erczeg* (Kaprinai, Hungaria Diplom. P. II. p. 310).

¹⁾ „*Diocliae atque Dalmaticae rex.*“ czímet használt. (Katona, Hist. Crit. Tom. IV. p. 577).

's annak öcsését Vukot iktatá a' zsupánságba ¹⁾, innen Bolgárországra fordítá diadalmas fegyverét, és *czímei közt Szerb - és Bolgárország legelőször fordulnak elő.*

Vuk, II. Nemanics.

1204 — 1205.

Imre királyunk nem ellenzé, hogy Vuk koronát fogadjon el a' római széktől, csak azt tevé hozzá, hogy a' nyereendő szerb királyi czím a' magyar király jogainak sérelmére ne legyen. Ámbár Vuk' koronázására a' kalocsai érsek már meg is volt a' pápától bizva ²⁾, az még sem teljesülhetett; mert megváltozván a' politicalai viszonyok, Száva, ki szívepedve ügyelt Vuk és István' pártoskodó küzdelmeire, egyeségre inté 's egymás iránti szeretetre vezeté testvéreit, mire Vuk lemondott minden hatalmáról és Istvánnak engedte át a' zsupánságot.

Vuk' pénzei.

Az ide mellékelt réznyomat két ezüstpénzt állít előnkbe, ezeket saját példányomnak másokéval összehasonlítása után *Vuknak* tulajdonítom.

¹⁾ III. Incze pápa írja Imre királyunknak: „Postquam expūgnasti Seruam, amoto Stephano, et Vulco substituto in locum ipsius, per tuos nuncios intimasti, quod terram illam ad obediendam ecclesiae Romanae reducere cupiebas, et salvo in temporalibus iure tuo, aequanimiter sustinebas, ut dictus Vulcus regalem susciperet ab apostolica sede coronam.“ (Katona, Hist. Crit. Tom. IV. p. 725).

²⁾ Ugyan III. Incze pápa írja Imrének: „Vnde nos huius executionem negotii (coronationis), de consilio nunciorum tuorum, venerabili fratri nostro Colocensi archiepiscopo duximus committendam. Sed quum iam biennium sit transactum, in nullo novimus esse processum.“ (Katona, Hist. Crit. Tom. IV. p. 725).

Az 1. sz. alatti példánynak:

előlapján szemcsés körben két szemközi alak begombolt hosszú szerb köntösben, hármás talpu lovagzászló mellett állva látható, az egyik jobbában, másik baljában rövid keresztet tartva; amannak oldala mellett névrejaegy gyanánt összekapcsolt és egymás alá helyezett cyrill betűkkel RSK azaz: *Vuk* olvasható, ennek oldalánál felül csillagsával ékes M alakú ¹⁾ a' lovagzászló körül A féle jegy és keresztke, alul pedig két csillag tűnik elő.

Hátlapján Krisztus fénykörös fővel szemközt állva, kiterjesztett karokkal, hosszú köntösben ábrázoltatik, feje körül: IC XC (Jesus Christus), oldalánál betűjegyek szemléltetnek.

A' 2. sz. alatti némellyekben különböző példányon a' *Vuk* névrejaegy még világosabban tűnik elő.

Appel igen körülnyesegélt példányt vésetett rézbe 's azt I. Nemanics Istvánnak tulajdonítván, megjegyzi róla: „*Eine noch unangezeigte seltene Münze.*“ ²⁾.

¹⁾ E' pénzt épen ez M. betű miatt, mások Muntimir (880 — 890) szerb zsupánnak, mások VIII. Palaeolog Mihálnak (1260 — 1282) tulajdonítják.

²⁾ Appel's Repertorium. II. B. II. Abth. 798. Néhai Veszerle József 5. réztáblára vésetett magyar tartományi pénzeket; de ezek' lenyomatát nem láthattani.

XIX.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

I.

N. soproni ispán' 1223-ról költ metszett oklevele (Cyrrographum), mellyel egy kerekesrét (pratum rotundum) sz. máriahegyi apát' részére törvényszerűleg elítéltnek nyilvánítottatik.

N. dei gracia comes de Suprun. omnibus veritatis cultoribus. presentem pagellam inspecturis. salutem in eo qui est salus omnium. Notum fieri volumus. tam futuris quam presentibus. quod dominus S. Abbas montis sancte marie. pratum quod vocatur Rotundum. a quodam nomine Baica et filio eius ex precepto domini regis. in presencia nostri per pristaldum nomine Vvid iusto iudicio in eternum possidentum obtinuit. Quod si predicti. vel successores eorum. fratres predicti monasterii. de cetero in aliquo molestare vel cum eis denuo pro dicto prato litigare presumpserint. noverit universitas vestra. quod sub iure iurando super sacrosanctum altare. coram omnibus monachis. sancte crucis. sic constitutum esse. quatenus predictis fratribus

40 marcas prius persolvant. et sic cum eis litigium incipiant. Hoc autem factum est. Anno ab incarnatione domini. M°. CC°. XX°. III°. Cuius rei testes sunt. Abbas sancte crucis. ¹⁾ et omnes fratres sui. Abbas de Bernowe. Abbas de Jach. prepositus de Movrih. magister de templo. Pousa comes de Baran. Crecki Pousa. Oppdinus comes. franko de luceman. et frater suus Steven. Ozlob et filii eius. Mauricius comes. Martinus comes. et frater eius. Albertus de Steinberch. Prebelhlaus miles. Chunradus Marchwardi filius. et omnes fratres sui. ex tota provincia.

A' pannonhalmi oklevéltárnak, jelenleg a' harkonybéli oklevéltani székhez gyakorlat végett kapcsolt, eredeti példányából. — Az oklevél mintegy 12 hüvelyknyi széles, 's 3 hüvelyknyi magas, vált betűkkel, és sok rövidítésekkel van írva íróhártján, mellyen az íróvessző által történt vonalozásnak tisztán kivehető nyomai látszanak. Az i betű csupán két helyen van vonással jegyezve; másutt sem pont, sem vonás elő nem fordul. A' szokott írásbeli jegyekből egyedül a' pont használatik. — Különös, egyszersmind ritka e' kisdéd^metszett oklevelen az, hogy az ollóval elmetszett betűknek száma tizenegyre vagyis „M“ig terjed; 's a' kezdő A betű előtt, egy T betű áll, melly mindazonált mint gyanítani lehet a' tintának, a' többi írástól eltérő, 's feketébb színe miatt későbbben íratott oda. Az alsó középről vékony barnás hárttyácskáról függő viaszpecsét, igen kicsiny, mélyen van a' viaszba benyomva, 's a' közepén emelkedő, semmi bizonyos, 's meghatározható idomot (czimert) nem mutató domboruságon kívül; semmi ki nem vehető; legkevesebbé pedig a' betűk, mellyeket csak gyanítani, de nem elolvasni is lehet.

¹⁾ Fuxhoffier szerint Marquard.

III.

Neunstet Miklós községi bíró' 1349-ről költ, 's különösen egy locsmándi telek' mikénti átadását tárgyazó, 's illető oklevele.

„Nos Nicolaus Neunstet tunc temporis iudex in Gussa iurati cives et communitas universorum civium ibidem. Notum facimus universis tam presentibus quam futuris hanc litteram inspecturis quod accidentes ad nostram presentia (igy) Johannes filius Nicolai de pula ab una parte a parte altera frater petrus dictus abas totique (igy) conventus monasterii montis sancte Marie coram nobis professi sunt in palam quod deliberato animo et de eorum bona et libera voluntate quod fundum unius curie in luczman¹⁾ et omnia ad hoc pertinentia que quondam erat Gerurgi dicti pauman dederunt et donaverunt Johanni filio Nicolai de pula sueque consorte domine Katerine ad vitam ipsorum quamdiu domino coopante (cooperante) in terra vixerint ad possidendum ut predictam hereditatem quam frater petrus abas totusque conventus monasterii montis beate virginis marie antedicto Johanni sueque consorte domine Katerine dederunt et donaverunt usque ad obitum ipsorum non minorando nec vendendo valeant sed tali modo sicut frater petrus dictus abas totusque conventus ipsis dederunt et donaverunt sic post obitum Johannis ac sue consorte predicta hereditas prenotato monasterio resignetur tali videlicet condicione ut singulis annis. XX. metretas tritici et XX. metretas siliginis cum vecturis propriis in festo heati egidii confessoris ad dictum monasterium deportare, et sine qualibet contradiccione predictum censum deservire si autem quod absit sepedictus Johannes sive sua consors

¹⁾ Bizonyosan „Locsmánd.“

predictum sevicium negligeret in termino prenotato tunc sine omni iusticia et iurisdictionum (igy) devoluta est predicta hereditas et reserva' (bizonyosan „reversa“) iterum in manus eorum et conferre possunt predictam hereditatem cui (e' szó „placue“ egy vonással el van törülve) voluerint Insuper cum sepredictus Johannes cum sua consorte Katerine ex hoc seculo migraverint tunc nullus ipsorum heredum sive successores de supradicta hereditate se intromittere presummat et sic sepredicta hereditas post obitum ipsorum cum omni vacultate sicut pro tunc se extendit defoluta est ad manus eorum ita ut hominem ipsorum ad eundem locum rite et canonice ponere teneantur hoc adiecto quod si post obitum ipsorum videlicet Johannis ac sue consorte Katerine in predicta hereditate montis monasterii beate virginis marie molestaret et impedire vellet totum tenorem his litteris ex tunc comes castriferrei et suppruniensis nostre terre tunc temporis constituti de tali qui eos perturbaret in predicta hereditate XXX marcas denariorum nostre monete latorum viennensium peremendis recipere possit scilicet. XX. marcas ad monasterium porrigere teneatur alias vero X. marcas pro se ipsis recipiat In cuius rei memoria presentem litteram nostri sigillo pendentis munimine (szép szókötés) roboramus cuius rei testes sunt — Nicolans neustet iudex in Gunsa ac iuratos cives ibidem et alii quam plures viri idonei et honesti Datum in Gunsa feria sexta ante festum pentecostes Anno domini M° CCC° XLX°“.

Szinte a' pannonhalmi oklevéltárnak jelenleg a' bakybéli oklevéltani székhez gyakorlat végett kapcsolt, eredeti példányából. Az oklevél, melly mintegy hat hüvelyknyi magas, és hét hüvelyknyi széles folyó, nehéz olvasásu, és sok rövidítésekkel — ezek közt több igen önkényes, és szabálytalan —, van írva íróhártján, mellynek hosszabb ideig nedves helyen kelle hevernie, mi miatt foltos; 's a' foltokon a' tinta színe annyira meghalványodék, hogy az irás' olvasása nehézzé válik. A'

szokott írásbeli jelekből csupán a' pont, 's ez is csak hetszer, különösen a' római számok előtt, 's után fordul elő; az i betű vagy minden jel nélkül, vagy éles vonással van jegyezve. A' sorok igen rendetlenek, némellyik hosszabb, némellyik rövidebb, 's minden sor' végén egy hosszabb fölfelé kanyaruló vonal (†) látszik. — Hogy az akkori jegyző igen járatlan lehetek a' latin nyelvben, eléggé tanúsítja a' sok szókötési, 's általában nyelvtani hiba. Az oklevél' alsó közepéről egyszerű (simplex) viaszpecsét függ, mellynek közepén domborúlag kiálló, 's két részre osztott V. betű idomot képező czimer látszik; ennek egyik felén nyolcz kötelék — fasciae — másik felén kereszt, vagy csillagidomu levelek bevésvék. A' pecsét' körirata, mennyire kivehető, 's elolvasható, — mert a' viasz több helyen lepattant már —, e' következő: † S†CIVIUM. DE. GUNSA.

BRIEDL FIDÉL.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
XVI. Magyarország a' XVI. század' végén. TASNER ANTAL	259
XVII. Nemzeti viszonyok. III. Pénz viszonyok, GYÓRY SÁNDOR	270
XVIII. A' szerbek és magyarok (I réznyomattal). LUCZENBACHER JÁZOS	295
XIX. Okleveles toldalék. BRIEDL FIDEL	318

L I T E R A T Ú R A.

Áttekintete a' külföld' legújabb hadi literatúrájának . . .	161
---	-----

CRITICALI SZEMLE.

Útleírások.

URQUHART, der Geist des Orients	170
Ed. EICHWALD, Reise auf dem kaspischen Meere	177
Dr Titus TOBLER, Lustreise ins Morgenland	193
BIBLIOGRAPHIA	197

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

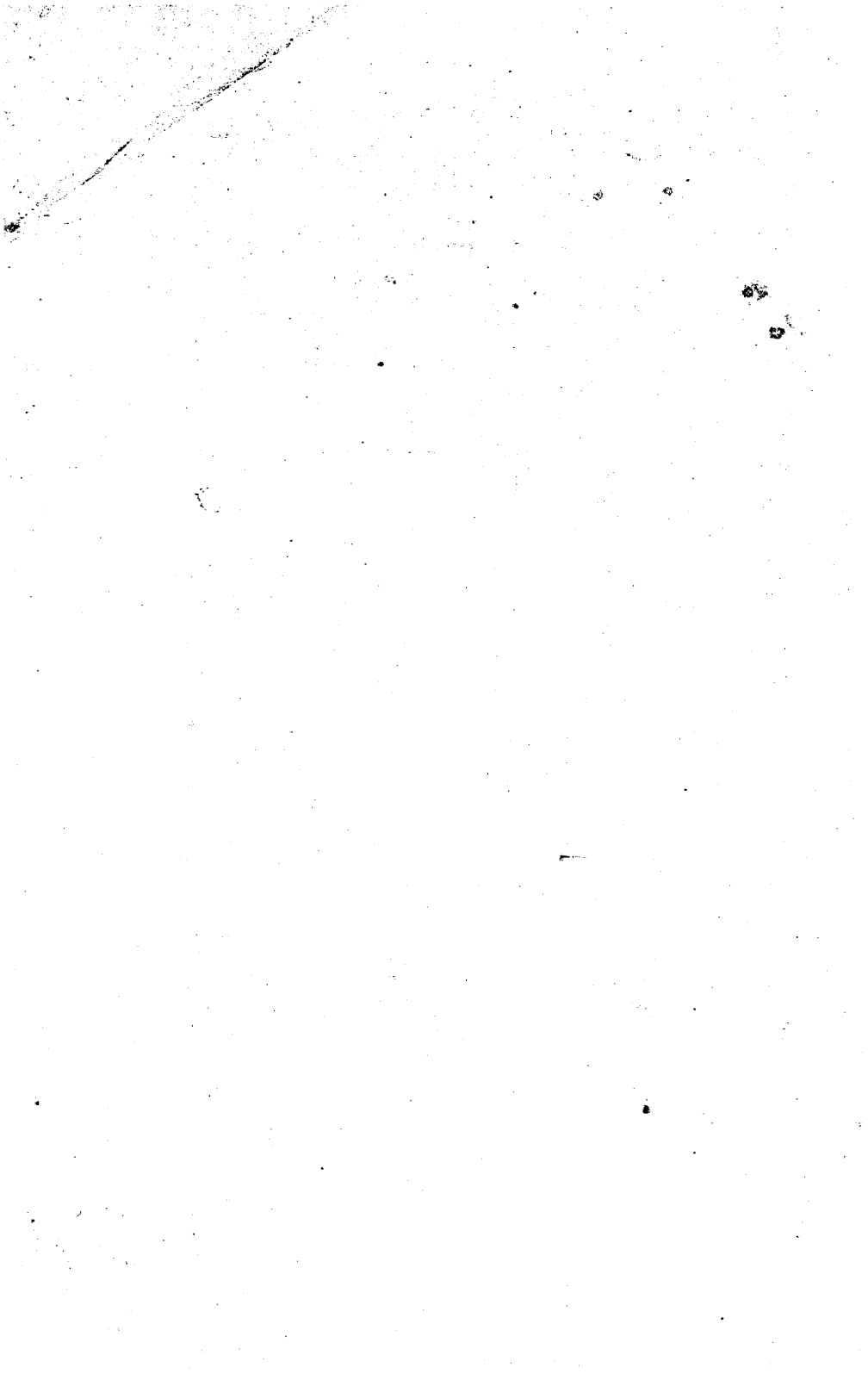
JUNIUS, 1843.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czim alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Iggenberger J. és fia acad. könyvtárosaoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőinél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

1843. Juni 11. 1841

XX.

N É M E L L Y

FÖLVILÁGOSÍTÓ ÉSZREVÉTELEK AZ ISKOLAI ÜGYRŐL.

Vannak anyagok, 's tárgyak, melyeket ha főlülégesen veszünk is tekintetbe, azonnal éreztetik velünk fontosságok, és nyomatosságokat. A' tárgy, mellyről jelenleg észrevételeinket adni akarjuk épen illynemű, 's tán czélszerűebb könnyebb is volna erről egész terjedelmességében értekezni, mit jogosan látszik fontosságánál fogva követelni, mint fölülétesen, 's tömött rövidséggel azt fölvilágosítani. Mindazonáltal habár gyenge, 's tökéletlen ecsettél, még is egész nyíltszíviúséggel lefogjuk rajzolni paedagogicai nézetből, korunk' számtalan hiányai', és fogyatkozásainak fontosbbjait, hogy kiki láthassa, hová, 's merre kellene leginkább az emberiség' igyekezete, 's figyelmének irányozva lennie, azon czél' biztosabb elérésére, mellyet annyiszor említünk, de hozzá csak igen lassú lépésekkel közelítünk. — Van az elfogultságnak bizonyos 'neme, mellyet épen azok nem ismernek, vagy ismerni nem akarnak, kik annak makacsabb birtoában állanak, 's melly őket nem ritkán az igazság' fel-

szeg ismerete, 's magyarázatára ragadja; így történéshetik e' tárgyban is, mellyről szólni szándékozunk.

Sok ember ifjuságától megszokta az életet, 's ennek különféle viszonyait, vagy vidám, 's derült; vagy bús, 's homályos szempontból fölfogni; 's e' szemponti fölfogás szerént képződnek, 's alakulnak azután így, vagy amúgy az igazságok a' világosság' megmérhetlen országában, 's ha ez így nem volna, úgy bizonyára az emberiség' legfontosabb anyagai és tárgyai iránt hasonlíthatlanul nagyobb egyetértés, s összhangzat uralkodnék, mint millyent általán lenni tapasztalunk. Azonban, habár az itt közlendő gondolatok', 's eszméknek egyikét sem nyilvánítaná is érett, 's alaposnak a' teljesen tiszta, 's pártatlan ítélet' bírószeke, ama változó szempont, 's tekintet miatt, mellyet a' tárgy megenged; mégis a' szándék, az igyekezet méltányolható mindenkor, miután gyakran a' tökéletlen gondolatok, 's félérett eszmék a' közitélet, 's nyilvánosságnak átadva: hosszú elmesurlódás, vitakozás, 's minden oldalról élesebb bonczolás, és bírálat által jutnak érettség, 's tökélyre; 's ki ne tudná azt, hogy a' jó közönségesen a' rosszabbnak szigorúbb rostálgatása által hozatik létre? A' jelen gondolatok', 's eszmék' szerzőjét leginkább ama, minden időszakból merített igazság tölté el némi önszemélyeiránti kéteskedés, 's bizalmatlansággal: hogy az előre haladó kor' bizonyos éveiben örömeosebbs tekintünk vissza a' multra, mellyet jobbnak tartunk, mint a' jelenre. 'S most szükség' hebizonyítani, hogy örökön hibás volt a' vélemény, melly szerént az emberi nem soha végkép' alá nem szállott, egészen el nem aljasodhatott, és nem is fog; sőt inkább folyton haladó emelkedés, és gyarapodásban áll.

Egyetlenegy komolyabb tekintet az emberiség' történetére szilárdan meggyőz bennünket a' föntebbi vélemény' ellentételéről, 's tapinthatólag megmutatja, hogy mióta a' polgárisodás teljes erejéből, 's hatalmával hat az emberi nemre; azóta folyton emelkedés, 's hanyatlás

váltja föl egymást. 'S ugyan az elmultra nézve e' viszonyban olly tiszta világossággal birunk, hogy a' bizonyítványokat e' helyen fölöslegeseznek tartjuk; de annál nehezebb kétségtelenül kimondanunk alapos ítéletünket azon kor, és időszak fölött, melyben minmagunk élünk, 's pedig azért: mert a' jelenkor' változó, 's egymásra szaporán következő benyomásaitól elfogva, ezekben nevelkedve, 's rólok egyoldalulag, és szenvedélyesen vizsgálódva, tőlök menekedni, 's fölübök emelkedni képesek nem vagyunk. Ha mindazonáltal föltesszük, hogy az emberi nem jelenleg, a' legszentebb, 's fontosabb viszonyokat tekintve, szemlátomást hanyatlk; úgy egy részről mentheti ugyan valamennyire a' föltevést, a' föntebb érintett elfogultság, de más részről egyszersmind szükséges leend, e' gondolatot, 's eszmét, mennyire védhető, 's igazolható, minden hozzá tartozó alapjaival együtt közelebbről fölfognunk, 's bővebben megmagyaráznunk. — Ne feledjük, hogy a' jelen értekezésnek csupán paedagogicai, 's nem más iránya, van; mellyel a' nagyobb egyoldaluság, felöli ítéletnek, mint millyen föntebb föltételeztetek, 's megengedteték, a' tágasabb, és tévedésekre vezérlő utat elakarjuk zárni. — Egyébbiránt, ha teljességgel tagadni nem lehet azt, mi itt igazság gyanánt vétezik, úgy paedagogicai hatásainknak eredményei önkényleg folyandnak, 's mi komolyabban, és bensőbben fogunk simulni, 's összeolvadni a' gyermekvilággal, melly munkáló, és dajkáló kezeinkre a' legjobb reménnyel bízoték.

Az emberiségnek eddigi fáradság, 's áldozatokkal kiküzdött jóllétét leginkább e' három u. m. az országalkotmány, (a' szó' legtágasabb értelmében) religio, 's a' házi élet tartja fön, 's mozdítja elő hatalmasan. E' háromnak kell képeznie, 's megalapítnia az *auctoritást*, melly nélkül sem egyik, sem másik forrásból erősítő, 's üdvet szerző cseppek nem csörgedezhetnek. Tehát az uralkodók', anyaszentegyház', és családtya' tekintélye legerősebb oszlopa, 's gyámja az emberi boldogság'

épületének, mellyben az igazság erkölcsiség, 's tiszta vallásiság örömteljesen kész állandó lakot keresni, és nyitni. De mihelyt veszni, és süllyedni kezd a' tekintély, azonnal támogatni szükséges az épületet, 's ha a' támaszok az idő', 's légnek viszontagságai, vagy más okok, 's körülmények miatt gyengülnek, vagy mi több rohadásnak indulnak, úgy szükségkép vagy halomra omlik az egész épület, vagy gyengesége, 's ingatagsága miatt legalább is a' bennelakás igen veszélyessé válik. — A' tekintélyt mindenfelől főleg ama szellem tartja fön, 's emeli, melly az egyeseket, 's álláspontjokat a' legvalódiabb oldalról fölfogókat áthatja, és lelkesíti; azonban miben álljon a' valódi álláspont, mit 's mennyit követel ez? kevés szóval világosan megmagyarázni nem lehet. Ki az igazat, melly csak a' benső, 's berűtlan szemnek nyilatkozik teljes, tiszta fényében, nem képes valódiilag fölfogni, és megvizsgálni; az bármelley mesterséges, 's művészi, az igazságot nagyító, vagy kisebbitő eszközökhöz nyuljon is, soha annak derítő szemléletére, és állandó birtokába nem jutand.

Most immár, hogy megmutathassam, mit von maga után a' lesüllyedt auctoritás a' kormányzás, 's uralkodásban, 's egyénes nézeteimet ez iránt minden tartózkodás nélkül közöljem, kénytelen vagyok saját életpályámnak ama korszakára vissza tekinteni, és lépni, mellyben kétségkívül legfogékonyabb valék mindazon benyomásokra, mellyek az emberiség' mozgalmából eredtenek. — A' sors úgy akará, hogy e' század' elején, mint privátnevelő franczthonba hivatnám, 's ott a' consularis kormányzás alatt hosszabb ideig tartózkodnám. Meglehet, hogy előítéletekből, mellyeket ifjúságom' hajdankori buzgó tanítója csepegtetett belém, ki a' világ' lehető minden bajait, és veszélyeit Franciaországból származtatá, elfoglalva, lépém meg tartózkodásom' jövendő helyét, azonban az akkorban annyira magasztalt, 's dicsőített franczthoni hősnek eszméje igen gyengítő előítéleteim' hatalmát,

míg végre hosszabb ott létem alatt szemeim mindinkább fölnyiltanak. Csak hamar elismerém, 's meg kelle győződnöm, miként a' sülyedt törvényes anctoritást, melly jótékony hatását, 's befolyását az ország' minden részei, oldalai, 's viszonyaira kiterjeszti, 's árasztja, egy bármelly dicsőült hősnek tekintélye általán igen nehezen, sőt semmikép' pótolni nem képes. A' szemfényvesztés, melly imígy erede, 's ábrándos játékát üzé egyideig, habhuborékként csak hamar elenyészet, megszünt világosságot terjeszteni; de az igazságosság' követelései, millyeket naponként az emberiség méltányosan, és jogosan, tön, távol sem elégitetének ki. A' törvénykönyv azon korban, ha nem nyilvánosan is, cselekvény' útján mindazonáltal el vala törölve, vagy legalább fölfüggesztve; mint általán minden az ész, és szokás által szentesített ügy, 's dolog szinte fölfüggesztettnek tekintheték. A' törvényeket az ügy nevezett „Arrêtee“ k rögtön határozatok, — gefasste Beschlüsse —, pótolák, mellyek gyorsan, és szüntelen követék, 's kergették egymást, mindannyi leghübb tanúi, 's lenyomatai a' szenvedélyes sugallás, és javaslásnak. Husz ezernél nagyobb számra terjedett már ez időben a' revolutió' elejétől fogva e' határozatok' összevege, 's habár az egyik Arrêtee egyenesen ellenmonda is a' másiknak, azért mégis egyik a' másikat nem törlé el, és semmisíté meg. Ezen Arrêteek többnyire az ítélőszék; 's a' kormány egyéb hivatalnokainak szobáiban függének a' legméltatlanabb módon, rétegekként egymásra halmozva, 's kiki önkényleg használá azokat. Az önkénynek ekkép' a' legtagabb mező nyittaték meg, és ha szükséges volna egy egész halmozatát adni amaz égbekiáltó igaztalanságok, elnyomások, és kegyetlenségeknek, mellyeket eredmények gyanánt vont maga után a' korlátlan önkénynek vashatalma, úgy azt tenni épen nem volna nehéz; de annál örömebb fölhagyok ezeknek elsorozásával, minél könnyebben elkép-

zelheti, 's föltalálhatja azokat kiki csekély combinatio után is.

Az elégedetlenség, 's nyughatatlanság naponként magasabb fokra emelkedék 's habár a' nép, a' majd tökéletesen kifejlett anarchiának legrettenetesebb viharait érzé is, mindazonáltal elámíttaték, 's neki a' szelidült anarchia' csalékony bálványával kelle megelégednie, a' nélkül, hogy a' valódi jobb jövődönék venné észre előjeleit, és látná nyomait. Mi volt főoka e' szomorú állapotnak? e' kérdésnek megfejtése körömon kívül van; azonban halljuk korunk' egyik jelesebb, és szellemdúsabb politikusának Webernek a' föltett kérdésre feleletét, ki illy czimű munkájában: „Grundsätze der Politik“ 'stb. „Alapjai a' Politikának“ imígy szól: „A' forradalmak' igaz forrása nem annyira az úgy nevezett kormányt, vagy országot veszélyeztető tanokból, vagy népnek elégedetlen, 's nyughatlan egyes egyéneinek izgatásaiból ered, mint inkább a' nép' legfontosabb jogainak általános sérelméből, 's az ebből szükségkép' következett nyomtatásából veszi eredetét, melly annyira türhetlennék látszik, hogy a' nyomtatásnak e' keserű érzete, 's az ettől szabadulhatási édes vágy sokkal tetemesebben fölülhaladja ama veszélyekről gondolatokat, mellyeknek magát a' nép illy lázadás, 's forradalmaknál kiteszi.“

De mint terjedett el lassudan az anarchiai állapot' mérge majd egész Európában, 's a' valódi alapnak csupa félreértésből milly nyugtalanságok, váratlan mozgalmak és izgatásokra nyujta alkalmat ott is, hol azok legkevesebbé sem lehetének helyeselhetők? 'S mi több, mint irányozható általán az emberiség ama boldogtalan forradalom óta eszméit, 's gondolatait olly tárgyakra, mellyek éretlen gyümölcsseikkel csak a' keserűség' izletét, és érzelmét támaszták? Ismerem az észrevételt, melly ezen elvetett gondolat, 's eszme fölött tétethetik, hogy t. i. az akármellynemű tárgyak, 's anyagokról gondolatok, 's eszmék önmagokban tekintve soha ártalmakat, és rossz

következményeket nem szülnek, hanemha annál, ki azokkal visszaél. Úgy van. Azonban a' visszaélés megfogható, 's a' napfénynél világosabb, ha ki oly eszűk, 's gondolatokkal foglalkodik, mellyeket csupán önelégületlensége, 's nyughatatlansága' táplálatára használ, és fordít. Úgy tetszik nekem, mintha a' franczia forradalom óta az egész polgárosított emberiség régi kapcsai, és szerkezetéből kibontakozott volna. 'S már most akár a' forradalomból, akár más forrásokból származtassunk is bizonyos tüneményeket, mellyek sokkal szembetűnőbbek, hogy sem észrevétlenül maradhatnának; annyi tagadhatlanul igaz: hogy a' jelenleg általánosan uralkodó féltelenség, korlátlan szabadságutáni vágy, az illedelmet sértő viszátkodási szellem, a' legaljasabb nemű zabolátlanság, sőt a' legundokabb vétkek, mellyekről az előtt a' világ alig tudott valamit 's t. effélék' fokonkénti emelkedése egyenesen az említett boldogtalan forradalmi korszakból veszi eredetét. Hideg borzalom futja végig az ember' testét, ha az újabb világban ama szomorú észrevételt kénytetik olvasni, melly szerint Irlandban csak egy évtized előtt is még évenként 5377 gonosztévő ítélték el, 's így aránylag 1604 egyénre esék egyegy elítélt. Habár Irland rég' nem legjobb hírben áll is gonosztettei, 's különféle vétségei miatt, mindazonáltal az itt, és másutt is majd mindenütt emelkedő száma a' vétségeknek nem lehet nem igenis szembeszökő. Szinte újabb tudósítások szerint Pomerániában a' naugardti büntető intézetben mintegy tizenkét év előtt 307, 's a' reá következő esztendőben 391 bűnös találkozék. Ha nem sajnálnók fáradságunkat tovább is kutatni, majd minden büntető intézetben hasonló viszonyt, 's arányt fedeznénk föl. Valóban sajnos! 'S e' boldogtalanosság', e' szerencsétlenség' korszaka úgy látszik még nem éri végét, sőt naponként szemláto mást aljasul az emberiség, oly annyira, hogy a' romlottság', erkölcstelenség', 's a' vétségek' legtarkább, 's undokabb nemei óriási lépésekkel szállanak át a' kisedevi-

lágba is. Itt cselekvényekről hallunk, ott önszemeinkkel tetteket, és vétségeket látunk a' gyermekektől elkövetetni, mellyek majd fölülhaladják a' valószínűséget. A' kornak illy szomorú helyzete, 's viszonyai között társulatoknak, és intézeteknek kelle alapíttatniok, mellyekben a' kisdedek minden testi, 's lelki veszélyek ellen czélszerűleg óvatnának, 's ártatlanságok védetnék, 's fön-tartatnék. Egykor elég volt a' gyermek' ártatlanságára, mint legnemesebb kincsére, 's az emelkedő és józan úton haladó emberiség' szelid képe, 's példányára hivatkoznunk, de ezt jelenkorunkban hasztalan tesszük, 's dr. Goldhorn az ifjuság' legélesebb kutatója, 's barátja, saját illy czímű academiái értekezésében: „De puerorum innocentia in sermonibus sacris non sine cautione laudanda, et ad imitandum proponenda“ igen alaposan figyelemzetetett bennünket korunknak e' szomorú tüneményére.

Mit mond immár mindezekhez a' jólelkű emberbarát? Nemde könnyözönbe borulnak bús szemei? 'S mit mond ezekhez a' nevelő tanító? Ő kezét szívére teszi, 's legbensőbbben indul meg ezeknek hallatára, mélyen kezd gondolkodni, 's elmélkedni arról, mit szent hivatása, 's kötelessége erősen parancsol. Ama rosszak' 's veszélyeknek, mellyek az ember' gyarló természetéből származnak, legörömteljesebb készség, és szorgalommal iparkodik hathatós gátokat vetni, 's azoknak sikeres kiirtására, vagy legalább gyengítésére fordítani legnemesebb ereit; azonban ama veszélyek, mellyek a' sülyedt auctoritáshól veszik eredetüket, 's azzal szorosabb kapcsolatban állanak, e' veszélyek mondom örökön a' legnehezebb föladatott képezik, mellyet bár mint igyekezék is föloldani, fáradságait ritkán jutalmazza várt siker. Így álla a' nevelő, 's tanító franczthonban az említett forradalom' viharai közt, a' lehető legnagyobb, és nyomasztóbb zavarultság, 's aggodalomban, nem tudva: valljon nevédekének kebelébe a' törvényekiránti engedelmességet, és hódolatot; avagy inkább azoknak nyilvános megvetését,

mellyre hatalmasan ingerlének a' mindennapi példák, csepegtesse - e?

Az uralkodó' auctoritásával a' legszebb kapcsolat, 's összhangzatban áll a' religio' tekintélye. Az ország megszűnik ország lenni religio nélkül. Isten' országa sokkal fenségesbb, 's dicsőbb a' földi országnál, mellynek csak annyira van, 's lehet valamely becse, mennyire amannak táplálatot nyújt, 's a' virágokat dajkálja, föntartja, 's gyűjtögeti ama koszorúhoz, mellyet méltán hervadhatlannak mondunk. Mennyire sülyedt alá, 's hanyatlott franczthonban a' forradalom' szomorú korában a' religio, általában ismeretes; a' frivolitás annyira terjede, hogy a' papok szent hivatalok' körében minden ok, 's alkalom nélkül, nyilvánosan megtámadtának, és szitkokkal illetetének. A' feslett, és köz-ember (itt nem csupán az aljasabb sorsu, 's rendüek értetődnek) némi elégtétet, 's kedvtelést talál gyakran abban, ha feleselhetik, léalacsonyíthatja, 's nevetségessé teheti azokat, kik az igazság' főnhangoni hirdetésére hivatvák. Valóban a' maga nemében a' legszebb elégtét, 's gyönyörűség! Mintha bizony az egyházi szolga, ki Isten' igéjének hirdetése, 's terjesztésére van hiva, és rendelve, a' főnhangon hirdetendő igazságot sajátjának tekintené, mellyet ő, 's nem más alapított, 's talált föl, vagy mintha az ellenkezőt minden büntetéstőlí félelem nélkül volna szabad üzni? — Miután a' religio' tekintélye tökéletesen alá sülyed, 's e' veszélyes hanyatlásból szükségkép' eredett legszomorubb következmények, és siralmas eredmények a' napfénynél érezhetőbbekké, 's láthatóbbakká váltanak, hogy mégis valami tétetnék, mi a' jövőndő javulás, és üdvösebb változás gyenge, 's homályos kezdetének bélyegét viselné, meghatározá, 's az egész országban kihirdeteté a' legfölsőbb hatóság franczthonban egy időben, hogy van Isten. E' végzés, 's rendelet által tudatá a' hatóság a' világgal, hogy az ország' lakóit általán istentagadóknak tartá, és sajnos! a' dolog

valóban így volt. — Számtalan pap odahagyá e' szerencsétlen országot, miután a, vallástalan mozgalom' sebesen ragadó, mindeneket elpusztító folyamában öntekintetét illőleg föntartani képes nem volt. Valamint pedig a' templomok, 's egyházak, úgy az iskolák is, mellyek egymással mindenkor a' legbensőbb kapcsolat, 's rokonságban állanak, 's a' kitüzött legnemesebb cél, elérésére egymásnak legnagyobb készséggel segédkezeiket nyujtják, naponként hanyatlottak, és szemlátomást alá sülyedtek, vagy ha ez itt, vagy amott nem történt, mégis a' fény, 's világosság, mellyben magát kivételként olyan egyház, 's iskola föntartani törekedett, soha tiszta sugarakat, és valódi derűt nem árasztbata. Szükségtelenek itt a' bizonyítványok; a' szomorú eredmények csalhatatlan tanúi a' mondottaknak.

Későbbben franczhon' egészhatalmu uralkodója, ki Ilona' szigetén végzé be hatalomterjesztési vággyal teljes életét, azon gondolatra jutott, hogy tekintélyét mint hős, a' religio' auctoritásával a' legszorosabb kapcsolat, 's összhangzathba helyezné. Ezt legbiztosabban, és sikeresebben eszközöndő, egy kátét nyomata, melly Francziaország minden templomaiban használtatnék. E' könyvben a' többi között a' negyedik parancsolat' magyarázatánál e' kérdés fordul elő: „Miért köteleztetünk mindezen császárunkiránti parancsolatokat tisztelni, 's megtartani? 'S a' felelet reá, következő:“ Előszer, mert Isten, ki az országokat alapítja 's akarhatja szerént azokat osztogatja, császárunkat jeles, és nagy béke, 's hadbeli adományokkal áldá meg, 's uralkodonkká, saját hatalmának szolgájává, 's képének e' földön hasonmássáva tevé őt. Császárunkat tehát tisztelni, és néki szolgálni annyit teszen, mint magát Istent tisztelni, 's neki szolgálni 'stb. E' káté minden iskolában taníttatott, 's a' gyermekek által könyv nélkül megis tanultatott. 'S most kérdem e' kettős — isteni, 's emberi — tekintélynek mi sikere, 's következménye lön? Szív-

szorulva azt kell felelnem, hogy a' legszomorúbb eredményt szülé; mert ekkép sem egyik, sem másik tekintély nem volt, és lehetett a' valódi; 's mindkettő imígyen egyesítve, csak a' legösszeférhetlenebb szövetséget képezheté.

Az alkalmazás igen közel áll. Habár a' dolgok', 's ügyek' akármely nemében kiküzdhető is a' tekintély, vallási viszonyban mindazonáltal ki nem víható, minthogy a' vallási auctoritás önmagától jő, és sajátszerüleg nyilatkozik. Megkivántatik itt a' legmélyebb belátás, sőt a' bölcs godviselés' tiszta nyomainak kell látszatniok olly rendelményeknél, mellyek az előlegesen fölfogott vélemény szerint a' jobbat, az üdvösebbet tárgyazzák, és czélozzák; azonban a' régi tapasztalás közönségesen megújul illynemű rendelményeknél, hogy t. i. Isten' országával nem lehet, 's kell úgy bánni, miként a' földivel, minthogy amaz a' legfűnségesebb, 's nemesebb szabadság' érzetében önereje által idomul, 's alakul. Továbbá megkivántatik a' nép' jámbor szelleme is, mellyből a' szentiránti valódi tisztelet határozottan kitünjék, 's folyton nyilatkozzék, mellözve e' szellem' némelly hiányait, gyarlóságait, és salakjait, mellyek a' jövendőségnek tartattak fön tisztítás, javítás, 's kevesbitésül. — Ha a' jámbor szellem aljasult, és sülyedni kezd, mi foghatja azt ismét fölemelhetni? ha kapcsolai szétomlanak, mi fogja azokat ismét egyesíthetni, 's a' szellemet önmagával kiengesztelni? Saját korunkra vetünk itt egy pillanatot. Valljon e' tekintet kecsegtető, 's vigasztaló-e? Valljon nem tehetünk-e önmagunknak méltó szemrehányást, hogy mi sokkal hátrább, 's alantabb állunk azoknál, kiket csak nem rég' igen jól ismertünk, 's most már békében nyugosznak, közanyjok' a' föld' csendes kebelében? Nem emlékezünk-e vissza édes örömmézzel ifjuságunk' napjaira, mellyeket a' vallás' jótékony melege, és üdvözítő fénye éltete, 's derite föl? Nem lebeg-e bennünket körül részint erősítőleg, részint óvólag tiszteletes, és szerelmes szülőinkek nyájas arca, kikről egész lélekkel

mondjuk: „Istenben nyugodtanak ők el,“ 's kiknek kellemes tarsaságában az úr' házát e' föld legnemesebb 's fenségesebb épületét tisztelni, becsben tartani tanultuk, 's kik habár földi javakat nem hagytak is nekünk örökségül, jámbor kezekkel áraszták reánk a' kívánható jó legjobbját, Isten' áldását? Hol vannak életünk' egén e' ragyogó csillagok? Letüntenek ők, és csillámlások még csak távolról vehető ki, mint a' megtörött sugár az elterjedt ködfátyolon át. Vagy tán csak az elkeseredett szív' szavai ezek, melyeket a' csalékonyan eszményesült (idealisirt) boldogságnak vesztesége sajtolt ki a' ború teljes magány' komor óráiban? 'S csupán én magam volnék az, ki az aggodalom', 's elkeseredettség' e' nyomasztó szavaira fakadna? Miben áll tehát, 's miről ismerhetjük meg korunkban a' religio' auctoritását? Volt- e' valaha vallási korszellemünk' valódi fölfogása, 's méltánylására biztosabb mérték a' nyilvános vallási gyakorlatoknál? De mint állanak most ezek? erről nyujtsanak bizonyítványokat magok az ajtatosság' épületei, 's általán az egész egyházi ügy. Nem okoznak- e korunkban az egyházak' legkisebb javításai is gyakran zavarultságot, és kártékony halasztást sokaknál, kik habár minden eszközzel bővelkednek is a' megteendhető javításra, csupán akarral nem bírnak a' jóra? Hány nem találkozik időnkben, ki rossz szellemként kerüli az egyház' szolgáit, 's megvetéssel szól azon fenséges hivatalról, mely nem rég még valódi becs, 's általános tiszteletben tartaték? Látjuk- e ma úgy, mint ez előtt a' családokat ajtatosan egyesülve az úr' házában buzgó fohásszaikat Istenhez küldeni, 's megindult alázatos szív, 's lélekkel az ég' alkotóját dicsőíteni? Vagy tán a' honi ájtatos gyakorlatok pótolják a' nyilvánosokat? Adná Isten, hogy ezekről önszemeinkkel, és hosszabb tapasztalásunkkal szilárdan meggyőződhetnénk! Valóban a' meghasonlás' hanyagság', 's visszavonulás' veszélyes féрге rágódik az emberi kebleken, melyet csak az nem vehet észre, ki szemeit be-

hunyja, és szántszándékosan látni nem akarja. — A' religio különös módon nyit magának útat, 's habár elnyomattathatik is egyideig, végkép' soha el nem tűnhet. Mi egykor tiszta, nyájasan hullámzó, 's a' kellemes völgyeken át elterülő folyam volt, mellyből a' szomjuzók jótékony enyhületet nyerének; az jelenleg több ág, idestova keringő, 's csavargó patakokra fölosztva tűnik föl. Az önválasztott isteni tisztelet, és szolgálat, mellyet a' jámbor elődeinktől megőrzendő kincs gyanánt hagyott, 's reánk szállított imaházak' nyilvános megvetésével, az ábránd, önhittség, 's hiúság szült, — ezt méltán, 's jogosan szolgálatnak nevezhetni buzgóság, ájtatosság nélkül, — fájdalom! most napirenden van. A' mysticismus úgy látszik teljes erővel igyekszik lábra kapni, 's mindent fölmeríteni mindünnen, mi álladalmát biztosíthatná; de feledi: hogy az élet' vizéből néhány csep is elégséges az erősítésre. Sokaknál a' szív duzzan, 's majd elolvad a' sok jámborságtól, mint ők hiszik, 's mondani szeretik, de az üdvözítő, kit ők rosszul fogtanak föl lelkökben, csak ezt mondja nekik: „boldogok a' szellemileg szegények.“ Többen az úgy nevezett tolerancia', vagy is türelem', melly nem egyéb igazi indiffentismusnál, köpönyegébe burkoltan járnak ideoda, hogy mindeneknek minden legyenek, de számtalanszor megfáznak e' szellős köpönyeg alatt, melly őket az idő', 's lég' viszontagságai, 's viharai ellen eléggé nem védi, 's óvja. — A' religio, 's egyházfölötti viszátkodásnak almája oda van vetve, 's ezeren kapkodnak, 's nyulnak utánna, hogy mohón jól lakjanak, mintha a' terebélyes az idő' viharaival hősileg küzdő, és tiszteletteljes életfa eddig még gyümölcsöt nem termett volna. — A' religio' könnyelmű változtatása egy részről a' kedély', 's lélek' hosszú betegeskedését, más részről nagy tudatlanságot arról a' mit birtunk, 's most birni akarunk, tanusít. — Nagy része azoknak, kik örömet szeretnének isten' fiainak mondani, mosolygva nézi az emberiség' játékait; midőn a' ki-

sebb rész szeméit behunyva, 's a' világ' zajos ábrándjai, és rosra ingerlő képzeményeitől visszavonulva, a' csendes magány' háborítlan rejtekébe zárkozik, 's ott részint a' nagyobb rész' tévelygő lépéseinek nyomasztó következményeiről részint önélete' lefolyt napjairól elmélkedik, majd aggódva, netán amaz örvénybe sodortassék a' nagy tömeg, mellynek tátongó szélén áll, majd örülve a' jövődönék, mellyről a' lélekismeret' nyugalma elég reményt, 's biztosítékot nyújt.

'S valljon az imént leirt, nem leghübb képe - e az emberiségnek? hiányzik - e rajta a' színek' valódi alkalmazása, 's az ecset' tisztasága? Ha így? úgy örömteljesen kívánom e' képet örökre eltörteni, és szivből óhajtom minél hamarabbi elenyésztét!

Remegve tesszük mi az egyház' szolgálai korunkban üdymunkáló kezeinket a' kised keresztények' feje, és szivére, miután nem ok nélkül aggódunk, és félünk, hogy minden igyekezeteink, fáradságaink, 's áldásaink csak néhány percz, vagy napi sikert szerzendenek, 's hogy mit mi ereink' nagy megfeszítésével építeni törekszünk; azt mások ros példájok, erkölcstelen életök, és veszélyes befolyások által egy óra alatt földulandják. Az emancipatio itt szóba se jöjön, mellyen a' szónoklat minden nemeivel már rég' kifáradt, 's mellyben egyszersmind a' vallás', 's ennek tárgyaira vonatkozólag az emberi gondolkozásnak legfőbb bizonytalansága nyilatkozik.

Mi bennünket illet, kik hivatásunknál fogva örködünk az úr' szőlőjében, 's azt minden veszélyes hatás, 's ellenséges megtámadás ellen óvnunk kell; sőt fönséges rendeltetésünk' értelmében, mindazt, mi a' vallás, 's erkölcsiséghez tartozik, hanyatlani nem engedhetjük; minket ama fonyasztó keserűség' érzelmében, mellyet bennünk korszellemünk' árnyoldalai gerjesztenek, csupán az vigasztal némileg, 's ad sebzett szivünknek jótékony enyhületet, hogy találkoznak még az emberiségben egyének, habár számok kicsiny is, kik az említett viszonyra tekün-

tőleg, romlatlan érzelmök, 's ártatlan lelkökkel megmutatják, és csalhatlanul tanúsítják, miként ők az aljasult korszellem' szüleméyeiben és veszélyes játékaiban osztozni nem akarnak. Ezeknél a' religio legdrágább kincs, és szívöknek egyik legnemesebb; 's tisztább kelléke, mellyet megörzeni, föntartani, 's gyarapítani legszentebb kötelességöknek tartják; bennök lakik tulajdonlag a' józan ész, 's értelem, mellyet beteges korszellemünk' ide 's tova csapongó ábrándozásainál hasztalan keresünk; e' józanul gondolkodók az ájtatosságra nézve is, sem kisebb sem nagyobb követeléseket nem tesznek, mint milyeneket a' méltány kíván; 's távol vannak ők ama hiedelemtől, mintha csupán a' megváltoztatott idom eszközhetne emelkedést, 's lehelne emberbe tisztább szellemet; sőt gyakran elkeseredetten elmélkednek arról; miért külidom, 's alakért sok helyt sokszor az emberek viszálnodni tudnak, 's önn nyugalmokat háborítják.

Mint lehetne tehát legbiztosabban segíteni a' sülyedt vallási auctoritáson? mint tenni hathatós akadályokat, hogy tovább ne terjedhessen? Tán az egyházi szigorubb fenyíték által? Ancillon': „az országalkotmány' szelleme', 's ennek befolyásáról a' törvényhozásba“ című iratának egyik komolyabb, és keményebb bírálója ezeket mondja a' többiek közt bírálatának folytatában: „Sem religionk' fenséges alapítója, sem az első anyaszentegyház nem gyakorlá, sőt gyakoroltatni sem engedé a' szigorubb egyházi fenyítéket. Egyedül az ige győzé le a' világot, 's bünteté azt meg, nem pedig a' fenyíték, mellyet csak némelly gyarló emberek' még gyarlóbb képzereje minden bensőbb, 's mélyebb betekintés nélkül a' vétkes', 's bünös' lélekállapotába, hoza létre.“ Távol vagyok én attól, hogy a' föntebbi bírálóval egyet értek, és a' javításra szükséges egyházi fenyíték' hecsét, 's hathatosságát kétségbe hozzam; tudom én jól, hogy valamint minden testületnek megvannak bizonyos törvényei, mellyeket a' testület' tagjai megtartani, és tisztelni

köteleztetnek; a' törvény' megszegőit pedig a' fenyték inti rendre; úgy azon nagy erkölcsi test, mellynek tagjai az egyház' hiveinek vallják magokat, még kevesebbé lehet el fenyték nélkül, legyen a' fenyték azután akár szigorubb, akár tágabb, az elkövetett véték', 's bün' mineműségéhez képest; mindazonáltal én is inkább az eleven igének tulajdonítom az elsőséget, ezt ohajtom fő becs, 's tiszteletben tartatni, habár néha a' szónok' szavaként pusztán hangzanék is az el. 'S valljon mi méltóbb az emberiségre nézve? mi gerjesztheti az emberek' sziveit sikeresebben a' jóra, az üdvösre ez igénél, az élet' legtisztább forrásánál? Bár mi más eszközöket használjunk, ha ezekhez az ige nem járuland, soha, de soha a' vallási auctoritás emelkedhetni képes nem leend. — Bár értenék, tudnák, és éreznék a' szülők, mennyit vesztenek saját tekintélyekből, ha gyermekeiknek a' religio' nyilvános megvetésével rossz példát mutatnak, 's így a' vallásosság', 's erkölcsiség' legnemesebb csiráit magzatjoknak fejledező, 's bimbozó korában már előlik. Ők, és nem mások fognak erről az igaz birónak ítélőszéke előtt szigorú számot adandni!

Hátra van még, hogy röviden a' család a' tya' auctoritásáról szóljunk. Miben állott légyen e' tekintély ez előtt, jól tudjuk mindnyájan, kik egy félszázad' viszontagságait, 's történeteit túléltek; de jól tudjuk egyszersmind azt is, mivé lett jelenleg, 's mennyire sülyedt alá e' tekintély. Vessünk még egy pillanatot istenben elnyugodt jámbor szülők, 's elődeink' sirjára, 's valahányszor e' szent halmokhoz közelítünk, mindannyiszor hajtsuk meghódolat-teljesen térdeinket, 's valljuk meg őszintén, ha mindjárt a' keserűség' legnyomasztóbb érzetével is, milly távol állunk tőlök jó példa, vallásosság, 's erkölcsiségre nézve? mennyire léptünk vissza a' helyett, hogy haladtunk volna a' jóban? valljuk meg, még egyszer mondom, őszintén az igazat, habár nem tudók is, honnan, és hol kelljen a' minmagunk elleni méltó

panasznak okát, 's gyökerét keresnünk? Ó! e' csendes sírhalmoknak még maiglan is olly igen áthatóan éles a' hangjok, hogy auctoritásukat kétségbe hoznunk nem lehet, nem szabad. A' belőlök eredett hang szivünk' legmélyebb rejtekébe elhat, és részint saját gyengeségeinket, részint korunk' szomorú képét tünteti ki, 's velünk mélyen érezteti.

Hasonlitsuk csak össze a' jelenkor' családéletét, 's házát a' régivel, 's azonnal szembe fog ötleni az ég, 's földközti különbség, vagyis megfogjuk azonnal tudni, valljon méltóság, 's becsben emelkedett, avagy hanyátlott-e az? Korunk' családháza a' szépség, fény, küldisztimény, 's piperére nézve lényeges változást szenvedett; tetemesen emelkedett t. i. és gyarapodott ezekben, de henseje nincs összhangzathan a' külidommal. Általán korszellemünk csak külsőségekre fordítja minden gondját, szorgoskodását, 's az emberiség' nagyobb része megelegszik a' külszinnel, mellyet a' csalékony élet nyujt. Egyszerűség bélyegző elődeink' lakházát, 's a' megelegedés nem kiküzdve keresett erény hanem az erényekben gazdag boldogkor' egyik magzatja volt. — Mi itt állunk, 's naponként önmagunkat kérdezzük, mint fogjuk az óránként növekedő szükségégek', 's kellékek' hullámzó folyamában életünket föntartani, 's majd kétségbeesünk, ha minden szükségünket ki nem elégíthetjük? A' böles mértékletnek 's összevonulásnak csak egyetlenegy erős gondolatot, egy vigasztaló eszmét sem képes nyujtani nyugtalan, 's az izgatásban fő örömét találó korunk. Takarékoság, és házíság a' legszorosabb értelemben volt egyetlen, 's legszebb éke 's disztiménye az eltűnt időknek. A' családátya csak akkor érze magát legboldogabbnak, midőn övéinek nyugalmas körében lehet, 's e' vonzódás, e' szeretet eszközlé, hogy a' család' tagjai is a' tisztelet', 's viszonszeretet' lánczától egybefűzve, legbensőbbben simulnának hozzá. Úgy van-e ez most is? Sajnosan „nem“ mel kell felelnünk. Mert mint verhetne gyökeret, 's jö-

hetne létre a' valódi tisztelet, ha nem nyit neki útát a' szeretet? és a' szeretet mint támadhat, 's erősödhetik meg, ha a' szerény, 's atyai bánásmód azt ki nem fejleszti, éleszti, és sikeresen táplálja? Minden mi hajdan a' családkört földérfíté, a' legártatlanabb örömet szerzé; 's gyakran a' legparányibb kicsiség elég alkalmat, és okot nyujta a' közös öröme, 's vig kedvre. Ha a' jelenkor, 's általán a' mostani világ' örömeiről akarunk szólni, úgy azokat nem a' családélet' körében, hanem ezen kívül kell keresnünk, 's ideiglen honosítva a' családi házban, az izelt gyönyörüségek', 's éledelek' csemegéi gyanánt szolgálnak mindaddig, míg a' világ' új öröme, 's éledele új táplálatot nem nyujt. — Komolyság az elmúlt kor' hü bélyege; társa, 's gyümölcse jogosságnak, és jámbor érzelemnek. Igazságszeretet, általános jogtisztetet, méltány, és szerénység voltanak elválaszthatlan erényei a' családtyának. Komolyság vezérli a' nevelés' nagy munkáját minden aggodalmas gondolkodás, 's habozás nélkül a' mikénti bánásmód fölött; 's e' komolyság majd mindenkor elére célját, a' legigazabb, 's biztosabb úton, mellyen a' bölcsesség járhat. A' családtyának egyedüli megjelenése tagjainak körében parancsoló törvény gyanánt hatott mindenütt, hol a' szükség úgy hozá magával, mert megelőzé őt elválaszthatlan társa a' tekintély, 's ez közelítésével is képes vala kimondani a' határozatot.

Mióta Rousseau világszerte ismeretes Emiljét írá, 's kiadá; mióta a' philanthropusok' dessaviai intézete, 's ez után több más illynemű keletkezett, mellyeknek mindegyike különös mesterség, 's elmésséggel kigondolt pædagogicai alapelvekkel akará magát kítüntetni, 's emelkedését eszközölni; azóta az emberiség' általános aljasulása által jelentkezett betegség, mindinkább veszélyesebbé lön; az eszközöknek, mellyekkel a' romlott szív, és szellem meggyógyíttatnék, 's régi egészséges állapotába visszahelyeztetnék, száma kimondhatlan gyorsasággal nö-

vekedék, 's mind e' mellett a' családház amaz egyszerű, 's mesterkétlen ékességgel bíró igazságokban, mellyeken hajdan a' legdrágább kincs gyanánt őrzött, elszegényüle. 'S mit tapasztalunk mi, a' művészileg kigondolt, 's épített paedagogikai rendszereknek daczára korunkban? Megengedjük ugyan, hogy ismeretekben, 's tudományilag tetemesen haladott az emberiség; de valljon elégséges-e bármelly bő tudomány, 's ismeret is a' szellem' biztosítása, 's lebilincselésére, melly a' romlás' ösvényébe merülni készül? elégséges-e az akaratnak a' jóban megerősítésére, és az emberi szív' ollynemű kormányzására, melly a' világ' ezer csábításai, a' bűn', 's halgatagság' számtalan ingerlései, 's hitegetései közt is szilárdan, és szeplőtelenül álljon? Nem kénytetünk-e gyakran korunkban ama fájdalmas tapasztalást tenni, mint mer szembe szállani vakmerően a' fiú atyjával, és parancsolatait kikaczagni? valljon nem tudatja-e így a' vakmerő magzat megfoghatólag, hogy annak, kinek kezéből mindannyi kenyerét bőségesen veszi, ki tisztességes öltözetéről, és lakhelyéről gondoskodik, és ki igyekezetei, javaslati, és parancsolataiban csak testi, lelki és szellemi jólétét, 's áldását keresi, szavára semmit sem hajt? Hány fiatal ember van, ki elbizakodva némi ismereteiben, 's fölfuvalkodva a' tudománytól, kevély, 's megvető tekintettel illeti társait, rokonait, és ismerőseit, kiket ha már tudomány nem is, legalább ép értelem, és józan ész bélyegez, 's ékesít. — Az engedelmesség', fiúi háladatosság', szíves megelőzés', 's kész jóakarát' erényei, mellyek a' multkor' legszebb tulajdonai voltak, nem tartoznak-e korunkban az élet' legritkább tüneményei közé?

Azonban kifáradnék, 's tollam eltompulna, ha tovább is akarnám folytatni ama gondolatok', 's eszmék' hű ecsetteli rajzolatát, mellyeknek szomorú valóságáról annyira kezeskedik a' mindennapi tapasztalás. 'S kinek, vagy minek tulajdonítsuk most már okát annak, hogy a'

szülők, 's magzatokközti kötelék annyira megtágult jelenidőnkben? mi oka, hogy az atya aggodalomteljesen, és szívszorulva eszmélkedik a' jövődőről; 's az anya, kit azon szomorú gondolat, 's kilátás is tán búsít, hogy egykor elhagyva élettársától, gyermekeinek közepette álland egyedül, a' néma magány' szívepesztő sejtései közt e' kérdést támasztja' magának: „mint leend ezentül?“ Tán a' naponként gyarapodó, 's gyors léptekkel terjedő fölvilágultságnak fogjuk a' főntebbiek' okát tulajdonítani? Ez épen annyit tenne, mint vádolni a' napot, hogy fény-sugarait a' sötétségre is árasztja. Nem volt-e örökön boldogabb a' látónak sorsa, mint a' vaké? De ezt sokan jelenkorunkban nem akarják elhinni, 's azért mi jogosan merünk századunk' évig magasztalt tiszta fölvilágultsága ellen némi kéteskedést, 's bizadalmatlanságot támasztani; kivált midőn egy újabb iratban nem csekély csudálkozással ezeket olvassuk: „A' nép maradjon egy ideig a' jólelkű, és kiskorú függés' állapotában a' gondolkodásra nézve; midőn pedig benne az öngondolkodás' 's eszmélkedés' ösztöne fölébredend; akkor visszautasítandhatja a' tekintélyt, 's a' magasabb gondolkodás', és ismeret' körében ugyan is előszer a' szellemit, azután a' polgárit.“ Valóban szép szavak! 's ki ne' venné rajtok igenis észre a' fölvilágultság bélyegeit? Más illy című: „A' status a' kormány' világában iratban pedig ezt olvassuk: „A' polgári szerződésről mai tan a' legveszélyesebb paizs, melly alatt jobbadán csalékony modorral a' jog, jogtalansággal, a' hazugság, igazsággal cseréltetik föl; a' népek jogszerű király gyilkosokká, ellenben a' királyok jogszerű rabszolgákká tétetnek.“ Milly nyelv a' vélemény' kifejezésére? Azonban olly fölvilágultságtól, mellynek nem csak tetemes árnyoldalai vannak, hanem a' legvastagabb köd, és sötétség is kö-

rülfog, nincs mit tartanunk, 's félnünk; habár jól tudjuk azt: mint hiszik sokan az életet biztosabbnak a' homályban, mint a' meggyújtott világ' fáklyájánál. — Valóban majd azt kell gondolnunk, 's hinnünk, mintha nem fösvény kézzel, hanem a' legtelibb 's pazarabb marokkal vettetnék el korunkban a' gaz', 's dudvának szászorosan gyümölcsöző, veszélyes magva!

Habár tehát a' mondottak szerint bizonyos, hogy az ismeretek, 's tudományok az embert nem csak kevélyé, 's fölfuvalkodottá teszik, hanem gyakran tévutakra is vezérlik; én mindazonáltal azt tartom, hogy a' gondolkozás, és érzelmekben elég erős gyermeket a' csupa tudomány, 's ismeret alig ingerlendi, 's vezetendi arra, hogy szeretett anyja', 's atyjának daczos feleletet adjon, 's parancsait visszautasítsa; hajlandó vagyok ennek okát inkább a' szellemi tehetségek' emeltyűjében az a' karatban keresni; de ezt czélszerűleg kiképezni, és szilárdítani ma már nem képes a' családi ház, 's miért nem? mert hiányzik a' többi családok', 's családi lakoknak egyetértése, szorosabb kapcsolata, vagyis bensőbb összhangzata; és ennek következtében, mit egyik család hosszú fáradozás, jámbor intés, üdves tanítás, és jó példa által épít, azt rövid idő alatt az élet' nagy tengere elemészti 's örökre elnyeli.

Az eddig fölhozott észrevételekhez a' lesülyedt családátya' auctoritásáról kapcsolhatjuk még, mi már magában elégséges ok lehetne a' tagolt gondolat', és eszme' tagadhatlan igazolása, 's bebizonyítására a' házasságot. Mi volt hajdan a' házasság tudjuk jól, de bár ne tudnók azt, mivé aljasult korunkban. A' házasság' egykori legnemesebb bélyegei a' szentség, és méltóság majd végkép' elenyésztek, 's helyettök olly tulajdonokat von magára, mellyek idomát egészen megváltoztaták, 's mi csak nagy nehezen ismerhetünk idönkben reá. Távolyon tőlem, általánosnak bélyegeznem' a' különöset, 's kivételképenit; azonban napjainkban annyira kezd már-

már fenyegetni a' különös, hogy méltán tarthatunk általánosrai emelkedésétől. — Van ugyan még néha szerencsénk méltósággal teljes, 's tiszta szeretetből eredett házassági kötések látunk, de ezek kivételkép' tűnnek föl az élet' körén, 's csak a' jobb, és visszaidézhetlen multkor' hagyományainak tekintethetnek. — Hajdan nemes vonzalom, önbizodalom, tiszta szeretet, 's egyenes szív határozá meg a' nő' választását; ma gazdagság, pénz, 's vagyon játsza fő szerepét, 's teszi nyomadékoszá a' választás' mérlegét; vagy a' könnyelműség, meggondolatlanság a' csalfaság' ezer nemeivel hozza létre a' házasságot, melyet néhány hét után a' csalódott felek már örömet megoldatni szeretnének. Volt-e valaha több boldogtalan házassági frigy, 's nagyobb törekvés a' föloldás után, mint jelenkorunkban? Szóval a' házassági állapot' bizonytalansága mely egykor szent, 's méltányos volt; a' szomorú tapasztalás, hogy a' képzelt, de közelebből szigorubban megvizsgált boldogság nem egyéb álomnál, és csalékony árnyképnél, 's több más könnyen elgondolható következmény, sokakat arra határoz, hogy visszaborzadjanak, és mellőzzék a' házassági állapotot, melyet ők inkább terh, 's elszenvedhetlen nyügnék tekintenek, mintsem eltöltendő életök' édessége, 's könnyítésének tartanak. A' gondolat: a' kor' valamely elkényesztetett nőjével örök szövetséget kötni, 's őt élete' társának elválasztani, ki kisdedségétől fogva csak állhatatlanság', 's változékonyság' szellemét szívta be; kinek szükségei, 's kellekei naponként óriásképen növekednek; ki csupán az élet' kényelmeivel megbarátkozva, a' józan resignatiót nem ismeri; ki fölületesen kiképezve saját értékét, és méltóságát a' leghamisabb mérleg szerint becsüli; kinek czélszerűtlen könyvolvasás által táplált gondolatai örökön csak multságok, éleletek, 's gyönyörűségek után irányozvák, melyek a' napi történetekből veszik eredetüket; ki a' munkában türehtlen, és szeszélyes, 's a' legnagyobb szilárdság, és állhatatossággal párosult köteles-

ségek' teljesítésében hanyag, avagy mindent komorság, 's kedvetlenséggel üz; ki végre a' családi élet' lényege, 's viszonyaiban egészen járatlan 'stb. e' gondolat mondom a' legkomolyabb férfit is visszajeszti a' házassági köteléktől, és kénytetli őt, inkább magányosan eltölteni élete' napjait, mint ezeket a' fájdalom', szomorúság', aggodalom', 's keserűség' nyomasztó érzelmei közt leélni. S' e' rajzolatot, e' bús képét a' mostani házasság életnek, többnek óhajtjuk nézetni, 's tartatni a' kivételképeninél!

A' nőtlenség, mint a' legtermészetlenebb állapot ellen számtalanul kelnek ki, és harcolnak korunkban; 's mégis hányan vannak, kik azt szabadon választják, hogy általa a' kor' szellemét legyőzzék. Van a' nőtlenségnek egy dicséretes neme is t. i. a' papi nőtlenség; de erről, melly e' rendnek csak becsét, 's tiszteletét nevelheti, nincs szólásunk. Van egy más neme, melly a' nőtlenségnek nevét csak bitorolja, 's napjainkban igen is terjedni kezd; ennek ha nem kizárólag is, főképen kell, 's lehet tulajdonitanunk mindazonáltal a' sajnos tüneményt, hogy jelenen olly annyira szaporodik a' sötétség, 's gyalázatosan született törvénytelen gyermekek' száma. Legyen itt elég megérintenünk korunk' ama nagy romlottságát, mellyel a' mult századok' bármellyike sem jöhet hasonlításba; de megakasztjuk a' fonalat, egyszersmind leeresztjük a' fátyolt, hogy olly anyag, 's tárgyba bele ne vágjunk, melly annál terjedelmesebbé, 's kimeríthetlenebbé válik, minél mélyebben bele hocsátkoznánk. Fő tárgyunkról egy kis eltérés volt ez, de tiszta igazságot foglal magában, és csak azt mondjuk még, hogy az egyházi szolgáltnak, kik őrei az erkölcsiség', 's vallásiságnak, lehetetlen ez iránt közömbösöknek lenniök, és hallgatniok; midőn épen őket éri a' sors, hogy ama' szerencsétlen, életökön át a' szegény, bélyegét viselő teremtményeket kereszteljék meg, 's irják be anyakönyveikbe, neveiket imígy örökítve.

Minek örülünk tehát, ha az egész a' legszomorubb arczulat' vonásait viseli, 's mutatja? Nyújthat-e egyes

örömtárgy tiszta éleletet, midőn az, mi belbecsre hasonlíthatatlanul magasabban áll az erkölcsi, t. i. és vallási, a' legfájdalmasabb érzetekkel tölti el keblünket? Vagy tán némi pótlást adhatnak a' földi javak, midőn az egész emberiség, nyomorúság, és szegénységbe látszik süllyedni? A' föld leggazdagabb országáról Angliáról újabb tudósításokból olvassuk, 's értjük, hogy a' mult század' második felében Nagybrittaniában a' szegények' száma az egész lakossághoz úgy állott mint 1 : 12; e' század' elején mint 1 : 9; és jelenleg közel mint 1 : 6-hoz. E' pillanatban két milliónál többre megyen a' szegények' száma az egész országban. ¹⁾ Honnan e' szegénység? Habár Angliában a' növekedő szegénység' oka méltán kereshető, 's tulajdonítható a' szerfölött elszaporodott gőzerőműveknek, mellyek ezeket fosztottak meg kézi munkájoktól, és juttattak koldusbotra, vagy legalább a' tehetetlenség' állapotára; de nálunk, hol szinte általánossá válik az elszegényedés, 's tönkrejutás, kereshetjük-e okát a' föntebbi körülményben? Nincs-e inkább az elszegényedésnek alapoka részint a' lelki, és szellemi tehetségek' léhaságában, 's a' munkátöli irtozásban, részint a' tetemesen változott életmódban, 's a' legalsóbb néposztályig elterjedt, 's növekedett kellékek', és szükségeknek számában elrejtve? Minden esetre könnyebb, 's kényelmesebb mások által tápláltatni, mint munka 's fáradság által öntáplálataát keresni; 's a' tapasztalás tanusítja, hogy minél jobban gyarapodnak, 's növekednek a' szegények' gyámolítására szánt pénztőkék, annál tetemesebben emelkedik a' szegények' száma is. Nagyobb részt emberek, kik isten, anyaszentház, religio 's erényről semmit sem tudnak, vannak az emberiség'

¹⁾ Csak fizetetlen adosságokért az 1844-ik év' végén, magában Londonban, mint a' nyilvános hirlapokból olvassuk 5—6000 személy ült börtönben. A' fordító.

terhére, 's ez mindegyre alább süllyed maga az irgalom, 's könyörület által is. Akár merre fordulunk, járunk, 's gondolkodunk, hogy az emberiség' általános állapotát valóságban fölfoghassuk, 's róla ítéletet hozhassunk, nyugalmasan ezt alig tehetjük, ha más nem, egy komor arcz, vagy sötét vonásokkal színezett alak háborgat bennünket mindenütt.

Azért méltán tesszük még egyszer e' kérdést, van-e kilátás, és remény jobbra, avagy csak a' rosszabbtól kell félnünk ezentúl is? Valljon nem óhajtanánk visszahelyheztetni a' miveletlen természeti állapotba; sz. Pálként (a' romaiak: írt level. II. 14. 15. v.) újra kezdendők meg az életpályát biztosabb alapok, 's elvek szerint? miután a' polgárosított állapot mindent kifejeszt, 's létre hoz csak a' valódi civilisatiót nem? Vagy mint keresztényeknek, kiknek önmagokat kellene polgárosítniok, nincs-e elég okunk elpirulnunk, midőn illy című: „Memoires descriptis philosophiques, et politiques sur la Sénégambie, par M. le Baron Roger ex-gouverneur de la Colonie française de Senegal“ munkában, ez észrevételt olvassuk: „Nyolcz évi itt létem alatt, csupán egy olly vétkestről hallottam, ki halálra ítélteték.“

Mit kell tehát tennünk? Mint vethetünk a' veszélyes folyamnak, melly a' régi partokat elmosás, 's leomlással fenyegeti, biztos gátot? Nem volna már sehol, és sehonnan reménylhető segély? Tán csak az általános szomorú sors' tág kebelébe vessük magunkat, hogy kortársainkkal együtt a' tátongó örvénybe rohanva, egyszerre elveszszünk örökre? Vagy nem lehetetlen, hogy egyesült erővel valami nagyot merészeljünk, és létre hozzunk? A' föladat nehéz, mondom igen nehéz, és nagy! Mindenek előtt ismerjük meg az általánosan szenvedő emberiség' baját, és betegségét; kutassuk e' baj' forrásait, 's miután a' forrásakat elnyomtuk, gondoskodjunk még csak az eszközökről, mellyekkel a' betegséget meggyógyítsuk; vagy ha ezt tenni rögtön nem lehet, leg-

alább tovább harapódzását, 's terjedését gátoljuk sikeresen. Legbiztosabban, 's könnyebben a' családháznál kellene a' baj' orvoslását kezdeni; itt akadályok nélkül hat, és működik a' szabad erő, 's mit jó, hasznos jogos, és igaznak ismer a' családátya, azt előlegesen példát mutatva, követelje is a' magáéitól. Azonban tekintély nélkül vajmi nehéz bármely jónak kivitele is; 's ki azzal nem bír, megfogja-e azt illőleg szerezhetni? A' házi jog' szigorubb használata nem éreti el mindig a' kitüzött czélt. Tegyen mindazonáltal e' tekintetben a' családátya annyit, mennyit tehet, 's különösen kerülje el szorgosan mindazt, mi auctoritását sérthetné, gyengíthetné; ezt téve megtörtént az első lépés a' jobbra, egyszermind megrakattott az alap, melyre későbben biztosabban építendhet akárki is. — A' családház után fő helyen állanak az iskolák. Az emberiség' e' képző 's tanító intézeteiben gyűl össze a' jó, 's roszra egyiránt fogékony ifjuság, 's mi, kiknek lelkökre köttetett ez intézetek' gondviselése, itt jobba akarjuk képezni, 's mivelní az emberiséget, annál melly a' romlott korszellem' tónjának bélyegét viseli. Így kettős a' föladat, előszer: hogy képezzük az ifjuságot; másodszer: hogy szemei előtt úgy mint illik, és lehet kitarjuk a' kor' hiányait, és fogyatkozásait. Ha gondviselésünkre bizattak a' gyermekek, kétségkivül minket illet a' feleletterh, és mi tartozunk legszigorubb számot adni sáfarkodásunkról. Belőlünk kell erednie, 's a' kisdedekre átszállania ama szellemnek, melly a' kor' romlott szellemét gyengítse, háttérbe tolja, 's a' sülyedt emberi nembe új életet öntsön. 'S ezt mi biztosabban eszközölhetjük körünkben mint az egyházi szolga, ki nem tudja, 's tudhatja előlegesen, a' hallgatók' milly koszorúja fogja őt a' legközelebbi ünnepen körülövedzeni; 's ki általán hallgatóival kisebb, 's gyengébb érintkezésben van nálunknál. Azonban az egyedüli tanítás nem elégséges a' jó' létesítése, és szilárdítására. A' tanítás ugyan az igazságok' mérhetlen országából nyeri táplálátát, de tekintélyt csak

a' bölcsesség nyujt. Igazság bölcsesség nélkül, hus 's élet-nélküli embercsontvázhhoz hasonlít. A' legélesebb értelem, és fölvilágosultabb ész ugyan eloszlathatja az élet-homályait, 's megvilágosíthatja az utat, melly homályon, 's ködökön át biztosan vezessen; de csupán a' tekintély lelkesítheti azt annyira, hogy elszántsággal küzdje le az akadályokat, 's minden félelem, aggodalom nélkül, a' sűrű köd, és sötétség' daczára biztosan járjon a' kivilágított uton. Az oktatásban a' legtudományosabb, 's ismeretteljesebb tanító sem bir mindig tekintéllyel, 's ennek hiánya, 's fogyatkozása gyakran lerontja rövid idő alatt azt, mit igazság által hosszú úton épített. Az ifjuság legélesebb szemmel szokta mindazt kísérni, követni, mi a' tekintélyt sérti, gyengíti; és a' hallott szavakat csak úgy, 's akkor ereszti szívének rejtekébe, ha valóban szívből eredtek, és a' tettek igazságokat tanúsítják. Ki távol van oktatásának elejétől fogva az affectatiótól, 's az ijesztő, sőt rettegető komorságtól; ki előbb önmagát bírálja meg szigoruan, mielőtt szót ejtene, 's oktatna; ki önmagába tekint előbb, mintsem az ifjuságra vetné szemeit, 's rá irányozná tartósabb figyelmét; ki bizossággal lép föl minden órában, 's nem bibelődik mesztelenségekkel; kiből naponként változhatlan alakkal a' tiszta szeretet, 's valódi emberbarátság nyilatkozik; ki a' szeszély' idétlen szüleményeitől menten, cselekvényekkel mutatja meg, hogy őt csupán kisdedeinek köre, társasága teszi boldoggá, 's megelegedettté; ki ok nélkül nem szaporítja a' parancsolatokat, 's törvényeket, de a' hosszú elmélkedés, 's megfontolás után hozottak' teljesítését buzgón sürgeti; ki szóval, 's tettel egyiránt tudatja, hogy az isten' országában kisdedei mindnyájan egyenlők, 's azért egyiknek sem kedvez kitünőleg, de senkit meg sem is vet; ki a' rendet, 's pontosságot kedveli, 's tekintetét mindenre irányozza, mi a' tanítás' köréhez, vagyis a' testi, lelki, és szellemi kiképezéshez tartozik; ki mondom mindezen szép tulajdonokat önszemélyében egyesíti, az megnyeré

gyermekének szívét, bizalmát, szeretetét, és egyszersmind tekintélyét biztosítja.

Annakokáért soha oly egyént a' tanítás' terhes hivatalával fölékesíteni nem kellene, ki csupán ismeretekkel bír, 's ezeknek bősége, 's terjedtsége mellett még sem képes iskoláját tekintélyével vezetni; nem kellene továbbá sehol iskolát tűrni, mellyben a' tekintély hiányzik. De tán kívánataink jelenen csak jámbor óhajtasok; 's a' főnálló viszonyok, 's körülmények miatt még soká maradandnak olyanok! Bár minden hü tanítója az ifjúságnak, ki korunk' hiányait 's fogyatkozásait mélyen érzi, 's kinek tekintete, valamint igyekezetei is folyton a' jobb, 's üdvösebbre irányozvák, szilárd, és elszánt lélekkel követné az utat, 's irányt, melly egyedül, és kizárólag vezethet a' kitűzött célhoz. Mi örömteljes készséggel nyújtjuk egymásnak segédkezeinket, 's egy örökön tartó legszebb, 's összhangzóbb szövetséget akarunk kötni. S' ha egykor a' nőnem is kiakarja vinni, 's föntartani ama méltóságot, mellyet néki a' legfölsőbb auctoritás szinte részül juttatott, ha biztossággal kívánja ama tért, és helyet betölteni, mellyet isten neki kijelelt, szükséges: hogy minél korábban bizassanak kezeinkre e' nem' csemetéi, és nevelésünk, oktatásunk, 's atyai vezérlésünk alatt addig maradjanak; míg csak lehet, azaz: míg a' jó, szép, szent, hasznos, 's igazban nem eléggé szilárdak, 's erősek. A' character' kiképezésére, és czélszerű megalapítására hosszú idő kell, 's az éretlen törekvés a' világ' uralkodó könnyelműségét soha biztosan le nem győzendheti!!!

Wisselink után.

BRIEDL FIDÉL.

XXI.

BERGER ILLÉS

MAGYAR TÖRTÉNETIRÓ.

Berger Illés, Brutus Mihálynak halálával, mely Istvánffy Miklós szerint ¹⁾ 1592 Erdélyben történek, 1604. leve cs. kir. udvari magyar történetiró, 's közel negyvenegy évig munkálkodott, szinte akkor, midőn a' magyar Syllák, Bocskai István, Bethlen Gábor, 's öregbik Rákóczy György a' zendülés zászlóját hordozták, szerteszét, 's miattuk epedve nyögött a' haza. Rettenetes nevek a' magyar históriában, mert a' szabadság 's a' vallás ürügye alatt a' hazát akarták meghódítani. ²⁾

Igen nevezetes időszak volt ez különösen az uralkodó házra nézve is, mivel 1608. Rudolf kényszerite-

¹⁾ Hist. Lib. XXXI. Ernest főherczeg levele Praynál, Judice Rarior. Libror. P. I. p. 200.

²⁾ „Ingenue Gabriel (Bethlen) fateri solet de iustitia, *Regnum se, non iustitiam quaesuisse.*“ Epistola *Wenceslai Merroschwa* Bohemi, ad *Johanem Trant* Noribergensem, de statu praesentis (1619) belli, et urbium imperialium, ex castris Bohemicis missa. An. 1620. in 4. p. 5. §. IV.

ték a' magyar koronát öcscsének Mátyásnak engedni. ¹⁾. A' religiói szerencsétlen villongások azonkép nevezetesek ezen nyughatlan korból; minden esetre a' hazai történet nem keveset nyerne, ha *Berger Illés* historiájához juthatnánk; mert hogy kéziratban megvan, *Horányi Elek* állítja: „*Historia sui temporis exstans in Msto.*“ úgymond ²⁾. Jelen értesítés tehát érdekes munkálatainak fel-találását tűzte ki tárgyul, de ezen kívül olly töredékeket is közöl *Berger Illés* életeirásához, mellyekből idővel egy egész készülhet; legalább históriája felfedezésének, 's ne talán kiadatásának esetére, az előszóban többet, igazabbat is mondhatunk felöle, mint eddig tudtunk.

Noha öt nyomtatott munkáiból ujabb időkben is ismerték a' tudósak, mindazáltal *Horányi Elek* ismerteté meg az olvasó közönséggel, e' rövid említést irván felöle: „*Berger Elias Posoniensis, et ibidem in Augustanae Confessionis Gymnasio Paedagogus.*“ ³⁾. *Wallaszky Pál*

¹⁾ „In persona sua cum florentissimo Hungarorum, Austriacorum, et Moravorum exercitu Pragam versus expeditionem suscepit, ubi cum Imperator Invictissimus, Principis serenissimi, et Gubernatoris nostri singularem in gentem Hungaricam affectionem, atque in conservanda Patria nostra studium, ac industriam perspexisset, studio boni publici permotus, et permansionis totius Christianitatis avidus, abiecit belli consilia: pacem confirmavit, insuper: ut et amori fraterno gratificaretur, et officio suo curaeque, de salute et incolumitate Regni Hungariae satisfaceret, Sacram Coronam eiusdem Regni Hungariae cum omnibus Clenodiis suae Serenitati, et Hungaris restituit. Quae omnia in futuris Comitibus, Posonii ex Serenissimo Principe et Gubernatore nostro, et ex literis Caesareae Maiestatis uberius cognoscere licebit.“ *Illésházi István* beszédéből, mellyet Kassán a' felső magyarországi karokhoz és rendekhez tartott.

²⁾ „Nova Memoria Hungarorum, et Provincialium Scriptis editis Notorum. Pest. 1792. P. I. 8. p. 434.

³⁾ Memoria Hung. et Provincial. Scriptis editis Notor. Vien. 1775. 8. p. 279.

már tovább ment állításiban hogy a' pozsonyi evangelica iskolák rectora császári tálnok, 's udvari történetíró volt. ¹⁾ Kitől vették ezen tudományukat? végére nem lehettem; de előre egész meggyőződéséből mondhatom, hogy *Berger Illés* a' pozsonyi evangelica iskolákban nem csak nem tanított, sem nem rectorkodott: hanem hogy protestans sem volt. Szülőföldre sem bizonyos még; mert az eddig ismert munkáiban magát csak *pannoniusnak* vallja.

Vezeték neve a' régibb 's egykorú oklevelekben közönségesen véve *Perger*; mi oknál fogva távozott ő el ezen irás szokásától, 's miért nevezé magát inkább *Berger*-nek? az bizonytalan. Ős elei Horvátországból a' török elfoglalás után kerültek Csehországba, mit II. *Rudolf* császár 1583. évi levelében látszik mondani ²⁾. „Itaque, quum Maiestati nostrae Caesareae Egregius *Stephanus Perger* humillime exposuisset, praedecessores suos a longissimis temporibus originem suam in regno nostro *Croatiae* duxisse, ibique possessiones et bona sua habuisse; quae tamen successu temporis ab immanissimo et haereditario nominis Christiani hoste Turca — dirrepta, incensa, et in nihilum redacta fuerunt ita, ut pater supra nominati *Stephani Perger*, *Hieronymus* nomine, qui vulgo idiomate *Croatico Wrchowsky* passim appellabatur, solum vertere, et una cum familia sua, in has terras nostras se recipere, et novas sedes quaerere coactus fuerit. Inde factum, quum donationes serenissimorum Regum Hungariae, praedecessorum nostrorum — supra bona et praedia sua, et etiam ratione stemmatis, et vetustae nobilitatis ipsorum concessa habuerat, in cineres cum aliis mobilibus rebus ipsorum a Turcis redacta fuerint; ut diplomatis et authenticarum scripturarum probationes suae equestris dignitatis minime proferre potuerint: sed tamen virorum nobilium — testimonia, cum aliis, ad eius

¹⁾ Conspectus Reip. Litterariae in Hung. edit. 1808. 8. p. 221.

²⁾ *Dobner*, Mon. Tom. II. p. 445.

modi negotium pertinentibus, et antiquitus observari consuetis rebus — — abunde comprobatur, a multis seculis *Pergeros* — in *Croatiae* Regno inter nobiles veros semper numeratos et honoratos fuisse — — Considerantes itaque modo nominatae familiae *Pergerorum* optima, et egregia studia, ab iis — profecta; speciatim vero duorum *Pergerorum* rectissimam voluntatem perspicientes; quorum unus *Georgius Perger*, ab aliquot annis in cancellis nostris Bohemicis — bonam operam hucusque navat — et fidem suam abunde testatam facit; alter vero *Bartholomaeus* nomine, serenissimi Hispaniarum Regis Catholici — partes sequutus, non solum in nuperimo bello Lusitanico, verum etiam antea in — praesidiis Italicis, continuis quinque annis, virtutis suae specimen haud leve edidit — — certo statuimus, ut deinceps illi cum liberis suis, ex illis progenitis, ubique locorum et terrarum; potissimum vero in regno *Bohemiae*, et eo adiunctis provinciis, *pro veris nobilibus et gentilibus hominibus, a nobis adprobatis* agnoscantur, habeantur, admittantur, et teneantur.“

Tudván *Bergernek* nemes származatát, egyszersmind oka is előttünk áll, miért juthata ő a' cs. kir. udvarba? hol *apród*, (Minister) jelesen császári *tálnok* (Aulae Regiae Familiaris) volt. Mint szakadtak azonban név szerint előttem ismételten szülői ¹⁾, vagy ő maga Magyarországra, hol jöve világra, 's mikép nevendékeskedett? mind ezek, mondom, még felfedezendők. De táplál a' jó reménység, hogy históriájának birtokába jutván, ezekis

¹⁾ A' bécsi főiskolákban tanított *Perger Benedek*; ez *Mátyás* főherczegnek udvari orvosa, 's az említett iskoláknak 1585. év óta 1604-kig több ízben rectora volt. *Catalogus Rectorum et Illustrum Virorum Archi Gymnasii Vinnensis*. Vien. Austr. 1670. 4. p. 126. 130. 135. 136. Ha tehát *Berger Illés* is bécsi fi volt, rá illett a' *Pannonius* nevezet.

mind felvilágosodnak; mert, ha szülőföldétis érte a' belháború nyomorúsága, bizonynal fog róla históriájában emlékezni: talán szülőit, sőt tanuló helyeit is ¹⁾ megnevezi. Ő, mint *magyar történetíró*, minden esetre hozzánk tartozik; ²⁾ 's ezért nyomos oka van a' *magyar Academia*nak, hogy szeretve tisztelt *Fenséges Pártfogója* által, a' kinek magyar nemzet, kivált a' hazai történetek kutatói megszerzéseért úgy is már sokkal tartozik, a' nem-

¹⁾ Iskoláit nagy előmenettel végzé; mert nem csak *koszorús költő*, Poëta Laureatus: hanem cs. kir. udvari történetíró is lett.

²⁾ Noha nem merem őt magyar születésűnek állítani; mert midőn *Caduceus, seu Invitatio ad Comitum Hungariae Posonii celebranda. Vien. Austr. 1607. 's Jubilaeus, de origine errore et restitutione S. Coronae Hungariae. 1608.* negyedréti munkáiban a' magyarokhoz szól, illy 's efféle szólás módokkal él: „Vos Hungari.“ magát sokasem teszi magyarok közé. *Caduceus* című könyvét is e' szakakon kezdi. Celebrari, et laudis debitae praedicatione ornari debet, id, quod legibus et constitutionibus Regum, et Maiorum Hungariae, Illustres, et Magnanimi proceres, et nobiles Hungariae! statutum est: ut quotannis Comitibus in Regno habitis, quae ad regni dignitatem, decorem et utilitatem spectant, communi consensu constituentur; et si quas, pietati, iustitiae et consuetudini patriae Maculas, easque graviores, vel barbariei insolentia, vel fatalis rerum commotio intulit, optimis remediis restaurentur.“ — És: „Maxima semper apud veros, et veteres Hungaros magistratus sui reverentia existit, nec alia natio, si modo: rata clementia regatur, si frenum simul, et bona verba habeat, a principe suo tractabilior, ab ira ad lenitatem promptior traditur. Exemplo autem Maiorum, et suo ipsorum ingenio huius talis studii firmissimum quasi fundamentum iaciendum est: ut se iusto atque legitimo imperio renovata sacramenti veneratione obedientes praebeant Hungari fortissimi, cum fecisse hoc meminerunt et suos, et alios, et ita solidam gloriam, et veram laudis dignitatem esse consecutos.“ etc. Hogy ezen intés főleg a' *Bocskay* pártján levőket illette, nem kell említenem.

zet részére onnan, a' hol létezik megszerezze, 's minél hamaráb kiadja.

De históriájának felfedezését előzze meg vallásbeli vita. A' tudós világ által eddig protestansnak tartatott; én pedig értesítem kezdetén ellenkezőt mondék. Ki igazítja el tehát felfogott ügyét? bizonyval nem más, hanem ő maga, noha már száz kilenczvenöt év előtt halt meg. *Caduceus* című könyvecskéjében, többi között, e' nevezetes igék, mellyekkel *Bocskay István* támadására czélozott, jönnek elő: „*Dehilitata est iudiciorum auctoritas, et potestas imminuta. Fides, quod fundamentum iustitiae est, concidit, et plerosque una cum re defecit. Licentia autem infinita et intoleranda omnium rerum augetur, et in dies ingravescit. Vincula iuris legumque, aut rupta, aut laxata sunt. Quassata est enim vehementer et externo Turcarum bello, et intestinis malis, Respublica, et huius quasi aedificium fieri in dies ruinosius, aut esse, animadvertitur, in effectuum incredibili confusione, nec non omnium rerum discrepantia. Et, quod prora et puppis nostrae felicitatis esse debet, Religionis et Pietatis Sanctitas, quae, quasi Virginis pudicae integritas et castitas pura; integra, inviolata permanere debet, variis Haereseos monstris, tanquam Lernaea venenorum mole circumfusa est. Haec igitur inter has tam miseris vices (sunt enim certe aliquando et fundamentum solidius, et firmior speciosiorque extractio) Haec, inquam, talis Respublica in imbecillitate et deformitate (Agnoscutis enim ferre mortuam Patriae faciem, et imaginem, adhuc spiritum aegerrime trahentis?) requirit opem praesentem a pace, et pacatis animis, et auxilium tam maturum accelerando, quam adiuvando efficax.* — Ezekből már könnyű megítélni nem csak melly hiten volt légyen *Berger Illés*: hanem a' hazán ejtett mély sebeket is.

„És a' kettős keresztről a' magyarokhoz szólásban:“ *Insigne illud Geminae Christi Crucis, Divo Stephano Regi Hungariae divinitus patefactum* — tan-

quam Tropaeum et vexillum sanctissimum, saevissimis obicitis hostibus: ut — vindices, defensores, propugnatores armis, Nominis Divinissimi, et Fidei CHRISTIANAE CATHOLICAE sitis.“

De kivált *imádságából*, mellyet ezen *Caduceus*, az az: *Békéséget* hirdető könyve végén mondott, világlik ki, mellyik felekezethez tartozott: „*Caducei Votum, ad Christum pro Hungaria.*“ „Te autem Fili Dei Ihsvh Christe! A. et Ω. omnium, vnice Salvator generis humani, obtestor per misericordiam tuam, ne desinas Hungariam (in qua etiam peculium electorum tuorum, qui veri viatores huius seculi sunt, invenitur) intercessione apud Patrem aeternum tueri. Nec sinas ipsius Regiones bellorum cladibus vastari, *et dissipari Ecclesiae suae, CHRISTIANO — CATHOLICAE coetus pius, te vera pietate et sanctitate celebrantium*, propter sanctissimum, quod est Ihsvh, nomen tuum. Ne auferas ab inclyto Comitio et Consilio spiritum Sanctum tuum, sine cuius numine, neque, qui praesunt: neque qui parere debent, id praestare et perficere possunt, quod ab utrisque requiritur.“ —

Több hasonló bizonyosságot irhatnék ki *Jubilaens* nevű munkájából is, ha még szükséges volna; de már ezek a' rövid kivonatok is elegendők az eddigleni bal véleménynek eligazítására: hogy ő protestans nem volt.

Berger 1604-ki ujesztendő napján esedezett történetírói hivatalért, megis nyerte, 's a' pozsonyi várban április 7-kén költ királyi válasz szerint, esztendői száz, azaz: 100. forint fizetéssel tisztelteték meg. ¹⁾ Hivatálába állván, e' csekély díjon tengett őt egész évig, míg II. *Mátyás* király 1609. kétszáz ötven forinttal megnevezte, melly vele éreztetett kegyelmét a' magyar királyi pozsonyi kamrának (mert kassai is volt) szólott következő válaszából tanuljuk:

„*Matthias Secundus, Dei Gratia, Hungariae Rex, Designatus in Regem Bohemiae Archi Dux Austriae. etc.*

Egregii, Fideles Nobis dilecti. Postquam *Egregio Eliae Perger Aulae nostrae Ministro, et Historico nostro Regio* annum stipendium florenorum hungaricalium *Trecentorum et Quinquaginta*, quo praetacto Officio suo, *in anotandis et conscribendis Rebus Hungaricis muneri suo competentibus*, commodius vacare possit, ea conditione benigne constituerimus: *ut ipse quoque, singulo quoque trimestri spatio, laborum suorum condignum specimen huic Camerae nostrae videndum et perlustrandum exhibeat.* Mandamus itaque Vobis clementer, illud Ipsi annuatim, modo praemisso, ex nostris Regiis Proventibus solvi et administrari curetis, secus non facturi. Datum in Civitate nostra Vienna XVI. Die Mensis Jan., Anno M. DC. IX. etc. *Matthias. m. p. Franc. Nagimihál. m. p.*

E' királyi válasz' tartalma szerint, *Berger Illés* magyar történetek írója volt, *Pozsonyban* lakott, 's dolgozatait időről időre a' bécsi kamra elébe tartozott terjeszteni, a' hol minden bizonnyal meg is lesznek. Semmit sem ohajthatni tehát annyira, mint, hogy ez az olly igen nevezetes időszaknak leírása, mellyet életének végéig szerényen folytatott, megtaláltassék, 's minél hamarabb napfényre jusson. Ha *Pray György*, mielőt Évkönyveinek, vagy históriájának írásához fogott, a' bécsi levéltárakban buvárokodhatik, talán nyomába jö ezen elrejtett kincsnek is; de ő *Mária Terézia* engedelmével csak a' pozsonyi kamra levéltárát használá: ennek okáért *Berger* történetírását nem ismerte.

Az idézett oklevél igazolni látszik, hogy *II. Mátyás* király *Berger Illést*, a' ki kiadott munkáival néki a' fejedelemségre utat teregetett, érdeme szerint megtudta becsülni és segíteni igyekezett; mert mindjárt országlásá-

¹⁾ „*Elias Perger* mense Januario 1604. petiit Officium Historiographi, et honestum Salarium, cui in Arce Posoniensi 7. mensis Aprilis 1604. 100 fl. annui resolvuntur.“

nak kezdetén száz forint helyett, háromszáz ötven magyar forintot rendelt számára; mely fizetés azon időkben, mikor egy királyi tanácsosnak sem volt több esztendői 400. forintánál, közönséges élelmére elég lehetett, de nem szükséges könyvek, 's egyéb kútfők megszerzésére: illeendő jutalomról pedig szó sem lehet, kivált ha észbe vesszük, hogy *Berger Illés*, történetírása üszögében maradván, negyvenegy esztendői fáradságainak gyümölcsét nem szedhette. Valóban szomorú 's rettentő példa volt ez a' tudósokra nézve.

Míg környülményei előttem nem állottak, felette igen meg ütköztem benne, olvasván: hogy kir. udvari történetíró létére, más, és körén túl levő hivatalokért esengett jelesen 1615. „*pro Officio Perceptoratus Schedarum in Moravia.*“ Ekkor mindazáltal, februarius 11-kén leérkezett királyi válasznak értelme szerint: „*Multo consultius videbatur: ut Suae Maiestatis Historicus Egregius Elias Perger in suo Officio remanens incoeptum Opus Historiarum continuet, et commodiorem pro ipso occasionem promotionis exspectet, quieteque asveta fruatur.*“ 'S némelly jutalom gyanánt „*ei Centum Taleri, gratiae nomine, ad telam Historiae commodius texendam.*“ kifizetelni rendeltettek. Megtartám a' királyi válasznak szavait, hogy ne láttassam magamtól beszéleni.

De már fel nem akadok rajta, hogy ezután sem hagyott fel jutalmasabb hivatal kéréseivel: hanem inkább azt csodálom, mint türhetett békével szinte 1637-ig? mert csak akkor, 's így huszonkét évi várakozás után nyéré meg a' szakolczai harminczadosságot; ezt is illy ok alatt: hogy történetírását ezután is serényen folytatni tartozzék. A' királyi válasznak tartalma, melyet *Ebersdorfon* october 14-kén foglalmaztak: ez: „*Quandoquidem Egregii Fidelis nobis dilecti Eliae Perger ad humillimam suam Instantiam, Vestramque superinde Camerae nostrae Aulicae Posonio 23-tia proxime praeterlapsi mensis Septembris transcriptam Informationem, Officium Admini-*

strationis Zakolczensis (Tricesimae Officii) per ob
quondam *Joannis Bogady* vacans, ea conditione conferri
benigne decreverimus, ut praeter hoc Officium suum, in
Lucubrationibus Historiarum, Annalibusque Rerum Hun-
garicorum conscribendis, eo quo iam dudum coepit, fer-
vore et assiduitate, pergere et continuare teneatur.“ A'
XVII. század tehát egy országos történetírórt sem tudott
eltartani különös hivatal nélkül! De valljon, mivel ke-
esegetőbb nálunk sok tudósnak e' felvilágosult XIX. szá-
zadban is a' sorsa? Hányan, 's kik serkengetik a' ma-
gyar tudóst munkálkodásra, hány tehetős magyar nyo-
mattat könyveket? Elég baj már az is a' nemesb lelkű
írónak, hogy saját kölcségén nem nyomathat: de adja
isten, hogy miután minden jövedelmeit könyvekre költöt-
te, elhagyatott szegénységre ne jusson!

Berger Illés ezután még nyolcz évig élt, 's 1645.
Szakolczán halt meg. Talán az ottani harminczad hivatal
levéltárában is lesznek nyomai históriájának, hacsak
boritékokra nem használtattak; mert a' tudatlanság illy
kincseket sem tud megbecsülni. Halálának évéről ezt az
emlékeztető írást közölhetem: „Egregio condam Domino
Eliae Pergero Historico Regio, et Aulae Suae Maiesta-
tis Familiari, a die 1-ae Januarii 1604. (usque ultimam
Decembris 1608.) quot annis solvebantur 100. floreni:
a die 1-ae Januarii 1609. 350. floreni, quae solutio
ab eodem tempore, usque 16-dik *octobris* 1654. quo
excessit humanis, per Annos 36. Menses 9. Dies 16. —
constituit 12,877. fl. 98. Den. a 1-a Januarii 1604. us-
que ultimam Decembris 1608. effert 500. florenos.“

Zavarral teljes korának történeteit, mint a' királyi
válaszokban olvastuk, serényen 's nagy szorgalemmal foly-
tatta; hiteléről azonban csak jövendőre hozhatunk itéle-
tet, miután munkálatait critical szemekkel átnéztük. Töb-
bi környülállási sem bizonyosok, azt sem tudom, házas,
vagy nőtelen volt-e? az egykorú irományok csak *Péter*
unokáját említik, ki őt szakolczai hivatalában követé

ugyan, de rendetlenségeért, csak hamar le kelle mondania. Mások talán életleírásában szerencsésbék lehetnek: én még csak nyomtatásban megjelent munkáiról szólhatok, mellyek átaljában véve most már mind igen ritkák, gyéren jönnek elő, 's e' renden következnek:

1) *Rhapsodiae de Cruce, Insignis Regni Hungariae Sanctissimis, et de Gestis pro Cruce Christi Inclutorum Regum Hungariae felicissimis. Olomucii 1600. in 4-to.* ajánlva: „*Reverendissimo et Illustrissimo Domino Domino Joanni Kutussy Electo Archi-Episcopo Strigoniensi etc.*“ Csak Horányi Eleknek *Nova Memoria* című könyve után ismerem, hol a' 434. l. említi; a' kiadás évét azonban elvétvén 1604. tette. Pray Jndic. Rarior. Libror. P. II. p. 476. pedig 1654. teszi.

2) „*Typus Monarchiae Europae Austriae Romanae, Id est summorum regnorum in Europa, Quorum imperio, affinitate, societate Belli et Pacis gaudet augustissima Domus Austriaca. Nobilissimo Generoso et Magnifico Domino Johanni Barvicio. Ab Intimis Consiliis et Secretis Sacratiss. Maiestatis Imperatoris Rodolphi II. Domino et Patrono Colendissimo dedicatus et consecratus summae observantiae ergo ab Elia Belgero (így) Pannonio Pragae Typis Nigrini. in 4-to. s. l. et a. az egész verses munka* ¹⁾), csak egy ivre terjed; 's nincsen lapozva; a' cím lap másod oldalán ajánlás „*Ad Genorosum et Magnificum Dominum Johannem Barvicium etc. Patronum observandissimum:*“ mellyben ezekre kéri: „*Caesaris augusti vultus ostende serenos, Austriadasque meos aeterno ex aere Columnas, Hungaridas pariter coelesti de Cruce laudes Divo commenda, quaquu potes arte, Rodolpho. Atque meo studio praesenti, velque futuro Dulce Patrociniim*

¹⁾ Szent-Iványi őt csak mind költőt ismeré. Miscellan. Dec. III. P. I. Contin p. 15. Catal. X. a' hol „*Elias Perger Poëta.*“ úgy mond.

meritis concede Paternis.“ Mivel ez utolsó versben az atyja érdemeire hivatkozik, gyanítom, hogy *Illés* a' cseh cancellarián volt *Perger Györgynek* fia. Az *Austriacae Columnae* című munkája, melyről szinte emlékezik, előttem egészen ismeretlen. Ezekre következik „*Prosopopeia Domus Austriacae Monarchiae*: ezután a' szövetséges országok: *Austria, Italia, Germania, Hispania, Gallia, Hungaria*, (mellyről semmi említésre méltót sem mond) *Bohemia, Polonia, Persia, Moscovia.*“

3) „*Caduceus seu Proba, et Brevis Invitatio. Ad Comitum Pia, Concordia, Fida Hungariae Posonii Celebranda. Ad Illustriss. Reverendiss. Spectabiles et Magnificos Dominos Proceres, Caeterosque Generosos Nobiles Hungariae. Facta a patriae amante, et studioso Elia Bergher. (igy) A. G. Poeta Laureato Historico Caesareo. AEnigma Ex Triplici Historia Boni Ominis Causa.*

*Dens humore vacans exundat flumine; dente
Phaebo oriente cadit praeda, cadente datur.
Evomit os nectar crudeli dente nocivum,
Ingenio modum sphynx religato tuo* 1).

Viennae Austriae, Typis Margarethae Formicae, Viduae. Anno M. DC. VII. in 4-to. Az egész munka három ivnyi, 's nincsen lapozva. Ajánlva: „*Illustri et Magnifico Domino, D. Petro de Revva Comiti Turocensi Sac. Caes. Regiaeque Maiest. Consiliario etc. Domino et*

1) *Pray György* Indice Rarior. Libror. P. I. p. 127. „*AEnigma illo evadit, úgymond, quod Mathias vivo Rudolpho, Rex Hungariae sit eligendus, uti etiam evenit.*“ Én mindazáltal, a' munka tartalmából a' találmánynak illy értelmét, észre nem vettem. Kivált az intésnek eme szavait tekintvén: „*Neque vos faciles officiosos Suae Caes. et Regiae Maiestatis, et Suae Serenitatis exhibebitis.*“

Patrono Observandissimo.“ Melly a' czímlap másik felén olvastatik.

Az *A.* és *G.* betűk aligha nem hazáját és szülő földét jelentik. Ez már históriás tartalmú munka, 's azon alkalommal készült, midőn *Rudolf* király 1607. évi július 25-kén Pozsonyba országgyűlést hirdetett; ¹⁾ de a' melly azután *Istvánffy Miklós* szerint *Hist. Libr. XXXIV.* minden végzés nélkül eloszlott. *Caduceus*-nak nevezi, mert egyetértésre inté a' meghasonlott magyarokat; többi között figyelmet gerjesztők jelen szavai: „Non possum vero neque volo in animum iuducere meum, *Hungaricum sanguinem hoc agere: ut patriam, praesertim iam quasi matrem effaetam viribus, et auxilio atque sublevatione maxime indigentem pulset atque consciudat* — semper fuere, et erunt aliqui novarum rerum cupidi malarum magis, quam bonarum partium et artium studiosi — e contra patriae amantes, ob patriae (inqua nati, educati, instituti sunt) miserias atque aerumnas se dolore maximo affici sentiunt, et deplorant.“

Ez az a' munka, mellyből oda fel kivívtam, hogy *Berger Illés* nem volt protestans, 's mivel a' katholika Hitet több ízben említvén, igen szívökre köti a' magyaroknak, hajlandó vagyok hinni, hogy *Révai Péter* is catholicus volt, kivált az ajánló levélnek berekesztő szavai miatt „Interea I. M. V. vivere et valere cupio *ad gloriam Dei*, et afflictiae patriae emolumentum.“ Abból tehát, hogy *Révai Péter* 1610. jelen volt a' zsolnai zsinaton, csak az következnék, hogy későbben lett protestanssá.

4) *Anno M. DC. VIII. Serenissimus Princeps Matthias Sacra Expeditione Votis procurata. Moravia Pacis, et Libertatis Restitutione munita. Bohemiae Clementiae*

¹⁾ L. *Kovachich* Vestigia comitior. Bud. 1790. in 8. p. 761-2. és Supplement. ad Vestigia Comitior. Tom III. p. 351—355.

*et Magnanimitatis vestigia impressit, Florentiss. exerci-
ta ad caedes, Praedas ferocissimis oculis spectante, Dis-
ciplina ac, Amore suo emollito: Saevitia ac insolentia
repressa, castrisque ad Pragam pulcherrime dispositis. Im-
peratore Rodolpho II. Amore Fraterno in successionem
Regni Bohemiae adoptante: summoque suffragio Bohemo-
rum adoptato, et designato Rege Haerede dignissimo:*

Hungariae S. Coronam Speciosissi:
Triumpho Pace, Gloria, Liber-
tate, Fide, Comitibus pulcherr:
Faelicitate Divina recuperavit
Recepit laude meritiss.“

s. l. in 4. három és egy negyed iv nem lapozott névte-
len munka, melly a' czím lapnak tulsó részén ekkép kez-
dődik: „Quid igitur hunc (Matthiam) tamquam divinitus
promissum, caelestis S. Coronae auspicio demonstratum
ac destinatum, faelicissimi Hungari! regem recipere cun-
ctamini? Hunc profecto Di Immortales vobis nasci, vobis
vivere voluerunt, ut esset, in quo virtus vestra se per
omnes numeros efficaciter ostenderet, fortitudine, sapien-
tia, moderatione, constantia, clementia non saltem alios;
sed et se ipsum quoadammodo vinceret.“ etc. A' végén
„Oratio Illustrissimi D. D. Stephani Hieshazi Comitis Trin-
chiniensis, ac Liptovviensis, Habita ad procères et Sta-
tus Hungariae superioris Cassoviae congregatos.“ hogy
Mátyást válasszák el királynak. Ez az országokat oszto-
gató tudós, még is szegényen élt és szegény maradt a'
világon; ide tartozik, a' mit *Veranchich Antal* mondott
II. *Miksa* magyar királynak, midőn némelly segedelmet
kért volna: „*Nec — multum — Fisco decedet; quum
ex bonis et fidelibus servitoribus Principes multo maiora
interdum assequi soleant, quam in eos contulerunt.*“

5) „*D. O. M. Jubilaeus De Origine, Errore, Et Restitutione S. Coronae Hungariae Regni Fortiss: ac Faelicissi. Praeterea Corolla Mixta Ad Felicissimam ac Meritiss. Coronationem Novi Regis Hungariae pyssime status, humilime texta Ab Elia Berger, A. G. P. L. Et R. (egni) H (ungariae) Historico. Anno M. DC. VIII. s. l. in 4-to.*“ Két iv, 's egy negyed; szinte nincsen lapozva; ajánlva *Mátyásnak* 's az ország *karainak* és *rendeinek*. Jelen munkájából ezek a' megemlítendők: „Hungari extorre nomen S. Coronae pertaesi, tot annis peculium suae felicitatis extra aras et patrios penates, penes externos non sine culpa aut periculo haerere — — *Rudolphum II. Caesarem togati ac armati orarunt: ut tam pio ac necessario officio in S. Coronae restitutione locum daret — Receipt hanc in se curam ac provinciam Coronae reducendae Serenissimus Princeps Matthias II. divinitus quasi excitus.*“ etc. Nekem úgy tetszik, hogy *Révai Péternek* ez a' munka adott alkalmat írni „*De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae.*“

6) „*D. O. M. A. Symbolum Sacrum et Augustum Decem Reginarum Hungariae, Politice et Historice expositum. Serenissims, potentiss. et Catholicae Principis, ac DD. Mariae, Imperatricis Rom. Reginae Hungariae et Bohemiae faelicissimae Coronationi dicatum, consecratumque, Auctore Elia Berger S. C. R. M. Aulae Familiari et Historico. An. Domini M. DC. XXXVII. in 4. s. l.*“ — Ezt is csak *Pray György*, és *Horányi Elek* munkáikból ismerem; valamint e' következőket is, melyeket az utolsó *Memoria Hungarorum P. I. p. 279.* e' renden említ:

1) Oratio de Laudibus *Steph. Illésházi* Hungariae Palatini tumulo inferendi recitata typis deinde vulgata. 1).

1) De ezt a' halotti beszédet *Berger Illés*, a' ki nem volt protestans, a' temetésen elnemi mondhatta; azért kétes

2) Quidam de Regibus Hungariae Versus.

3) Connubium Hungariae et Bohemiae in Rege Mathia Secundo coronato, Anno M. DC. XI. sancitum.

ha valaha létezett-e, kivált azért, mivel *Horányi* e' beszédet *Nova Memoria*-jában egyszóval sem érinti.

PODIHRADCZKY JÓZSEF.

XXII.

A' HITBIZOMÁNYOK.

Augustus császár előtti időkben a' hitbizományok ismeretlenek voltak a' jogtudomány körében. Mert a' héber előfiséget annak nem lehet tekinteni. Justinianus császár tanúsítása szerint Lucius Lentulus volt első, ki Augustus előtt esedezett, hogy végrendeletébeni hitbizományát örököse által kiadatni parancsolja, 's abbéli akaratját eszköztesse ¹⁾. Utána többen is kezdettek hasonlóan intézkedni, úgy hogy a' hitbizomány — alapítás Romában divatszerűségre kapott. Tudnivaló, hogy azon nemzet törvényei szerint szükséges volt végrendelet által valakit örökösnek kinevezni; különben a' végrendelet érvénytelennek tekintetett. Ha végrendelező az örököst arra kérte, hogy az örökséget egészen vagy valamely részben bizonyos idő multa után adja által egy harmadiknak, az átvevő hitbizományossá lön. A' hitbizomány különbözött a' hagyománytól. Ez olly ajándék volt, mellyet a' végrendelező valakinek az ő holta után kiadatni parancsolt, és így ezt csak végrendelet által 's parancsolólag lehe-

¹⁾ Justinian. Instit. l. 2. sit 22—25.

tett hagyni, hitbizományt pedig kéroleg végrendelet nélkül, szóval vagy intéssel is lehetett alapítani, ¹⁾ sőt a' hitbizományost úgy is lehetett kötelezni, hogy a' hitbizományt vagy egészen, vagy részletesen másra szállítsa. ²⁾ A' hagyományt tartozott az örökös tüstént kiadni, a' hitbizományokat azonban használhatta ugyan az alapító szabályozásához képest, de nem tehette azt véle mit a' hagyományok kiadása után nála maradt örökséggel; — elnem költhette, elnem ajándékozhatta, el nem adhatta, hanem tartozott azt az alapító akaratjához képest a' következő hitbizományosnak mint utódának épségben átadni. Augustus császár előtti időkben senki hitbizományt fogatosan nem alapíthatott, mivel törvény nem léte miatt a' hagyományozó kérésének senki engedelmeskedni nem tartozott, és így az örökösre a' magános megbízatásból semmi jogi kötelesség nem háromolván, egyedül annak szerénységétől függött a' végrendelező kérelmét teljesíteni vagy elmellőzni, sőt az örökösöknek, 's megbízottaknak a' hitbizományok körül csempekedéseik tapasztaltatván, Augustus császár a' közkívárat nyilatkozatához képest a' hitbizományokat törvény által biztosítani 's a' magánosok végintézeteket eszközlésbe vétetni igazságosnak itélvén, törvényhatóságokat állított 's nekik megparancsolta, hogy a' hitbizományok tárgyában igazságot szolgáltatassanak, utóbb pedig tizenhat birót különösen e' végre nevezett ki. Ezen jogeljárás elsőben csak Roma városában divatozott, mindaddig, miglen Claudius császár a' birák mondott számát kettővel szaporítván, ³⁾ a' hitbizományok körüli birói eljárást a' kultartományok

¹⁾ Ulpian tit. 24. 25. §. 1. 2. Gravina libr. 3. cap. 78. Pomp. de orig. juris 2. Caji Libr. 2. tit 7. §. 8.

²⁾ Justinian. Instit. l. 2. sit 23. §. 1.

³⁾ Svet. in claud. cap. 23.

elnökeinek is kötelességüké tette. Titus császár utóbb a' birák számát ismét tizenhatra leszállította.

Mint felebb előadánk, a' rómaiaknál a' végrendelező valakit örökösnek törvény szerint tartozott kinevezni. Némelly végrendelező azonban egész vagyonát, hagyomány vagy hitbizomány által annyira kimeríté, hogy annak kiadása után, nála semmi sem maradt, még is némelly követelők kereset leveleiket ő ellene intézhették, mi azt vonta maga után, hogy az örökösi czímet, és eljárást kevés, vagy semmi haszonért senki felvállalni, 's teljesítésével vesződni nem akarván, sok végrendeleti hitbizomány végrehajtás nélkül maradt, 's elenyészett. Utóbb Vespasianus császár idejében Pegasus és Pusio főnőkök alatt a' végrendeletek épségben tartása: 's a' hitbizományok sikerítése végett, az örökösöket jutalom által kellett az örökségnek felvállalására, és a' hitbizományoknak a' végrendelet, vagy egyéb mód által szabályozott kezelésére birni, 's édesgetni. Mi végre a' tanács, valamint már előbb a' hagyományok és fiúvá fogadás tárgyában, úgy a' hitbizományokra nézve is végzéseképen kimondotta, hogy az, ki a' hitbizományt tartozott másnak által adni, annak negyed részét maga számára megtarthassa. Csempeskedés esetében, ha az örökös vagy a' végrehajtásra megbízott személy a' hitbizomány valóságát tagadta, 's azt sem okirat, sem öt tanunak vallása által, mert hitbizomány tárgyában annyi kívántatott — bízonyítani nem lehetett, azon esetre tartozott a' biró a' gyanus letároztatót esküvésre szorítani, — de mielőtt illy eskületételt megítélné a' hitbizományos volt köteles előbb arra megesküdni, hogy az esküt a' gyanuban vettnek nem patvarkodásból kívánja kötelességévé tétetni, hanem az igazság' kitudása tekintetéből. ¹⁾ Ha a' gyanuba

¹⁾ Iustinian. Instit. Libr. 2. tit 23. §. 12.

vett fél az eskü letételtől vonakott, a' hitbizomány átadásában a' követelő részére megmarasztatott. A' rómaiaknál mind ingatlan, mind ingó vagyonból lehetett hitbizományt alapítani. Nálók e' tárgyban az is figyelemre méltó volt, hogy ámbár nemzeti nyelvök méltóságának nevelésére mindent elkövetvén ¹⁾ végrendeletet görög nyelven írni, 's abban hagyományozni tiltatott, hitbizományt azonban görög nyelven írni 's alapítani törvény által megengedettett. A' hitbizományi tárgy és képesség olly nagy érdekü volt a' rómaiaknál, hogy a' súlyosabb vétket elkövetőnek a' hagyományi birhatlanságot büntetésül szabák ²⁾. Ennyit a' római jogszerinti hitbizományokról.

Azok az előadott modorban képzelve a' közálladalomnak ártalmára nem válhattak, mert örökre tartókká nem váltak, 's az igaz uribirtoknak fogalmát végetlen időkigi terjedésökkel ki nem rekeszték. Rómaiak után a' hitbizományi eszmét sok nemzet bevette, de túlságos alkalmazás által a' közálladalomnak ártalmassá tette, 's az oligarchiának talpkövét általa megvetette. Valamint hüberi rendszer, úgy ez is a' közjó ürügye alatt, egyéni érdek 's önzés emeltyüje lön. Magyar honban is magán érdekü modora és ferde alkalmazása által nagy szerepet játszik.

Ugyan is nem eléglé meg ezen nemzet, hogy nála általánosan minden ősi birtok hitbizomány természetével bir, minélfogva nyomasztó szükségen vagy okszerűségen kívül annak elidegenítése törvény által tiltatik. Ezen általánosság mindenekre egyaránt kiterjedő lévén, a' honfiak egymáshozí vonzalmaikat egyszerűsége által megnem oszlatá. — Elkülönözés kellett a' hazafiak jogviszonyaiknak, 's érdekeiknek meghasonlására. A' szoros értelemben vett hitbizománynak két neme más nemzetek példá-

¹⁾ Val. Max. Libr. 2. cap. 2. §. 2.

²⁾ Ulpian. tit 25. §. 9

jára hazánkban is törvény által behozatott; t. i. az évnagyobbí és öregbíki birtok. Ez utóbbiról törvényeink ugyan említést nem tesznek, de ez is amannak nyomán szokásba jöven, a' hasonlatosság okaért, ugyan azon törvények által kormányoztatik. Az évnagyobbí birtok az örökösödésnek a' szerző általi olytatén szabályozása, miszerint fiú családja fényének fentartása tekintetéből maradéka évnagyobbíkat szerzeményének örökösévé akképen teszi, hogy az minden osztály, terh és idegenítés nélkül, a' javakat, ugyan azon ágon álló évnagyobbí fiúra, a' nemzedéki sor szerint, a' testvérek elmellőztével, holta utáni örökösödésre épen hagyni tartozzék. Kitészik innét hogy a' hitbizományos a' hitbizománynak csak használója, az utóda pedig nem ő nekie hanem az alapítónak örököse. Az öregbíki birtok amattól annyiban különbözik, hogy ez az alapító maradékai közül a' legöregebik vagy is legkorosbik fiúra száll, és így az oldalagos vonalra is átmegeyen. Hitbizományt lehet királyi adomány, örökvallás, de kivált végrendelet által alapítani. Hazánkban a' szerzői hatalomnak Verbóczy I. része 57-dik címében kimondott korlátlan szabad voltában alapszik. Az évnagyobbí hitbizománynak minősége a' többek között abban is áll, hogy valámig a' hitbizományosoknak egymást felváltó első szülött fiai léteznek, addig oldalagos atyafiak vagy testvérek benne nem részesülhetnek. Nálunk a' hitbizomány 1687-dik évi 9-dik törvényeink költekör vette kezdetét, 's ekkor is annak alapíthatása egyedül csak az ország nagyaira és főnökeire szorítatott. A' törvény azt adja hozatalának okául, hogy a' családok fénye fentartassék, és jószágoknak szabadosságos elidegenítése és tékozlása meggátoltassék. Parancsolja továbbá a' törvény hogy a' hitbizomány végrendelet, vagy más fenemlített mód által egyedül szerzeményből alapítassék, és a' király általi megerősítés után, az illető vármegyékben kihirdettesék. A' kihirtetés a' végre rendeltetett, hogy miután azt semmi ürügy alatt elidegeníteni, terhelni, vagy eladni

nem szabad, a' hazafiak tudhassák, hogy a' hitbirtokú egyén annak csak használója lévén iránta semmi terhes szerződésbe ne ereszkedjenek ¹⁾. Különbén a' szerződő egyik fél pénze vesztett leend, a' másik pedig büntetésül a' hitbizományt elveszti. Hogy a' hitbizomány elsőbeni béhozatala alkalmával a' nemesekre ki nem terjesztett, oka annak az lehet, hogy a' nemesség, a' hitbizományok illetően alakbani alkalmazását a' közálladalmra nézve kártékonynak itélvén, benne részt venni nem akart, 's rendkívülinek tartotta, hogy egyes családok magános érdekeit tárgyzó intézetek megtartása, mellyek legfelebb is csak a' rendelkező családat kötelezhetnék, az ország minden lakosaira kiterjesztessék. Ezen állítás igazoltatik 1723-diki 50-dik cziknek 3-dik irszaka által mellyben a' reájok is kiterjesztést ugyan nem ellenzették, de még is hogy azon érdekek elkülönítését tárgyzó törvényhez nem nagy kedvek volt, magok részéről kijelentették, minélfogvást, nehogy a' sarkalatos törvényeknek azon ujtás, úgy szinte a' szabad rendelkezési jogoknak az illy elkülönítés sérelmökre válják, ugyan azon törvényben ünnepélyes ovást tettek; még világosabban kifejtették benne azon módokat, és feltételeket, mellyek szerint hitbizományokat alapítani szabad legyen. Ugy látszik már akkor nem sok jótékony hatást vartak azon törvénytől, a' mint hogy feszes gondossággal határozzák, hogy hitbizományt csak úgy lehessen alapítani, hogy az mások jogainak legkissebb sérelmökre se válják, 's az adósságok teljes lerovása, az alapítás megerősítése és kihirdetése előtt történjék.

Jogi tekintetben a' hitbizományok tárgyában több törvényes kérdés adhatja magát elő: feljebb volt szó arról, hogy a' hitbizományt elidegeníteni, vagy eránta valamely terhes szerződésre lépni semmi ürügy alatt nem szabad.

¹⁾ 1723. art. 48. §. 4.

De ha még is az az eset adná elő magát, valljon az ollyatén terhes szerződést semminek kellene-e tekinteni, és egyszerűen félre teendőnek, vagy pedig per útján megrontandónak állítani. E' kérdés elhatározása iránt a' jogtanárok különböző véleményben vagynak. Egyik felekezet azt vitatja hogy azon terhes szerződés magában semminek nem tekintethetnék, hanem perutján megrontathatnék. — Áltításának az okát adja, hogy a' törvény a' hitbizomány elidegenítőjére büntetést szab ugyan t. i. a' hitbizomány elvesztését, de a' másik félre a' terhes szerződésnek magában megsemmisülése feltételét büntetésül ki nem mondván, magában az semminek nem tartathatik, hanem a' sérelem miatt, miszerint az alapítónak a' törvény által megerősített akaratjánál fogva az idegenítés nem szabad, az az iránt költ terhes szerződés a' maga útján az illető bíróság által elrontható. ¹⁾ Mások ellenben azt tanítják hogy a' hitbizományok eránti terhes szerződés és elidegenítés önmagában érvénytelen, 's az elidegenítő hitbizományos utódja, a' hitbizományt az örökösökbeni ítélő bíróság előtt vissza perelheti, 's ugyan azon albiróság a' közben jött terhes szerződést, mint jognélkül valót, ha mindjárt örökbévallás volna is félre teheti ²⁾; 's a' törvények tilalmazó szigorúsága mellett a' hitbizományt ingyen 's minden pénz megtérítés nélkül, az illető keresőnek oda ítélni. Véleményem szerint ha a' világos adósságért, és világos zálogért a' birtokban lévő büntetés nélkül pert állhat, ezen utóbbi tanítás, kivált a' pénz elvesztésére nézve az egyébiránt is tulságos alakú két rendbeli hitbizománynak feleslegesen tulajdonított kiváltság. A' feltett idegenítési esetben, az is kérdés alá jöhet, valljon ki lehet a' felperes, — a' vissza-

¹⁾ Huszti Libr. 2. tit. 46.

²⁾ Kelemen Libr. 2. cap. 14. §. 216. Fogarassi 2. k. 10. fejezet §. 423.

szerzésre, és a' hitbizomány elvesztésére nézve? a' család-e? kihez a' tulajdonosság tartozik, vagy a' fiu az atya ellen kit az örökösödés illet? Ámbár atya és fiu közötti viszonyok igen szorosak, de még is azt kell kimondani, hogy a' felperesség azon fiut illeti, kire a' hitbizományi örökösödés néz. Az 1-ső rész 53-dik czime szerinti esetekben a' fiu perrel megtámadhatja atyját. Azon esetek közül egyik az is, ha az atya ősi javait oktanul tékozolja, elidegeníti, vagy elidegeníteni szándékozik. A' hitbizományra nézve a' törvény semmiféle idegenítésre okot vagy ürügyöt meg nem engedvén, arra nézve a' fiu sérelme még ősi javak elidegenítése eseténél is sokkal nagyobb; — mert az atya, midőn az ősieket tékozolja vagy idegeníti szabadságával vissza-él, de a' hitbizománynak tulajdonosa nem lévén, elidegenítési joggal teljességgel nem bír. A' fiu tehát mind az idegenítő atya, mind pedig az általvevő ellen, mind a' büntetés, mind az elvevés végett egyszerre perelhetvén, sérelmét ugyan az egy perrel orvosolhatja, mivel a' büntetést az elidegenítéssel egybekötvén, azt kell hinnünk, hogy mind a' két egybefüggésbeni tárgynak egy perbe fogását, 's eszközlését egyszerűen kívánta. Ha a' hitbizományos adósságha veri magát, a' hitelezők a' hitbizományból kielégítést nem nyerhetnek, hanem a' jövedelmet birói zár, 's utóbb birói végrehajtás alá is vétethetik; mivel a' jövedelem ősiséghez nem tartozván, azok a' hitbizonyos szabad rendelkezése alá tartozó tulajdonai. Itt nem használ, 's nem is alkalmazható azon ellenvetés, hogy az örökösödés teherrel jár, — mert a' hitbizományos nem annak örököse, a' kiről a' hitbizomány ő reá szállott, hanem annak, a' ki azt alapította. Ezen elveknél, 's a' törvény szelleménél fogva a' hitbizományosnak akárminő vétségeért sem a' királyi kobzó sem akár más azt elnem veheti, hanem annak jövedelmét a' hitbizományos holtáig elfoglalhatja.

XXIII.

OKLEVELES TOLDALÉK.

III-dik Incze római pápának a' sz. Máriahegyi ciszterciek' tizedügyét illető oklevele.

Innocentius episcopus servus servorum Dei. Venerabilibus fratribus. Archiepiscopo strigoniensi et suffraganeis eius et Dilectis filiis. Abbatibus prioribus. Archidiaconis. Decanis et aliarum ecclesiarum prelati in strigoniensi provincia constituti. salutem et apostolicam benedictionem. Audivimus et audientes mirati sumus. quod cum dilectis filiis Abbati et conventui de alto monte sancte Marie cisterciensis ordinis a' patribus et predecessoribus nostris concessum sit et postmodum a nobis ipsis indultum et confirmatum ut de laboribus quos propriis manibus aut sumptibus excolunt nemini decimas solvere teneantur. quidam ab eis nichilominus contra apostolice

sedis indulgentias decimam exigere et extorquere presumunt et prava ac sinistra interpretatione apostolicorum privilegiorum capitulum pervertentes, asserunt de novalibus debere intelligi ubi noscitur de laboribus esse scriptum. Quem igitur manifestum est omnibus qui recte sapiunt interpretationem huiusmodi perversam esse et intellectui sano contrariam. cum secundum capitulum illud a' solutione decimarum tam de terris illis quas deduxerunt vel deducunt ad cultum quam de terris etiam cultis quas propriis manibus vel sumptibus excolunt liberi sint penitus et immunes. ne ullus contra eos materiam habeat malignandi. universitati vestre per apostolica scripta precipiendo mandamus. quatinus omnibus parochianis vestris auctoritate apostolica prohibere curetis ne a memoratis fratribus de novalibus vel de aliis terris quas propriis manibus vel sumptibus excolunt seu de nutrimentis animalium ullatenus decimas presumat exigere vel quomodolibet extorquere. Quia vero non est conveniens vel honestum ut contra sedis apostolice indulgentias temere veniatur que obtinere debent inviolabilem firmitatem. mandamus vobis firmiterque precipimus. ut siqui monachi. canonici. clerici vel laici contra privilegia sedis apostolice memoratos fratres super decimarum exactione gravaverint, laicos excommunicationis sententia percipientes. monachos, canonicos sive clericos contradictione. dilatione et appellatione cessante

ab officio suspendatis. et tam excommunicationis quam suspensionis sententiam faciatis usque ad dignam satisfactionem inviolabiliter observari. Ad hec presentium vobis auctoritate precipiendo mandamus quatinus siquis eorundem parochianorum vestrorum in sepedictos fratres violentas manus iniecerit. eum accensis candelis excommunicatum faciatis ab omnibus cautius evitari donec eisdem fratribus congrue satisfaciat et cum litteris diocesani episcopi rei veritatem continentibus apostolico se conspectui representet.

Datum Rome apud sanctum petrum

II Nonas martii. pontificatus nostri Anno Decimo.

A' pannonhalmi oklevéltárnak, jelenleg a' bakonybéli oklevéltani székhez gyakorlat végett kapcsolt, eredeti példányából. A' pápai oklevél, mellynek alsó közepéről sárgavörös selyem fonadékkal ólompecsét függ, a' következő előlapi: „Innocentius PP. III.“ és hátlapi: „SPASPE“ (S. Paulus, S. Petrus) fölírással, 's ugyanazon apostolok' hosszabb kereszt által elválasztott arcaikkal, — mi egyszersmind mutatja, hogy az említett pecsét a' római pápák' pecséteinek harmadik korszakához, vagyis II-ik Urbán, és VI. Kelemen (1087 — 1342) közötti időszakhoz számítandó, mellyben illy elő, 's hátlapi fölíráások sz. Péter, 's apostolok' képeivel uralkodtanak — , egy négyszegű lábnyi, 's könnyen

olvasható egyenlő vált betűkkel van írva íróhártyán évszám nélkül; azonban miután az egyházi történetből tudjuk, hogy III-ik Incze pápa 1198-tól 1216-ig vagy 18 évig ült a' pápai széken, tudjuk azonnal azt is, hogy a' czisztercieket illető oklevél 1208-ban költ, melly III-ik Incze pápa' uralkodásának tizedik éve volt. — Az i betű sem vonás sem ponttal jegyezve nincs, az egész oklevélben, az írásbeli jelek közül csupán a' pont fordul elő, 's mindenütt a' szó utolsó betűjének közepén, a' kettős hangzónak semmi nyoma.

BRIEDI. FIDÉL.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

A.

- Abulgazi említi Madzsart 67.
Adatokból kell az eredeti okra felmennünk 160.
Agrippa már írt arról, hogy minden tudomány alaptalan 90.
Aldegraf Henrik sok hibát öröklött Dúrrtól 133.
Algernon Sidney a' polgári szabadságot és a' népek' jogait védelmezi 240.
Általános jólét viszonyaiban minden elemei foglaltatnak 208.
Angolországban a' szegénység aránya 346.
Ausztria' népessége 229. nemzeti erő foganata. 280. jövedelme Franciaországhoz képest 280.

B.

- Baer sz. pétervári academicus' könyve 8. összegyűjté Magyar városról és romjairól az adatokat 8. e' város' dűledékeit rajzban adja elő 9. leírja Oroszországot 71. nagy szorgalommal gyűjté össze a' Madzsar' romjait illető adatokat 75.
Bayer munkájához észrevételek 13.

- Beccaria büntetőjog alapelvei 253.
Beham Bertalan 133.
Belső szerkezet 166.
Berger Illés magyar történetíró 351. őt Horányi Elek ismerteté meg az olvasó közönséggel 352. nem volt protestans 353. 356. elődi Horvátországból kerültek Csehországba 353. történetírói hivatalért esedezett 357. Pozsonyban lakott 358. kéziratai a' bécsi kamaránál keresendőek 358. hivatalért esedezett 359. és szakolczai harminczadossá neveztetett 359. hol el is hunyt. 360. megjelent munkái 361.
Besse János' utazása 77. tudósítása Madzsar romjairól 77. 78.
Bosnyákország' története 255.
Bosznaországi bánok 255. királyok 256.
Bölcelet ócsárlás és észgyanusítás nem az újkorban keletkezett 89.
Büsching' állítása 14.
Bramante építész 160.
Britannia' népessége 143. 229. tiszta jövedelme a' földművelésből 144. 277. viszonya Franciaországhoz 202. abban minden földművelőre két iparúzó esik 202. a' földművelésre fordított ember,

állati, és holt erő 203. annak földművelési és szorgalmi viszonya 204. viszonya földművelésben és szorgalomban külön és együtt 206. 207. ezen országot utánozni nem minden nemzettől telik 212. leendő népessége 219. 220. népességének szaporodását műtudományos ismereteinek köszöni 227.

C.

Cicero' fogalma a' philosophiáról 31.

Cocceji Henrik' rendszere 's iskolája 242.

Cumberland Richard De Groot rendszeréhez állott 234.

Ca.

Családatya' tekintélyéről 338.

Családház után főhelyen állanak az iskolák 348.

D.

De Groot Hugo' értekezése a' tenger szabadságáról 189. De jure belli et pacis című munkája 189. elvei, és nézetei 190. munkájának hiányai 191.

Dürer Albrecht minden német rajzoló közt a' legnagyobb figyelemre méltó 52. első ifjúsága 53. festész és fametsző 53. aranyműves mesterségével sem hagyott föl egészen 54. ő a' rézbe szívatás' feltalálója 54. a' fametszésen nevezetesen javított 55. apocalypsise 's más dolgozatai 56. 57. a' fa- 's rézmetszést mivelé 58. a' rézbe szívatást és vasmetszést ritkán használta 60. növényeket kevert tájképeibe 61. kézrajzai Károly főherczeg' gyűjteményében 105. virágai, tájképei, épületei 's vizei 106. ismeretei a' per-

spectívában 108. könyve halála után jelent meg 110. nyilatkozata az üveg tábla' használatáról 111. ennek segédelmével haladott a' vonal perspectivában 112. melynek törvényeit ő alapította meg 115. szobát ábrázoló lapja 117. emberi alakjai 118. a' keresztény iránytól eltávozott 121. szent személyei 124. Schongauer tanítványa 132. ő, Kravach és Leyden vetélkedtek egymással 132. a' régiséget nem kutatá. 135.

E.

Egri káptalan visszairata I. Károly királyhoz 126.

Egyházi 's világiakból szerkesztett választmány tűzze ki félévenként a' néptanítóink által megfajtott kérdéseket 185.

Elfogultságnak olly neme, melly felszeg ismeret 's magyarázatra ragad 324.

Emberi erőt az állati és holt erők pótolják 214.

Emberiségünk' főjellem az éznek lényege 36. jólétét leginkább e' három: országalkotmány, vallás, és a' házi élet tartja fenn 325.

Encyclopedisták 252.

Erdmann' munkája 10.

Erő elemei 139. annak vesztegetésével fogy a' nemzeti erő 209.

Ész és philosophia' védelme 28. 86.

Észjogtudomány fejlődése 's jelen állapotja 188. 231.

Észrevételek az iskolai ügyről 323.

Eyek János' művei 52.

F.

Fametszőink vésőt használnak, a' régiek késsel dolgoztak 55.

Filangieri Kajetán', elvei 252.
 Filmer Róbert Adámtól származtatja a' státusfelség' jogait 240.

Fischer' véleménye 14.

Forgalomhoz megkivántató pénzmennyiséget más elemek számbavételéből kell keresni 275.

Földművelési haszonvételbe részt vesznek a' tudományok 277. erő haszna Britanniában, Franciaországban 278. és a' szorgalmi erő' viszonya 278. 279.

Franciaország népessége 144. 229. tiszta jövedelme a' földművelésből 144. 277. ott minden ipartüzőre két földművelő esik 202. földművelésre fordított emberi, állati és holt erő 203. földművelési és szorgalmi viszonya 205. viszonya földművelésben és szorgalomban külön és egygyütt 207.

Frähn Madzsarban veretett pénzeket ír le 68. annak munkái 68.

Froemberg Károly' perspectiva rendszere 109.

G.

Gärber lerajzoló a' Kuma melletti romokat 11. kézirata 12. azt kinyomatá Müller 13.

Goldhorn' figyelmeztetése az ifjuság aljasodásáról korunkban 330.

Gundling Miklós' jogrendszere főtévedése 243.

Güldenstädt felkeresé Madzsar' romjait 15. és leirá azokat 19. 20.

Gmelin' állítása 14. leírta Madzsar' dűledékeit 15. 16.

Gy.

Gyarmatosítások nálunk is szóba hozattak 217.

H.

Házi bútorok művészileg tekintve 106.

Hammer' munkája 10.

Herder' állítása 31.

Hittudósok is használják az észet 103.

Hitbizomány 367. azt Augustus törvénye biztosítá 368. azt más nemzetek is befogadták 370. törvényeink értelmében 371.

Hobbes Tamás' kétfrendbeli munkája, tanítása, elvei 193. rendszere nagy figyelmet gerjesztett 233.

Holbein János 52.

Horányi Elek' állítása 352.

Horvátok és szerbek költőzése 296.

I.

Ibn-Batuta arabiró' utazásából világos, hogy Madzsar egykor nagy hely volt 71.

Incze III. római pápa levele 375.

J.

Jaroslawitsch Mihály megöletvén, holtteste Madzsarba küldetett 71.

Játszó kártya volt a' rézmeteszés első teremtménye 60.

Jólét idéz elő nagyobb jólétet nem a' szükség 163.

Jutalom és jobbhelyre áttétel nálunk nem buzdítja a' néptanítókat 181.

K.

Kant hálátlan volt azon észhez mellyel megáldatott 37. észbirálatának elméleti alapja 39. szándoka nem sikerült 40. hibába esett 42. lealázza a' philosophiai tudatot 43. criticismus gyakorlatilag sem jó 44.

- miként határozza meg a hitet! 46.
- Kereskedés 146.
- Keringő pénzmennyiség különféle országokban 197.
- Képletei vannak az érzékiségnek úgy mint az értelemnek 86.
- Készítő szorgalom 145.
- Korunkban a' philosophia sülyedésnek indult 30.
- Köppen naplója bizonyítja, hogy Madzsar romjai elenyésztek 69.
- Közlekedés 150. annak könnyü-sége neveli a' munkásság' foganatát 203.
- Kúma melléki Magyar város 7. 67.
- Klaproth meglátogató Madzar' romjait 24. azokról véleménye 25. 67. utazása 68.
- Kranach Lukács és iskolája 52. 59.
- Krug Lajos rézmetsző 133.
- L.**
- La Motraye utazó görög feliratu köemlét talált Madzsariban 84.
- Leibnitz vetélkedett Lockéval 39. munkái és elvei 239.
- Lelkészek elszokták nézni a' néptanítók' hibáit 179. azoknak szokott félévi tudósítása a' népnevelésről 179.
- Lerche, Magyar város épületeit adja rajzban 9. utazása 13.
- Leydeni Lukács 59.
- Locke János' munkája 's elvei 240.
- M.**
- Madzsar város az orosz kronikákban és a' keleti írónknál 9. 11. hol nagy paloták' maradványai 13. hajdani virágzó állapotja idejéről különböző vélemények 73. az ottan találtatott ismeretlen köfelirat 80.
- Magyar- és Németországban a' lelkészek és segédek majd évenként majd fél évenként kötelesek a' feladott kérdésekre írásba felelni 175.
- Magyarországban a' természet erejét meghódító 's munkára alkalmazó tudományok nevökről is alig ismeretesek 165. ezen ország népessége 230. állása a' XVI-ik század végén 259. határai 260. lakosi és ezek szokásai 261. kormány 262. hadiereje szárazon 263. vizen 264. várai 265. hadi készülétei 266. jövedelme 266. folyó háborújának sikere 267. a' magyarok ide költözése 297. az ezen országi szerb gyarmatok 306. magyar tartományok 307.
- Malchus 159. és követői 167. állítása a' pénzviszonyokról 270.
- Mária Terézia gyász levele 64.
- Mátyás II. válasza Berger ügyében 357.
- Mennyi pénzre van szüksége valamelly tartománynak, és mennyi van közlekedésében határozott időszak alatt 272.
- Michovius Mátyás bizonyítja, hogy Madzsariban Timur ideje előtt palóczok laktak 81.
- Miksa császár miként mozdítá elő a' festészetet? 134.
- Minden tartomány annyi pénzzel bír, mennyit a' forgalom megkíván 286.
- Montesquieu Károly munkája ennek hatása 249.
- Mostani illyr népek 303. azok száma 304.
- Munkásság' foganata 195.
- Munka-e a' nemzeti jólét alapja? 273. vagy inkább a' munka foganata? 274.
- Müller Ottfried 106.
- N.**
- Napoleon' kátéja 332.
- Nemancs István I. 314.

Nemanya nemzetségi szerb zsupánok, királyok és csárok 312. István története és pecsége 313.

Nemzet nem tarthat forgásban több pénzmennyiséget, mint a' mennyit a' forgalom szükségére megkíván 284.

Nemzeti viszonyok 139. 195. 270. erő elemei végetlenül elágazók 139. erő kifejlése kapcsolatban áll a' népesség' szaporodásával 209. értelmesség nevelése 's belső közlekedés javítása 211. erő a' népesedéssel aránylag nem nő, sem nem fogy 222. jövedelem' mennyisége 288. viszonya Britannia, Franciaország, és Ausztria között 289.

Nemzetben több erő van ha nagyobb számú népességgel bír 201.

Német criticismus' tartalma 38. az elméletileg nem igaz, gyakorlatilag nem jó 39. festészek magok metszettek részbe 58.

Népesség 141. szaporodásának aránya 230.

Népesedés és fogyasztás körüli okoskodások 158. annak feltételei 164. nevedése 217.

Népsűrűség nagyobb nemzeti erő kifejlésre mutat 201.

Népszámnak összeírása vezet a' nemzeti viszonyok' megítélhetésére 210.

Népiskoláink mesterműhelyekké aljasultak, mellyekben csak tíz év előtt is sarut, vagy ruhát varrtanak 177.

Néptanítóink sikeres kiképezésére új javaslat 174. műveltsége 's műveletlensége 176. nem annyira könyvet, mint boros kancsót és kártyát szeretnek forgatni 178. átesvén egyszer a' próba téten tudományokban tovább nem haladnak 182.

Neunstet Miklós kőszegi bíró oklevele 320.

Növények réz- és fametszetben 61.

D.

Okoskodás a' pénzvizonyokról 272.

Oroszország a' hajdankor emlékeire nézve szegény 10.

P.

Pallas, Magyar város épületeit közli rajzban 9. fölkeresé Madzsar'romjait 21. azokról tudósítása 22.

Pénzvizonyok 270. hoz-e elő gazdagságot nemzeti jólétet és szorgalmat, vagy megfordítva? 273. az erő 's munka foganatnak következménye 275. kelléke nem könnyen meghatározható 276.

Peruzzi Boldizsar' könyve 110.

Péter nagy, czár a' régi emléket tisztelá 10. rendelete 11.

Poroszország' népessége 230. 280. terjedelme, erejének foganata, jövedelme 281.

Potocki, Magyar nevű város dűledékeit terjeszti elő rajzban 9. 23.

Puffendorf Samu' tana, főérdeme számos kiadásokban megjelent munkái 236.

Philosophia nem más, mint élet-tudomány 28. annak módszerei 20. mint alapos tudomány lehető és létesíthető 32. nem szorult tekintélyre 101.

Physiocraták 252.

Plato' véleménye 40.

Pray, Berger történet irását nem ismerte 358.

Pyrrho és társainak ne hidgyünk 94.

R.

Reinegs említi a' madzsari romokat 23.

Rousseau János Jakab' elvei 240. Emiljének 's a' dessaviai intézet' következményei 340.

Rumohr' gyanítása 53.

M.

- Say közép uton akart maradni 159.
 Sextus Empiricus' módszere 90.
 Sismonde 159.
 Socratismus a' későbbi buvárodások eredményeiről mit sem tudhatott 29.
 Soproni ispán metszett levele 318.
 Schober látta Magyar nevű város romjait 13.
 Schongauer Márton' művei 52. 59. 106.
 Schmidt utazása Madzsar dűlédékein keresztül 24.
 Spinosa Benedek physicali erőre alapítja a' jogot 234. szerint a' polgári főhatalom azt illelné, kinek legtöbb ereje van 234.
 Statisticai rendszerek' hiánya 139.

Sz.

- Szerbek és magyarok 295.
 Szerbország I. királyunk alatt nem volt Magyarországgal szorosabb viszonyban és összeköttetésben 301.
 Szorgalom fejlődése 143.
 Szorgalmas és hanyag néptanítók közt nem tétetik különbség 180.
 Szükség kényszerít életünk' fenntartására de eszközt nem nyújt a' jólétre 163.
 Szláv isteni tisztelet és irás 299.

T.

- Tapasztalás fölötti eszmék 41.
 Tartományok terjedelme 141.
 Tatischtschen vizsgálatá meg Madzsar város romjait 14.
 Termesztő szorgalom 143.
 Tudományok 155.
 Turkolyi Sámuel levele Madzsar romjairól 75. 76.
 Thomasius Keresztely a' jogtudomány nagy reformátora 237. megtámadá a' kánpadot, boszorkány pöröket 's egyéb visszaéléseket 238. iskolája 243.

V.

- Van-e az élettannak eszmékre szüksége 34.
 Vockerodt lemásolta Gärber' emlékiratát 13.
 Volga' vidéke 8.
 Vuk II. Nemanics, és pénzei 316.

W.

- Weber véleménye a' forradalmak eredetéről 328.
 Wieland megjegyzése 104.
 Wohlgemuth Mihál művei 52. a' nürnbergi kronika' képei műhelyéből kerültek 53. a' fametszés gyermeksege korszakáig tartott 55.
 Wolf Keresztely rendszere 244. követői 246.